

MAGYAR
ACADEMIAI ÉRTEŚÍTŐ.

1852-RŐL.

AZ ACADEMIA' RENDELETÉBŐL

KIADTA

TOLDY FERENCZ,

TITOKNOK.

Néhány érme-ábrával.

P E S T.

EGGENBERGER JÓZSEF ACADEMIAI KÖNYVÁRUSNÁL.

M. DCCC. LIII.

FOGLALAT.

	<i>Lap.</i>
Kis gyűlés a' történettud. osztály' részére január' 10. 1852.	1
<i>Repický J.</i> : Jászberényi török leveleket ismertet és olvas fel, fölemlítve a' gr. Gyulai Lajos-féle gyűjteményt . . .	—
<i>Podhradczky J.</i> : Gr. Barkóczy Ferencz' országgyűlési beszédeit közli saját jegyzetei' kíséretében	—
Kis gyűlés a' mathem. és természettud. osztályok' számára jan. 12. 1852.	6
<i>Bugát Pál</i> : Az emberi szóhangok' áthatolásáról értekezik .	—
<i>Nendtvich K.</i> : Bodor Ferencz' bányászati műszótárának megvételét ajánlja	—
Kis gyűlés a' nyelv- és széptud. osztályok' részére jan. 24. 1852.	—
<i>Hunfalvy P.</i> : befejezi a' finn, magyar és török nyelvek' összehasonlító leírását	—
Kis gyűlés a' philosoph. és társadalmi tud. osztályai' számára jan. 26. 1852.	7
<i>Horváth Cyrill</i> : A' bölcsészet' eszméjéről	—
Őszves kis gyűlés jan. 26. 1852. 7. órákor	26
<i>Gr. Delamotte Antal'</i> levele olv. a' gymnasiumi tanterv' fordítása' ügyében	27
Könyv- és kéziratári gyarapodás	—
Kis gyűlés a' mathem. és természettud. osztályok' részére febr. 9. 1852.	—
<i>Gebhardt F.</i> : Az ember- és tehénhimlőről	—
<i>Nendtvich K.</i> : A' buda-határi dolomitáról értekezik	48
Kis gyűlés a' történettud. osztály' részére mart. 6. 1852.	49
<i>Repický J.</i> : Cikkelyeket olvas fel a' török történetből (1596)	—
<i>Wenzel G.</i> : Dalmatia' régi poglizzai kerületének történeti ismertetése	—
Kis gyűlés a' mathem. és természettud. osztályok' részére mart. 8. 1852.	62
<i>Györy</i> : A' cubik gökerekéről	—

Kis gyűlés a' nyelv- és széptud. osztályok' részére mart. 13. 1852.	66
<i>Czuczor</i> : A' magyar szóértelmezés és szóelemzés' elveiről	—
Kis gyűlés a' philosoph. és társadalmi tud. osztálya' részére mart. 15. 1852.	77
<i>Kállay</i> : A' Gúti, Góth, Geta nevek' vallásos alapjáról	—
<i>Wenzel</i> : Magyar- és Erdélyország' törvényhozásának 's jogrendszerének párhuzamáról Werbőczy óta	93—155
Kis gyűlés a' nyelv- és széptud. osztálya' részére mart. 20. 1852.	138
<i>Hunfalvy</i> : A' szógyökerekről, a' viszonyítók- 's ezek' származékairól	—
Kis gyűlés a' philosoph. és társadalmi tud. osztálya' részére	155
<i>Toldy</i> : Széchy Ágoston' emlékezete	—
Öszves. kis gyűlés mart. 22. 1852. 7 óraker	180
<i>Toldy</i> : Lassú István' rövid életrajza	—
Könyvtári gyarapodás hazai, 's külföldi nyomtatványokkal	182
<i>Szlemenics P.</i> az Évkönyvekbe szánt dolgozatai	—
Kis gyűlés a' történettud. osztály' részére april' 3. 1852.	—
<i>Toldy</i> : Bárány Ágoston' emlékezete	185
<i>Kiss</i> több rendbeli régi pecsétnyomokat 's gyűrűket ismeretet meg	186
<i>Repický</i> : Hatvan 's Eger' meghódítását olvasta	—
<i>Wenzel</i> : Neugebauer' Dáciáját 's Kővári László' Erdélyi Régiségeit ismerteti	—
Kis gyűlés a' math. és természettud. osztályok' számára apr. 5. 1852. 5 óraker	—
<i>Bugát</i> : A' hadzsidzs' hatásáról az emberi testre, 's e' hatás' okairól értekezik	—
Gr. Teleki József' elnök újabb alapítványa „Hunyadiak Kora“ czfű történeti munkája' jövedelméből	187
Titoknoki jelentés a' versenyügy' mibenlétéről	—
Lukács Móricz' kérelme egy ajánlólevélre nézve teljesítetik	—
Kis gyűlés a' nyelv- és széptud. osztálya' részére april. 17. 1852.	188
<i>Czuczor</i> : A' magyar szóelemzésről	—
<i>Repický</i> török felavatási oklevelet mutat be	197
Kis gyűlés a' philosoph. és társadalmi tud. osztály' számára april' 19. 1852.	—
<i>Tóth</i> : Az angol ügyvédi testületekről értekezik	—
<i>Wenzel</i> : A' hazai bányaviszonyok' átalakulása 's kifejlődéséről értekezik	—
Kis gyűlés a' történettud. osztály' részére május' 1. 1852.	199
<i>Jerney</i> : Constantinus Porphyrogenitus mellék- 's egyéb történet-földirati nevekről értekezik	—

	Lap.
Kis gyűlés a' math. és természettud. osztályok' részére máj.	
3. 1852.	200
<i>Győry</i> : Emlékbeszéd Beszédes József lt. felett	—
Kis gyűlés a' nyelv- és széptud. osztálya' számára máj. 13. 1852.	205
<i>Toldy</i> : Antal Mihály lt. emlékezete	—
<i>Hunfalvy</i> : Észrevételek az elme szó' ősvilági alapjairól	207
Kis gyűlés a' philosoph. és társadalmi tud. osztályai' részére május' 17. 1852.	209
<i>Pauler</i> : A' porosz büntető törvény' fő elveiről	—
<i>Wenzel</i> : A' hazai bányaviszonyokról jogi szempontból értekezik	221
Öszves kis gyűlés május' 17. 1852. 8 órakor	—
<i>Szilasy János</i> rt. búcsúzó levele az akademiához	—
Könyvtári gyarapodás	222
Kis gyűlés a' math. és természettud. osztályok' részére jun.	
7. 1852.	—
<i>Csorba</i> : A' kenyérről értekezik	—
Kis gyűlés a' nyelv- és széptud. osztálya' számára június' 19. 1852.	225
<i>Mátray</i> : A' magyar népdalok' kitünő sajátságairól zenei tekintetben	—
<i>Czuczor</i> : Az elme és ész' értelmezése a' magyar nyelvből	236
<i>Mátray</i> : Ozorai Imre' Krisztus és Antikrisztusról szóló munkájának ismertetése	240
Kis gyűlés a' philosoph. és társadalmi tud. osztályai' számára jun. 21. 1852.	242
<i>Karvasy</i> : Az egyéni tulajdonjogról 's a' szabad concurrentiáról státusgazdasági tekintetben értekezik	—
<i>Wenzel</i> : Az 1514-ki somlyó-vásárhelyi urbáriumról s további kifejlesztéséről	—
Öszves kis gyűlés jun. 21. 1852. 7 órakor	248
Könyvtári gyarapodás	—
Kis gyűlés a' történettud. osztály' részére július' 3. 1852.	249
<i>Érdy</i> : Van-e Róbert Károly királynak szerb veretű érme?	—
<i>Érdy</i> : Ostoja Istvánnak, Dusan szerb czárnak tulajdonított, érméről értekezik	254
<i>Kállay</i> : A' czófalvi arany csákányokról	—
<i>Fabó András</i> , <i>Ráth Károly</i> , <i>Privitzer László</i> , <i>Valentinelli József</i> levelei olvastatnak	258
<i>Nagy Iván</i> : Némelly velencei magyar dolgokról	—
Kis gyűlés a' math. és természettud. osztályok' részére jul. 3. 1852.	263
<i>Csorba</i> : Eladását folytatja a' kenyérről	264
<i>Győry</i> : Az öszhangzatok, hangléptek és mérséklet' számviszonyairól értekezik	—

	<i>Lap.</i>
Kis gyűlés a 'nyelv- és széptud. osztálya' részére jul. 10. 1852.	264
<i>Fábián Gábor</i> : A' római classicusok' olvasásával 's tanulmányozásával egybekötött élvezetről és érdekről	—
<i>Bornemisza János</i> : A' cigány nyelv' elemei	281
Kis gyűlés a 'philosoph. és társadalmi tud. osztályai' számára jul. 12. 1852.	320
<i>Karvasy</i> : Az egyéni tulajdonjogról 's a' szabad concurrentiáról státus-gazdászati tekintetben szóló értekezését befejezi	—
Őszves kis gyűlés jul. 12. 1852. 6 órakor	—
<i>Brassai</i> : Emlékbeszéd Méhes Sámuel lt. felett	321
Könyvtári gyarapodás	332
Kis gyűlés a 'történettud. osztály' részére sept. 18. 1852.	—
<i>Repický</i> : Török levélgyűjteményt mutat be 's olvas néhányat magyar fordításban	—
Valentinelli könyvtár-igazgató' levele olvastatik	—
Őszves kis gyűlés sept. 20. 1852.	—
<i>Török</i> : A' hazai írók által kiadatni szándékolt reáltudományi tankönyvek' megbirálását egy akademiái szakbiróság' ítélete alá bocsátatni 's illy tankönyvek' megszerzését indítványozza	—
A' Zágrábban létesült déli-szláv történeti 's régiségtani társaság' levele	—
Könyvtári gyarapodás	—
Mignet és Henry József urak' levelei	—
Kis gyűlés a 'nyelv- és széptud. osztályai' részére oct. 2. 1852.	—
<i>Brassai</i> : „Tapogatódzások a' magyar nyelv körül“ című értekezését olvassa	—
<i>Czuczor</i> : Mutatvány-czikk a' nagy-szótárból	—
Kis gyűlés a 'philosoph. és társadalmi tud. osztályai' számára oct. 4. 1852.	343
<i>Wenzel</i> : Adalékokat közöl a' cigányok' történetéhez	—
<i>Podhradczky</i> : Mária Terézia' két levele Borsod megye' rendeihez	—
<i>Valentinelli</i> ' levele hazánkat illető státusíratok' ügyében	346
Kis gyűlés a 'math. és természettud. osztályok' számára oct. 18. 1852.	—
<i>Bugát</i> : „Metaphysicai rágicsák“ czím alatt hetvenkét tételt olvas a' természettudományok' köréből	—
Őszves kis gyűlés oct. 18. 1852. 7 órakor	—
Könyvtári gyarapodás	—
Kis gyűlés a 'nyelv- és széptud. osztálya' részére nov. 6. 1852.	347
<i>Hunfalvy</i> : Párhuzamot olvas a' magyar és finn nyelvek' némmely összevágó szavai közt	—

Kis gyűlés a' philosoph. és társadalmi tud. osztálya' részére	
nov. 8. 1852.	347
<i>Kállay</i> : Folytatja előadását a' hitbizományokról	—
<i>Érdy</i> : A' magyar és nyugateurópai feudum' lényeges különbségét fejtegeti szóbeli előadásban	—
Kis gyűlés a' történettud. osztály' számára nov. 20. 1852.	—
<i>Wenzel</i> : Folytatja értekezését a' cigány nép' magyarhoni társadalmi viszonyairól	—
<i>Szabó Károly</i> ' értekezése olvastatik a' hét magyar nemzet-ségről	—
Kis gyűlés a' math. és természettud. osztályok' számára nov. 22. 1852.	—
<i>Győry</i> : A' zenehangok' mathematicai törvényeit fejtegeti	—
Toldy beadja a' ministeri uton magyarítás végett az akademiához érkezett természetrajzi névtárt <i>Pólya József</i> lt. által dolgozva	348
Őszves kis gyűlés nov. 22. 1852. 7 óraker	—
Könyvtári gyarapodás	—
Kis gyűlés a' történettud. osztály' részére dec. 18. 1852.	—
<i>Érdy</i> : A' magyarországi arany és ezüst, szent és házi edényekről értekezik	—
<i>Wenzel</i> : Werbőczy István' életrajzához némelly adatot közöl	—
Őszves kis gyűlés dec. 20. 1852.	—
<i>Pauler</i> : Gr. Cziráky Antal-Mózsés elhunyt igazgató tag felett emlékbeszédet mond	—
Könyvtári gyarapodás külföldi tud. társaságok' részéről	—
Az 1853. évi ülésor' megállapítása	—
Kis gyűlés a' math. és természettud. osztályok' részére dec. 20. 1852. 7 óraker	349
<i>Csorba</i> : A' kenyér' vegytani viszonyairól értekezik	—

MAGYAR

ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XII. Év.

1852. JAN. FEBR.

I. Sz.

KIS GYÜLÉS, JAN. 10. 1852.

(A' történetudományl osztály' részére).

Nmélt. Széki gr. Teleki József úr ö exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályból : Bajza, Érdy, Podhradczy rr. és l. tt. —
Más osztályokból : Bugát, Gebhardt, Györy, Horváth Cyr., Kiss Kár., rr. tt. —
Csorba, Hunfalvy, Repicky, Tasner lev. tt.

REPICKY JÁNOS lt.

jászberényi török levelek' gyűjteményét mutatta be 's ismertette meg, 's azok közül néhány darabot magyar fordításban fel is olvasott. Egyszermind a' gr. *Gyalay Lajos-féle* gyűjtemény' nevezeteseb darabjait fölemlítette.

PODHRADCZKY JÓZSEF lt.

két érdekes országgyűlési beszédét közlötö gróf Barkóczy Ferencz esztergami érseknek, mellyek' egyikével Mária Terézia királynét 1764. julius' 3. köszöntötö, midön a' pozsonyi országgyűlést megnyitotta, másikat pedig julius' 5., mikor a' kir. előadásokat átvette. E' két beszédet — monda közlö — csak azért tartom fölolvasásra méltónak, mert a' szólnok mind kettejében amaz európai hírű 1741-ki országgyűlésre vonatkozik, mellyen mint a' szepesi akkor még társas káptalan' nagyprépostja, jelen volt, 's mellyen viselt dolgoknál nevezetesebbet nem sokszor olvasni. Hogy t. i. egy vitéz és hős nemzet, minő a' magyar, fejedelneért nem csak harcziasan vívni, hanem szerencsétlenségén, szíves indúlattal 's őszintén még könyezni, söt zokogni is tudjon; mínt nagy emlékezetű apáink tettek, midön a' minden oldalról megtámadott, 's mindenektől elhagyatott *Mária Terézia* mély gyászba öltözve magát, övéit, országló házát, 's az egész monarchiát boldogtalan és nagyon ingadozó állapotában oltalmukba ajánlá.

Nem vontak tehát kardot, mint a' képirók állítják elő : ezt az egykoru országgyűlési naplók nem említik; de azt igen is, hogy olly nagy és közönséges volt a' megilletődés, hogy a' karok és rendek kivétel nélkül mindnyájan könyeztek, 's elszántukban életöket, véröket, 's mindenöket királyasszonyuk 's a' trón' oltalmára följánlották.

Bírom az egész történetet azon gyűlés naplójából — belőle a' magyar színpadra egy nagyszerű drámát lehetne írni, 's a' szereplő személyeket fejenként nevek szerint kitenni ¹⁾. Ha kinek közlünk kedve volna, bizonyos föltételek alatt közleném vele az egész kéziratot, sőt kiadásra is átengedném : hogy a' külföld is ezt a' nevezetes, és az austriai monarchákra és az egész monarchiára vonatkozó hős történetet már valahára eredeti kútfőkből, 's azon nyelven olvashassa, mellyen íratott.

A' beszédek, mellyekben a' magyar érzelmű primás nemzetünk' szép tulajdonait, 's nemes lelkének saját vonásait olly igen eredetileg festi, ekkép hangzanak :

Augustissimi Principes ! Ter felicem merito dixerim Hungariam, quae cum per Status, Ordinesque suos, a Patrio Tricolle convocatos, in occursum gloriose Regnantis Clementissimae Dominae, et Matris suae, ad Regni Limites, ovans tertio effunditur, iam Terna sua Tutelaria Capita, veluti totidem Terrestria Altissimi Illius Triunivus Vicaria Numina, Augusto Diademate redimita, veneratur.

Ea Fortuna nostra, quanto nos omnes impleat gaudio, nolim, quis metiatur solo serenorum vultuum nostrorum, totiusque huius festivi Apparatus adspectu, aut expectet ab exquisitis Orationis figmentis. Sunt haec quidem etiam usitata laetitiae signa; sed non ita certa, ut a callidae simulationis artibus suapte scerni non possint; nostri vero intimi, et sinceri, quod ex conspectu Augustorum Principum nostrorum venit gaudii, augmenta ita sunt irrefragabilia, sicut solidae, et efficaces undique causae: hinc pium, iustum et tranquillum Gubernium; illinc fida, prompta, et alacris parendi Devotio.

Quae ambo, per haereditariam quidem Successionem nobis tradita; his tamen temporibus, sub auspiciatissimo isto Regimine, etiam peculiaribus mutuis studiis ita sunt confirmata, et aucta, ut sicut beatam tranquillitatem nostram, eiusque fructus omnes, in pium, providum, iustum, et clemens Maiestatum Vestrarum Gubernium, post Deum unice recondimus: ita sospitatem, felicitatem, et quaevis Maiestatum Vestrarum Ornamenta, ac Emolumenta, pro nostris nos habere, nulli dubium relinquamus.

Et Augusta quidem Maiestatum Vestrarum in Regnum hoc fidele, Merita, ac Beneficia tanta sunt, tamque conspicua, ut verbis multis haud opus sit, ubi res ipsae diserte loquuntur. Me nec momente, sentiunt omnes, quantum in dies in Regno hoc bis Mariano et Apostolico crescat totius tam fluxae, quam aeternae Beatitatis certum Pignus, sincerus Veri DEI Cultus; vident asurgere magnificas Aedes, Magno DEO sacras: nitere Altaria: honorari eorum

¹⁾ Némileg megelőzte ez ohajtást Csokonai. ki e' tárgyat ezelőtt ötvenhat évvel dramatizálta. Szerk.

Ministros, tanta, qui Legatione funguntur pro Christo: gaudent excitari Publica exercendae Charitatis Christianae Domicilia: suspiciunt in florem assurgere Sacra, et Profana Pacis, Bellique Studia: laetantur florem Nobilitatis nostrae intimioribus Augustae Aulae Obsequiis, adeoque sacri Ipsius Corporis Custodia cum honorari, tum ad quaevis Saeculo convenientis Urbanitatis Officia excoli. Ad haec sarta, tectaue est sua Legibus, et Pactis nostris Sanctimonia, Magistratibus Authoritas, Juribus, Libertatibus, ac Praerogativis omnibus vigor.

Hanc omnem nostram Fortunam, etiam iniquis, nostraeque vicinia valde infestis temporibus, partim inchoatam, partim promotam, post DEUM, Stephanae sibi sacrae Haereditatis Tutelam, grata confessione in acceptis referimus, uni, plus, quam Maternae Clementissimae Dominae nostrae, de Nobis Sollicitudini, ac Providentiae;

Quam Augustissimus Imperator, Dominus, et Corregens noster, in Hungariam, iam inde a felici Eius incolatu (cuius memoria apud nos, in Benedictione est) benigne propensus, altis Consilii et Studii Suis, etiam ex hac nova, et perenni Felicitatis nostrae causa, benigne iuvat, ac sollicite intendit, ut Augusta Soboles, Jurium, Virtutumque Austriacarum Haeres, in Amore Hungarorum, quem cum ipso Sanguine inbibit, Exempli quoque tam potentis vi geminata roboretur.

Et, o felicem metamorphosim Lacrymarum nostrarum! quibus fidis et calentibus, Te, Auguste Romanorum Rex! vix natum, ac in Ulnis Magnae Matris, de fluxa Sociorum fide vagientem, in hac ipsa Arce Regia ¹⁾ vigavimus! ²⁾, quem nunc, in Spes, et Praesidia nostra adultum, iamque Maiestatis Insignibus Angelicam nostram Coronam ornaturis, et sublevaturis auctum, laeti ac exultantes suspicimus et veneramus ³⁾.

Jucundas Res, et Spes has nostras, novissime, Insignis Ordinis Stephanaei solemnibus restitutis, ornatas: nunc vero indictis pro salute, et Felicitate Reipublicae Comitibus, cumulatam, quam gra-

¹⁾ Quippe Poseniensi, quam exortum Anno 1811. incendium, in triste rudus convertit.

²⁾ Augusta quippe Maria Theresia, dum eius Coniux Franciscus in Corregentem assumptus die 21. Septembris 1741. coram universis Statibus, et Ordinibus Regni Juramentum nuncupasset, Josephum 13. Martii eo Anno natum, aequae in Publicum proferri, et ad tolli curando, dixit: „*Se etiam, cum nihil, praeter huncce Thesaurum haberet, libenter illum etiam Statibus, et Ordinibus Regni offerre.*“

³⁾ Dum nomine SS. et OO. Regni Viennae ad Comitibus invitaretur, reposuit: „*Sincera Statuum et Ordinum Officia, grato Animo suscipimus; et cum a teneris iam erga bene meritam Hungarum Gentem, Animi senserimus Pro-pensionem: eo lubentius huius Diaetae occasionem arripimus, in qua toti Nationi, et Singulis benevolam Animum nostrum demonstrare poterimus.*“

tis et devotis Animis prosequatur universa Gens nostra! invidiae vitandae causa, non prosequar ego Oratione. Loquantur pro me Facta sat vocalia, quibus Hungari, prisca, quam a Divo Stephano Propagatore acceperunt, Fide, adhuc ostendunt: Quod DEUM timeant, Regem honorificent, Eique obediant, non ad Oculum, et tanquam Homini: sed ex Animo, et uti DEO.

Dulce est iterum meminisse Laborum. Refricemus paulisper Adversorum, quae tutissimus veri Amoris Lapis Lydius sunt; Initiorum Memoriam. In hoc ipso Comitiorum Loco, Voce etiam nostrum Multorum, quos laetioribus his temporibus Divina Benignitas servavit ¹⁾, Ungaria in Tutelam Maiestatum Vestrarum, Vitam, et Sanguinem consecravit, reque ipsa, post: ea docuit, nondum in-tepuisse in Venis suis, Martios Maiorum Spiritus, neque longa desuetudine obtusos esse Gentis Gladios, quando in Regis, et Regni Hostem stringendi sunt. Amoris hic Hortus, Nobili Hungarorum Fletu, et Sanguine, reciprocisque Maternarum Gratiarum rivis rigatus, ac foecundatus, ea deinceps Belli, Pacisque tempore sumsit Incrementa, ut Fidelibus Subditis, solo Clementissimae Dominae ac Matris suae nutu intellecto, ea etiam dispersis, sed eodem Amoris vinculo unitis, factu visa sint facilia, quae collatis olim in commune Consiliis et Studiis, frustra optata esse meminimus.

Non persequare haec minutum, universim tamen commemoranda fuerunt, ut Sacratissimae Maiestates Vestrae, ex his, quae Facta sunt, clementissime intelligant, quid deinceps, a subdita Hungarorum Fide, et homagiali obsequendi Promptitudine exspectent? quando vident, non magis eos avitorum Jurium, Libertatum, adeoque Vitae ipsius suae, quam Regiae Dignitatis, cui sua in Tutelam tradiderunt, Eiusque Commodorum et Emolumentorum, quae semper cum suis coniuncta putant esse, studiosos.

Conciliavit hanc Studii aequalitatem, mutuus, tutissimum omnium Regnorum Praesidium, Amor; cui novis de nostra Felicitate Consiliis fovendo, et firmando, quum Sacratissimas Maiestates Vestras, in medium nostri, Sese demittentes, flexo Poplite, Animisque exultantibus veneramur, una humillime supplicamus: ut qua Fiducia nos Pacis, nuper operose constitutae Fructus, a Clementissima in nos Providentia, in auspiciatissimo hoc Conventu praestolamur, eam homagialis Fidei alacritatem, Sibi Maiestates Vestrae, de nobis benigne polliceantur: in his omnibus, quaecunque ex Sacris Reipublicae istius Institutis, ad iuvandam, et ornandam Regiae Dignitatis Maiestatem, conferri a nobis potuerint.

Ingredere, Augustissima Trias! in Haereditatem hanc Tuam, ea Benignitate et Clementia; qua Devotione, et Fide, a Gente, Tibi

¹⁾ Orator nempe, Anni 1741. Comitibus, ut Praepositus Collegiatae eorum Ecclesiae Scepusiensis interfuit.

subdita, excipieris. Sparge in Nobili hoc Amoris Regno uberiora Clementiae, et nostrae Publicae Felicitatis Semina: ut DEUS, a quo omne Datum Optimum, Divorum Regni Tutelarium Meritis, et Precibus placatus, augeat Incrementa Frugum Justitiae Tuae; Gens vero Tibi Fidelis. Subdita et Devota, arctioribus in dies obstricta Nexibus, sicuti avita Jura sua, sub umbra piae, iustae, ac gloriosae Aquilae, tuto requiescere gloriatur: ita devotae Fidei Officia, reciproci Amoris Legibus, quae limitem nullum sciunt, constanter metiatur. Dixi.

Augustissima Romanorum Imperatrix, Rex, et Domina Clementissima! Quod omni iustae et Firmae Jurisdictioni est proprium, ut uni Subditorum Felicitati studeat; id Sacrae Apostolicae Maiestati Vestrae, huius Coronae Jurisdictiones Jure haereditario Tenenti, semper propositum fuisse, grata confessione agnoscunt Fideles eidem Coronae subiecti Status, et Ordines, Augusto Maiestatis Vestrae Solio profunda cum Veneratione advoluti.

Ita clementis, et iusti Gubernii opinionem mire confirmat, et auget Sacratissima Maiestas Vestra, quando Nobis Fidelibus Subditis Suis, de Republica in medium consulturis, et in Sacra Sua Persona adesse, et benignas Propositiones, velut Lucem, ac Cynosoram Consiliorum, Studiorumque nostrorum, clementissime adsignare dignatur.

Utamque hanc Augustae Dignitatis, et providae Manuductionis Gratiam, flexo Poplite, Animisque aeternum devotis veneramur. Ut autem humillimae Gratitude Tributum referamus: primum, DEUM Optimum Maximum, per quem Reges regnant, et Legum Conditores Justa decernunt, assiduis Suspiriis precabimur: ut Nobis Gloriosam Justitiae, Tranquillitatis et Felicitatis Matrem, Sospitem, et ter Faustam, quam diutissime: in Augusto autem Virtutum, Juriumque Suorum Haerede, aeviterne Perennem praestet. Deinde: Consilia nostra, Studiaque omnia, alacribus Animis, benignis Maiestatis Vestrae Intentionibus ita adiungemus, ut Orbis Christianus agnoscat, Nos, etiam Commoda nostra, Beatitatemque Publicam et Stabilem, quam Maiestati Vestrae Cordi esse, venerabundi, et laeti concipimus, non tam nostri Amore, quam ea de causa curare: ne unquam Augustae Regnanti Domui, molestum, aut indecorum sit, miseris, vilibusque Subditis imperare.

Cum natura ipsa, Principum et Subditorum arctissimo nexu est coniuncta: tum Maiorum nostrorum Exemplis, in primis autem, propria Animorum nostrorum Inductione, quam suave hoc Amoris Regnum in dies confirmat: ita instituti et comparati sumus; ut omnia Subiectorum Membrorum Ornamenta, et Commoda, praecipue ad Sacri Capitis nostri Dignitatem, Maiestatemque confirmandam, et augendam referamus.

Devotae, simulque Nobilis ac Ingenuae Propensionis huius

nostrae aeternum Monumentum sit Locus hic ipse, in quo, paulo difficiliore tempore Gens Hungara, in Obsequium, et Tutamen Maiestatis Vestrae, quod maximum, et pretiosissimum habuit, VITAM, et SANGUINEM, concordi, omnium Procerum, Statuum, et Ordinum Voce, inter tenerrimas LACRYMAS consecravit.

Quanto uberioribus Maternae Clementiae, et Providentiae Argumentis Maiestas Vestra hanc subditae Fidei Alacritatem, subinde sibi obstrinxit: tanto certiori Expectatione de Nobis persvasum habere dignetur; Non Voluntatis, quae semper prompta et alacris fuit, est, et erit: sed alterius Facultatis vitium fore; proinde, non minori Nobis Ipsis, quam Sacratissimae Maiestati Vestrae moerori futurum, si qua in Re, benignis Votis, quae eadem fida nostra Desideria sunt, Fortuna, Eventusque minus respondebit.

Ita, cum Vires nostras, Consilia, Studiaque omnia Augusto Maiestatis Vestrae Throno, homagiali cum Devotione subiicimus: una in Clementissimo Maternarum Gratiarum Sinu, porro etiam sustineri, foveri, ac protegi, flexis Poplitibus humillime supplicamus. Dixi.

KIS GYÜLÉS, JAN. 12. 1852.

(A' mathematical és természettud. osztályok' számára).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnökle alatt

Jelen az illető osztályok'ól: Bugát, Gebhardt, Györy, Kiss Kár., rr. tt., Csorba, Nendtvich lev. tt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Czuczor, Érdy, Jerney rr. tt. — Hunfalvy, Pauler lev. tt. — Helmecezy Mih. szavazatos pénztárnok.

BUGÁT PÁL rt.

az emberi szóhangok' áthatolásáról (compenetrálásról) tartott előadást.

— Utána Nendtvich Károly ltnak az osztály' nevében tett jelentése' nyomán Bodor Ferencz erdélyi volt bányanagy' bányász' műszótárának a' szótári gyűjtemények közé megvásárlása az öszves gyűlésnek ajánlatott.

KIS GYÜLÉS, JAN. 24. 1852.

(A' nyelv- és széptud. osztályok' részére).

Kubinyi Ágoston tiszt. tag' helyettes elnökle alatt

Jelen az osztályból: Balogh, Czuczor, Hunfalvy, Mátray, Repicky, Tassner r. és l. tt. — Más osztályokból: Bajza, Bugát, Czech, Érdy, Györy, Horváth C., Jerney, Kiss K. rr. tt. Tóth Lőrincz-lt.

HUNFALVY PÁL lt.

befejezte a' finn, magyar és török nyelvek' összehasonlító leírását, mellyet a' harmadik folytatással egy tagban közöltünk a' dec. 9-dik napján tartott nyelvtud. ülés alatt.

(A' philosophiai és társadalmi tud. osztályai' számára).

Kubinyi Ágoston tt. helyettes elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból : Horváth C., rt. — Pauler, Szőnyi, Tóth II. tt. — Egyéb osztályokból : Bajza, Balogh, Bugát, Érdy, Gebhardt, Győry, Jerney, rr. tt. — Hunfalvy tt.

HORVÁTH CYRILL rt.

a' bölcsészeti' eszméjéről folytatólag értekezett, a' következőkben.

A' bizonyosságról.

A' magyar nyelv e' szót : *bizonyos*, háromféle vonzatban használja, ugymint bizonyos iránta, bizonyos róla és bizonyos benne. Minő legyen azon különbség, melly e' vonzatok' előhozása és szél-tibeni elterjesztésére indokul szolgált, leginkább akkor jövend napfényre : ha e' vonzatok a' *bizonyos* szó által kifejezett gondolatnak fejlődésfokaihoz arányosan itéltetnek meg. Két eredményt fog e' megítélés előidézni : az első a' vonzatok' kutfejt, a' második azoknak egymáshozí viszonyát illetendi. Az első szerint a' főlemlített vonzatok nem az önkénynek, hanem a' nyelv' mivoltát szemmel tartó értelemnek szüleményei; a' második szerint a' közöttük fennálló különbség nem esetleges hanem szükségképi.

Ugy látszik mindamellet, mintha nálunk ama' különbség nem birna most akárkire nézve hasonló érdekekkel. Most a' *bizonyos* szónak használási módjai az élet' közönséges viszonyainál szintugy, mint a' nyelv' tudományos kezelésekor több ízben fölcseréltetnek egymással. Azonfölül e' módok közül már az egyiken már a' másikon el is szokott siklani az írók' és beszélők' figyelme.

Ez ok nélkül nem történhetik. Honnan tehát ama' fölcserélés meg ama' közönyösségre mutató elsiklás? Vagy bir kellő nyomatékkal a' *bizonyos* szó által kifejezett gondolat, vagy nem; ha igen, mi hozta elő a' közönyösségre mutató elsiklást? ha nem, mi szükség volt a' használási módok' elfogadására? Lesznek, kik itt is a' korlátot nem ismerő önkényre, vagy a' mindig és mindenütt nagy befolyást gyakorló megszokásra hivatkoznak. A' vélemények' határai közt mozgó egyéneknél nem ujság az illyzerü hivatkozás. Tudniok kell azonban, hogy az önkény és megszokásrai hivatkozással valamint másutt ugy itt sem fog a' kérdezősködés lecsillapíthatni. Túl vagyunk már az értelmi fejlődés' ama' fokozatán, mellyet vaktában fölkapott nézetekhez szító fölületesség bélyegzett. Most minden oldalról megalapítottat vár a' dolgok' természetébe ható ész. Azért valahányszor most valamely szó' használási módjainál zavar vagy közönyösség mutatkozik, mindannyiszor értelmi hiányba üt-közünk : mellynek okait annál kevesebbé hagyhatja érintetlenül a' nyomozó ész, minél nagyobb a' kérdés alatti szó' által kifejezett gondolat és az elme' más működései közt létező összefüggés.

Hogy a' bizonyos szót épen olly befolyásos gondolat' kifejezésére szokta a' magyar használni, akár az élet' közönséges viszonyait akár a' nyelv' tudományos kezelését tekintjük: a' tapasztalás kétségbe nem hozhatólag tanúsítja. Különösen ama' követelési súly, melyet a' magyar e' szó' hangoztatásakor éreztet, világosan jelenti: miszerint az általa kifejezett gondolat mindenkép tulható érvényességgel működik az élet' közönséges viszonyaiban. Ki az illy viszonyok közt saját bizonyosságára hivatkozik, az bánásmódjának súlypontját nem a' külsőség' folytonosan változó tárgyaiba, hanem a' szellem' bensejébe helyezi. Mi pedig a' bizonyos szó' tudományos kezelésének foganatát illeti, ez a' tudományok' történeti lapjaiból eléggé ismert. Mióta van már, hogy a' tudósok a' hives' és tudás' köreinek meghatározatlansága miatt mindegyre felekeznek! És ha gyökerében ragadjuk meg e' visszalökő tüneményt, okát azon tévovázásban találjuk, mely a' bizonyos szó' által kifejezett gondolat körül folyvást uralkodik. A' tudósok' egyik felekezete az emberi ismeret' valódi becsét egyedül a' tudástól függeszti föl; míg a' másik felekezet csak akkor véli az igazságot legbiztosabban elértnék, ha azt hives' alakjában birtokolja.

Mellyik felekezetnek legyen igaza: mindaddig bizonytalan, míg a' bizonyosság' fogalma kellőleg tisztába nem hozott. Ugyanazt sürgeti a' bizonyos szó' használati módjai körül mutatkozó zavar és közönyösség is. Magától értetik, hogy ezen zavar' és közönyösség' okaira nézve annál sürgetőbb az eligazodás: minél jótékonyabb, ha sikerülten, és minél kártékonyabb, ha balúl fogatik föl a' gondolat és használt szó' közötti összefüggés. Tegyük, hogy valaki zavartságban van a' bevett szó' használati módjai körül, nem látszik-e mindjárt: hogy az olly egyén nem hozta még illő tisztaságba a' módok által kifejezendő gondolatot? Vagy ki mondhatná, hogy a' bevett szónak módjai iránt közönyös egyén kívántan átvizsgálta legyen ama' gondolatot, mellynek kifejezhetése végett a' szó elfogadtaték?

Azonban a' bizonyos szó' iránti közönyösség sem mutatkozik nálunk egyenlő hiánynyal. Vannak, kik használati módjaival ügyesen tudnak bánni. Illyenek a' műgondos író és a' nyelvész. Amaz, hogy a' módok' helyszerü alkalmazásával az irálynak kecsegtető változatosságot kölcsönözzön; emez, hogy a' nyelv rejtettebb sajátságainak kiszemelése után a' nyelvtant ujjab szabálylyal gazdagítsa. Mindeniknél kitűzött, de különb a' czél. A' műgondos író a' nyelvi szépség, a' nyelvész a' nyelvi helyesség után törekszik. A' műgondos írónál egyedül a' nyelv' külső, a' nyelvésznél egyedül a' nyelv' belső oldala forog kérdésben. De épen ez az, mi miatt sem az egyik sem a' másik nem juthat azon ponthoz, mely a' bizonyos szó' használati módjait valódilag előidézte.

E' pontnak fölvilágosítása a' bölcsész' kötelességei közé tar-

tozik. Ennek áll érdekében oda törekedni, hogy az egyoldalúság és a' szokástól eltorzított ismétárgyak saját eredeti tisztaságukban legyenek fölmutatva.

Lássuk e' fölmutató törekvés' gyümölcsét a' bizonyosságnál, mely, mint már az eddigiekből tudva van, a' bölcsészet' eszméjének egyik lényeges oldalát teszi.

Mi voltaképen a' bizonyosság és minő álláspontokról kelljen azt tárgyalni, hogy kibontásával a' bölcsészet' eszméjének tartalmazása mindinkább öregbüljön, az igazság' bárhol kezdendő nyomozása tévakadályoktól tisztuljon, és a' bölcsész által czélba vett megnyugtató biztositottá váljék: még mindig olly föladat, mely végérvényes föloldásra vár. A' bölcsészeti rendszerekben, valamint egyéb munkákban is, sokfélét találhatni, mik e' tárgyra közelebből vonatkoznak; de olly gondolati szövedéket, mely ez irányban tetemes fogatkozottságot nem láttatna, nehezen tudunk fölmutatni. Az ennek okait firkésző előtt azonnal elötnünk a' bölcsészeti rendszerek' különködései, meg az egyes munkáknak igazán tiszta tudás helyett, mellékes érdekekre czélzó törekvései. Számtalanszor, mint már megtörtént, föltéve, sokszor pedig követelve lön: hogy a' bizonyosság' fogalma iránt mindenki saját erejüleg jöjjen önmagával tisztába. Szinte fölöslegesen tartatott az olly tárgynáli veszteglés, mellynek szükségelt megésmélését a' mozgásba hozott kedély' sugalmi is ösztönzőleg elősegítik. A' készakarva 's majd nyilván majd alattomban történt elhomályosítás vagy eltorzítás itt csak annyiból említendő, a' mennyiben az illy szándékkal is annál hathatósabban kiemeltetett a' bizonyosság' természeti állása, minél nagyobb gond fordítatott annak illő helyéből kimozdítására. El lön mindenkitől ismerve, ha mindjárt nem mindenkitől vallva is, hogy a' bizonyosság' szükségképi viszonyban áll az emberi szellemhez. Annyi legalább tagadhatatlan, miszerint a' bizonyosság, a' hajdani bölcsészektol kezdve a' maiakig, mindenkor olly tárgy volt a' bölcsészet' határain belül, melly különös figyelemmel vizsgáltatott.

Hozatott is föl irányában több bölcselet, összehangzók alapon, de nagyon eltérők eredményben. Ha különködési pontjaikat mellözve azon oldalakat tartjuk szem előtt, mellyekben egymással megegyeznek, valamennyi a' dogmatismus, scepticismus és synthetismus alá sorozható.

Föladatunkat illetőleg a' dogmaticus így gondolkodik: az igazság van 's mi arról meggyözödhetünk, másokat is meggyözhetünk.

A' scepticus ellenben így szól: az igazság van; de mi arról meg nem gyözödhetünk, sem másokat meg nem gyözhetünk.

A' syntheticus végre, békét akarván az eltávozó felek között létesíteni, következőleg nyilatkozik: az igazság van, 's mi arról részben meggyözödhetünk, részben pedig nem; részben másokat is meggyözhetünk, részben pedig nem.

Az ímént fölhozottakból következő folyományok erednek : 1) mindenik fél elfogadja, hogy az igazság van ; 2) a' dogmaticus szcrint az igazság és ember közötti viszony lényeges : azért ennek amabbani bizonyosságát elérhetőnek tartja ; 3) a' scepticus az igazság és ember közötti viszonyt nem ismeri lényegesnek : azért ennek amabbani bizonyosságát tagadja ; 4) a' syntheticus az igazság és ember közötti viszonyt lényegesnek tartja ugyan ; de azért még nem látja állíthatónak, hogy az ember mindenkép bizonyos lehet az igazságban.

A' dogmaticus, elvéhez hűven, törekvése' fő irányát abba helyezi : hogy az igazságban bizonyosságot mind önmaga, mind másokra nézve minél nagyobb tökéletességgel megvalósíthassa.

A' scepticus ellenben valamennyi tehetségével azon dolgozik, hogy a' bizonyosság' irányában hiedelmet minden áron semmivé tegye. Szolgáljon például Sextus Empiricus, ki az igazság-nyomozókat azokhoz hasonlítja, kik a' sötétben kincset keresnek, 's ha valamikép módját ejthetik is a' kincsnek, azt, a' setétség miatt, nem képesek fölismerni. Hogy ezen összehasonlítás már azért is érvénytelen, mivel az igazság, mint index sui, maga tesz önmagáról bizonyosságot, csak melleleg legyen megemlítve.

A' syntheticus' állítása szerint az igazságban bizonyosság megvalósítható ugyan ; de még sem teljesen. Szerinte az igazság végetlen, az ember pedig véges lény. Miképen lehetne tehát azt elfogadni : hogy a' határok közé szorított ember képes legyen azon lényt teljesen megismerni, melly fölötte van minden gondolható határnak ?

Illyképen nyilatkoznak az igazság és bizonyosság közötti viszonyról értekező bölcészek. Egyik sem tagadja az igazság' létezését, valamint azt sem, hogy mi, tehetségeink' korlátoltsága mellett is, bizonyosak lehetünk az igazság' iránt. Állítani, hogy a' scepticus az igazság' létezését és az az iránti bizonyosságot ellenmondás nélkül el nem fogadhatja, annyi mint őt minden józanságtól megfosztani. Tulajdoníttassék bárminő nyomosság azon okoknak, mellyekkel a' scepticus a' dogmaticus ellen föllép, mégsem fog belőlük következni : hogy a' scepticus az igazság' létezését és az ember' az iránti bizonyosságát tagadja. Ellent mond ugyan a' scepticus önmagának, de nem az igazság' létezésének és az az iránti bizonyosság'nak elfogadása miatt, hanem azért : mivel épen akkor követel saját elvére nézve bizonyosságot, midőn a' követelt nemű bizonyosságot teljesen le akarja rontani. Vagy talán nem követeli ezt a' scepticus ? Ha nem, akkor törekvése nem volna más, mint hiú fecsegés.

Áll tehát ezen állítás : az igazság van. Azon első kérdés, melly ennek hallása után azonnal fölmerül, így hangzik : mit foglal magában ezen állítás ? Tartalmára nézve nagyon sokat, 's innen van, hogy a' fölhozott kérdésre többféle válasz adathatik. Valamennyi

közül azonban leginkább ide tartozik a' következő : ha az igazság, mint olyan, van, nem lehet az emberi önkény' szüleménye. Ha pedig nem önkény' szüleménye, és mégis bennünk elutasíthatlanul van : akkor ránk nézve eredeti, vagy is olyas valami, a' mi nekünk teremtetésünk' perczekor adva lön.

Két sajtóság tűnik itt föl, mellyek nélkül bennünk az igazság nincs, nem is lehet, ugymint az eredetiség és adottság. Eredeti ránk nézve az igazság, mert az sem előleg sem utólag nem szerzethető. Nem előleg, mert ennek elfogadásával a' jelenbeni igazságot az előbbtől; ezt ismét az előbbtől, ezt megmeg egy másik előbbtől kellene leszármaztatnunk, a' nélkül hogy valaha a' lánczolat' első szeméhez eljuthatnánk. Hogy ez képtelenség, könnyen átlátható. Nem utólag, mert tapasztalási úton csak az fog bennünk előzsendíttetni, a' minék már eredetileg birtokában vagyunk. Ezen állítás sok előtt különös és szokatlannak látszhatik; ámde túlléptük már azon küszöböt is, mellyen belül minden, a' mi valakire nézve különös és szokatlan, igaztalan is egyszersmind. Elég az hozzá, hogy mi az igazságot nem galyabitottuk önkény szerint, hanem azt, mint már bennünk találat, következőleg mint lényiségünk' eredeti tartalmát, csak előfejtjük. Ha pedig ez így van, akkor az igazság nem szerzett vagyon, hanem eredeti adomány, vagy is olly kincs, melly nekünk, bizonyos czél' megvalósítása' tekintetéből adva lön.

Kettő fordul itt is elő : a' czél, melly általunk az igazság' irányában megvalósítandó, és az eredetileg adott igazság. Minő ez az eredetileg adott igazság? És miben áll az az általunk megvalósítandó czél?

Tapasztaljuk, sőt elmékedésünk' behatásával is azt hozzuk ki : hogy azony lény, melly előttünk folytonos működése által tulajdon létezéséről állandó és elvitázhatlan tanúságot tesz, nem csak másért, hanem önmagáért is van. Illyen az igazság is. Képtelenség állítani, hogy a' minket saját létezéséről állandóan meggyőző igazság sem önmagához viszonyban nincs, sem önálló léttel nem bír; mert az állandó meggyőzést csak azon föltét alatt hozhatja elő : ha tulajdon önálló létét saját erejü működésével folytonosan teszi. A' mi pedig önmagát saját erejüleg teszi, az, midőn e' működést végre hajtja, teszi önmagában saját szükségképi lényegét; és akkor az illy módon működő lény nem másért, hanem önmagáért van. Ámde mihelyt valamelly, önmagát tevő, lény' létezése más lény által is tudva van : akkor amaz saját lényegét nem csak önmagában teszi, hanem teszi más önálló lényben is, még pedig azért, hogy ezen más lénytől, ha ismerő-tehetsége van, megismeressék. Azon öntevés, melly megismerhetés végett történik, kijelentés vagy kinyilatkoztatásnak szokott nevezetni.

Az isméképes lények közé, mellyek a' magát kinyilatkoztató igazságot elfogadhatják és megismerhetik, sorozandó az ember is.

A' végből van tehát ránk nézve az igazság, hogy azt szellemünkbeni megnyilatkozásakor elfogadjuk és megismerjük. Ámde hogy az elfogadott igazság' irányában a' megismerhetés tisztán végrehajtható legyen, elkerülhetlenül szükséges: miszerint az igazság olly határozatokban nyilatkozzék meg, mellyek által őt a' nem-igaztól állandóan meg lehessen különböztetni. Szükséges azonfölül, hogy a' határozatok közt egy a' többit úgy hassa keresztül, és ránk nézve a' többiek' sorában olly csalhatlan bélyegként tűnjék föl, mellynek tisztá s teljes fölfogása után bizonyosak lehessünk magának az igazságnak bírásáról is.

Láttuk imént, hogy az igazság nem önkénytől függő, hanem eredeti adomány, mellynek megismerésére hivatva vagyunk. Magában találja tehát ezt mindenki, s ha elméletileg nem tesz is annak megismerésében kitetsző haladást, gyakorlatilag a' lelkiösmeret' feddő vagy helyeslő szavában lehetetlen arra rá nem ismerni. Minek másolhatlan következtében ama' tárgyi határozat, mellyben és melly által magát bennünk kinyilatkoztatja, nem lehet más, mint a' szükségképiség. Láttuk továbbá, hogy az igazság, midőn önmagát megismerhetés végett teszi, teszi saját lényegét, melly, mint tudva van, nem esetleges, hanem szükségképi. Akár alanyi akár tárgyi szempontból tekintessék tehát az igazság; mindenkor a' szükségképiségben találandjuk fel azon ismertető jegyet, mellyet bírva az igazság' bírása iránt tisztában lehetünk.

Ez lehetetlenségnek fog sokak előtt látszani, kik a' dolgot más szempontból nézik. Hogyan? — így szólандnak közbe. — hiszen ha ez áll, akkor a' scepticismusnak is állania kell. Hát nem azért vitálkodik-e a' scepticus a' bizonyosság ellen, mivel az ember folytonos váltakozásainak közepette, az igazsághoz, mint minden változáson fölülálló szükségképiséghez, teljességgel el nem juthat? És ebben nem is gáncsolható, mert az ember csak azt képes megismerni, a' mi vele rokon. Már pedig, ha az igazság' fő bélyegét a' szükségképiség teszi, akkor a' megismerendő igazság és a' megismerő ember közt kikerülhetlen az ellenmondás. Mert ugyan miben áll az ismeképes szellem' fő bélyege, ha nem a' szabadságban? Ha tehát az igazság' fő bélyegét a' szükségképiség, a' szellemét ellenben a' szabadság teszi: hol azon pont, melly a' megismerendő igazság és a' megismerő emberi szellem közt némi közösségre mutat-hat? Pedig e' nélkül nem lehet helyt adnunk a' bizonyos ismereteknek. Vagy el kell tehát fogadnunk, hogy az igazság bizonyos megismerését tagadó scepticus' állítása csorbíthatlan érvényű; vagy el kell fogadnunk, hogy az igazság' fő bélyege nem a' szükségképiségben, hanem valami másban keresendő.

Igy hangzik az ellenvetés, mellytől nem lehet a' nyomatékosságot megtagadni; ámde mihelyt a' dolog' velejéig hatunk, azonnal kiviláglik, miszerint a' benne előfordultak a' scepticismus'

ügyére nézve csak látszólag érvényesek. „Az igazság és szabadság közt, így szól Heinroth, nincs ellenmondás, hanem csak ellentét.“ A' hol ellenmondás van, ott a' határozatok egymást kölcsönösen lerontják; a' hol ellentét van, ott egymást kölcsönösen korlátozzák. Hogy például a' kör kerek is legyen négyszögű is, lehetetlen; mert e' határozatok egymást kölcsönösen lerontják. De hogy az emberi szellem' mivoltát az egyediség és egyetemiség' egységébe helyez-zük, nem lehetetlen; mert az egyediség és egyetemiség egymást nem rontják le, hanem korlátozzák. Így van a' dolog a' szabad ember és szükségképi igazsággal is.

Mind a' mellett a' szabadság és szükségképiség közt mindig mutatkoznak némi jelei az ellenmondásnak. Ugy látszik, mintha a' szabadság is a' szükségképiség is olyan elemeket foglalnának magukban, mellyek az egymással megférést lehetetlenítik. Hogyan is lehetne ott bensőleg alapos megegyezés, hol az egészek' tartalmazó elemei nem rokonulnak egymáshoz? Külsőleg korlátozhatják egymást, de itt a' szabadság' és szükségképiség' külsőleg végrehajtott korlátozásánál valami magasabb kívántatik. És mégis úgy rémlik, mintha ezen magasabb valami, akár a' szabadságot akár a' szükségképiséget tekintjük, teljességgel nem volna kivihető.

Lássuk a' dolgot közelebbről. Birjon például bárminő szabadsággal az ember, vajon képzelhető-e, hogy általa változást idézhessen elő a' szükségképiségen? A' ki állítja, önmagának mond ellent; mert egyfelől el kell fogadnia: hogy a' változhatatlanság a' szükségképi lény' lényegéhez tartozik, másfelől pedig állításával ugyanezt tagadja. De a' szükségképi lény sem határozhatja meg a' szabadságot; mert mivel bizonyítja be a' szabad lény azt, hogy szabadsággal bír, ha nem az által: hogy semmi más lénytől nem hagyja magát meghatározni?

Igy okoskodhatnak az ellenmondást vitatók. Nézzük, mennyiben van igazuk. Két tényező tűnik itt föl: a' szabad ember és a' szükségképi igazság, vagy más viszonyból szemlélve, az önmagát saját szabadságában tevő ember, és az önmagát saját szükségképiségében tevő igazság. Tehát mindegyik tényekben teszi önmagát; de épen azon oknál fogva, mivel a' tényekben mindegyik önmagát teszi, mindenik külön vett tény szükségképen viszonylik az önmagát tevő tényezőre. Következőleg midőn az ember teszi önmagát saját tényeiben, az így tett tényekben önmagánál marad, azokat önmagára viszonyítja, és azokat önmagával, még pedig tudva és szükségképen, egyesíti. Mi foly ebből? Többi közt az is, hogy a' ténykedve önmagát tevő ember az általa elővillantott tényekben csak azt fejtheti elő egymásutánilag önmagából, a' mi már, mint eredeti tartalom, azelőtt is benne foglaltatott. Hogy ezen eredeti tartalom nem önkényről függő szülemény, sem nem kívülről származott esetleges módot, hanem szükségképi adomány, a' fönebb érintet-

tekből is eléggé világos. Ha pedig szükségképi adomány: benső viszonyban kell állania az igazsághoz, mert az igazság is szükségképi. Továbbá, ha az eredeti tartalom, adomány: azon lénytől kellett függenie, kitől adatott. De adhat-e vajon valamely lény más lénynek valami szükségképit, ha önmaga szükségképiséggel nem bírna? Azon axioma szerint: non potest plus esse in effectu, quam in causa, teljességgel nem. Ugyde a' szükségképiség az igazság' fő bélyegként mutattatott föl; annak tehát, kitől eredeti tartalmunk, vagy is lényegünk, mint adomány. függ, 's ki bennünk a' szükségképiség által, mint igazság, megnyilatkozott, a' szükségképiség mellett szabadsága is van. Lehetetlen is adományozót szabadság nélkül gondolni. Azonfölül az adományozó, mielőtt magát az adomány' adására elhatározta, tartozott azt, és a' megadományozandó lényt is világosan megismerni. Ki tagadhatná ezek után, hogy azon lény, kitől a' mi szükségképi lényegünk van 's ki magát bennünk a' szükségképiség által kinyilatkoztatta, saját természeténél fogva értelmiséggel is akarattal is bír? Az értelmiség és akarattal bíró lény, mint tudva van, szellemnek mondatik.

Fölösleges ezek után minden további bonczolgatás, mert a' ki az imént vázoltakat fölfogta, igen könnyen megértheti, hogy a' fölemlített e'lenmondásbani tényezők egymásra szellemileg működnek. Innen következtethető a' megnyilatkozhatóság' lehetsége. A' „similia similibus“ elv szerint a' szellem a' szellemnek megnyilatkozhatik. Innen a' megismerhetőség' lehetsége is.

Lehetetlen tehát helyt nem adnunk azon állításnak: hogy mi a' szellemnek, mint szükségképiség által megnyilatkozó igazságnak megismerésére képesek vagyunk.

De vajon hivatva vagyunk-e? Ha igen, mi az, a' mi minket hivatásunk ez iránybani teljesítettségéről biztosít? Ha nem: mi szükség volt az öntudatra, melly valamennyi földi lény közt egyedül az ember tulajdona? Vagy helyen kívülük talán e' kérdések? Nem gondolnók. Mert, ha mi az igazság' megismerésére csakugyan hivatva vagyunk; akkor azon kellékekkel is el kelle láttatnunk, melylyek nélkül az igazság' megismerése pusztá ohajtás. A' pusztá ohajtás ki nem elégít. De honnan ezen ohajtás? Hogy kívülről nem öntetett belénk, azt állandó ingerléséből is tudjuk. Természetünkben kell tehát azon ösztönnek lenni, melly amaz ohajtást előzendítette és folytonosan fentartja. És ezen belülről fejlődő természeti ösztön az, melly velünk tudatja: hogy mi az igényelt kellékeknek birtokában vagyunk, és hogy mi mind az igazság', mind magunk részéről biztosítékokhoz is juthatunk, mellyek a' kérdés alatti megismerés iránt minden kétséget eloszlathatnak. Az igazság' részéről illy biztosíték a' már többször említett szükségképiség. Hát a' mi részünkről?

A' mi részünkről minden más előtt kiemelendő az öntudat.

Többször halljuk a' köznép' ajkairól e' kifejezést : „olly igaz, mint hogy én itt állok;“ melly mit jelenthet egyebet, mint az öntudat' biztosítólag kitörő hatalmát? Az öntudat maga tesz önmagáról bizonyosságot. Nem is ok nélkül gyakorlott ő mindenkor annyira győző tekintélyt a' bölcsészet' körében. Az ujabbkori bölcsészeknél különösen azon sulypontnak nézetik, melly épen olly összetartó hatalommal működik az ismeretek' országában, minővel a' nap a' naprendszerhez tartozó égi testek' irányában. Nélküle nincs életmozgás az ismeretek közt; a' hol pedig ez nincs, ott az élő igazság nem talál hív tükörre.

Kiváló figyelmet igényel ezek után az önszemlélés, vagy is a' bennünk élő alaptény' azon működése, mellyel mindazt közvetlenül, de tárgyilag fölfogja, a' mi bennünk van. Hogy az illy móddal felfogott és szemléltben az eredeti a' nem-eredetitől, a' változó a' nem-változótól, a' lényeges a' nem-lényegestől nincs még kellőleg elválasztva, azaz, hogy az illy móddal felfogott tartalom olly egészet képez, melly nincs még önmagában tisztán megkülönböztve, a' dolog' természetéből látható. Nem is az önszemlélés' hivatása az illy megkülönböztés, hanem a' nyomozó értelemé. Az értelem választja el az eredetit a' nem-eredetitől, a' változót a' nem-változótól, a' lényegest a' nem-lényegestől, és miután mindenik kör' elemeit külön, és a' köztük létező viszonyokat is külön megvizsgálta, előáll az ész, hogy a' megvizsgáltakból szervezetet alkosson, mellyben mindenütt határozottan kitűnjék az összefüggés' tárgyalapos szükségképisége.

Adtunk eddig előzményeket, mellyekből a' következő eredmények folynak : 1) az ember az igazság' megismerésére hivatva van; 2) az igazság és ember közötti viszony lényeges; 3) e' viszony az öntudatos szellemben életviszonynyá fejlődvén, ezen szellemet mindenkép följogosítottanak mutatja arra : hogy az igazságbani bizonyosságot önmagában folytonosan iparkodjék megszilárdítani.

És mit nyerünk ezen folytonosan megszilárdítandó bizonyossággal? Nyerjük azon biztosítékot, melly részünkről az igazság' megismerésénél kívántatott. Két biztosítékra tehetünk szert az igazság' megismerésében : az egyik tárgyi, melly a' szükségképiségben, a' másik alanyi, melly a' bizonyosságban áll.

Ott vagyunk tehát ismét a' bizonyosságnál, de azon nyert tudattal gazdagítva, hogy az emberi szellem annak folytonos fejlesztése és megszilárdítására följogosított. E' följogosítást a' szellem kétségbe nem vonható tények által tartozik megmutatni. Hogy ezen tények' összegében fog azután amaz állapot is megvalósulni, melly bizonyosságnak mondatik, a' dolog természete hozza ugy magával.

Elég az, hogy a' bizonyosság szellemi állapot, melly csalhatlan tények által lesz megvalósítva. Ezt azonban nem ugy kell érteni, mintha a' bizonyossági állapotnak, mielőtt az öntudatunk' előterére fejtenék, legkisebb nyoma sem volna; mert ez homlokegyenest

ellenkeznek az emberi szellem és az igazság közt valódi fennálló életviszonytal. Van bennünk a' bizonyági állapotnak mindenkor nyoma; de ez a' többi állapotok' nyomaival annyira el van vegyítve, hogy annak a' többiek' sorából tiszta és világos kiemelése csak az képes, ki magát erre külön akarati elhatározottsággal előkészítette. Pedig éppen ezen akarati elhatározásban áll ama' kellék, mely az embernek, igazságot és bizonyosságot illető, működésénél ritkán tökéletes. Hányadik az, ki az igazságot egyedül önmaga becseért méltányolná!

Első ezek után, mire föladatunk' megközelíthetése végett, ügyelnünk kell, a' szellem és igazság közti életviszony. Mint életviszony kölcsönös hatásban fog megnyilatkozni. E' kölcsönösségnél fogva: A) Az ember nincs, nem is lehet az igazságon kívül, hanem csak abban és az által. Minek következtében az igazság olly lét-elem rá nézve, mellyen kívül éppen úgy nem élhet szellemi életet, a' hogyan testi életet nem élhet a' levegőn kívül. Bizonyítvány ez arra, hogy az ember át van hatva az igazság által; miért is azon állapot, mellybe amaz áthatás' erejénél fogva hozatott, nem önkényétől függő, hanem kénytetett. Hasztalanul iparkodnék az ember tőle megmenekülni; mert erején fölül van az attóli megmenekülés. Leginkább tapasztalhatni ezt a' lelkiösmeret' furdálásánál. Sőt az is észrevehető, hogy minél inkább törekszik valaki ezen kénytetett állapottól megmenekülni, annál nagyobb erőt fog őrajta és létezése' valamennyi szálain gyakorolni. És ezen állapot' közvetlen fölfogása az, mi közvetlen bizonyosságnak nevezetik. B) Az ember által megismerendő igazság sincs az emberen kívül, hanem benne van, mint elsajátítandó tartalom. Ha pedig benne van, mint tartalom; akkor az igazság úgy tűnik föl a' belvilág' határain belül, mint nem-én, mellynek az öntudatos én ellene szegezkedik, és magát annak irányában túlterjedőleg viseli. E' túlterjedés előtt az én a' nem-ént magától mintegy ellöki, hogy a' vele szemben állót, vagy is tárgyiasítottat annál jobban keresztülhathassa; ha pedig ennek végeztével a' keresztülhathattat önmagával rokonnak ismerte: rajta lesz, hogy vele mindinkább egygyé lehessen. Azon állapot, mellybe az ember a' fokoként áthatott igazságnak, mint nem-ének elrokonítása, és az ezt követő egygyé-létel által áttételik, nem más, mint a' közvetett bizonyosság. C) Ha pedig az áthatottsági és áthatási állapotok egy, mindenkép megtudatolt állapotegységgé olvadnak össze; akkor ezen megtudatolt állapotegység összerü bizonyosságnak mondathatik. Ezekből látható a' bizonyosság' fejlődésének három fokon keresztül történő menete is.

A) A' közvetlen bizonyosságnál első az igazság' közvetlen fölfogása. Mi legyen a' maga tiszta egyszerűségében az igazság' közvetlen fölfogása, azt most, a' mi sokképen közvetített állapontunkról nagyon nehéz meghatározni. Annyira megszoktuk mi már

az igazságnak okokkal mesterségesen támogatott fölfogását, hogy szinte furcsaságnak látszik, ha most az igazság' közvetlen fölfogásáról van szó. Pedig hol veszi meggyőző erejét az igazság' közvetlen támogatása, ha nincs bennünk nyilatkozmány, melly a' közvetlen igazság' részére tanuskodik? És mi más ezen nyilatkozmány, mint a' bennünk eredetileg benlevő igazság' szava, mellynek hatályánál fogva az akárhonna jövő igazságot, mint velünk rokont, öntudatlanul is elhasonítjuk, és ez által vele egygyé leszünk? Ez azonban nem önkényleges elhatározásnak, hanem másunnan származó kénytetésnek credménye; mert a' közvetlen fölfogásban nincs még helye az én és nem-én közötti hézagnak.

Az igazság ugyan is olly tulterjedő egész, mellyben az ember, mint lét-elemben van és működik, de eleinte inkább fogékonyan, mint önhatólag. Működik tehát benne, de az igazság' vonzó ereje annyira áthatja minden irányzatát, hogy az, saját meghódítottságának érzetében, önmagához viszonyát nem képes ugy megszilárdítani: hogy az igazságot, mint vele szemközt álló tárgyat, magától távol tarthatná. Képződik az ember, de képződése' folyamatában saját eredeti tartalmából nem azon elem villantatik elő, mellyet ő akar, 's mellyet, önmagának bővebb kifejtetése végett, eszközül használhatna más lényekre hatásakor; hanem eredeti tartalmából csak az emeltetik ki, mit benne a' kénytetőleg megnyilatkozó igazság szükségel.

Nézzük például a' mysticismus' híveit. Telvél emelkedett gondolatok és képzetekkel, mellyek mindnyájan az igazság' csalhtalan fenségére vonatkoznak; de csakhamar észrevehető, hogy azok nem a' czélt illető értelem' szövesztményei, hanem a' megihletett kedély' akaratlan sugalmi. Ha vallomásra szólítod fel őket: képzetekkel árasztanak el, mellyeken keresztül átvillannak ugyan a' legvalódibb gondolatok; ámde hiában kívánnád tőlük, hogy ezen gondolatokat minden képzelmi burok nélkül ugy terjeszszék elő, a' hogyan azt az igazság' tisztán megismert beltartalma igényli. Tudják, hogy az igazság van; de hogy mi legyen önmagában az igazság, azt nem képesek fölmutatni. Ők tehát az igazság' létén túl nem terjeszkednek. Oka pedig ennek azon kénytetés, mellyet az igazságnak szükségképiségben megnyilatkozó léte az ő kedélyökre folytonosan gyakorol. E' kénytetés azután érzelmekben olvad föl. Innen az érzelmekbeni túláradás. De honnan az érzelem? Ez akkor idéztetik elő, midőn az igazság' léte az emberi szellem' létével közvetlenül egyesül. Ezen, szellemünkre nézve kénytetett egyesülésben zsendítettetik föl a' közvetlen bizonyosság, mellynek alakja az érzelem. Tehát az, a' ki az igazság' irányában közvetlen bizonyossággal bír, érzi, hogy az igazság van. És az ilyenről mondja a' magyar, hogy az igazság iránt bizonyos. Nem tudja, hogy mi; de kétségbe nem hozhatólag elfogadja, hogy van.

Különösen két pont vonja itt magára a 'vizsgáló' figyelmét : az igazság' léte, és a' bizonyossági alakká lett érzelem.

Irányukban a' következő kérdéseket lehet támasztani : mi által hat olly foganatosan az igazság' léte ? Mi az az emberben, minek segedelmével az embert hódolásra kényteti ? Honnan kap az érzelem olly meggyőző erőt, melly minden kétséget kizár ?

Az ezen kérdésekre adandó válaszok már az imént előadottakban ben foglaltatnak. Ugyan is valamint minden másban, ugy az igazságban is a' lét, eredeti határozottság, azaz szükségképileg, vagy is határozott törvények szerint nyilatkozik meg. E' megnyilatkozáskor az igazság' szükségképi léte egyesül avval, a' mi vele az emberi szellemben rokon, 's ezen egyesülés' következtében túlnyomóvá lesz azon elemek fölött, mellyek vele nem rokonok. Az igazság' szükségképiségevel rokon a' szellembeni szükségképiség, melly szellemünk' lényegének, azaz a' szabadságnak egyik mivolti oldalát teszi. A' másik mivolti oldal az önkényben, vagy is a' választhatási tehetségben áll. Az igazság' közvetlen fölfogásakor, azaz a' közvetlen bizonyosságban, ezen önkény, a' szükségképi elemek' egyesülése 's túlnyomósága miatt, kellő mozgásától megfosztatván, a' szükségképiségnek ellenkezője lehetetlenné válik. Azért lesz aztán az igazság index sui ; mert a' tőle meghatott ember ugy kénytetik azt elfogadni, hogy annak másképeni lehetőségét képtelennek érzi.

Innen azon két elem, mellyek az igazság' érzésében előfordulnak, 's mellyek miatt ezen érzés vegyülménynyé lesz. Egyfelől érezzük, hogy az, a' mi minket kénytet, túlnyomóságánál fogva csak ugy lehet, a' hogyan van, és nem máskép ; másfelől érezzük, hogy a' szellem arra, a' mi a' szükségképiséggel ellenkezik, ön életének megcsorbítása nélkül nem vállalkozhatik. Az első állapot kedves, a' második kedvetlen. Amaz kedves, mert a' szellem magát az igazságban, minden kénytetés mellett, kielégítettnek és működésében tágitottnak érzi. Innen azon ihlettség és fenség, melly az igazság' érzésének sajátja. Az utóbbi állapot pedig kedvetlen, mert a' szabadság' önkényi oldalát, melly lebegni szeret, akadályozottnak tanúsítja. A' mint azután vagy az egyik vagy a' másik érzési állapot lesz az igazságot elfogadó és fölfogó egyénben túlnyomóvá. ahhoz képest az eredmény is kétféle irányzatra nyujt alkalmat. Az első állapotú egyén, a' benne előidézett megnyugvás és evvel együtt járó odaengedés miatt, mindenkép azon lesz : hogy a' közte és a' vele egyesült igazság közötti viszony' közvetlenségét minél bensőbbé tegye érzelmének elevenítése és tartósítása által. A' másik állapotú egyén ellenben gyarapítani ohajtván az igazsággal egyesülés által benne fölszendített, de még eléggé tisztán meg nem szilárdított, megnyugvási elemet, mindenkép azon lesz : hogy mindazt önmagától távol tartsa, a' mi az igazsággal, akár miféle oldalról,

ellenkeznek. Innen a' közvetlen bizonyosságnál maradók' buzgóságának vagy positiv vagy negativ irányzatbani működése.

A' tagadólagos működés olyan pont, melyet bürü gyanánt kell tekinteni a' közvetett bizonyossághoz. Nélküle torpulttá válnék a' szellemi működés. Ugyan is a' működés' tagadólagos irányzata nem volna létesíthető, ha előbb az ember azt, a' mi az igazsággal nem-rokon, határozottan meg nem különböztetné attól, a' mi az igazsággal rokon, következőleg magától az igazságtól is. De vajon végrehajtható-e e' megkülönböztetés a' rokon és nem-rokon közt, ha azok tárgyakul nem nézetnek. Továbbá lehet-e azt, a' mi az igazsággal rokon, ilyennek ismerni, ha előbb azt az igazsággal össze nem hasonlítjuk? Teljességgel nem. Miből látszik, hogy az igazság is úgy nézendő mint tárgy. A' tárgy másképen nem-énnék is neveztetik. A' nem-én, miként maga a' szó is mutatja, olyan viszonytag, mely más viszonytag nélkül nem is gondolható. A' nem-énnék viszonytagja az én. Midőn tehát az emberi szellem azon fokhoz jut, mellyen magát én és nem-én nevet viselő oldalakra fejt, úgy lép föl, mint magát önmagában megkülönböztető egész. Ez a' tudatnak foka. E' fokon világosan akarja már tudni, hogy mi az, a' mi van? Tudni akarja továbbá, hogy az, a' mi van, miféle elemekből áll? hogy az, a' mi az igazsággal rokon, miért rokon vele? és hogy az, a' mi az igazsággal nem-rokon, miért nem-rokon vele? Az emberi szellem ugyan is nem akar többé kénytetni, hanem választani. Ebben lép föl az önkény.

Itt is elfogadtatik az igazság, de nem azért, mivel a' szükségképesség' érzése elfogadásra kénytet; hanem azért, mivel az igazság saját szükségképessége által kétségbe nem hozható bizonyosságot tesz önmagáról a' vizsgáló én előtt. Elfogadja tehát az ember az igazságot, de nem azért, mivel az igazságtól meggyőzetik, hanem azért, mivel az igazságról meggyőződik. Azon állapot, mely az igazság' irányában így működő szellem által előidéztetik, közvetett bizonyosságnak szokott neveztetni.

B) A' közvetett bizonyosságnál az igazság' közvetett fölfogása mellözhetlen föltét. Sokszor megtörténik, hogy a' közvetett fölfogás azon egynek állítatik a' közvetett bizonyossággal; pedig a' kettő közt éppen olyan a' különbség, minő az ok és okozat közötti. A' fölfogás, mely megtudatolásnak is neveztetik, ok; a' bizonyosság pedig okozmány. Az okozmány az ok' minőségét követi; mert minél világosabb és tisztább a' megtudatolás, mint ok: annál bensőbb és hatályosabb a' bizonyosság is, mint okozmány. Más oldalról minél bensőbb és hatályosabb a' bizonyosság: annál nagyobb inger lesz arra, hogy a' megtudatolás az igazság' áthatásában szünet nélkül gyarapodjék. E' kölcsönösségben rejtezik ama' rugony, mely a' tudásvágyat folytonos elevenességben tartja. Ez idézi elő amaz emelkedést is, mely mindaddig meg nem szünik, míg az igazság' közve-

tett fölfogása saját véghatáráig eljutván, napfényre nem hozza tulajdon hiányát, mellyet önmaga nem lévén képes kiegészíteni, szükséglendi: hogy valami más által egészítettessék ki. E' nyugtalanító szükséglésben nyilvánítandja ki azután magát a' közvetett bizonyosság' elégtelensége is.

Méltán fordítottak tehát oly kiváló gondot a' bölcészek az igazság' közvetett fölfogásának megmagyarázására. A' gondolás' eredeti törvényeit előadó könyvek telvék azon módokkal, mellyek szerint valamely igazság' megmutatása kivihető. Gondosan fölemlítetnek, sőt mind kútfejeik mind eredményeikre nézve tárgyavatott pontossággal kiemeltetnek ott a' tákokok, mellyek' segítségével a' czélba vett igazság' érvényesíthető. Mind a' mellett, hogy az illy könyvek' átolvasása után nem mindenkor lehet az igazság' fölfogása, bizonyosság' és egyéb ide tartozó tárgyak iránt kellőleg tisztába jöni, közönségesen ismert dolog.

Vessünk néhány pillantást Imre János, hazánk' egyik jelesebb bölcészének állításaira. Logikája' 94. §-ban így szól: „A' bizonyosság' oly állapotja a' léleknek, mellyben az igazságot elegendőképen, azaz, csalhatatlanul értjük; vagy rövidebben, a' bizonyosság' elegendő okok által való meggyőződés. Ugy bizonyos tehát valamiről az ember, ha tudja, hogy igaznak tartott észmérete igaztalan nem lehet.“ A' 13. §. szerint: „A' bizonyosság' tudást vagy hívést szül és támaszt. A' melly igazságnak elegendő okait magunk találjuk ki az észméret' mivoltából, azt tudjuk; azt pedig, mellyet mások bizonyítása és tekintete miatt fogadunk be, hiszszük.“

Kant és követői a' felhozott fogalmakat másképen magyarázzák. Szerintök a' tudás valamely itéletnek mind az itélőre mind a' tárgyra nézve elegendő okokból való helybenhagyása; a' hit pedig csupán az itélőre nézve elegendő okokból való helybenhagyása. A' tudásnak csak a' szemlélhető és észkényszerítőleg bizonyos tárgyakban adnak helyet; a' többieket, a' közszólásmód ellen, a' hogyan Imre mondja, és sok tetemes tudományok' vesztére, pusztá hitre kárhoztatják. Ha a' hit valamely czélra szükséges eszköz, szükségesnek, ha pedig nem szükséges, esetinek mondják.

Hosszúra terjedne nyomozványunk, ha az imént megérintett véleményeket elágazó és megegyező elemeik és következményeikkel együtt akarnók méltányolni. Mindegyik megkívánja, hogy a' bizonyosság' szintugy mint a' hívés elégséges okokon nyugodjék, mellyek' forrásúl azonban az első vélemény az ismeret' mivoltát, a' második vélemény pedig a' tárgyat és az itélő alanyt tüzi ki, ha bizonyosságról van szó; ha pedig hívésről van szó, az első vélemény mások' bizonyítása és tekintélyére, a' második vélemény csupán az itélő alanyra támaszkodik. Az első vélemény szerint a' tudás és hívés a' bizonyosságnak szüleményei; a' második vélemény sze-

rint pedig úgy rémlik, mintha a bizonyosság a tudás és hívéssel együtt a helybenhagyás alá lennének sorozandók.

Sigwart' e tárgyra vonatkozó gondolatai körülbelül illy rendet követnek. Azon érzésben, mely a ránk ható valóság által gerjesztetik föl bennünk, két elem van, az alanyi és a tárgyi, melyek közül már az egyik már a másik lesz túlnyomóvá. Hol a tárgyi elem lesz túlnyomó, ott ismeret; hol ellenben az alanyi elem lesz túlnyomó, ott érzelem támad.

Mi a tudást és hívést illeti, e szavak nem csak azt jelentik, hogy képzeletünkben valamit birunk, hanem azt is, hogy annak igazságáról, a mit képzeletünkben birunk, meg vagyunk győződve.

Ezen állítás két pontot tartalmaz. Az elsöre nézve a tudás és hívés eleinte nem különböznek egymástól, de igen a másodikra nézve. Azonban a második pont különbsége, az elsöre vonatkozólag is különbséget idézhet elő.

E különbség a következő határozatokban állhat: 1) hívésnek mondjuk azon meggyőződést, mely nem tulajdon tapasztalásunk vagy belátásunkon, hanem más tapasztalásán vagy belátásán nyugszik. Tudásnak ellenben azon meggyőződést tartjuk, mely saját tapasztalásunk vagy belátásunkon nyugszik. 2) Hinni szoktuk azt is, a mi saját tapasztalásunk és belátásunkból következik ugyan, de nem szükségképen, sem nem világosan; ellenben arról, a mi saját tapasztalásunk vagy belátásunkból szükségképen és világosan következik, tudásunk van. 3) Sem a hívés nincs meggyőződés nélkül sem a tudás; különbözik mégis a hívés a tudástól, mert amannál a meggyőződés foka kisebb, emennél nagyobb.

Látszik innen, hogy a hívés és tudás közötti különbség nem lényeges. Mindegyikben előfordul a meggyőződés, mint tartalmi, következésképen mint oly határozat, mely a hívést és tudást saját terjedékéhez tartozóknak mutatja. A ki tehát valamiről meggyőződik, az azt vagy hiszi vagy tudja, a mint a meggyőződés foka vagy kisebb vagy nagyobb. Ez volna az eddig előszámláltakból lehozható eredmény.

És mit nyertünk általa? Fölötte sokat. Fordulnak ugyan is benne elő pontok, melyek fölvilágosításával könnyítették a bizonyosság irányabani tájékozás. Meggyőződésről és annak fokairól van benne szó. De mi ezen meggyőződés? és honnan függ a meggyőződési fokok kisebb vagy nagyobb volta?

A közvetlen bizonyoságnál meggyőzettünk az igazságtól, mit azonban a szellem özszerű szabadságával meg nem férhetők találván, midőn észre vette, hogy az igazság irányában teljességgel nem képes a kénytetéstől megmenekülni, módot is talált benne: hogy ezen kénytetés szükségességéről maga győzze meg önmagát. Innen a meggyőződés utáni törekvés. Ez szülte az én és nem-én közötti megkülönböztetést. Az én meg akar győződni az igazságról

mint nem-énről, hogy az ezt követő közvetett bizonyosságtól áthatatlan minden tétovának véget vessen. De a' meggyőződésnek műtere nem a' nem-én, hanem az én : következőleg azon elemek, miknek segedelmével ezen meggyőződés valósitandó, nem egyedül a' nem-énben, hanem az énben is keresendők. Mivel pedig tudatunkban nincs a' nem-én én nélkül; szükségképen követellettik valami magasabb lény' működése, melly az ént nem különben mint a' nem-ént kénytető hatalommal fölkészitse. Tehát bennünk sem a' nem-én sem az én nem független, hanem függő, mástól meghatározott, véges lét; ellenben azon magasabb valami, mitől az én és nem-én függnek, önmagában független, mástól meg nem határozott, végtelen lét.

Továbbá mi, saját elhatározásunk' következtében, elégséges okok' segedelmével akarunk meggyőződni az igazságról; miből látszik, miszerint a' segedelmező okokat nem lehet másunnan kölcsönöznünk, mint az én, nem-én és a' végtelen lét' természetétől. Látszik azonfölül, hogy mi az okok' segedelmével csak azon föltét alatt győződhetünk meg az igazságról, ha az én, nem-én és végtelen létben is igazság van; mert mik lehetnek mások azon elégséges okok, mint az igazság' nyilatkozmányai? Ha igen : mindeniken föl kell tünnie a' szükségképiségnek, mint az igazság' fő bélyegének. Midőn ennél fogva mi a' nem-én' természetéből merített okokat áthatjuk, hogy a' bennök megnyilatkozó igazságot áthathassuk, minden más előtt azon szükségképiségre kell a' figyelmet fordítanunk, melly az okokat és az okok' egymáshozí viszonyait érvényesíti, 's mellynek világos és tiszta fölfogása után az elfogadott igazságról ezt állíthatjuk : így kell lennie, mert ez máskép nem lehet. Ezen ítélet szilárdítandja meg azután bennünk amaz állapotot, melly tárgyilag közvetett bizonyosságnak neveztetik.

Ha pedig a' nem-énnek ellenében önmagát tevő éntre ügyelünk; azt veszszük észre, hogy az én, önkénye' hatalmánál fogva, minden nem-éntől elvonatkozhatik; de önmagától nem. Innen az öntudat' kénytető ereje. Kétkedhetem mindenről, csak önmagam létéről nem. „Nihil enim ad suum contrarium, ut gyimond Cartesius, sive ad destructionem sui ipsius ex propria natura ferri potest.“ Más helyen meg így szól : „Animadverti me, quia omnia ut falsa rejiciebam, dubitare plane non posse, quin ego ipse interm essem. Et quia videbam veritatem hujus pronunciat; ego cogito, ergo sum, sive existo, adeo certam esse atque evidentem, ut nulla tam enormis dubitandi causa a Scepticis fingi possit, a qua illa non eximatur, credidi me tuto illam posse, ut primum ejus, quam quaerebam, philosophiae fundamentum admittere.“

Cartesius' szándokának, mindent kétségbe hozni, hogy az igazság és bizonyossághoz eljuthasson, azon igaz gondolat szolgált alapul, hogy csak az lehet igaz és bizonyos, a' mi a' keresztülvitt

kétkedés után, mint kétségbe nem hozható, fenmarad. Ez az öntudat, mellyben az én bizonyos önmagáról. E' bizonyosság alanyilag közvetettnek mondathatik.

De sem az éntől határolt nem-én, sem a' nem-éntől határolt én nem lehet végső alapja saját létének; sem nem lehetnek végső okai a' bennök szükségképileg fölfogott nyilatkozmányoknak. A' véges lét szükségképen utal a' végetlen létre. „Cum dicitis, mondja ismét Cartesius, in nobis ipsis sufficiens reperiri fundamentum ad ideam Dei formandam, nihil a mea opinione diversum assertis: ipse enim expresse dixi, hanc ideam mihi esse innotam, sive non aliunde quam a me ipso mihi advenire. Concedo etiam ipsam posse formari, licet ens summum existere nesciremus: sed non si revera non existeret; nam contra monui omnem vim argumenti in eo esse, quod fieri non possit ut facultas ideam istam formandi in me sit, nisi a Deo sim creatus.“

Igen helyesen, mondja e' szavak után, Werder, Cartesius teljes jogában van az észnek. Kezdetpontul a' mindent kétségbe vonó és gondoló öntudat' bizonyosságát használja. Elve így hangzik: cogitó, ergo sum. Ezen elvből foly a' következő mondat: mindaz, a' mit épen olly tisztán és világosan megismerek, igaz. Ettől függeszti föl azután a' minden dolog' általános elvéhez átmenetelt. Ezen általános elv nála az isten, ő auctor rerum omnium et fons luminis. A' mi csak van, őáltala van. Tőle van tehát az ő létéről meggyőződésünk is, melly az önbizonyosságból látszik eredni, de valódiilag őáltala van belénk oltva; mert ő mindennek oka levén, oka a' mi öntudatunknak is. Mi fejtjük ugyan elő az öntudatot; de csak azért, mert az nekünk már eredetileg adományképen adva lön. Saját öntudatunk' bizonyosságán nyugszik ugyan minden igazság, melly öntudatunk' irányában van; de az önmagában vett igazság mégis csak önmagán nyugodhatik, és csak ő adhatja öntudatunknak azon erőt, mellyel ez az igazság' irányában bír. Isten ugyan forrása a' mi működésünknek; de a' működés maga, mint valóságos tényezés, a' mi munkánk.

Igy tehát, gondolhatná valaki, a' közvetett bizonyosságnak valódi forrása az emberi önkény; mert csak ez vihet véghez illyenmű tényezést? Igaz, hogy az önkénynek, azaz a' választó-tehetségnek alig nyílik valahol tágabb mező, mint a' közvetett bizonyosság' körében, mert itt szerepel a' sok nézet, szempont, és álláspont' különbözőféle irányzata; itt töménytelenül a' vélemények, és badarabbnál badarabb elméletek' tábora, szóval itt lelhetni föl az ingatagság és egyoldalúság' legkeresettebb sétatályát; mindazonáltal téved, ki az önkényt a' közvetett bizonyosság' valódi forrásának itéli. Itt ő csak egy tényező, melly választ a' sok választható között. Hizeleg ugyan az emberi gyarlóságnak, hogy ő választhat a' sok nézet, szempont, álláspont, vélemény, elmélet és más egyéb között; de

vajmi gyakran megtörténik, hogy ez a' választás alásülyedést hoz elő. Hogyan is szüljön az kellő megállapodást, minek valódi lét-eleme a' mozgás?

És mégis, gondolhatná ismét valaki, ő az, minek a' közvetett bizonyosság' előfejtésénél nyílt tér engedtetik. Igaz, engedtetik neki tér, mint egyik lényezőnek, de nem azért, hogy működése' határain túl ne haladjunk; hanem azért, hogy, ha az igazság és bizonyosság' fokainak 's elemeinek egyenkénti előfejtése és viszonyítása után észre vettük, miszerint e' körben nem érthetik el a' várt érvényű megállapodás, annak feléje törekedjünk, a' mitől ezt biztosan várhatjuk. És hol érhetjük ezt el?

C) Az özszerű bizonyosságban, melly, mint fönnebb láttuk, a' közvetlen és közvetett bizonyosság' megtudatolt egységében áll. Olly állapot-egység tehát ez, melly bennünk a' fölfogott igazság' irányában minden hiányérzést kizár. A' ki e' bizonyossággal bír, az át van hatva az igazságtól, melly őt elfogadásra kényteti; de ő is áthatotta az igazságot, mellyet ő megnyilatkozásra készítetett. Nem csak tudja, hogy az igazság van; hanem azt is tudja, hogy mi ez az igazság. Elfogadja az igazságot, de nem azért, mivel arra kénytetve volt; nem azért, mivel az igazságnak, mint valamelly külerőnek ellent nem állhatott; hanem azért, mivel az igazságot saját lényegével egygyé tettnek találja; elfogadja tehát, mivel ezen elfogadásról önmagának elegendő számot adván, meggyőződött arról, hogy az igazság szellemi életének valódi vagy is olly lét-eleme, melly nélkül a' szellem saját eredeti tartalmát ki nem fejtheti.

És mit nyer a' szellem e' kifejtés által? Nyeri azt, a' mit rendeltetése követel. Követeli pedig azt, hogy a' szellem önmagát szabadon szervezze olly alakká, mellynek segedelmével a' benne megnyilatkozó igazságot megismerhesse. Ez azon czél, melly végett őt az igazság elfogadásra kényteti; ez azon czél, melly végett az önkény mindaddig szemelgeti az igazsági elemeket és a' tudati alakokat, míg egyfelől a' közvetlen igazság más felől a' közvetlen bizonyosság' eredeti érvényessége az egyes nyilatkozmányokon keresztül nem sugárzik, hogy ez által belőlük tökéletes egész szerveződjék. Ezen egészben azután az igazság bizonyossá, a' bizonyosság pedig igazzá levén, a' szellem önmagának teljes birásáig felküzdend azaz saját eszméjének megvalósításával saját rendeltetésének megfelelőend.

Hogy ez csak fejlődési fokokon keresztül történhessék, az eszme' természete szükségli.

Ez az özszerű bizonyosság' részéről így történik:

1) Ha az özszerű bizonyosságban a' közvetlen mozzanat túlnyomó a' közvetett fölött; akkor az igazság' elfogadásának érvényültsége a' közvetlen bizonyosságon alapszik. Forduljon elő akárhol az igazságnak valamelly nyilatkozmányja, melly szellemünkre

hatván ezt működésbe hozza, a' nyilatkozmány szükségképisége azonnal egyesül a' szabadság' szükségképi oldalával 's ennek következtében túlnyomóvá lesz az önkényi oldal fölött, és az érzésre bujtott szellemet elfogadásra kénytetendi. Ámde mivel a' szellem öntudata' birásában van, legott előáll a' szabadság' önkényi oldala is, és sürgetendi a' szellemet, hogy azt, a' mitől át van hatva, önmaga is áthassa. Csekélyebb lesz ugyan az áthatás' foka az áthatottságénál, mert az érzelembeli elmerülés akadályozza az elme' fölvilágosító működését; de az igazság némelly határozataira nézve mégis birand kellő érvényességgel. Az olyan egyén, kiben illy állapot idéztetik elő, bizonyos az igazság' iránt, mert saját szellemi létét az igazságéval egyesítettnek érzendi; bizonyos az igazságról, mert az igazság' némi elemeit saját eredeti tartalmának elemeivel azonosnak tudja; bizonyos végre az igazságban, mert meggyőződik arról, hogy a' közvetett igazság csak nyilatkozmányja a' közvetlennek, azaz meggyőződik arról, hogy a' szellem azon igazság' elfogadásakor önmagávali megegyezésében, önmagávali egységében és önmagávali azonosságában megmaradván, annak, a' mit elfogadott, ellenkezőjét teljességgel nem érezheti, hamindjárt bebizonyítani nem tudja is. És ez a' hívésnek köre.

2) Ha az özszerű bizonyosságban a' közvetett mozzanat túlnyomó a' közvetlen fölött: akkor az igazság' elfogadásának érvényültsége a' közvetett bizonyosságon nyugszik. Ilyenkor az igazság' tárgyiasított nyilatkozmányát vizsgálat alá vesszük, 's miután mind más tárgyakhozi, mind önmagáhozi, mind özszerű viszonyban kellőleg átértettük, és határozatait és az azok közötti viszonyokat a' közvetlenül igaz fölvekből is alapon leszámaztattuk: elfogadjuk az igazságot, de nem azért, mivel erre a' neki létalapúl szolgáló fő elv' érvényessége kénytet, hanem azért, mivel a' tárgyiasított igazság és a' közvetlenül igaz fölvel közötti összefüggés' szükséges voltát mi magunk czélszerűleg átláttuk. Az olyan egyén, ki magában illy állapotot idézett elő, bizonyos az igazság' iránt, mert annak létét, a' titkosan ható kénytetés miatt, elfogadja; bizonyos a' tárgyiasított igazságról, mert annak határozatait a' köztük létező viszonyokkal együtt önmeggyőződését követvén, elfogadja; bizonyos az igazságban is, mert a' közvetlen és közvetett igazság közötti összefüggés' szükségképiséget átlátván, lehetetlennek állítja, hogy az, a' mi ez elfogadott igazsággal ellenkezik, igaz legyen. Ez a' tudásnak köre.

Lássuk példában. Egynémely állítja, hogy ő az isten' létét hiszi; egy másik, hogy ő az isten' létét tudja. Nagy a' különbség, melly e' két állítás között van. Azon egy a' tárgy, de különbek a' kiindulási pontok, melyekből a' tárgy' felfogása történik; különbek a' sulypontok, melyeken az állítások' érvényessége nyugszik; különböző végre a' bánásmód is, mellyel az isteneszme kezeltetik. A'

ki az isten' létét hiszi, az nem tudja : voltaképen mi legyen az isten; de azt, hogy van, kétségbe nem hozhatónak mondja. Nem tagad ugyan meg minden ismeretet az istenről; de azt, hogy az ugynevezett argumenta pro existentia dei kielégítőleg meggyőzzenek az isten' léteről, határozottan tagadja. Nála tehát a' közvetlen bizonyosságot előidéző kénytetés a' fő. Ha ez ilyen bölcseletet szervez : az isteneszmét, mint csalhatlan igazságot, látjuk rendszere' élén; ebből fejt ki minden ismeretet a' természet, emberiség és világ' irányában, és ezeknek csak azért tulajdonít érvényességet, mivel az isteneszmébeni igazsággal szükségképen összefüggők.

Ellenben a' ki az isten' létét tudja : minden más előtt az említett argumentumokra fordítja figyelmét, szigorún megvizsgál bennök bármilly pontot, 's átértvén, hogy azok szükségképen vezetnek ezen lét' elfogadásához 's átlátván, hogy ezen lét nem csak nem ellenkezik az istennek, általa szinte vizsgálat alá vett természetével, hanem abban szükségképi határozat; elfogadja az isten' létét, mivel annak igazságáról meggyőződik. Nála tehát nem a' közvetlen, hanem a' közvetett bizonyosság a' fő. Ha ez bölcseletet szervez : az isteneszmét utóljára hagyja, mint az előbbiekből szükségképen következő eredményt.

Végre 3) egészen máskép tűnik föl a' dolog azoknál, kiknek szellemében a' közvetlen és közvetett bizonyosság egységbe olvadván, oly élethalakká tökélyesül, mellyben az igazság' szervezete ugy nyilatkoztatja ki magát, hogy az, az önbizonyos és öntudatos szellem által a' maga tisztaságában megismertethetik. Ez az ismerés' köre, mellyben a' hives és tudás' mozzanatai fejlődő egységbe olvadtak. Azon egyén, kit az illy egység mindenkép áthatott, 's ki viszontlag az őt átható egységet mindenkép áthatotta, világosan átszellemült, vagy is olly egésznek mutatkozik, hol a' minden egy, és az egy minden, azaz, hol a' szellem tökéletes alakjává lett az önmagát kinyilatkoztató igazságnak. Az illyen egyénnek ön eredeti tartalmát előfejtő, és így saját rendeltetésének megfelelő szellemében az isten principium et una finis. Hogy csak az illy bölcsész' szellemében fejlődhetik azután ki megnyugtatólag a' bölcsészet' eszméje, melly, mint tudva van, az igazság' és bizonyosság egységében áll, további fejtegetés nélkül is látható.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, JAN. 26. 1851. 7. órákor.

Kubinyi Ágoston II. helyettes elnökle alatt

Jelen: *Bajza, Balogh, Bugát, Érdy, Gebhardt, Györy, Horváth Cyr., Jerney, vr. II. — Hunfalvy, Pauler, Szőnyi, Tóth, Itt. — Toldy Ferencz* titoknak.

— Olvastatott m. gr. *Delamotte Antal* úrnak, a' magyarországi helytartóság' főnökének Budán jan. 18. költ. hiv. levele az Elnökhöz, melly mellett az academia által m. évi júniusban felterjesztett magyar nyelvtanítási tervet

a' közoktatási ministerium által elfogadva és kinyomatva küldvén le, egyszerűsmind kéri, hogy a' gymnasiumi tanterv' fordítása február' végeig küldessék fel. A' titoknok ez alkalommal jelentette, hogy a' fordítás már elkészült, 's jelenleg vizsgálat alatt van.

— A' titoknok gr. Attems pozsonyi kerületi főispán' hivatalos küldeményéből *pozsonyi* —, Sztankovics Fejér megyei főnök' küldeményéből *fejérvári* nyomtatványokat mutatott be. Továbbá ugyanaz a' Washingtoncityben székelő *Smithsonian Institution*' részéről következő, részint igen pompás kiadásokat adta be: 1) Report on the history of the discovery of Neptune, by Benj. Aphthorp Gould. Wash. 1850. 2) Essay on the classification of Nemertes and Planariae, by Ch. Girald. Ott, 1851. 3) Smithsonian Reports, notices of public libraries in the United States of America, by Ch. C. Jewett. Ott, 1851. 4) Fourth annual Report of the board of Regents of the Smiths. Inst., for the year 1849. Ott, 1850. 5) Proceedings of the American Association for the advancement of sciences. Fourth meeting. Ott, 1851. — Ismét gr. Forgács Kálmántól egy 1479-beli deák 's egy 1483-beli német bibliát in fol., mindkettő Koberger' nürnbergi műhelyéből; végre Mátray Gábor ltól a' muzeumi Pytker- és nemzeti képesarnokot illető, általa szerkesztett, négy rendbeli nyomtatványt.

— A' *kézirattár*' számára ugyanaz két nagy becsű ajándékot nyújtott be, egyet Cserey Mihály' Erdélyi Historiája' eredeti kéziratát Gedő József úr' ajándékából; mászt egy, hadi számadásokat tartalmazó magyarországi török *codezet* gr. Gyulay Lajos úr' részéről.

A' február' 7-kére kitűzött *Történettud. osztályi* ülés elnök' meg nem jelenése miatt meg nem tartatott.

KIS GYÜLÉS, FEBR. 9. 1852.

(A' math. és természettud. osztályok' részére).

Kubinyi Ágoston tt.' helyettes elnökele alatt

Jelen az illető osztályokból: Bugát, Gebhardt, Györy, Kiss K., Csorba és Nendtvich rr. és ll. tt. — Más osztályokból: Bajza, Balogh, Érdy, Jerney rr. tt. — Bertha és Hunfalvy ll. tt.

GEBHARDT FERENCZ rt.

befejezte múlt évi febr. 15. megkezdett előadását az ember- és tehénhimlő körül.

Múlt évi február hóban felolvasott értekezésemben kijelenttem meggyőződésemet arról, hogy a' sikerrel végbevitt tehénhimlőoltás *absolut* véderővel bír a' természetes emberhimlő ellen, melly állítasomat tapasztalati okokkal is támogattam, 's ennek következtében tagadám az oltás' általános ismételésének szükségét, sőt azt károsnak is mondám; de kijelöltem azon egyes eseteket, melyekben az oltást ismételni lehet, vagy szükséges is. Azt is említém, hogy, midőn az ugy vélt sikerrel oltott egyének gyakrabban valószínűs, vagy módosított emberhimlőbe estek, ezen bosszantó ténynek magyarázatát többen nem annyira a' tehénhimlő' relativ véderőjében, mint inkább a' védhimlő-anyag' elfajulásában keresték, melly t. i. az emberek' hosszú során keresztüli átjárása' következtében véderőjéből veszített volna. Ezt hitték és állították Götis, Lüders, Brissot Párisban, Kinklake Angliában, és mások. Ezen vélemény-

nek ellenmondottak nagy hirű oltászok, mint *de Carro*, *Thomson*, *Rodere*, *Aiken* és még többen. Mindazonáltal, hogy a' védhimlő' ereje' lassankénti elgyengülésének hiedelme csakugyan tulnyomó volt, abból világlik ki, hogy az orvosok ezen tárgyra különös figyelmet fordítottak, és a' vélt baj' elhárítására czélszerű intézkedéseket tettek vagy eszközöltek.

Mindenek előtt javasoltatt a' természetes tehénhimlők' felkeresése, és azoknak feltalálására illendő jutalmakkal történtek buzdítások; hasonló czélből az oltó-intézetek, melyeknek eredeti oltóanyagot szerezni alkalmuk volt, 's melyek illy hírből álltak, mint a' londoni és kiel, oltó-anyagért szinte ostromoltattak. — Mások a' védhimlő anyag' forrását ügyekeztek felkeresni, vagy védhimlőt készíteni a' lovak' csüdsömöréből (*Pferdemauke*). Maga *Jenner* is azt vélte, hogy a' tehénhimlő a' lovak' csüdsömöréből fejlődik ki, a' tehenészek' vallomásaira és azon történetes körülményre támaszkodván, hogy ott, a' fiol himlős tehenek előfordultak, előbb csüdsömörös lovak voltak. *Jenner*' vélekedése szerint csak forró csüdsömörből lehetséges a' valóságos tehénhimlő' készítése; azonban *Voodville*, *Viborg* és *Sacco* azt állítják, hogy a' tehénhimlő egészen függetlenül a' csüdsömörből fejlődhetik ki; mert sokszor előfordultak eredetiképen tehénhimlők ott, hol a' tehenek' tulajdonosai lovakkal nem bírtak, vagy hol a' tehenek lovakkal semmi érintkezésbe nem jöttek. — Dr. *Loy* Angliában, mint *Hering* említi, már 1801-ben próbálta a' csüdsömört tehenekbe és emberekbe oltani, többszöri sikertelen próbák után végre kívánt eredménynyel három tehenet és három gyermeket oltott csüdsömör' hig folyadékával, és az ebből nyert himlő-anyaggal folytatta oltásait. *Loy* ugyanazt tapasztalta mit *Jenner*, hogy csak forró csüdsömörből vett hig anyag fejt ki tehénhimlőt. *Sacco* munkájában (*Neue Entdeckungen über Kuhpocken, Mauke, und Schutzpocken. Németre fordította Sprengel, 1812*) hasonló tapasztalatokat hoz fel. Dr. *Hartwig* Berlinben 1834-ben, és *Ritter* kiel tanár' 1830-ban tett kísérleteinél fogva minden kétségen túl a' lovak' csüdsömöréből tehen-, és így védhimlőt a' természetes emberhimlő ellen készíteni lehet.

Egy *másik* közelebbi kútfejét a' tehénhimlőnek az emberi természetes himlőkben keresték az oltászok, és valóban hihető hogy nagyobb e' két nyavalya' ugyanazonságának valószínűsége, mint a' csüdsömör és himlőé. Több orvosok próbálták a' tehenek' beoltását természetes emberhimlővel, részint *Sunderland* szerint, a' természetes emberhimlős betegek' meleg takaróival és lepedőivel a' teheneket betakarván, részint a' himlőanyagot szűrással a' tölgyek vagy fülek' bőre alá hozván. Illyféle emberhimlővel teheneken végbe vitt oltásoknak kísérleteiről különféle véleményeket közölnek az oltó orvosok; így *Neumann*, *Sacco*, *Dalton* tett többszöri kísérleteik után abban egyeztek meg, hogy 6—7-dik napon megjelentek ugyan him-

lők, melyek 10-kén a' legmagasabb álláspontot elérvén 's magokban híg folyadékot foglalván, pár nap mulva elszáradtak és hulltak; az ezekből szedett anyaggal történt oltások a' kisedeknekél himlőket fejtettek ugyan ki, de nem valóságosakat; minélfogva *Neumann* azt állítja, hogy az emberhimlő-anyagból teheneknél támadt himlőből soha sem lesz védhimlő. *Hering* munkájában (Über Kuhpocken an Kühen) említi, hogy a' berlini barmásztanodában tett tapasztalásoknál fogva egy emberhimlő-anyaggal oltott tehén himlőt kapott ugyan; de az ebből vett anyaggal oltott ember valóságos természetes himlőbe esett. — Szerencsésebb volt ezeknél *Billing* stockholmi tanár, ki az ottani barmász-intézetben *Sunderland*' bánásmódja szerint meleg takarókkal t. i. próbákat tett és valóságos tehénhimlőket fejtett ki, melyekről az oltások embereken tovább folytattattak. De legújban Angliában is tétettek próbák valóságos tehénhimlő' készítésével az emberhimlőből; jelesen: *Ceeley* Alisbury városban (*Henke's Zeitschrift für Stadsarzneykunde*, 1840) teheneket oltott emberhimlő-anyaggal; kísérletei *Sunderland* szerint meleg takarókkal nem sikerültek, de kívánt sikert tapasztalt az emberhimlő' több izbeni oltásával a' fülek' belső felületén, megjelent t. i. kütég, melly a' valóságos eredeti tehénhimlőhöz tökéletesen hasonlítván, evvel embereket oltott, 's azt találta, hogy véderővel bir a' természetes emberhimlő ellen. *Ceeley*' kísérleteiről dr. *Mühry*, *Casper*' hetilapjában olvasható (*Kaspers Wochenschrift* 1840. 40. sz.) bővebb tudósítást adott értekezésében (Über die in England gelungene Erzeugung wahrer Vaccine durch Einimpfung des Menschenpockstoffes), mellyben némelyek *Ceeley*' tudósításából foglaltatnak, 's többi között azt mondja, hogy *Ceeley* től kapott emberhimlőből készült anyaggal Hannoverában védhimlő-oltásokat kívánt eredményel végbe vitt, 's hogy dr. *Baron* a' liverpooli orvossebészi társaságot ezen tárgyról hivatalosan tudósította; említi továbbá *Mühry* értekezésében, hogy *Ceeley* sebész teheneket emberhimlőanyaggal oltott, 's ez által a' védhimlőhöz tökéletesen hasonló genyedéket nemzett, 's hogy ezen, a' teheneken kifejlett himlőanyag az általa oltott gyermekeknél nem csak tökéletes védhimlőt fejtett ki, hanem ezen gyermekek később emberhimlő-anyaggal is oltatván, a' fertőzéstől mentve maradtak. *Ceeley* az általa készített védhimlővel oltásait gyermekeken folytatván, azt tudósítása' idejéig a' 36-dik generációra vitte. Ezen *Ceeley*-féle anyaggal más orvosok is tettek eredménydús kísérleteket, sőt a' londoni *Smale Pox and Vaccination Hospital*ban az használtatván, *Esstin* Bristolban, Dublinban pedig a' *Corpox Institution*, és más magán orvosok is vele oltottak. *Mühry*' értekezése' megjelenésekor Angliában már 2000 egyén ezen anyaggal oltatott, és ez ott *Ceeley*' felügyelése alatt a' 60-dik generációt érte el; ugyanezen anyaggal Hannoverában oltott dr. *Mühle*, ki az ottani oltó-intézet' régi anyagával is folytatván az ol-

tást, alkalmá volt *Ceeley*' oltó-anyagának hatását a' régiével összehasonlítani, 's azt tapasztalá, hogy a' kétféle oltóanyag hatására egymástól sem helybeli, sem általános jelenségre nézve nem különbözött. *Ceeley*' észlelései szerint az emberhimlőből teheneken készült himlőanyaggal oltással eleinte kicsiny hólyagocskák képződvén, csak 3-dik vagy 4-dik oltás, vagyis a' 3-dik vagy 4-dik generatio után fejlenek ki közönséges tökélyességű hólyagocskák. Dr. *Thiele* (*Henke's Zeitschrift für Stadsarzneymunde*, 1839) a' kasáni orvosi rendőrség' felügyelője, közli az e' tárgyban tett kísérleteit és tapasztalatait. Ő 1836-ban teheneket emberhimlő-anyaggal oltatott jó sikerrel: 1) a' tehén 4—6 éves, nem régi fejős, 's ha lehetőség, fejér tölgyű legyen; 2) mezőre ne hajtassék, legyen Reaumur 15° melegségű szobában, táplálása szokott legyen, 's fejetése tovább folytassék; 3) az oltás' helyén a' szőr lenyíratassék, oltásra a' tölgy' hátsó része választatik, az oltás közönséges módon vitelik végbe, a' szurás' helye kendővel bekötetik; 4) az anyag közvetlenül természetes emberhimlőből vétessék, vagy előbb 10—20 napig üvegdarabocskán fentartatik; 5) harmad napra oltás' helyén a' tölgy' sejtzövetében keménység mutatkozik, 5-dik napon tehénhimlőhöz hasonló genyedék képeztetik, melly 7-kén víztisztaságú nyirket foglal magában, köldök alakú benyomása van, 9—11-dik napon leszárad, var képeztetik, melly himlőhelyet hagy maga után. A' 4—7-dik nap közt észlelhetni gyorsabb érverést, nagyobb melegséget, főképen a' szarvakon, a' tehén' általános jóléte 's az étvágy nem zavartatik meg. Az illy módon készült himlőanyag vagy egyenesen gyermekbe oltatik, vagy előbb kis ideig üvegen tartatik fen; közönségesen fogamzik az oltás; 6) ezen anyagból gyermekeken kifejlett himlő a' közönséges védhimlőhöz tökéletesen hasonló. *Thiele* észleléseiből az ember- és tehénhimlőnek ugyanazonosságát következtetvén, próbálta az emberhimlőt tehén' közbe jötte nélkül is védhimlővé szelídíteni. Bánásmódja abban állott, hogy az emberhimlő-anyagot előbb két, viaszszal összeragasztott üveg darab között 10 napig tartotta, azt ez utáft tehéntéjjel meghigítá és azzal oltott; de e' bánásmódot, mivel illy anyagból nagy himlők, kétszeri fontos érláz, nagyobb és mélyebb himlőhelyek következtek, a' 10-dik nemzedékig folytatnia kellett.

Világos ezekből, hogy ámbár némelyek csak nagy bajjal, vagy épen nem voltak képesek emberhimlőből tehénhimlőt készíteni,

melly áttéve az emberre, valóságos védhímlővé vált volna; mások ellenben bebizonyították, hogy valósággal lehetséges e' védhímlő' készítése természetes emberhímlőből. Azonban az emberhímlőből valóságos tehénhímlő' természetének némellyek által tapasztalt sikeretlensége el ne ijessze az oltászokat, ha alkalom adatik, a' kísérletek' megújításától; mert csak ezeknek nagyobb száma jogosíthat bennünket azon következtetésre, hogy az emberhímlő-anyag a' tehénkre áttéve, soha sem állít elő tehénhímlőt, melly véderővel bír az emberhímlő ellen.

Harmadik kútfeje volt a' tehénhímlőnek a' védhímlő-anyag-gali visszaoltás (Rückimpfung) a' tehének' tölgyein, vagy is annak sokasítása, átvitele által emberről emberre, tehének, sőt más házi-állatokra is. Már a' tehénhímlő és ennek az emberhímlő elleni véderője' fölfedezése után mindenütt voltak lelkes férfiak, kik nem csak a' védhímlő-oltás' becsét elismerték és tehetségök szerint azt terjeszteni ügykeztek, hanem tudományos buzgalomból, mint *Pearson* Angliában, is akarták a' tehénhímlő' természetét és működését, ha más állatokra is áttétnék, észlelni és ismerni. Ennél fogva védhímlő-anyaggal emberről oltottak tehéneket, és más egyéb házi-állatokat, minek az a' célja is volt, hogy elégséges tehénhímlő' birtokában legyenek, és annak minden tulajdonait kitanulják az oltászok. Későbbben a' védhímlő-visszaoltásnak más cél is tüzetett ki, t. i. a' tehénhímlő-anyag' fenntartása, sokasítása, 's ez által a' védhímlőoltás' munkájának könnyebbítése, előmozdítása és biztosítása; végre pedig azon célból történtek visszaoltások, hogy a' védhímlő-anyag, ha, mint némellyek vélték, elgyengülne, vagy elfajulna, eredeti mineműségét és hatását visszanyerje. — A' visszaoltások ezeknél fogva: 1) tudományos célból, 2) az anyagnak fenntartására és sokasítására, 3) a' védhímlő-anyag' felfrisítésére és megújítására történtek. Első célból, mint említém, működtek *Pearson* Angliában, *Viborg* Kopenhágában 1804-ben, *Voodville* Coleman társával Londonban 1800-ban, *Caqué* Franciaországban 1800—, *Husson* Párisban, *Tenier* Versaillesben 1801. Németországban, mint *de Carro* állítja, dr. *Jaegge* jelesen Morvaországban 1802., dr. *Karl* Csehországban 1804-ben, dr. *Frank* Poroszországban 1803., *Sacco* Olaszországban 'stb. Minthogy efféle visszaoltások legtöbb esetekben sikerültek, és csak ott nem mutatkozott kívánt siker, hol azok eléggé nem ismételtettek: annál fogva a' visszaoltás az általános oltási munka' biztosítására használtatott, a' mennyiben t. i. az oltóanyag' fenntartása, sokasítása és kívánt mennyiségű anyag' összeszedhetése eszközöltetett általa. *Sacco* Olaszországban, ki annak idejében a' tehénhímlő-vissza- és más állatokbai oltásokban legtöbb és különféle kísérleteket tett, később efféle oltásokat biztonság' kedvéért közönségesen fiatal bikákon gyakran vitt végbe, hogy, mint magát kifejezé, ha kívántatnék, fris oltóanyaggal akárkinek

szolgálhatson. Nem voltak illy szerencsések a' visszaoltásokban az orvosok Würtenbergben, hol a' kormány' parancsára e' műtétet gyakorolták, de siker nélkül. Jelesen 1820-ban a' stuttgardi barmász-intézetben több fiatal tehének és borjúk, oltattak kívánt eredmény nélkül; de rövid ideig is folytatták ott a' kísérleteket, mivel kevés idő múlva az első kísérletek után több eredeti himlőbe esett tehén találtatott. *Herz* ezen sikertelen visszaoltásoknak okát abban is keresi, mivel ott az eredeti tehénhimlők gyakran előfordulván, a' visszaoltott tehének valószínűleg már himlőztek. E' második czélból visszaoltásokat tett a' kasáni dr. *Thiele* is. *Schumalov* grófnő pedig Muszkaországban jószágain időről időre 100 tehénnél többet oltatott azon czélből, hogy az oltóanyag fentartassék.

A' visszaoltásnak *harmadik czélja* volt az emberi szervezeten többszöri átjárása után elgyengült védhimlőnek tisztítása és felfrisítése, mivel a' valóságos és módosított himlőjárványok' gyakori megjelenése elgyengült, vagy már elfajult védhimlő-anyagnak tulajdonított, és a' védhimlőhözi bizalom csökkenni is kezdett. Az oltás' munkájának több baráti, mint *Göls*, *Lüders*, *Kinklake* és mások ajánlották e' célra e' visszaoltást, — és fáradoztak is e' munkában *Neumann*, *Brisset*, *Rust*, *Clarus*, *Ekker*, *Haim* és *Printz* Dresdában, ki e' tárgyról jeles értekezést adott ki e' czím alatt: *Praktische Abhandlung über die Wiedererzeugung der Schutzpockenlympe*. Dresden 1839. Nálunk Pesten visszaoltási kísérletek tétettek 1843-ban néhai főorvos *Stáhly Ignác*' felügyelése alatt a' pesti barmász-intézetben, de ezek sikernélküliek voltak. 1850-dik évben felsőbb parancs' következtében a' megye és városok' főorvosainak valamint nekem is meghagyatott, hogy tehénhimlő-visszaoltásokban kísérletek tétessenek. A' mennyiben tudomásomra esett, csak néhány főorvos urak adtak sikerült kísérleteikről hivatalos tudósításokat; de ezek közül egyikről sem tudom bizonyosan, vajjon a' visszaoltás által nyert anyaggal oltásokat folytatták-e, 's ha igen, az anyagot hányadik nemzedékig tartották fen. Magam is, *Printz*' utasításai szerint, *Zlamal Vilmos* tanár úrral ugyanazon évben tettem e' tárgyban kísérleteket, de azokkal nem valék olly szerencsés, mint a' fennérintett orvos urak; mult évben a' keleti marhavész miatt azok' folytatásában akadályozva levén, kedvezőbb körülmények között a' kísérleteket ismétlendem, 's annak idejében azok' eredményét a' tisztelt természettudományi osztálylyal híven közleni el nem mulasztandom.

Hogy ezen visszaoltás' munkája nem kevés nehézségekkel van összekötve, kitetszik *Heim*' tudósításából (*Rust Magazin* 'stb. 38. B. 2. Heft. Berlin, 1832), ki azt mondja, hogy végre sok saját hasztalan próbák után a' védhimlő' oltása tehén' tölgyén 1826-ban egy westphaliai kerületi sebésznek sikerült. Nem bocsátkozván itt a' védhimlő-anyag' elfajulása' kérdésébe, miről alább fogok szólni, itt csak

azt említem, hogy, ha nyerhetni is, miről kételkedni nem lehet, visszaoltás által jó és sikeres oltóanyagot; mégis arról kételkedem, hogy a' védhimlő-anyag, ha az további karról karra terjesztése, az emberi testen gyakori átjárása által különmemű természetében elromlott és elfajult, visszaoltás által javulna és sikeres oltásra alkalmasabbá válnék; mert annyi bizonyos, hogy a' romlott és elfajult himlőanyagot a' kisdedeknél sem lehet karról karra fentartani, annál kevésbé a' tehenekre átvinni. A' visszaoltások csak hathatós és csirhajlammal bíró anyaggal lehetségesek, ámbár még ilyenkor is sikernélküli a' kísérlet nem ritkán; mert ammint az észlelők állítják: a' teheneknél minden körülmények között nehezebben fogamzik az oltás, mint a' kised gyermekeknél. Senki sem képes romlott anyaggal himlőt teheneken előállítani; mert a' romlott anyag nem fogamzik, 's ennél fogva annak megújítását, tisztítását és szinte újra-születését visszaoltások által végbe vinni akarni ál gondolat.

A' *negyedik kütfőt* sikeres és hatályos védhimlő-anyag' szerzésére teszik a' teheneken eredetikepen kifejlett himlők. Ámbár tapasztaltatott Angliában, hogy a' valóságos tehénhimlők a' lovak' csüdsömörös betegsége' következtében fejlődhetnek ki; ez mindazonáltal Anglián kívül alig tapasztaltatott más valahol, és csaknem mindenütt e' kiütés a' teheneken magától fejlődött ki.

Midőn Jenner az orvosok' figyelmét ezen nyavalyára fordította, kiviláglott, hogy az Európának sőt más világrészeknek egyéb vidékein is előfordult, sőt hogy az már sokkal előbb észleltetett, és annak védereje emberhimlő ellen is tudva volt, jelesen Némethon' mecklenburgi 's holsteini tartományiban; *Olaszországban*, hol észlelte Sacco 1800. szeptember hóban teheneken, mellyek Schweizből Lombardiába hajtattak; észlelték azt Felső-Olaszország' más orvossai is; 1812-ben éjszakai Nemetszágnak több vidékein (Hufeland, Journal. 35. B. 1812) eredeti tehénhimlők találkoztak. Dr. *Bremmer* azokat látta berlini teheneken, és az ezekből vett anyaggal folytatta oltásait. *Mende* tanár Greifswald' vidékén helyezett *Kovall* helységben 27 himlős tehenet talált. *Neumann* szerint Hollandiában 1805-ben láttak legelőször himlős teheneket. *Stájerországban* is találtak 1841-ben eredeti tehénhimlőt, mellyel a' *János cs. kir. főherczeg'* ortalma alatt lévő sz. floriáni oltó-intézetben az oltások folytattattak, 's ebből az akkori királyi magyar helytartóság' útján magam is kaptam anyagot, melly szaporítatván, abból a' megyei főorvosoknak is küldetett oltóanyag. Klagenfort körül is voltak azon évben himlős tehenek. Mult évi junius hóban kis-martoni főorvos. *Dancsek-Dajka* ur báró Geringer ő excellentiájának küldött eredeti tehénhimlő-anyagot, mellyel én a' reám bizott központi oltó-intézetben sikerrel oltottam; evvel mint valóságos magyar védhimlő-anyaggal látom el azon idő óta a' megyei és városi fő és egyéb oltó orvosokat, kik engem oltóanyagért megkeresnek.

akkor a' megyei főorvosok visszaoltásokkal kísérletekre felsőbb helyről utasítva voltak : nem valék bizonyos, valljon az említett oltóanyag valósággal eredeti, vagy visszaoltás által nyert anyag-e? ennélfogva fennevezett *Dancsek* dr. úrhoz e' kérdéseket intéztem: Eredeti vagy visszaoltás által nyert anyag-e az, melyet küldött? első esetben mellyik helységben fedeztetett föl a' tehénhimlő? mezon járó, vagy istállóban tartott tehén-e? ki a' himlős tehén' feltalálója? a' himlős tehén más tehenekkel egy istállóban volt-e, egy vagy több tehén volt-e himlős? az elküldött anyag egyenesen a' tehén' himlőiből szedett-e? vagy, ha már gyermekre oltottból véteztet, hányadik nemzedék vagy generatióbeli az anyag? — Ezekre nekem 1850-ki october' 16-kán ezeket válaszolá: Hogy az ő excellentiájának báró *Geringer* urnak az oltó-intézet' számára két üvegcsőben küldött oltó-anyag egyenesen fejlődés és himlős tehén' tölgyén székelő himlőkiből szedetett, a' nekem általadott anyag semmi gyermeket még át nem járt, 's ennélfogva az még semmi nemzedéknek nem levén alája vetve, eredeti tehénhimlő-anyag. Mint feltalálása' helyét kis-martoni kerületben levő Fehéregyház nevű (*Donnerskirchen*) mezővárost nevezé, 's jelesen *Hakstock* János urasági haszonbérelő' majorját, mellyben 12 fejlődés tehén közül csak kettő himlőzött; a' haszonbérelő' sógora fedezte föl a' himlős tehenet, *Dancsek* úr pedig maga szedte csőbe az anyagot, és oltott is abból. Én ezen anyaggal, mint említém, folytatam az oltásokat most már a' 75-dik generációig, ezt küldöm szét a' főorvos és oltóorvos uraknak, evvel láttam el mult évben a' Vojvodinát és Szerbiát is. Hogy pedig a' régiebb bécsi oltóintézetből kapott, ámbár hasonlóképen hathatós anyaggal fel ne cseréltessek; most a' rendes oltásokat csak ezen magyar oltóanyaggal viszem végbe, 's ezt használok hivatalos szállításokra. Midőn itt *Dancsek* úr buzgóságaért, mellyel a' fellalált himlős teheneket azonnal haszonra fordítá, fölfedezését nem csak köz hírré tette, hanem — felsőbb hely' utján bennünket is új, eredeti tehénhimlőből vett magyar védhimlő-anyag' birtokába juttatott, az emberiség' nevében köszönetemet nyilvánítom, egyszersmind óhajtánám, hogy honunk' más orvosai is löképen ott, hol majorságok vannak, e' tárgyra némi figyelmet fordítának.

Leggyakrabban találtnak az eredeti tehénhimlők Württembergben, hol az oltás' munkája példátlan buzgalommal kezeltetik, hol a' himlős tehenek' nagyobb száma évenként az ottani orvosoknak alkalmat nyújtott a' *Jenner* és *Sacco* által adott tehénhimlőknek leábrázolását észlelni, megvizsgálni 's javítani. *Hering* jeles munkájában (*Über Kuhpocken an Kühen. Stuttgart, 1839*) 1829 és 33-dik év között 282 himlős tehenet talált, 's ezeknek kórrajzát adja elő, melly alkalommal a' kórnak mind általános mind helybeli jelenségeit észlelte, azokat a' *Jenner* és *Sacco* által előadottakkal összehasonlította és vizsgálat alá vette. Érintett munkájában előadja a'

jeleket, melyekből a' valóságos és további terjesztésre alkalmas himlőt megismerhetni, és az áltehénhimlőktől (milyenek : a' kékes, az utó, a' szömörceforma, köles, gyántasárgás, fekete, sömörös, vizenyös álhimlők; Vaccinae caeruleae, secundariae, verucosae, miliares, succineae, herpeticæ, bullosae) megkülönböztethetni; előadja a' vidéknek, melyben találtak himlős tehének, földleirati minemüségéből és tehéngazdászati iparából vett, valamint az időjárásból, az évszaktól, a' tehének' korából, a' fejés' idejéből merített észleléseit, 's ezeknek eredményét; mindezekre nézve azokat, kiknek az eredeti tehénhimlő' feltalálása szívükön fekszik, az említett munkára utasítom.

Itt csak röviden említendőknék tartom még azokat, miket *Hering* a' valóságos oltásra használható tehénhimlő' lényeges jelenségeiről említ. *Jenner* az oltásnál nagy becsűnek tartotta az állományi vagy általános jelenségeket, ámbár ő maga hoz fel eseteket, melyeknél azok hiányzottak; *Sacco* szerint az étvágyhiány, kérérdzés üres szájjal, a' szemek' hálódzása, gyérebbe tej-elválasztás, és érlázás mozgalmak járnak előre a' kórnak, mint előposták, melyek csak 3—4 napig tartván, alábbhagynak. *Hering* némelykor észlelt érlázat, máskor nem, miből kitetszik, hogy az érláz itt nem állandó jelenség; leggyakrabban észlelte a' tejnek gyérebbe elválasztását, ámbár némelyek szerint ezen tünetény a' sebzett csecsek miatti nehezebb fejés' munkájától is függ. A' ritkább általános jelenségekhez pedig tartoznak, a' tehén' nagy nyugtalansága, véres tej' fejeés és hasmenés. — A' valóságos tehénhimlők megjelennek mind a' tölgyön, mind a' csecseken; *Jenner* szerint csak a' csecseken, a' tölgyön megjelenőket álhimlőknek tartotta, de *Hering* és mások tapasztalatokkal ezt megczáfóliák. — Az egyes himlők' nagysága azok' csekélyebb számánál tetemesebb, mint ellenkező esetben; de csaknem mindig csekélyebb, mint a' kised gyermekre átvitt himlőnél szokott lenni, közönségesen lencse szemnyi. — *Idomát Jenner* rendesnek, *Sacco* pedig azt laposnak, és középen egy kissé benyomótnak mondja. Ezen utolsó alakban észleltettek himlők a' württembergi teheneknél, sokszor mindazonáltal, a' benyomás helyett csak barna pont látszott; egyébiránt a' tölgyeken gömbölyű, a' csecseken pedig hosszas szokott lenni. — Belső szerkezete sejtes 's ez legállandóbb criteriuma a' valóságos tehénhimlőnek; mert sokszor a' tölgyön előforduló küteg vizenyős hólyagos, midőn *Sacco* szerint a' himlők csak a' felbőrön székelnék, legcsekélyebb megilletés után fölrepednek, 's felszúrátásuk után bennékök egyszerre kifoly; a' valóságos tehénhimlők a' bőr' sejtiszövetében helyeztetnek. — *S z i n é t Jenner* világos kékesnek, *Sacco* fényes, ezüst vagy ólom színűnek mondja; *Hering*' észleléseinél fogva a' tehén' egyénisége szerint majd kékesfehér, kékes, gyöngyház színezetű, fénylő, ezüstszínű, némelykor fejeér, sokszor pedig fejeárságás genyszínű is

volt. — *Jenner* és *Sacco* szerint a' valóságos tehénhimlők elejénte keskeny, később szélesebb veres karimával, *udvarocskával* vétnek körül; *Hering* szerint württembergi teheneken az udvarocska sokszor vagy igen halvány volt, vagy hiányzott is, ámbár a' sikerült további oltás efféle himlőket valóságosoknak bélyegzett. — A' himlő *bennéke* tiszta világos, egészen szag nélküli nedv, melly állományára nézve majd vizenyős, majd ragadó; hogy később genyállományú lesz, az magából értetik; csak a' tiszta világos nyirk adhat reményt a' sikerülendő oltásra. — A' *var*, mellybe átváltozik a' himlő legtöbb esetekben, meglehetősen vastag, és inkább homályos, mint világos barnaszínű; képezése közepén kezdődik, és lapos, *körületére* nézve a' hólyagcsánál kisebb, *szélei* szinte állatszók, *belső felülete* világos vagy sárgabarnás.

Általánosan azt bizonyítja a' tapasztalás, hogy az eredeti tehénhimlővel oltás több nehézségekkel jár, mint amaz a' gyermekéknél karról karra. *Ritter*' eddigi tapasztalásai szerint az időszak, mellyben az anyag oltásra használható, vagyis mellyben az anyag víz állományú és világos, igen rövid; embernél 2—3, teheneknél csak egy napig tart. Gyakran tapasztaltott, hogy emberhimlő-járványkor teheneknél is gyakrabban fordulnak elő a' himlők.

Ime röviden előadám a' kútfőket, mellyekből védhimlő-anyagot meríthetni, rész szerint annak sokasítására és fentartására, rész szerint mint némelyek hiszik felfrisítésére és javítására, rész szerint ha az valóban elromlott, kipótlására. Az a' kérdés' vitatása van még hátra: igaz-e, hogy a' védhimlő-anyag oltások' hosszabb ideigi folytatása által, midőn az az emberi szervezetek' hosszu során keresztüljárt, végre elfajul, vagy az más külfatások által mineműségileg úgy megváltozhatnak-e, hogy oltások' folytatására alkalmatlan levén, az előadott kútfők' egyikéből, és mellyikből pótolni kellessék?

Azok, kik a' védhimlő-anyag' hosszabb ideigi használása, és a' szervezetek' hosszu során átjárása miatt következett elfajulását védelmezik, elleneiket nem csak theoriával ügyekeznek meggyőzni, hanem elismervén a' tapasztalás' becsét, ezt is beszövik a' vitába. Azt mondják t. i. a' védhimlő' effajulásának védői: Már az élet' fogalmánál fogva annak külső ártalmak elleni visszahatásában gyökeredik a' védhimlő' erejének módosíthatása; mert a' védhimlő, mint külső hatás, az életfolyam által módosíttatik szükségképen, és minél gyakrabban ismételtetik különféle egyéniségeknél életfolyam által a' védhimlő-ragály' módosítása, annál előbb, és bizonyosabban leveti eredeti jellemét, elveszti eredeti véderejét, elfajul.

Azonban ámbár nyomos ezen életröli fogalom: de mégis meg nem engedhető az abból vett következmény, hogy t. i. a' külső inger mindenkor és minden esetben az életfolyam' visszahatása által módosíttatik; mert azon egy oldalú nedvkörtani hypothesisist tételezi fel, hogy t. i. mindig ugyanaz az eredeti anyag jár a' sokféle em-

beri szervezeteken keresztül, 's ezek közül mindegyiktől mind inkább azonítatik 's végre elfajul. — Hogy nem minden az életfolyamra ható külinger amaz által módosíttatik, abból világos, hogy nem minden külinger módosítható. Illyféle nem módosítható ingerekhez tartoznak valamennyi erőbelileg működő súlytalan ingerek (potentiae inponderabiles), millyenek, a' világosság, meleg, villanyosság és delejesség. Nem képzelhetni valamely súlytalan ingernek határozott módoni módosítását azért, mivel az mindig ugyanaz az inger marad. A' világ, a' meleg és villanyosság különféle testekkel küzdésökben okoznak módosításokat a' testek' alakjában és anyagában; magok mindazáltal ezen súlytalan hatások semmi módosítást nem szenvednek. Csak azon külső hatások szenvedhetnek módosítást, az életfolyammali küzdésben, mellyek anyaggal és alakkal működnek az életfolyamra. De illyenek' sorába nem számíthatók a' ragályok, mert ezeknek mérhető (sulyos) vezetője az anyag, mellyhez köttetnek, t. i. a' vér, geny, takony, ev 'stb; — de sem a' vér, sem a' geny, takony vagy ev nem lehet maga a' ragály, mint-hogy ezen anyagok tapasztalásnál fogva a' jelenlevő ragályoknak csak vezetőül szolgálnak, 's a' ragály ezen vezetőkhöz köttetik.

Világos ebből, hogy a' védhímlő' elfajulásának védői véleményök és eszközök' megalapítására kénytelenek a' ragályt anyagos, nem pedig erőbelileg működő ingernek tartani, és a' nedvkörtan' elveire támaszkodván, azt állítani, hogy az eredeti tehénhímlő-ragály mint valami anyagos, az emberi testbe fölvétetvén, ez által az életfolyamban előidézett visszahatás, és a' különmemű kórfolyam' következtében megváltoztatván, mint megváltozott anyag a' testből ismét eltávoztatik; nem különben, hogy ezen eredeti, de már egyszer megváltozott védhímlő-anyag más testekre áttétetvén, újlag hasonló változásokat szenved, és így testből testbe járván, mindannyiszor megváltoztatván, elvégre olly sok szervezetek' azonító ereje által tökéletesen el kell fajulnia. Ezen áltételt még azon tapasztalatokkal ügyekednek támogatni, melly szerint ragályos járványok' alkalmával az utolsó betegzések' esetei mindig enyhébbek, 's hogy némelly ragályos kórok pl. a' pestis, bujasenyv 'stb. keletkezésök óta, az egyének', mellyeken átjártak, sokasága által, mai időben minden kétségen kívül enyhébb jellemet mutatnak, sőt némellyek mint a' bélpoklos kütég (lepra) közel már el is enyészett. — Hogy a' ragály az életfolyamra nem anyagilag, hanem mint súlytalan és erőbelileg ható inger működik, azt már felül említettük; minél fogva mint illyen az emberi szervezetre csak erőbelileg hat, 's az avvali küzdésben el is enyészik. A' ragály' vezetője is, mint anyag, vagy áthasonítatik, vagy ellenkező esetben mint áthasoníthatlan lény a' testből elválík, kiürítettik, következképen sem a' ragály, sem annak vezetője, mint illyenek az emberi szervezeten át nem járhatnak 's kifelé ismét fel nem tűnhetnek, — 's ez esetben

az élet' törvényeivel megegyezőbb a' kórfolyam' azon theoriája, mellynél fogva a' ragály tisztán erőbelileg hat a' szervezetre, a' midőn ugyanaz a' ragály' hatása, és a' szervezet' visszahatásától előidézettett ragályos kórnak különemű folyama által valamint vezetője is elenyészik, de helyette új ragály születik. Az eredetileg felvett ragály ennél fogva soha sem fajulhat el, mivel a' visszahatás' perczében elvesz és semmivé tétetik. Így enyészik el a' földbe vetett mag 's kevés idő múlva annak semmi nyoma nem található; de közötté és a' föld között csirázás és kifejlődés' folyama képeztetik, melly legnagyobb virágzásában plántává fejlik ki, melly nem magát a' vetett magvat, hanem ugyanazon nemű magvat foglal magában. De feltéve, hogy ezen új termett mag eltávozik a' legelőszőr elve-tettől, nagyságára, súlyára 's más egyéb külső befolyásoktól függő tulajdonaira nézve; lehet-e akkor észszel (vagy logice) mondani: az elvetett mag módosított, melly már nem is létezett akkor, midőn módosított nagysága, sulya 'stb. képeztetett? Lehet-e továbbá bizonyossággal azt állítani, hogy ezen új termett nagyságra és sulyra módosított mag más földbe vetve, és más kedvezőbb befolyásoknak kitéve, soha sem nyeri vissza a' legelőszőr elvetett magnak nagyságát és sulyát? Szerencsénk a' tapasztalás ellenkezőt bizonyít.

Mivel minden egyénnél az életfolyamnak nemi és egyéni alapja van; azért annak minden terménye, következésképen a' ragályos kórfolyam által nemzett ragály is nemi és egyéni tulajdonnal bír.

Minden ragályosan beteg szervezet egyéniképen módosított ragályt fejt ki, melly mindazonáltal eredeti nemi jellemét mindig megtartja, és ez a' nemi jellem lényeges, állandó és soha el nem fajulható, épen úgy, mint az emberi élet' folyamában az, a' mi emberi, el nem fajulhat. A' vörhenyragály millió egyéneken átmehet, 's mindig újra kifejtetvén, tovább szaporodhatik, de soha más ragálylyá nem fog elfajulni; és valahányszor fogékonyságra akadand, vörhenykórt fog előidézni, mindegyik egyénnél módosítva áll elő ugyan, és minden újra kifejlett ragály egyéniképen módosítva lesz; de soha nem fog elfajulni, 's mindig vörheny és vörhenyragály leend. Ezt kell érteni minden ragályokról, következésképen a' véd-himlő-ragály 's az ő nemi jellemében létező véderejéről is.

De a' tapasztalás, — mellynél fogva a' ragályos járványok' alkalmával a' betegülések' utolsó esetei enyhébbek — sem kedvezőbb a' védhimlő-ragály' elgyengülésének, és elfajulásának bizonyítására; mert, ha a' járványok' lassankénti szelidítését a' védhimlő-ragály' elgyengülése és elfajulása' bizonyítására használják az ellen-zők: akkor a' járványok' lassankénti kül- és belható (extensiv és intensiv) növekedése annak tetőpontjáig ellenünk harczol, minthogy a' járványokban észlelt apály és árnyak oka bizonyosan más valaminben, mint a' betegező szervezetek által végbe vitt lassankénti ragály' gyengülésében rejlik; különben a' ragály' hatásának legmagasabb

foka a 'járvány' kezdetén, sőt a 'betegezesek' első eseteiben nyilvánítaná magát, minek a 'tapasztalás' ellenmond. De az analógiát is tekintetbe vevén, tudjuk hogy a 'levantei pestis' mindig mirígy-daganatokat és pokolvarakat, a 'bujasenyv' bujasenyvet, a 'sárga hagynáz' sárga érlázat, a 'vörös himlő' vörös himlőt, a 'keleti marhavész' marhavészt 'stb. szül, ámbár ezeknek ragálya az emberiséget századokon át terményei által kínozta, 's annak számos áldozatokat okozott. De a 'valóságos emberhimlő'-anyagali oltások sem enyhítették állandóan a 'himlő-ragályt, annál kevesebbé okozták annak elfajulását, 's épen ez okból már nem gyakoroltatnak efféle oltások 's törvényesen el is tiltattak. Nem ismerünk ragályt, melly fogékony szervezetre (organismus) hatván, ugyanazt ki nem fejtette, vagy ugyanazon terményt nem szülte volna. A' meddig tehát a' tehénhimlő tehénhimlőt szül, addig az eredeti erejét megtartandja, a' mit más ragályokról is méltán mondhatni; a' védhimlő-ragály ugyan tökéletesen, és mindenkorra elenyészhetik, elrontathatik, de addig, — míg ragály marad, tulajdonságait megtartandja.

De sokkal számosabbak a' támokok, mellyek a' védhimlő-oltás körül a' védhimlő-ragály' elgyengülésének, és lassankénti elfajulásának bebizonyítására felhozhatnak.

Illyenek : 1) Ugyanazon védhimlő-anyag' hosszabb ideigi használása után nevezetes eltérések észleltettek a' himlő' lefolyásában, jelesen : az egyes időszakok elkéstek, a' hólyagcsák sokkal kisebbek, általános visszahatás ritkábban észleltetett, a' visszamaradó himlőhelyek nem olly nagyok, sem olly mélyek, mint azok magokat mutatták vagy mutatják, midőn a' védhimlő-anyag eredetéhez nem messze állott vagy áll. 2) Ugyanazon oltó-anyagnak huzamos ideigi használása után a' védhimlő-ragály iránti fogékonyosság sokkal csekélyebb, 's ez okból az oltások gyakran eredménytelenek. 3) Az oltási ismétlések legtöbb esetekben eredményesek voltak ollyan egyéneknek is, kik nyilvános himlőhelyekkel voltak ellátva és kiknek valóságos védhimlőjük volt. 4) Már oltott egyéneket is megleptek a' természetes emberhimlők, a' mi főképen tapasztaltatott a' védhimlő-oltás' második évtizede után, melly idő előtt járványos himlőknek alig volt híre, 's legfőlebb csak szórványosan itt-ott fordultak elő, de később gyakrabban mutatkoztak himlőjárványok.

Hogy ezen állítások és ellenvetések tapasztalásokon épülnek, arról nem kételkedünk; de azokból a' védhimlő-ragály' elfajulását következtetni még sem lehet. Mert

A) E l s ő t á m o k. A' védhimlő' lefolyásában észlelt eltérések be nem bizonyítják a' himlőragály' elfajulását. Illyféle eltéréseket a' védhimlő-oltás' első idejében is észleltek az orvosok; de azokra, legnagyobb lévén akkor a' védhimlőhőzi bizalom, kevesebb figyelem fordított, 's csak 1817—1818 oltta — melly időig ritkán mutatkoztak természetes, vagy módosított himlők, — észleltetett nagyobb

vigyázattal a' védhímlő' lefolyása. Észlelt ilyen eltéréseket *Cseh-Szombaty Sámuel* 's észleltem magam is, de ezeknek a' védhímlő' ragályosságára, és az ezen alapuló véderejére semmi befolyásuk nem volt. Az efféle eltérések az oltoncz' egyéniségétől, 's más egyéb külső történetességektől függenek, mit ama' gyakran előforduló lét-dolog bebizonyít, hogy ugyanazon anyaggal oltottak közül egyiknél előbb, másiknál később, egyiknél kisebb, másiknál nagyobb hólyagocskák fejlődtek ki; hogy az egyiknél nyilvános, a' másiknál alig vagy éppen nem észrevehető visszahatás észleltetett; egyiknél az udvarocská szélesebb, másiknál keskeny 's majd előbb majd utóbb, 's hogy egyiknél valóságos, másiknál ál-védhímlő jelent meg. Én mind 1850-ben, mind mult évben is, midőn az oltóanyag az eredetihez még igen is közel állott, észleltem ilyen eltéréseket, sőt voltak eseteim, melyekben az oltástóli 7-dik napon alig mutatkozott udvarocská vagy visszahatás; mindazonáltal mégis ilyféle hólyagocskából szedett anyaggal folytatám az oltást, 's utána rendes lefolyású hímlők fejlődtek ki. Ha tehát a' védhímlő' lassubb lefolyásának, a' kisebb hólyagocskáknak, vagy a' visszahatás' kisebb fokának oka a' ragály' elgyengültségében vagy elfajulásában rejlenék: akkor az épen említett védhímlő-eseteimben az elkésett lefolyású, csekély udvarocskával ellátott hólyagocskából szedett anyaggal rendes lefolyású, nagyobb és szélesebb udvarocskával ellátott 's nyilvános visszahatást előidéző hímlőket többé bizonyosan ki nem fejthettem, sem az oltóanyagot e' korig épségében föl nem tarthattam volna. *Dr. Bremmer* is azt állítja, hogy a' védhímlő' védereje az emberhímlő ellen még akkor is díszlik, midőn a' hímlők kisebbek. — A' védhímlő' *idomára* nézve igaz ugyan, hogy legjobbnak tartjuk annak gömbölyű idomát; azonban ezer meg ezer tapasztalás után bebizonyult, hogy a' közönséges és szabályos alaktól eltért, pl. hosszas idomú hímlőből szedett anyag másokra áttéve, valóságos, és az emberhímlőtől védő hímlőt fejtett ki; minélfogva a' védhímlőnek némellykor megváltozott idoma sem mutat a' ragály' elfajultságára. — A' hímlőhelyekre nézve bizonyos, hogy azoknak nagysága és mélysége az oltoncz' korával egyenes arányban áll, 's hogy azok az előrejárt valóságos védhímlő' meghatározására biztos zsinórmértékül nem szolgálnak. Az álvédhímlő után is hímlőhelyek maradnak vissza.

B) Második támo k. *Ugyanazon oltó-anyagnak huzamos ideig használata után a' védhímlő iránti fogékonyság sokkal csekélyebb 's ezen okból az oltások gyakran eredménytelenek.*

A' védhímlő iránti fogékonyság' kisebbedése, és az oltásnak ebből következtetett bal sikere, azt nem bizonyítja, hogy a' hímlőragály véderejére elgyengült vagy elfajult; mert ha 10 oltott közül csak egynél felett ki valóságos, további terjesztésre alkalmas védhímlő: akkor ez csak azt bizonyítja, hogy a' többi 9 egyénnél meg

nem fogamzott anyagnak oka nem az anyag, hanem a' szervezet' egyénisége. Illyféle szervezeti egyéniségek ujabb időkben is észleltettek, mellyek sokszor a' szervezet' valamely eddig föl nem fedezett és saját, sem a' kúlhatásoktól, sem valami beteges kórvegytől függő minőségében alapulnak. Hányszor nem fordulnak elő egyének, kiknél a' többszöri oltás sem fogamzik, de következő évben azok beoltatván, szabályos és minden tulajdonokkal biró himlőket kapnak? Magam is gyakran egymás után siker nélkül oltottam kisdedeket, és csak a' fél vagy egész év mulva ismételt oltás sikerült, annak bizonyításául, hogy azoknak első oltáskor himlőre hajlamuk nem volt. Ugyanezt tapasztaljuk más ragadó bőrkiütéseknél is; skarlát vagy vörös himlő-járvány' alkalmával nem minden egyén, ki ezen nyavalyákon még tul nincsen, esik azokba, midőn más alkalommal azt ki nem kerüli.

Hogy a' járványok' nemtőjének erre jeles hatása legyen, arról nem kételkedhetni. Dr. *Szombaty* és *Manovicz*, kik Pesten sok évekig himlő-oltással foglalkodtak, 1831-ben, midőn a' cholera-járvány dühöngött, előttem sokszor említék az oltásnak gyakori sikeretlenségét, és a' himlőknek kevesebbé rendes lefolyását, jelesen, többeknél az oltás nem fogamzott, vagy a' tett szurásoknál kevesebb hólyagcsák jelentek meg, ezek kisebbek, idomtalanak voltak, az udvarocska nem díszlett, az általános visszahatás kevesebbé volt észlelhető. A' cholera-contagionisták azt hívék, hogy a' cholera-ragály a' védhimlő-ragályt gyengítette 's elfajulásnak indította, 's annál fogva szükségesnek tarták uj és fris anyagot keresni, és csakugyan 1832-ben Olasz- és Angolhonból oltóanyag hozattattott, hogy t. i. a' cholera' idejében honunkban elhanyagolt oltás' munkája uj oltóanyaggal ismét foganatba vétessék. De dr. *Cseh-Szombaty Sámuel* cholera' idejében is folytatta oltásait általa fenntartott védhimlő' anyagával, és mivel a' járvány' megszüntével az emberi szervezet' fogékonysága a' védhimlő-ragály iránt élénkebb lett, ugyanazzal szép, nagyobb és számosabb védhimlő-hólyagcsákat természetett. Én, mint már többször említém, ugyanazon *magyar oltó*-anyaggal 1850-dik évi junius hótól oltok; de mégis mult nyártól fogva tapasztalom, hogy a' hólyagcsák számosabbak, nagyobbak, élénkebb udvarocskával vétetnek körül és nyilvánosabb visszahatási érlázzal járnak, mint 1850-diki évben, ámbár ekkor az oltóanyag ifjabb volt, és eredetéhez közelebb állott, 's mellynek pedig mult évben, már több szervezeteken átjárván, az elfajuláshoz közelebb kellett vala állnia. — És valljon mi ezen létdolog' oka? Nem más, mint a' mult évtől fogva uralkodó himlő-járvány, melly miatt az emberi szervezet' fogékonysága a' himlő-ragályok iránt fel nagyon emelve. Világos mindezekből, hogy a' védhimlő-ragály iránti fogékonyságnak okát nem az elgyengült vagy elfajult himlő-ragályban, hanem egyéb, az emberi szervezetre működő hatásokban kell ke-

resni, millyenek : a' járványok' indulatja, görvélyes, rühes, sömörös 'stb. kórvegyek (discrasiae).

Azt mondja talán valaki : ha külső hatások által eszközlött csekélyebb fogékonysága miatt az emberi szervezetnek kisebb számu, lassabban kifejlődő, kevesebbé nyilvános visszahatási érlázzal járó hólyagcsák fejlődnek ki az oltás után, azok minden kétségen tul kevesebbé védik az embert a' természetes emberhimlőtől. Azonban ezen véleményt megczáfolja, mint feljül említők, a' tapasztalás, valamint az analogia is, mellynél fogva a' valóságos emberhimlő is gyakran kisebb számmal és igen csekély érlázzal tünt fel — (rajtam is csecsemő koromban, mint anyám emlité, csak tizenkét himlő volt) 's utána mégis a' himlőbetegségei hajlam épen olly bizonyosan, mint a' nagyobb számmal, és fontos visszahatási érlázzal járó himlőbetegség után enyészett el.

C) *Harmadik tá mok.* Az oltási ismétlések legtöbb esetben eredményesek voltak ollyan egyéneknél is, kik nyilvános himlőhelyekkel voltak ellátva 's kiknek előbb valóságos védhimlőjük volt 'stb.

Azon körülmény, hogy némelly tartományokban 's egyéb helyeken itt-ott megjelenő emberhimlő miatt oltási ismétlések után, a' már oltottaknak csaknek egy harmad részénél valóságos védhimlők jelentek meg, ámbár az első oltásnak nyomai minden kétségen tul nyilvánosak voltak, csak azt bizonyítja, hogy az oltottak' ezen harmad részénél az első oltás nem volt sikeres, egyébiránt a' lefolyásában megzavart himlő után is maradnak vissza himlőhelyek. Arról, hogy a' sikerrel oltottaknál ismételt oltás után is valóságos védhimlők fejlettek volna ki, arról kételkedünk, 's erre nézve ide tartozandóknak vélem azokat, mellyeket mult évi értekezésemben az oltás' ismétlése' érdeméről mondtam.

D) *Negyedik tá mok.* Már oltott egyénket is megleptek a' természetes emberhimlők, a' mi főképen tapasztaltatott a' védhimlő-oltás' második évtizede után, melly idő előtt járványos himlőknek alig volt híre és azok legfőbb csak szórványosan fordultak elő, de később gyakrabban mutatkoztak himlő-járványok is.

Megengedjük, hogy a' védhimlő-oltás' első két évtizedében ritkán mutatkoztak valóságos emberhimlők, de ennek oka nem az, hogy akkor a' himlőanyag még nem volt elfajulva; mert nem a' himlőnek itt-ott feltünése, hanem e' nyavalyának járványos kiterjedése mutat a' jó vagy rosszul kezelt himlő-oltásra. Egyébiránt a' védhimlő-oltás az emberhimlőt felgerjesztő külső hatással semmi okbeli összeköttetésben nincsen; a' valóságos emberhimlő iránti fogékonyság pedig a' sikeres védhimlő-oltás által enyészik el. Azonban minden évben több az emberhimlő iránti fogékony egyén marad fen; illyenek mindazok, kik soha sem oltattak, vagy ollyféle oltattak, kiknél nem valóságos, hanem csak ál védhimlő jelent meg, ám-

bár e' mellett sem mutatkoznak minden évben himlőjárványok. Minél fogva ha a' védhímlő-oltás' első két évtizedében természetes emberhímlők járványosan nem mutatkoztak, annak okát nem az akkor jobb és frisebb oltó-anyagban, vagy talán ügyesebben kezelt oltás' munkájában kell keresni, valamint a' későbbben és mai időben is az oltottaknál nem ritkán előforduló emberhímlőket sem lehet tulajdonítani elgyengült vagy elfajult himlőanyagának.

De valljon a' valóságos emberhímlő' esetei, melyekről az oltás' másod évtizede után és még most is némely orvosok annyi zajt ütnek, oly igen számosak voltak-e: arról valóban kételkedni is lehet, mivel a' nem-orvosok az álhímlőnek különféle fajait igen gyakran módosított vagy valóságos hímlőknek tartották és az orvosok is kórisméjükben nem ritkán csalatkoztak 's máig is csalatkoznak; miről Henke 1832. évi folyó-iratában példákat hoz fel. Mult évi értekezésemben említék illy tévedési példákat saját tapasztalásomból. Ugyanazt lehete tapasztalni mult évben, midőn a' gyakran előforduló, módosított vagy álhímlők valóságosaknak tartattak többek által. Ez okból megkérém pesti főorvos urat, hogy az előforduló valóságos természetes emberhímlő' eseteit nekem bejelenteni sziveskednék, mit ő készséggel teljesítvén, alkalmam volt számos eset közöl csak kettőt valóságos hímlőknek határozhatni, de ezek is olyan egyéneknél észleltettek. kik a' védhímlő-oltás' jótéteményében soha sem részesültek. Melly észleléseimből azon meggyőződést szerzem magamnak, hogy némelyik orvos nem ügyekszik a' valóságos, módosított, és álhímlő' különféle fajainak különböztető és megismertető bélyegeire nézve magával tisztába jönni, 's hogy hiányos észlelések hibás következményekre vezetik az embert. Egyébiránt valamint kétségkívüliek a' kétszeri valóságos hímlőzés' példái, ugy lehetséges ritkább esetekben a' sikeres védhímlő-oltás' utáni valóságos hímlőzés is. Dr. *Tesényi* pesti orvos úr nekem egy háromszori hímlőzésnek esetét említette, mellyet maga észlelt.

Ha továbbá a' védhímlő-oltási kor' második évtizede után oltott egyének' valóságos hímlőtől meglepetésének oka a' védhímlő-anyag' elfajulása volna: akkor ezen második évtized' végén oltottaknak kelle vala esniök a' hímlőbe; de épen az ellenkezőt bizonyítják a' tudósítások, mert akkor többnyire 12—20 évesek, azaz olyanok estek valóságos hímlőbe, kik a' hímlőoltási kor' első éveiben 's így az eredetéhez közel álló védhímlő-anyaggal valának oltva.

Bizonyos végre, hogy hímlőjárványkor legszámosabban ott fordultak elő és terjedtek el a' hímlők, hol az oltás' munkája leghanyagabban kezeltetett; mire nézve ide iktatom dr. *Kind*' szavait (Auch einige Worte über Vaccination und Revaccination. Henke's Zeitschrift 'stb. 1830): „In den Jahren 1815 bis 1817 haben in hiesiger Gegend die natürlichen Menschenblättern sehr stark geherrscht, und ich kann mich wohl noch erinnern, dass damals die allgemeine

Sage war, die früherhin mit Erfolg geimpften würden, so wie die nicht geimpften Individuen, von den natürlichen Menschenblättern befallen. Aber ein ganz anderes Licht hat die dermalige Untersuchung auf die damalige Pocken-Epidemie geworfen, die falschen Sagen wiederlegt und die entstandenen Zweifel gehoben. Die Blättern hatten damals nicht die Geimpften, sondern die Ungeimpften ergriffen, und nur die Schaam wegen Vernachlässigung der Kinder, wegen der nicht zugelassenen Impfung ersann die Schutzlosigkeit der Kuhpocken, nur dadurch glaubten die Widersacher vor der Welt, wenn auch nicht vor ihrem eigenen Gewissen, sich zu rechtfertigen.“

De ha a' védhímlő-ragály a' szervezeteken évek' hosszú során átjárása általi el nem fajulhatása' bizonyítására oltási tekintélyeket is szabad felhozni, említem mindenek előtt Cseh-Szombaty Sámuel, ki 1801 ólta ugyanazon anyaggal folytatván oltási munkáját, soha sem tapasztalta, hogy a' védhímlő' rendes lefolyása után oltottja valóságos hímlőbe esett volna. — Dr. Neurohr landauí főorvos Bajországbán 1828-ban kiadott értekezésében (*Über natürlichen Blättern und Varioloiden in Beziehung auf Schutzblättern*) ezeket mondja: „Ich impfe seit 27 Jahren unausgesetzt, man könnte sagen, mit dem nämlichen Impfstoffe. Die mit gehöriger Sorgfalt Geimpften erhalten heute, wie vor 25 Jahren, die nämlichen Pusteln mit allen ihren Erscheinungen. Ja die Vaccine ist hierin bestimmter, konstanter, als die wahre Variole selbst. Der rechte Impfstoff ist so konstant in seinen Folgen, dass es wirklich sonderbar ist, dass Männer vom ersten Range vorschlagen, ja sogar Preise darauf setzen konnten, frische Lymphe von Kühen zu erzielen. Man sollte fast glauben, diese Kuhpocken-beförderer seyen nie rechte Vaccinatoren gewesen. Als wenn diese Lymphe besser, wirksamer und sicherer wäre, als diejenige, die schon durch mehrere Generationen humaner geworden; alles ist Muthmassung.“ 'stb.

Dr. Epps (Leipziger Zeitung, Nr. 36. 1839) a' Jenner-egyesület' elnöke Londonban, azt állítja, hogy az akkor feltalált valóságos tehénhímlő-anyaggali oltással felhagytak, minekutána azt találták, hogy az kevesebbé volt hathatós annál, melly Jenner' idejétől az egyesület által fentartatott. — Dr. Szabó József egyetemi helyettes tanár urat, midőn a' magas kormánytól a' világi műkiállítás végett Londonba küldetnék, megkértem, hogy némelly a' védhímlőoltás' dolgára vonatkozó 's neki részemről általadott kérdések' megfejtésében eljárni sziveskednék, visszajöttek ezekről tudósított. Van ott nemzeti, a' királynő' oltalma alatt lévő oltóintézet, melly három egyénből alakított tanácsból és hivatalnokokból áll, melly utóbbiak közé számíttatik 16 oltó orvos és egy felügyelő az oltó-személyzetre, kik utasítással vannak ellátva. Ezen intézet minden évben ő felsége' parancsára jelentését benyújtja a' parlamentnek. Az 1851-ki jelentés szerint 1850-ben onnan 7965 kérelemre

179,370 oltóanyag-küldemény történt. Béjelentetett 124,217 oltás, 's ebből Londonban 10,025 vitetett végbe. Sok anyag küldetett Éj-szak-Amerikába, Australia, Uj-Seeland, Afrika, Fülöp-szigetek, Chinába, Aegyptomba, Baaden-Baadenbe 'stb. Említetik az intézet' tudósításában, hogy az oltás' terjedésének még mindig vannak akadályai, u. m. *tudatlanság* a' legalsó rendü néposztálynál, és az *elő-ítélet* sok olyanoknál is, kiket tudatlansággal vádolni nem lehet; akadály végre sokszor az *oltók' hanyagsága* is, midőn t. i. az oltó-hivatalnokok nem figyelnek kellőleg a' kifejlett hólyagcsa' lefolyására. Fennemlített jelentésben továbbá említetik, hogy a' vaccinatio' véderejének bizonyos számu évekre megszorítása (mint némellyek vélekednek) csak hypothesis, mellyet sem tények, sem az analogia be nem bizonyítanak; a' nagyon megritkult himlő-halálozás, melly a' védhimlő-oltás' kezdete óta már mintegy fél századig diszlik, valóban visszatorol minden kedvezőtlen következtetést a' védhimlő-oltás ellen. Szabó tanár úr' tudósítása szerint vannak Londonban e' nemzeti oltóintézeten kívül más magán intézetek is; de ezek csak pénzért, a' nemzeti intézet pedig minden jutalom nélkül küldi szét az anyagot. Ezen királynő' oltalma alatt lévő nemzeti oltóintézet' részéről soha sem tétetnek visszaoltások az anyag' javítására; de tétettek illyenek némelly magánintézetek' részéről, ámbár annak semmi előnyét nem tapasztalták; az oltóanyagot uj eredeti tehénhimlővel soha sem szokták kicserélni; a' Jenner' idejétől oltóanyagának épen anynyi erőt tulajdonítanak, mint az eredetinek; a' nemzeti intézetben még Jenner által feltalált védhimlő-anyaggal oltanak, ezt küldik szét a' világ' minden részébe, világos bebizonyítására annak, hogy a' védhimlő-ragály az emberi szervezetek' hosszú soráni átjárása által nem azonosíttatik 's nem fajul el.

De midőn a' védhimlő-ragálynak szervezeteken átjárása általi el nem fajulhatását védelmezem, korántsem akarom tagadni azon gyakran előforduló tényt, mellynél fogva oltás után nem fejlődnek ki a' szükséges bélyegekkal ellátott hólyagcsák, mellyekből szedettt anyag nem fejt ki valóságos védhimlőt, melly további terjesztésre alkalmas lenne; ámde ennek okát nem az anyag' lassankénti azoní-tás általi elfajulásában, hanem más, az oltás' sikeretlenségét feltételező hatásokban kell keresni, 's ezek a' tapasztalásnál fogva a' következendők:

1) az oltásra használt rosz oltóanyag, melly alatt nem talán a' sok emberi szervezeteken keresztüli járás által elfajultat (!), hanem olyant értünk, melly vagy a) eredetiképen áltehénhimlőből- vagy b) ámbár valóságos, de már genyedésnek indult himlőből szedetttik, vagy c) melly érettsége előtt karczolás vagy nyomás által elrontott hólyagcsából vétetik, vagy d) melly régi, vagy rosszul tartatott fen, 's jelesen világosság, meleg, hideg vagy chemicus hatások pl. chlor-gőzök által elrontatott.

2) az oltoncz' szervezetségének hibás minősége, ha t. i. a) az oltoncz már ezelőtt himlőzött; b) ha bőr- vagy nyirkrendszer-nyavalyában szenved. Ide tartoznak a' kórvegyek, az igen finom és lágy testi állomány, csekélyebb fogékonyság a' védhimlő-ragály iránt. Az oltás' sikerét meghiusítják:

3) a' lég' hatásai, mellyek a' bőr' szabályos működését akadályozzák u. m. az igen meleg, hideg és nedves időjárás, 's ennél fogva tavasz- és őszkor közönségesen legjobban fogamzik az oltás;

4) némely járványok, mellyeknek hatása által az emberi szervezet' fő rendszerei gyengesség' állapotába süllyedvén, a' belső szervek kitünőleg szenvednek, 's ez által a' bőr' működése ellentételesen lehangoltatik, millyenek: a' hagymáz, vérhas, epés érláz, cholera 'stb. járvány;

5) hibás oltási modor, hová a' kevésszámú vagy mély szurásokkal és tompa vagy tisztátalan eszközzel végbe vitt oltás tartozik;

6) a' gondatlanságnak, mellyel sokszor az oltóanyag szedetik, ennek hiányos véderejére befolyása van. Emlékezem, 25 év előtt De Carró-tól pénzért Bécsből tollakon vérrel vegyített oltóanyagot kaptam, mellyel ál-himlők fejlettek ki.

7) ugyanazon hólyagcsa két egymásutáni napon felszúrva és oltásra használva, okul szolgál az oltás' bal sikerére; mert a' hólyagcsa' felszúrása után a' gyuladás' időszaka siettetik 's ennél fogva a' gondos oltóorvos a' felszurt hólyagcsát másik oltásra nem használndja, sem abból anyagot szállításokra nem szedend, minthogy már első pillanatra észre vehetni az előbbi napon felszurt hólyagcsának genyedésézei közelítését.

Hogy pedig illyféle rosz, további terjesztésre haszontalan és az emberhimlő ellen véderővel nem bíró oltóanyag' természetése elháríttassék, az oltóanyag véderejében fentartassék 's így az oltások' sikeretlenségének eleje vétessék, az épen említett rosz himlőanyagot okozó hatások' elmellőzésén kívül még ezek szükségesek: 1) a' védhimlő-anyag, ha lehetséges, valóságos eredeti tehénhimlőből vétessék, 's az épségében fentartassék. Ellenkező esetekben a' kormány' felügyelése alatti, 's így kezeséggel bíró oltóintézetekből szereztessék meg, mellyben t. i. karról karra egész évben folytattatik az oltás, 's az egyénekre, mellyekből szedetik az anyag, és mindazokra, a' szükséges figyelem fordíttatik, mellyek a' tiszta és hathatós oltóanyagot feltételezik. Nem lehet ennél fogva általánosan helyesleni az oltóanyag' megszerzését távol levő tartományok és minden kezeség nélküli magán oltó-intézetekből, vagy árva- és lenecz-házakból, bár kisdedeik izmosaknak és egészségeseknek látszanak is; mert ezeknek kedvező küleményök nem szolgál biztosítékul az öröklött kórvegyek ellen, mellyekben szülek, kiknek egészségi állapata közönségesen ismeretlen, talán sínlődnek, 's ennél fogva — 2) az egyén, mellyből az oltóanyag oltás-, és terjesz-

tésre szedetik, egészséges legyen, minek megítélésében nem csak physical állapotára és külsőjére, hanem szülői és testvéreire is fordítassék figyelem; 3) szükséges hogy a' fogamzott oltásnak lefolyása 7, 8, 9-dik napon pontosan észleltessék, valljon a' helybeli gyűlés szükséges minőséggel bír-e, hogy általa az oltoncz' szervezetre visszahatás történhessék, mire nézve nem kell elfelejteni a' visszahatás' különféle fokának lehetőségét; így nagyobb a' visszahatás nyáron, mint télen, barna egyéneknél nagyobb, mint a' szőkénél, nagyobb a' nő-, mint a' gyermekeknél; — 4) a' hólyagcsa, mellyből az anyag vétetik, olyan legyen, melly az oltástól harmadik napon nagyító üveggel sem volt látható, melly csak lassanként emelkedett és 6—7-dik nap között tiszta, több sejtekben foglalt nedvvel teljes, és tapintatra rugékonyas legyen; — 5) legjobb hólyagcsából oltani, vagy anyagot szedni, mellynek udvarocskája még nem széles, soha 6-dik nap előtt, sem a' 7-dik után; 6) az első szűrés után kiszivárgó csepp leghathatósabb; 7) vérről kevert anyag álhimlőket szül; 8) három szúrásnál többet tenni mindegyik karon felesleges; 9) legbiztosabb karról karra oltani, 's minél fiatalabb és egészségesebb az egyén, annál jobb.

Nem lévén értekezésemnek tárgya a' valóságos védhimlő' lefolyásának, a' különféle oltási, anyag-szedési és fentartási módoknak rendszeres előadása, itt függelékül még csak azt akarom érinteni, hogy az oltás' munkájának sikeres kezelésére szükséges: a) hogy az emberiség' javára olly igen hasznos oltási munka mindig a' legjobb kezekben legyen, mert valóban nem ritkán ez csak olyanok által gyakorlatatják, kik kerülve a' fáradságot, nem a' hasznos ügy, hanem csak saját értékökért oltanak; b) kívánatos, hogy nagyobb városokban az oltás elégségesen ellenőrködtessek, s ne igen sokféle kezek által vitessék végbe; c) a' hólyagcsa' kifejlésére és szabályos lefolyására nagyobb figyelem, mint közönségesen, fordítassék; d) az életkor, mellyben az oltás végbe viendő, megtartassék; e) a' himlőanyag' választásában közönbösség, valamint az oltonczok' elmulasztott észlelése, 's a' nem mindig szigoru pontossággal kezelt oltási naplók is káros következményűek; minthogy ilyenkor sikeres oltásról csak a' szülők' vallomásai, vagy a' hátramaradt himlőhelyek szolgálnak a' történt oltásnak bizonyításául.

Bérecsztem értekezésemet, mellyben a' természetes ember- és védhimlő' története' vázlatát előadni, egyéni meggyőződésemet a' tehénhimlő' teljes véderejéről az emberhimlő ellen, a' védhimlő-oltás' általános ismétlésének szükségtelenségéről kimondani, 's a' védhimlő' kútfőit bírálóképen elősorolni ügykeztem, továbbá mind észképi, mind tapasztalati okokkal véleményemet kifejtettem arról, hogy a' védhimlő-ragály, midőn évek által az emberi szervezetek' bosszu sorát átjárja. el nem fajul; végre megérintém a' hatásokat, mellyek a' rossz oltóanyagot feltételezik, ennek elmellőzése érdekében

ővő szabályokat javasoltam, sőt az oltás' munkájára vonatkozó kívánatos dolgokat is említettem.

A' kívánság az emberiség' boldogságára és hasznára, olly nyomos tárgynak, mint a' védhímlő-oltás, felvilágítását, tett észleléseimmel és tapasztalattal elősegíteni, és azon meggyőződés, hogy egyedül az észleléseknek gyűjtése és összehasonlítása, 's az ezekből kivont eredmények és nézetek vezethetnek a' valóságra, indított engem e' tárgy' vitatására.

Bár mindegyik orvost áthatná a' tökéletes meggyőződés a' ténhímlő' teljes véderejéről a' valóságos emberhímlő ellen, és a' védhímlő-ragálynak az emberi szervezetek' hosszu során átjárása általi el nem fajulhatásáról! — De ez teljesezni fog bizonyosan, ha mindenik gondos észleléseket teend, 's a' valót a' valótlantól megkülönböztetni ügyekezendik.

— Utána

NENDTVICH KÁROLY lt.

a' buda-határi dolomitról, jeles példányok' bemutatása mellett értekezett.

Az előrajzban febr. 21. és 23-kára kitűzött ülések a' nm. Elnök úr' meg nem jelenhetése miatt meg nem tartathattak.

Felelős szerkesztő: **Toldy F.** titoknak.

Emich és Eisenfels' nyomdája.

ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XII. Év.

1852. MART.

II. Sz.

KIS GYÜLÉS, MART. 6. 1852.

(A' történettudományi osztály' részére).

Kubinyi Ágoston tiszt. tag' helyettes elnöktele alatt

Jelen az osztályból : Bajza, Czech, Érdy, Jerney, rr., Kiss Ferencz és Wenzel lev. tt. — Más osztályokból : Bugát, Czuczor, Gebhardt, Győry, Kiss K. rr. tt., Csatsko, Pauler, Repický, Tasner ll. tt.

REPICKY JÁNOS lt.

mint a' török-magyar történeti kútfők' gyűjtése és fordításával megbízott tag *Naima'* török történeteiből a' *váczi táborozás'* kezdetéről (1596) és *Szaturdzsi Mohammed tábornagról*, úgy a' *zsitatoroki békekötésről* szóló czikkelyeket olvasta fel, melyek a' készülő gyűjteménybe iktattatván, a' kéziratárba tétetni rendeltettek.

— Utána

WENZEL GÜSZTÁV lt.

adatokat közölt *Dalmatia'* régi *poglizzai kerületének történeti ismertetéséről*, mint itt következnek.

Dalmatiának régi *poglizzai kerületét* több okok teszik előttünk érdekessé. *Dalmatia* a' magyar koronának hajdan egyik legvirágzóbb 's rangra nézve első tartománya volt, 's mégis mi keveset tudunk mindeddig általában, név szerint pedig mi annak közelebbi egybekötését hazánkkal illeti, történetéről! A' dalmatiai történetnek tehát minden valóságos, akár anyagi, akár az események' combinatióját érdeklő, gazdagodása egyszersmind hazai történetünknek is' nyeresiménye. 'S hogy ez nem csak a' tartomány' régi nagy grófságairól és előkelőbb városairól, hanem részben annak egyes kisebb községeiről is áll, arra épen a' *poglizzai kerület* is szolgál helyes például, mellynek története a' kerület' különszerű municipalis szerkezete', de a' szoros értelmű magyarországi történet' szempontjából is érdemel figyelmet, mivel hazánk Árpád kori politicájának egyik, mind eddig figyelem nélkül maradt irányzatát szép világosságban tünteti fel. Értem azon *gyarmatosító rendszert*, mellynél fogva nemzetünk a' XIII. századot megelőzőtt korban az ujonan szerzett tartományokba a' maga kebeléből gyarmatokat küldött, általok amazokat szorosabban az anyaországához füzendő.

Poglizza' viszonyait, mennyiben a' meglevő adatok engedik, megfejtendő, I. a' kerület' alapításáról; II. annak későbbi történetéről, míg t. i. Dalmatiában tartott a' magyar uralom; III. privilegiumairól, és IV. a' török-velencei kor alatti viszonyairól kívánok pár szót szólani.

I. A' poglizzai kerület' alapítása.

Kálmán királyunk' birtokszerzése Dalmatiában csak a' Cettina folyamig terjedt. A' Cettinán tul csak a' XIII. században terjesztetett ki a' magyar korona' hatalma; 's így a' poglizzai kerületnek alapítását, mivel a' Cettina' mentében feküdt, a' XIII. század előtt hiába keresnők.

Mennyiben tudósításaink vannak, a' XIII. századnak első negyedében elhatározták magokat néhány magyar nemesek, hogy családostul és embereikkel együtt Dalmátiába a' Cettina mellé telepedjenek. Bosznából is többen hozzájok csatlakozván, csakugyan 1235-ben vetették meg a' poglizzai kerületnek alapkövét. Az alapítási oklevélnek, melyet ezen alkalommal készítettek, eredeti szövegét nem ismerjük; de megvan annak későbbi olasz fordítása, mely ez eseményről határozott tudósítást nyújt, 's melyet a' zárai kormányzéki levéltárban tett kutatásaim' nyomán itt közlök.

„Adi 5 Aprile 1235 in Dalmazia luogo chiamato Gorizza ossia „Rogosnizza sopra la marina di terra ferma. La sopragranda misericordia e Maestà del Signor Iddio Nostro ha costituito sopra questo mondo i Rè, Principi et altri Dominatori in luogo suo per regger il di lui popolo e per essere eseguiti i di lui precetti. Ha voluto dunque che Noi Miklos Diclicich, Radivoi Rubnich, Mattias Davidovich, Uladmir Blaxeovich, Radivoi Miculich, Pribislau Vojnich et Uladislau Radich *Nobili coo. Ungari, che veniamo dal Regno di Ungaria con tutte le nostre Famiglie ad abitare in questo Regno di Dalmazia in terra ferma sulla Marina*, e con se abbiamo condotto venti schiavi per servitù nostra, ancora questi anni passati anni quattro populando questo luogo, a cui abbiamo dato nome di Rogoznizza avendolo trovato Noi fortissimo et aspro adornato con forte bosco e gravemente grebandoso, e si portarono qui altri dieci pastori da Bosina, li quali con li sopra detti venti schiavi li abbiamo messi nel loro numero, perchè abbiano à servirsi, e perchè svegriano e lavorino queste terre per il nostro vivere nobile¹⁾.“

Észrevétel nélkül nem hagyhatom, hogy az alapítók' nevei itt már tetemesen el vannak fordítve, t. i. azon nyelvformára alkalmazva, mely az olasz lefordítás' korában ott divatozott és a' főcsalá-

¹⁾ A' poglizzai kerület' alapításáról érdekes vizsgálatokat tett Franceschi G. zárai tanár „La Dalmatia“ nevű folyóiratnak 1845-ki 22-dik számában (september' 25-ke alau).

dok' neveit már szláv köntösbe öltöztette. Egyébiránt, a' ki az onomastica' kifejlődését ismeri, az ezen fel nem akad. De mind a' mellett érdekes volna eredeti magyar hangját a' hét névnek visszaadni.

II. XIII—XV. századi események.

Részletes fejtegetésekbe itt ereszkedni nem szándékozván, ezen események közül csak azokat emelem ki, melyekben a' poglizzaiaknak folytonos történeti szereplése világossá válik. E' tekintetben három irány észrevehető.

1) A' XIII. században nevezetes a' poglizzaiak' háborúja Trau és Spalato egyesített városok ellen. Lucius ezen háborúról következőleg nyilatkozik : „Quale sia stata la causa della guerra, che li Traurini vniti con Spalatini haueuano con Poglizani habitanti nel monte Massaro e confinanti de Spalatini da Levante, non essendoui rincontro d' altre scritture, non si può addure alcuna certezza : si può però congetturare, che Poglizani loro (azaz az almissaiak) vicini all' hora infestassero il mare et impedissero la navigatione : il che douendo ridondare in danno di queste doi Città vicine, sara stato causa, che si vnissero contra di loro, come già s' vnirono contra li predetti Almissani“¹⁾.

Egyébiránt bármit tartsunk e' háború' közvetlen okáról, az bizonyos, hogy ezen időtájban a' poglizzaiak barátságos összekötetésben éltek az almissaikkal, 's hogy, midőn ezek tengeren mint a' velenceiek és bárataik' ellenségei, vagy — mint akkor mondani szokás volt — mint tengeri rablók léptek fel, e' miatti üldöztetésekben ők is részeseik voltak. Hatalmukról némi képzelünk lehet, ha meggondoljuk, hogy a' két város 1259-ki martius' 13-kán Spalatóban Sebestyén dömés perjel előtt Butteco gróffal tengeri bánnal ünnepélyes frígyet kötött a' poglizzaiak ellen; 's hogy még 1268-éan a' trauiai Velence' irányában lekötötték magokat, mikép a' nálok fogva levő poglizzaiakat előbb el nem bocsátják, míg ezeknek frígytársai, az almissaiak egy nálok letartóztatott velencei polgárt és néhány, a' velenceiektől elvett jószágot ki nem adandnak²⁾.

2) Hogy a' XIII. századnak végén és a' XIV-nek kezdetén a' poglizzaiak a' szerb fejedelmekkel barátságos viszonyt tartottak, az kitetszik privilegiumaikból, melyeket ők akkor ezektől nyertek.

Ugy szinte nevezetes³⁾, hogy ők a' XIV. században Mladin, a' hatalmas brebiri grófnak főtársai közé tartoztak. Madius Mihály e' tekintetben 1322-re vonatkozólag határozottan mondja Mladenról : „Semper adhaesit amicitiae et auxilio Vlaccorum et Policianorum“ : — 's továbbá „Banus Mladenus fugit Policium et venit Clissae“ stb.³⁾.

¹⁾ Historia di Dalmatia, Venetia 1674. 106. l.

²⁾ Joannis Lucii : De Regno Dalmatiae et Croatiae lib. IV. cap. 9.

³⁾ Schwandtner : Scriptorum rerum Hungaricarum, tom. III. Vindob. 1748. 330 és 331. l.

Györgyről, Mladin' testvéréről is tudjuk, hogy 1324-ben sereget gyűjtvé, névszerint a' poglizzaiak' részéről támogatott ¹⁾; 's hogy, midőn 1328-ban Spalato városával egyességre 's békére lépett, Jurinich Gergely gróf Poglizzából volt neki felhatalmazottja ²⁾.

Végre 4) ismeretese, a' poglizzaiak' harczlettei nagy Lajos és Zsigmond magyar királyok' vezérei alatt. Ide mutatnak azon kegyelemlevelek is, mellyeket Novák és Ugrin, Raduch' fiai és poglizzai nemesek 1377-ben Erzsébet magyar királynétól és később Lajos királytól nyertek; 's mellyeket a' bécsi cs. kir. titk. házi, udvari és státus-levéltárban létező eredetiek szerint közlök.

Elizabet Dei gratia Regina hungarie polonie dalmacie etc. fidei suo magnifico uiro domino Nicolao de Zech tocius dalmatie Croatie Bano vel ejus vices gerentibus Salutem et gratiam. Conqueruntur nobis Novak et Ugrinus filii Radach, nobiles de Polych, quod licet regia maiestas per litteras suas vobis alias mandaverit, ut vos ipsos in dominio quarundam possessionum suarum Dolyan et Ublyan vocatarum, quas Comes Iwanus filius Neleptii de Setyn ab ipsis potentialiter abstulisse dinoscitur pacifice relinquere debueritis eisdem possessiones per ipsum Comitem Iwan prenominatis nobilibus remitti et resignari facere debendo, quod tamen vos facere nondum curassetis, per quo ipsi multe injurie et dampna cottide inferentur. Super quo fidelitati Vestre firmissime precipimus et mandamus omnino volentes, quatenus statim visis presentibus prenominatos nobiles in supradictis possessionibus eorum pacifice relinquatis, ipsas per memoratum Comitem Iwanum eisdem nobilibus remitti et resignari faciendo secundum seriem litterarum preceptoriarum vobis in hac parte loquentium predicti Domini nostri Regis. Et aliud facere non audeatis, sic quod ipsi nobiles habito de premissis bono fine de cetero nec nos nec ipsum dominum nostrum regem infestent pro premissis, presentes autem prenominatis nobilibus reddi mandamus semper post lecturam. Datum in Chepel die dominico proximo post festum beatorum Petri et Pauli apostolorum anno domini millesimo CCC^o LXX° Septimo.

Eredetije papiro, ben reá nyomott pecséttel, melly alatte' szavak olvashatók: Relatio Magistrorum Michaelis Zudar et Georgii Bubek.

Ludovicus Dei gratia Rex Hungarie Polonie Dalmatie etc. fidei suo magnifico uiro domino Nicolao de Zeech Totius Croatie Bano uel eius uices gerentibus salutem et gratiam. Conqueruntur nobis Novak es Ugrinus filii Raduch nobiles de *Polych*, quod licet nos per alias litteras no-tras vobis pridem dederimus in mandatis,

¹⁾ Giovanni Lucio: Historia di Dalmatia, Venezia 1674. 177. l.

²⁾ Egregius et Magnificus vir Dominus Georgius Comes Ciuitatum Dalmatie fecit, constituit et ordinavit nobilem virum Comitem Gregorium Jurinich de Polizia suum verum et legitimum procuratorem 'stb. A' felhatalmazó levél megvan saját gyűjteményemben.

ut vos ipsos in dominio quarumdam possessionum ipsorum dolyan et vgljan vocatarum, quas comes Iwanus filius Nelepchij de Chetyn ab ipsis potentialiter abstulisse dignoscitur, Amoto eodem comite Iwan de eisdem pacifice relinquere debetis. Tamen vos id facere non curassetis, per quod ipsis multe injurie et dampna cottidie inferrentur, de quo multum amiramur, quod mandata nostra executioni demandare non curastis. Quare fidelitati vestre firmissime precipimus et mandamus omnino volentes, quatenus statim visis presentibus pre-nominatos nobiles in supradictis eorum possessionibus pacifice relinquatis: memoratum Comitem Iwanum amouendo de eisdem, secundum seriem predictarum aliarum litterarum nostrarum preceptoriarum vobis in hac parte directarum aliud facere non audentes sic, quod ipsi nobiles habito de premissis bono fine de cetero nos non infestent pro premissis; presentes autem prenominationis nobilibus reddi mandamus semper post lecturam. Datum in Wyssagrad die dominico proximo ante festum beate Margarete virginis et martiris; anno domini millesimo trecentesimo septuagesimo septimo.

A' reá nyomott pecsét lemállott.

III. A' poglizzaiak' privilegiumai.

Hogy a' poglizzaiak a' magyar királyoktól privilegiumokkal kegyeltettek, kétségenkívül van; mert ezek nem csak későbbi kiváltságleveleikben említetnek, hanem azon fő privilegiumnak is szolgáltak alapul, melyet 1289-ben Nemagnich István szerb fejedelemtől nyertek. Mindamellett e' privilegiumok' szövegét nem ismerjük, és csak sejtjük, hogy hasonlók voltak azon kiváltságlevélhez, mellyel barátaik, az almissaiak 1258-ban IV. Béla királyunk által ruháztattak fel ¹⁾.

Nevezetes főképen Nemagnich István szerb fejedelemnek a' poglizzaiak' részére kiadott privilegiuma, melly, mint látszik, eredetileg szerb nyelven költ, de mellynek én egyedül latin fordítását vagyok képes a' zárai kormányzéki levéltár' actáiból közölni.

Stephanus Nemagnich Dei gratia Rex Rassiae, Dalmatiae et Bosinae etc. omnibus Banis, Vajvodis, Comitibus, Særdariis, Officialibus et omnibus aliis Indicentibus militiae et locorum nestrorum dilectionem et salutem auguramus. Spectabiles Nobiles loci Rogoznicæ in Dalmatia parum distantis a mari vocati Comites Diklicich, Rubraich (igy!), Davidovich, Blaxeovich, Miculich, Vojnich et Radich, qui omnes hic (igy!) pervenerunt a Regno Hungariae cum eorum familiis et possederunt ipsum locum cum omnibus suis pertinentiis, ex quibus Nobilibus multi postea nati sunt Nobiles, praesentaverunt se Majestati Nostrae unus pro familia missi a Sp. suo Comite Vajvoda, Judicibus et ab universo suo Consilio ad dedicandos se

¹⁾ Acta literaria Musei nationalis Hungarici, tom. I. Budae 1818. 149. I.

ipsos, filios et universum suum populum Majestati Nostrae cum conditione, quod ipsi in eorum Consilio debeant creare Comitem Vajvodam, Judices, provisosores sanitatis et Justitierem (?), et judicare in criminali et civili causa et facere judicia alterius naturae secundum eorum consuetudines et leges; et nunquam debeant solvere Nobis et Subditis Nostris tributum nullum de eorum fructibus generis cujusvis, nec de negotiis in ulla civitate et locis Regni Nostri, nec quiddam solvere herbatica, sed sint liberi et immunes a quovis genere tributorum; cum ipsi accurrerint affectu magno in bello cum exercitu nostro contra inimicos Nostros et saepe demonstrati sint fortes in armis et juraverunt fore fideles pro semper Majestati Nostrae. Nos igitur pro operibus eorum dignis confirmamus ipsis leges omnes, consuetudines, facta, indulta et concedimus eis tenere navicula pro eorum indigentis et piscatione; et Clementia Nostra concedit eis totum, quod supra petierunt et ut continetur cum perpetua confirmatione non solum, sed etiam concedimus Nobilibus praedictis, quod totum illud decisum erit ab eorum Comite Vajvoda, Judicibus et Consilio Nobilium, debet esse firmum, quantum si a Nobis judicatum esset. *Et confirmamus illis omnia privilegia concessa a Serenissimis Regibus Hungariae*, et omnia alia habita temporibus transactis et totum id pro semper, et munimus sigillo Nostro Regali argenteo pendente. Pristinae quarta Octobris 1289.

Stephanus.

Ninoslaus Grabglunovich
Secretarius.

Ezen kiváltság többször megerősített; névszerint megerősítették azt:

1. 1310. Millosseri 6-a Septembris, Stephanus Cotromanovich Banus Bosinae. A' megerősítés határozottan „omnia privilegia Regum Hungariae“-ra vonatkozik. Említettnek „loca et civitates universi Banatus Nostri.“

2. 1360. Pristinae 21-a Maii, Stephanus Tvartko Rex Rassiae, Bosinae, Partium maris et Dalmatiae. Említettnek „loca et civitates Regni nostri.“

3. 1425. april' 4-kén a' velencei köztársaság.

4. 1437. martius' 30-kán Xansa Frangipani, Vegliae, Segnae, Modrussi, Cetinae, Clissae, Almissae Comes, Dalmatiae et Croatiae Banus.

Ezen kiváltságok' alapján hozták 1440. a' poglizzaiak statutu-
maikat, de már illyr nyelven és glagol irással ¹⁾.

IV. Velencei-török korszak.

Poglizza a' XV. század' folytában a' velencei köztársaság' uralma alá jött, melly, mint már mondatott, 1423-ki aprilis' 4-kén

¹⁾ Giuseppe Zanella: Sullo stato delle ipoteche in Dalmazia. Ven. 1850. 81. l.

kiváltságait meg is erősítette. Marino Sanuto híres kézirati történetművének második kötetében, és pedig 1498-ki december' 8-kára mint velencei Poglizzát „*loco nostro*“-nak nevezvén, egyszersmind a' poglizzaiaknak községi állapotairól következőleg nyilatkozik: „*Hanno priuilegio lhorò di elezersi vno conte qual dia star vnno anno, et questo e al presente etiam — uibe, et ogni 4 mexi e tenuto caualchar per il paexe, tamen questo non va : per tanto saria da proveder fusse fato vno altro justa li soi priuilegii et dil caso se-guite suquel di poliza dilputo fomenato via.*“

Látjuk ebből, mikép a' velencei köztársaság Poglizzának kiváltságos állapotját fentartotta.

De mindamellett a' kerület' XV—XVII. századi eseményei annak nem igen örvendetes képét tüntetik fel előttünk. Majd folytonos küzdelmei a' törökökkel, kiknek többször ideiglenesen alá is volt vetve, nem ritkán nevezetes zavarokat idéztek ott elő; általában pedig a' vidéknek felvirágzását mindig hatráltatták, sőt meg is akaszták. Szabadjon ennek megmutatására már Marino Sanutó' idéztem munkájából néhány a' XV. és XVI. századok' fordulatpontját illető adatokat felhoznom.

Az említett történetmű' III. kötetében 1500-ki február' 10-kére olvassuk : *Da Spalato di ser Piero Triuixam Conte si haue di vna incursiom fata a Poliza per Turchi, e menato via zercha anime 150.*

Ugyan 1500-ki szeptember' 12-kére pedig szinte Trevisano Péter' jelentéséből : *Come a receuto li formonti et partesane et quelle partide tra li nobili et patrimoniali polizani, tra li qual e venuto discensione si che aricorda per sedarli se li manda altre 100 partesane.*

Baffo Jeromos dalmatai proveditor 1501. január' 3. és 7-dikére (Marino Sanutónak III. kötete január' 31-kai tudósítása szerint) jelenti : „*Come gionto de li li uene a trouar alcuni zenthilomeni de li per nome di la vniversita di la terra con gran mesticia Dicendo Esser partiti 5. di Poliza di primi di quella valle di auctorita et andati a far reverentia al sanzacho parente lhorò, e dubitano non siano andati a capitular e Poliza si reduchi soto il turcho. Et per tanto quella terra saria totalmente ruinata per esser Poliza propugnaculo e difesa di Spalato e di bona parte di Dalmatia. Et auanti lui, azonzesi, per il suo precessor fu mandato in Poliza per Dominigo di papali per interder la volunta lhorò e far venir alcuni a parlar con esso Conte, e torne et hebe promessi veriano, tamen non veneno; e uenendi li fara acoglientie e con sali o danari; perche a il modo di hauerli imprestedo li fara bona man a conto di suo crediti. E si ha inzegnato Elezino vno suo e mandì ala Signoria nostra accio si prouedi.*“ Baffo különösen ajánlja, hogy a' poglizzaiak' kivánságai teljesíttessenek; minek következtében a'

corfui bailusnak meghagyatik, hogy néhány, keletről sóval visszatérő hajót azonnal küldjön Poglizzába, mikép az ottani lakosok evvel kielégíttessenek. Ezt január' 21-kén sürgeti ujonan Baffo, ki „*vorìa qualche marano di sal da Corfu per saldar il debito con Polizani.*“

Sok bajt szerzett a' velenceieknek Poglizzára nézve egy oda való születésű török zansak, ki főkép ottani rokonait a' törökök' részére vonni ügyekezett. E' tekintetben 1501-ki december' 28-kára Trivisani Péter spalatói conte Velenczébe így ír: „*dil venir ale parte del Ducado fu di carzego vno sanzacho dil Turcho ha parenta im Poliza, e iui naque. Vnde per esser ali confini mando vno commissionato a Polizani, soto pena di rebeliom niun vi andasse da quello. Et poi dito sanzacho scrisso im Poliza a do nobili di li primi, videlicet Conte Marian Gregolich e Conte Juanis Nenadouch; et lui mando dal ditto Marian, venisse a Spalato e promesse venir; or mando il Canzelier suo li in Poliza con do di primi cittadini di Spalato. E tornati dissero haver parlato al dito Conte Marian e li disse: „Il sanzacho li a scritto;“ e li de la copia di la letera, qual manda; ma erra fidelissimo, ne voleua per alcun modo andarui, et non fo fatto colloquio general, ma solum asunati alcuni patrimoniali, e si hanno dimostrati fidelissimi nostri. Item ozi intesi, li diti do Conti e uno patrimonial Jurai Sotoriza esser andati dal sanzacho. Subito mando el conte di essi Polizani con vno nobeli a intender el uero e proueder, si fazi el colloquio general, e di quello succedera, subito dara auiso. Item mandoe la propria letera dil sanzacho in lengua — transladata, nome de Mechmelbego, patron dil paese de Carcego scriuel ali ditti do conti sopra nominati li auisa il suo venir li a quel governo per nome dil gran Turcho e prega, vadino fin li, e li fa salvo conduto per esser la Signoria di Venecia in guera con el gran Turcho etc. E dice, se Dio mi varenta la simitara, con laqual me cenzo, che liberamente vegnadi, e da recauo con honor andati. (Marino Sanuto, III. kötet, 1502-ki)*

Diedo János, akkor időben dalmatiai fő-proveditor, Gregolich Marián és Nenadovich János' látogatását a' törököknél igen nehezen vette; de a' „Conte Xarcho“, egyik dalmatiai eredetű vezérnek esedezésére megbocsátott nekik. Trauból 1502-ki martius' 10-kére t. i. azt írja Diedo a' velencei kormánytesthez: „*El Conte Mariano di Poliza, qual ando in Turchia, et il Conte Zuane di Poliza aricordaua fusse atosigato, ma il Conte Xarcho li afermo, esser andato da Turchi come disperato, et che erra fidel de la Signoria, unde esso proueditor li a prouisto, chel scriua vno suo fradello per vna paga a Spalato, e vno suo nepote in quelle compagne; e a scritto a quel Conte cussi fazi, e a dito Conte Mariano li dagi duc. — qui de provisione, e restato contento.*“ (Marino Sanuto III. kötet, martius' 25-kére).

Hogy egyébiránt a' velencei igazgatóknak sok bajuk volt Poglizzával, azt a' spalatói grófnak ugyanazon évi február' 5-kén részben szintén Gregulich Mariánra vonatkozó leveléből is látjuk, mellyben ez jelenti : „Come quella Poliza li da da far, perche erano sule arme fra l'horò tra patrimoniali e zentilhomini per differentie per cauna di certa villa ; li fo necessario andar impersona li doue si congrego tuti, e opero adeo li sedo, e deuenerio mandar 8 per parte a Spalato con li qual esso Conte hara a tratar, e ogni sua volonta si contentauno. Item a inteso, esser tornati di Turchia quelli andono dal sanzacho, ma il primo nominato Mariano ; aspeto di zio ordine, conseia si fazi secrete, per esser dito Mariano di auctorita e ha fauori assai in Poliza etc.“ (U. o. febr. 24-kére) 'S ez lehetett oka azon intézkedéseknek, mellyek által Velence a' poglizzaiak' szolgálatait és hűségét magának biztosítani ügyekezelt.

Diedo János fő-proveditor Spalatóból martius' 5-kére azt írja : „Item a honorato assai e carezato *iusta li mandati* el Conte Zuanne di Poliza, e molti altri zentilhomeni e patrimoniali polizani venuti li a trouarlo, et li a acordati insieme qualli dimandauano fusse proxiato a lucuer l'horò, per la sua prouisione li a dato bone parole“ (U. o. martius' 25-kére). Ugy látszik továbbá, hogy a' Signoria egyenes tárgyalásokba ereszkedett a' poglizzaiakkal, mire vonatkozik Baffo Jeromos akkori spalatói grófnak jelentése martius' 19-kére : „Come hauia fato intender a quelli di Poliza, la Signoria acetera li l'horò oratori, e crede, sara il Conte Zuanne per li polizani zentilhomeni, et per li patrimoniali domino mathias, servitori tutti do di la Signoria nostra. Item el sal doueua venir di Corfu, non e ancor zonto“ 'stb.

További tudósításaink magából Poglizzából 1503-ról vannak. Dandolo János Antal spalatói proveditor ezen évi január' 19-kén jelenti a' velencei kormánynak, hogy a' poglizzaiak Maricich Ágostont spalatói nemest grófukul választották, mi Velenczére nézve kedvezőnek látszott. „Come adi 17 (zener) quelli di Poliza si redu-seno in vno colloquio general cussi nobeli come patrimoniali ; e hanno electo nemine discrepante vno nobile di Spalato per Conte iuxta il consueto videlicet D. *Augustin Maricich*. Et za anni 9 non hanno piu fato, et de li non si feua justicia, et adi 29 ditto veneno XX. electi dal'horò dalui con lettere credenzial a presentar ditto Conte li fece bona ciera ; e lo amoni, fosse neutral atutti ; e li de sagramente a far justicia a tutti ; si che e *anni 25 che polizani non sano in tanto amor quanto horra ; et al ben e utile di la Signoria nostra ; e faria il tutto per quella*“ etc. (Mar. San. IV. köt. 1503. martius' 8-kára)

Egyébiránt ezen kedvező viszony nem tartott soká ; mert a' mindinkább fenyegetődő török veszedelem még az említett Maricich Ágoston' grófságának idejében erélyes készüléteket tett szükségessé, mellyektől kezdetben a' poglizzaiak olly kevésbé idegenked-

tek, hogy a' törökök' rohamát Poglizzára és Spalatóra ez által akadályoztatni szándékozván, vidékökre nézve fontos négy hidat a' Cettinán Maricich Ágoston' felszólítására legnagyobb készséggel lerontottak. Dandolo e' tekintetben február' 8-dikára azt jelenti: „Come per vno prete, sta li im Poliza venuto a dito soi amici in secretis, ua a dir al proveditor di Spalato, che stia con bone guardie, e questo hoste si prepara per Poliza, e per le ville de comun, le qual son 4, e son dal cauo de qua de Poliza et etiam per el borgo di Spalato. E inteso questo fe le debite provisione, e non dubita di etc. E im Poliza dal capo di soto verso Anocichi, doue e la fiumara di Cetina, el ge Rodobilia, la qual la mita e di qua dila fiumara al capo de Poliza; li quali di Rodobilia per sua comodita haueano fato 4 ponti sopra la fiumara, e poteua venir do cauali a paro. E dolendosi quelli di Poliza di diti ponti con quelli di Rodobilia, l'horo ge promisse e obligose, si da quella banda mai hauea no danno, ni da hoste ni da martelosi; che l'horo uoleano satisfar il tuto. Or inteso di diti ponti cosa inusitata e per la hoste, che aria potuto venir adi 5, mando *D. Agustín Maricich conte nouiter eleto di Polizani* con vno commisionato a tuta luniversita di Poliza douesse andar con lui a ruuiarli. E cussi chiamono il suo colloquio, et tuti uolentieri ubediteno, e adi 6° 700 di diti con la sua bandiera nachare e piue con gran alegreza vniti, si nobeli come popolari idest patrimoniali, e ruino dicti ponti. E quelli di Rodobalia fuziteno tuti di la dila fiumara, e poi alcuni nobeli auto saluo condotto da dito D. Augustin vene di qua dimandando, per che rompeti ditti ponti? Li rispose per securta nostra per ladunation etc. Disseno, auete gran raxon, e con loro ajutono a ruinarli dicendo, si sequira pace per nostra comodita, lasetili refare. Li rispose, vereti dal retor ui compiasera di tute cose honeste, si che da quella via non poleno venir con vna banda, doue fa far bone vardie.“ (U. o. febr. 18-kára).

Dandolo továbbá azt írja post scritta: „Venuto vno di Rodobilia dice, che inteso ai Mocichi il ruinar di ponti, e aduna im Poliza tanta zente, comenzo afar remor tra l'horo dicendo: Tornemo, semo sta discoperti, siche judicha, ditto hoste andaua im Poliza.“ etc.

Ugy látszik, mintha a' poglizzaiak ezen áldozat' következtében különös kedvezményeket vártak volna Velenczétől. De midőn ezek elmaradtak, érzelmök a' köztársaság iránt kezdetben roszabbra változott, 's köztök egy a' velencei érdekekre nézve ellenséges párt keletkezett; ezen párt által pedig öt év alatt Poglizza egészen elidegenedett Velenczétől. Ennek megmutatására szolgáljanak a' következő adatok:

1503. november' 15-kén jelenti Bernardo Jeromos spalatói gróf: „Quelli nobeli di Poliza non hanno la so prouision di salli, voleano venir ala Signoria nostra; perho si scriui a Trau, li dagi iusta il consueto. Et adi 14 hanno condotto il Conte in Poliza, che

sta gran difficulta, auerli fati assetar per le differentie e tra l'horo, qual quasi tute e asetate, e il resto rimesse al andata dil ditto Conte li, al qual impose le adatasse. Item tutti quelli zenthilomeni e patri-monialia e li lo prega, uogli spaza a la Chusa che fo retenuto a loro istanzia, per che non e in colpa. Et etiam di questo e sta richiesto dal Conte Stephano Marchouich, bon seruidor dela Signoria, chel uoglia lassar la moglier e la fia de Marcelo, la qual patisse senza colpa e con spesa dila Signoria nostra“ etc. (Marino Sanuto, V. köt. december' 15-kére.)

1508. september' 29-kére Marino Sanuto (VII. köt.) sebenicoi és spalatói tudósításokat említ: „Come quella Poliza si pol dir presa, perche non voleno dar piu obedientia ala Signoria.“

A' törökök' hatalma Dalmátiában ezentul folyton terjeszked-vén, Poglizza is kénytelen volt előtte meghajolni. De a' törökök is megerősítették a' lakosok' kiváltságait. Ennek fejtegetése mindaz által feladatomhoz nem tartozván, csak példát akarok még felhozni, mikép egyes poglizzaiak Velence és a' törökök közti viszonyokban szerepeltek. Illy példát nyújt a' XVI. század' kezdetén Iván (Ivanis, Vanissa) poglizzai nemes, kiről Marino Sanutónak már említett kéz-irati munkájában érdekes tudósítások foglaltatnak.

Iván, 1509-nek elején hazájából száműzetvén, kezdetben Pog-lizzát háborgatta, ez által ellenségein boszút állandó. Malipiero Pé-ter spalatói gróf jelenti ez időben a' velencei kormánynak: „Come quel Vanissa, e in bando di Poliza, adunato alcuni erra corso im Poliza, e danizato a do lochi e fato mal assai.“ Martius' 23-kán pe-dig Velenczében is megjelentek poglizzai küldöttek, hogy a' köz-társaság' segítségét Iván ellen kérjék ki. „Veneno certi oratori di Poliza, che soto Spalato ala Signoria per alcune cosse, e molestati da quel conte Janissa fora ussito, che li fanno danno.“ (Marino Sa-nuto, VIII. köt.)

De Iván rövid idő alatt felhagyott ezen háborgatásokkal, 's megkegyelmeztetvén a' velencei kormánytól, a' Signoria' hadi szol-gálatába lépett. „Vene vno Vanissa di Poliza qual per il Consiglio di Dieci e sta tolto a gratia, et pardonatoli; qual si oferisse venir con 500 cavalli lizieri Turchi.“ (Mar. San. IX. köt. 1509-ki nov. 3.) 'S így ő másfél évig állt velencei szolgálatban.

Jellemző a' velencei köztársaság' XVI. századi állapotaira nézve, hogy ámbár keresztyén státus volt, mégis Iván poglizzai nemesnek vezérlete alatt török zsoldosokat fogadott. De a' törökök-ben is volt e' tekintetben némi bizalmatlanság Velence iránt. Ca-pello Alajos almissai és poglizzai proveditornak 1510-ki aprilis 8-ki jelentése szerint Ivánnak akkor még alig volt száz lova, 's ő nem többet mint 250-net remélt szerezhetni. „Il tardar — mond a' je-lentő — e sta, perche li inimici hanno levato, chel ditto Vanissa vol tuor li Turchi con lui, per farli morir, vnde lui provedador mando

il suo canzelier fino in Turchia con dito Vayuoda, e darli la fede, non e vero. Pur ne vien qualche vno, et ne aspeta tien ara da cauali 300“ etc. (Marino Sanuto, X. köt. 1510-ki april' 27-kére).

Végre május' kezdetén Iván embereivel együtt jelent meg Velenczében. Marino Sanuto (X. köt.) e' tekintetben május' 2-kára vonatkozólag azt mondja : „Vene il conte Vanissa di Poliza vestito con vna casacha doro con la croce li fo donata, quando fu fato caualier per la signoria nostra. Et erra insieme con quasi la sua compagnia numero 80 in zercha tra li qual do capi daconto con caxache dorade ala Turchescha, et vno altro con stessa in cao; li altri tutti a modo Turchi con capuzini rossi in testa. E tochato la man al Principe presento lettere dil Conte di Poliza e Almissa ser Aluixe Capello. E poi stando im pie per via de interpretre ditto Vanissa comenze a parlar cussi : Esser venuto qui juxta la promessa; menato tanti valenti homeni so fradelli, e piu ne haria menati, ma li inuidi ha seminato in Turchia, lui li vol far anegar et a busati li nauilii ouer tosegarli; tamen amena zercha 80 cauali con li homeni qui presenti, e seruira con fede e ben questa Signoria; et aspeta altri cauali li vera drio; laudo il conte e prouedador suo ser Aluise Capello suo padre. Il principe lo charezoe dicendo, fosse ben venuto, e andasse presto in campo, perche li nimici nostri e propinqui, e si scriueria al prouedador Capello, punissa quelli a dito tal parole etc. 3. Mai. Vene Vanissa Vayuoda di Poliza con la casacha doro etc. E lui parlo perche sa latin chome va volentiera a servir.“ Sanuto ezen török zsoldosok' jellemzésére azt mondja : „E tal e in la soa compagnia, che a menato via XI milia christiane, perche vivono di questo.“

Iván vajda' csapatáról vannak tudósításaink Sanutó' XI. kötetében 1510-ki augusztus' 4-ke és 19-ke, october' 16-ka, és november' 2-kára; továbbá a' XII. kötetben 1511-ki april' 17-kére. Általában dicsértetik a' vajda (E bon seruidor nostro); embereiről pedig, kiknek száma 114-re szaporodott, mondatik, mikép mind a' mellett, hogy a' köztársaság' szolgálatában meggazdagodtak, nem szívesen szolgálnak és haza kívánkoznak (zercha 60 Turchi, qualli volseno ritornar in li soi paesi; erano fati richi. — 1510-ki november' 9-kére).

1511-ki julius' havában maga Iván megint Poglizzában van, hol új zsoldosok' fogadásáról gondoskodik. Ő maga ezt írja a' velenczei kormánynak julius' 25-kén : „Come e zonto il suo Canzelier, e inteso il zonzzer di duc. 1500. per far li cavali numero 200. Si duol, ne pol aver 400, et se i fosseno di qui, si faria fazende, tamen con li ditti vera“ etc. (Mar. Sanuto, XII. köt. 1511., augusztus' 12-kére)

De ezen hadfogadásnak sikere nem volt. Ugy látszik, hogy maga a' zsoldosoknak szerzése több bajjal járt, mint Iván kezdetben gondolta vala; később pedig a' poglizzaiakkal összeveszván, czívó-

dás közben általok megöletett. Baxeio Endre spalatói gróf 1512. kezdetén tudósítja erről a' velencei kormányt t. i. „di la morte dil Conte Vanis di Poliza in Poliza da polizani medemi, con i quali el vene a parole, et dal furor lhoró fonno tutti uniti ad amazarlo.“ (Marino Sanuto' XIII. kötete 1512-ki január' 26-kára).

Ugy hiszem, az előre bocsátottakban Poglizzának a' velencei török kor alatti viszonyairól némi képet nyújtottam. Annak újabb állapotait illetőleg szabadjon még Dalmatiának leghíresebb XVIII. századi leirójára, Fortis Albert apátra hivatkoznom, ki többi közt így ír: ¹⁾ „Az egész poglizzai tartományban egy város sem található, senki sem is emlékezik, hogy abban város valaha létezett volna. Függetlenné tevén magát a' török uralomtól, melly alatt saját törvényei' fentartása mellett állott, önkényt keresett ótalmat a' velencei köztársaságnál. E' kis köztársaság megérdemli, hogy közelebből ismertessék. Három osztályu lakosai' száma mintegy 15,000-re megyen. Az első osztály husz családból áll, kik eredetöket magyar nemeseiktől származtatják, kik, mint mondják, viharos időkben menekültek oda. A' második osztály felesebb, és boszna nemességtől veszi eredetét. A' többi nép az utolsó osztályba esik. A' poglizzaiak minden esztendőben összejönnek szent György' napján országgyűlés' tartása végett, mellyet nyelvökön *zwornak* neveznek. Minden osztály külön táború ut a' gattai síkon, hol aztán tisztviselőit választja vagy megerősíti. Az állam' legelső embere a' *veliki knéz* vagy főispán (gran conte), ki mindig az első osztályból választatik. Öt rend szerint a' boszna nemességből való *alispánok* (kis grófok) vagy falvak' kormányzói választják, kik közsegeik' választó szavazatait országgyűlésre hozzák. Míg az alispánok a' főispán' választásával foglalkodnak, a' külön csapatokra osztott nép, mint a' falvak' képviselői, az alispánokat választja jövő esztendőre, vagy megerősíti a' régieket, ha megérdemlik. Az első osztály ugyanazon időben választ kapitányt és két procurátort. A' főispán' választása ritkán megy véghez erőszaktételek nélkül, minthogy rendszerint több párt szokott lenni. Ha a' titkos választás eredménytelen: ez esetben a' legbüzöbbsz párhívek' egyike elrabolja a' pénztárt, mellyben a' tartomány' szabadalmi örözetnek, 's mellynek gondviselését a' nemzet a' főispánra bízza mindig. E' kincscsel a' tolvaj annak házába futamik, kinek választását sürgeti. A' tanács' minden tagjának joga van megkövezni, löfegyverrel vagy törrel üldözni a' tolvajt, és sokan egész kiterjedésében gyakorolják e' jogot. Ha a' derék tolvaj szerencsésen intézte dolgát és sértetlenül érkezik a' házába: akkor a'

¹⁾ Abbate Alberto Fortis, Reise in Dalmatien. Aus. d. Ital. Bern. 1776. II Th. 125—128. l.

főispán' elválasztása jogszerű, és senki sem bátorkodik annak ellen szegülni. A' poglizzaiak' törvényei és szokásai magukon hordják még azon barbár időkor' rozsdáit, melyben azok szerkesztettek; azonban észszerűek is vannak köztök. Ha birtok miatti vitatkozások, czivódások támadnak: a' bíró a' hely' színén megjelen, leül földre terített köpönyegére, 's kihallgatja mind két panaszos' okait; az után ítéletet hoz ülőhelyében, 's ezzel többnyire vége szokott szakadni az egész pörnek. Ha valamely poglizzait más, vele egyen jogu polgár meggyilkol: a' falu' kormányzója a' tettes' házába megy az előjárókkal, eszik, iszik, 's kényére zsákmányol. E' szertartás után hírt adnak a' főispánnak, ki szinte megjelen a' hely' színén, és tovább zsákmányol. Ha a' gyilkosságot enyhítő körülmények mentetetik: a' tettet negyven tallérra (mintegy nyolcz zechinára) büntetik. E' birságot *harvariná*-nak, vagy vérdíjnak nevezik. Hajdan a' gyilkost megkövezték; jelenleg azonban birságra büntetik, mert a' főispán nem akarja ítéletét fölebbezésnek kitenni. Olykor azonban megtörténik, mikép az elítéltet rögtön megkövezik, nehogy időt nyerjen, ügyét Dalmatia' fő-proveditorához fölebbezni. A' tűz- és forró víz-próbák még divatban vannak e' népnél; minek folytán gyakran félig megsütött 's béna ártatlanok vannak közöttök. Még más kínzási mód is dívik nálok, melly bátran mérkőzhetik a' művelt népek' efféle szép találmányaival. A' vádlottaknak t. i. fenyűszálkákat szurkálnak körmeik és az eleven hus közé; 's ezen eljárásnál épen nem hajlandók másféle fát használni, nehogy eltérni látszassanak a' régi szokástól, minthogy alapszabályaik világosan az e' nemű fát rendelik alkalmazni illy esetekben."

KIS GYÜLÉS, MART. 8. 1852.

(A' mathematical és természettud. osztályok' részére).

Kubinyi Ágoston tiszt. tag' helyettes elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból: Bugát, Gebhardt, Győry, Kiss Kár., rr. tt., Nendvich lev. tt. — Más osztályokból: Bajza, Balogh, Czech, Érdy, Jerney rr. tt. — Hunfalvy, Pawler, Wenzel lev. tt. — Toldy Fer. titoknok.

GYÖRY SÁNDOR rt.

folytatta a' cubik gyökerekről oct. 18. megkezdett előadását a' következőkben:

Eddigiekben a' négyszög és köbök gyökerek' kihúzására a' következő alkatokat találtuk:

$$x = \frac{Q+q^2}{2q}$$

$$x = \frac{Q+q^3}{3q^2}$$

tehát ráhasonlítás (analógia) szerint akármelyik m -dik fokú gyökér' kihúzására nézve általában :

$$x = \frac{Q + q^m}{mq^{m-1}}$$

mellyben x a' keresendő gyökeret, Q a' gyökerezendő mennyiséget, q a' tudva levő közelítő gyökeret, m a' gyökérhúzás' fokát jelenti.

Ha pedig a' tudva levő, vagy valamelyik kitalált közelítő gyökérnek pótlékát p -nek nevezzük :

$$p = \frac{a) \quad Q - q^2}{2q}; \quad b) \quad \frac{2q(Q - q^2)}{3q^2 + Q}; \quad c) \quad \frac{q^2(2Q - 3q^2) + Q^2}{4q(q^2 + Q)}$$

$$p = \frac{Q - q^3}{3q^2}; \quad \frac{q(Q - q^3)}{2q^3 + Q}; \quad \frac{3q[q^3(Q - 2q^3) + Q^2]}{q^3(16Q + 10q^3) + Q^2}$$

ráhasonlítás szerint általában :

$$p = \frac{Q - q^m}{mq^{m-1}}; \quad \frac{2q(Q - q^m)}{(m+1)q^m + (m-1)Q} \quad " \quad " \quad "$$

Ezen alkatokat folytathatnók akár meddig 's mindig sebesebben közelítő, de egyszersmind annál szövevényesebb szerkezetű 's nehezebben kiszámítható alkatokat találánk, minél fogva csak az a) és b) alattiakat vegyük szemlélet alá.

A' b) alatti általános alkat közönségesen ismeretes, ámbár egészen más uton indult lehozatokból, mint a' mellyek eddigiekben előadattak. Sőt az a) alattiakat is ugyanazok szerint lehet kifejteni, ha az első hatványnál megállapodunk. Mivel azonban olly módokat adtam elő, mellyek nemcsak az egyszerű gyökér-kihúzásokra, hanem általában minden felsőbb egyenletek' gyökereinek (ki nem rekesztvén a' képzetéseket is) kiszámítására kiterjednek, mellyek szerint a' gyökérhúzás, mint természetesen lenni kell, csak a' felsőbb egyenletek' feloldásának legegyszerűbb feladata; azoknak következtében az a) alatti általános alkatot következőképen lehet megmutatni. Tegyük : $x = q$ tehát :

$$(x - q)^2 = x^2 - 2qx + q^2 = Q \text{ mellyből :}$$

$$(1) x^2 = 2qx - q^2$$

mellyben tehát $m = 2$ értékével :

$$(2) x^m = mq^{m-1}x - (m-1)q^m$$

Ha pedig ezen utóbbi egyenletet x -xel szorozzuk :

$$(3) x^{m+1} = mq^{m-1}x^2 - (m-1)q^m x$$

azaz x^2 helyett annak (1) alatti értékével :

$$(4) x^{m+1} = (m+1)q^m x - mq^{m+1}$$

Honnét nyilván látható, hogy, ha kifejtett alkatunk m -nek valamely fölvelt értékével igaz ; igaznak kell lenni $(m+1)$ értékével is végtől végig. Igaznak kell pedig lenni $m = 2$ értékével, tehát igaznak egyszersmind $m = 3 = 4 = 5 \dots$ stb értékével véget-

lenig. Azért is bebizonyítva lévén m nek akármi felvétethető egész szám értékével:

$$x^m = mq^{m-1} - (m-1)q^m$$

leszen adott esetben $x^m = Q$ helyettesítéssel:

$$x = \frac{Q + (m-1)q^m}{mq^{m-1}}$$

vagy is tévén valamely megközelített gyökérnek értékét $= q$;

$$p = x - q$$

$$Q - q^m$$

$$p = \frac{Q - q^m}{mq^{m-1}}$$

'S ezen alkatok ugyanazok, mellyeket ráhasonlítás után, előlegesen igazaknak állítottunk.

Hátra van, hogy az elkövethető legnagyobb hiba' mennyiségét tudjuk számba venni, mely nélkül minden közelítési kiszámítások bizonytalanak 's csaknem haszonvétlenek. Erre nézve, mivel általában

$$p = \frac{Q - q^m}{mq^{m-1}}$$

látnivalóképen q helyett $(q+p)$ -ét helyetteszván, a' p -nek még közeleltőbb értékét találjuk fel, mint volt az elébbeni. Ekkor pedig alkatunk a' következőbe menend által:

$$p^1 = \frac{Q - (q+p)^m}{m(q+p)^{m-1}} = \frac{Q - (q^m + mq^{m-1}p + \frac{m \cdot m-1}{1 \cdot 2} q^{m-2} p^2 \dots)}{m(q^{m-1} + (m-1)q^{m-2}p + \frac{m-1 \cdot m-2}{1 \cdot 2} q^{m-2} p^2 \dots)}$$

vagyis az osztást valósággal végre hajtván, 's megjegyezván, hogy $\frac{Q - q^m}{mq^{m-1}} = p$; mivel a' következő p^1 magát az elkövethető legnagyobb hiba' mennyiségét tünteti elő, ezekhez képest megfelelő helyretételekkel:

$$H = \frac{(m-1)p^2}{2q}$$

'S az elkövethető legnagyobb hiba' számba vételére ez is igen egyszerű 's könnyen kiszámítható alkat.

Például: keressék a' 2 nek ötödik gyökere $x = \sqrt[5]{Q}$

A' lehozott általános alkatból az ötödik gyökér' kihúzására nézve találjuk:

$$p = \frac{Q - q^5}{5q^4}; \quad H = \frac{2p^2}{q}$$

De ezekben, mielőtt tetteges kiszámításokhoz fognánk, előre láthatjuk, hogy kiszámításaink ugyan, az elkövethető legnagyobb hiba' számbavételére szolgáló alkat' következtében, a' p -nek további közelítő értékére nézve, csak mintegy kétannyi számjegyben lehetnek hibátlanak, mint volt az elébbeni. Már pedig, ha alkatunkat ki-

fejtjük, kiszámításainkban a' q-nak ötödik hatványát kell a' Q-ból levonnunk, mellynek következtében számítóul körül-belül öt annyi számjegyet kell találnunk, mint volt a' q-nak elébbeni értéke; ezen kívül nevezőül hasonlólag mintegy négy annyit. Már hogy ezen számjegyek ahhoz képest, miszerint körül-belül csak mintegy kétannyi számjegyet találhatunk fel hibátlanul — fölöslegeseek; következőleg azokkal véghezviendő munkálataink kelletinél hosszabbakká, nehezebbekké és szövevényesebbekké válandanak, magában látható.

Ezen alkalmatlanságot elkerülhetjük az által, hogy kitételünknek mind nevezőjét mind számítóját q^{m-2} vel osztjuk, mellynek következtében lesz:

$$p = \frac{Q}{q^{m-2} - q^2} ; 's e' \text{ szerint már most a' } q-t$$

csak $m-2$ dik hatványig kell fölemelnünk 's azzal Q-t osztanunk, nem tovább hanem csak addig, mignem legalább két annyi, vagy nagyobb biztosság' okaért két három számjeggyel többet találunk, mint volt a' q-nak elébbeni értéke; végezetre a' számítót egyszerűleg m-szer q-val osztanunk csupán addig, míg a' biztosan kitalálható számjegyeket feltaláljuk.

Példánkban: $m = 5$; $Q = 2$; $q_0 = 1$ tehát

$$p_0 = \frac{1}{5} = 0, 2$$

$$q_1 = 1, 2; q^2 = 1, 44; q^3 = 1, 728$$

$$p_1 = \frac{2}{1, 728} - 1, 44 = - 0, 0476 \dots$$

$$q_2 = 1, 15 \dots q^2 = 1, 3225; q^3 = 1, 520875$$

$$p_2 = \frac{2}{1, 520875} - 1, 3225 = - 0, 001299 \dots$$

$$q_3 = 1, 1487; q^2 = 1, 31951169; q^3 = 1, 51523078303$$

$$p_3 = \frac{2}{1, 515723078303} - 1, 319551169 = - 0, 05 164511$$

$$q_4 = 1, 1486983544(9)$$

Az elkövethető legnagyobb hibák:

$$p_1\text{-nél } H_1 < - 2(0, 05)^2 < - 0, 005$$

$$p_2\text{-nél } H_2 < - 2(0, 0013)^2 < - 0, 0^4 34$$

$$p_3\text{-nál } H_3 < - 2(0, 0^5 16)^2 < - 0, 0^{10} 5$$

tehát a' q-nak utolsó értéke a' tizenegyedik tizedes helyig hibátlan.

KIS GYÜLÉS, MART. 13. 1852.

(A' nyelv- és széptud. osztályok' részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az osztályból : Czuczor r. és Mátray lt. — Más osztályokból : Bajza, Bugát, Czech, Érdy, Fogarasy, Frivaldszky, Gebhardt, Györy, Horváth Cyr., Jerney, Kállay rr. lt. — Bertha, Pauler, Szőnyi, Wenzel lev. lt. — Toldy Ferencz titoknok, Helmecczy M. pénztárnok.

— Jelentvén az Elnök, hogy egészségi változásai 's a' rosz utak miatt februárban néhány ülés elmaradván, ezek' pótlása végett hirdetetit mára a' nyelv-, 15-kére pedig a' philos. és társadalmi tud. osztályainak pótló üléseket,

CZUCZOR GERGELY rt.

foglalta el a' szóasztalt, 's a' magyar szóértelmezés' és szóelemzés' elveiről a' következőkben értekezett.

A' szóértelmezés, ha nevének valóban meg akar felelni, szóelemzés nélkül alapos, és szabatos nem lehet. Annyi igaz, hogy a' szók' jelentéseit megtanulhatjuk, mintegy gépíleg, elemzés nélkül is; de világos, határozott képet csak ez által szerezhethünk rólok. Hogy példában szóljak: minden magyar molnár és fazokas jól tudja, mi a' *korong*; de eredeti értelmét csak az elemző nyelvbuvár fogja föl, midőn hang- és eszmehasonlítás által ráakad, hogy törzsöke a' kerek forgást jelentő *kor*, melly megvan a' kerekdedet vagy kerítést, vagy keringést jelentő *korsó*, *korlat*, *korba*, *korbács*, *korcz*, *korcsolat*, *kormány*, továbbá a' *kurittol*, *kurkál*, *kurkász*; a' *kar*, *karings*, *karé*, *karima*, *karika*, *karvaly* (lat. spira); a' vékony hangu *ker*, *keres*, *kerdül*, *kerge*, *kerget*, *kergeteg*, *kerül*, *kerít*, *kör*, *körös*, 's több illy értelmű és hangzatu szókban.

Szinte minden magyar ember tudja, mi a' *könyök*, és pedig nem csak tulajdon hanem átvitt értelemben is, például midőn azt mondja, hogy a' görbe fának, vagy csavargó víznek, illetőleg partnak *könyöke* van; de világos fogalmat csak szóelemzés által szerezheth róla, melly szerint a' *könyök*' törzsöke *köny* vagy *kön* jelent valami gömbölyüre görbedő hajlást, és illy hajlás által alakult testet. Ennél fogva a' *köny* (lacryma) a' magyar ember' fölfogása szerint am. gömbölyü csepp, melly a' szemből *kigördül*, és az arczon *lepe-reg*; a' *könyv* eredetileg, 's ősi alakjánál fogva am. beírott, és öszszegöngyölgetett hártya; *köntöl* a' szekér, midőn fara csavarodik; *köntő* am. tekeresbe göngyölgetett valami, péld. szalmaköntő, szénaköntő. És mi a' *könyök*? Azon csomó, vagy kidudorodás, melylyet a' karnak hajlása képez, melylyet a' hellenek γουυ, a' németek öszszerántott *Knē* szó által a' térd' dudorodására alkalmaztak, t. i. a' térd sem más, mint a' lábnak *könyöke*. A' szláv *kolenó*' gyöke is a' kört jelentő *kolo*.

De az elemzés itt nem áll meg, mert a' nyelv' természetéből észre veszi, hogy a' vastag hangu *kany*, és *kony* szinte számos szavainkban görbe, körös hajlást jelent, péld. *kany-ar*, *kany-arodik*,

kany-arít, kany-úl, kany-ó, kony-a, kony-úl, kony-it, konty, továbbá *a' kam-ó, kam-pó, kan-karodik, kám-pol, kám-pic sorodik, kom-ló, kon-csorgó, kondor* mind görbe hajlást, illetőleg kereket, vagy gömbölyüt jelentenek.

Még ennél is tovább megyen, mert kifürkészvén, hogy *a' k* hanggal közvetlenül rokon *a' g* hang; ugyanazon hang- és értelmi rokonságot találja fel *a'* következő szókban is: *göm, gömb, gömböcz, gömbölyü, gömbölyeg, gömbörödik, gömör, göndör, göngyöl, göngyölít, göny, Molnár A. szerint am. köny; gyöngy, gyöngyölít; Gönyő helység, mely a' Dunába könyököl, valamint Gönyye* nevű puszta Somogyban, mely szemebetűnőleg *a'* Balatonba könyököl. *A'* vastag hangyak közül: *gom, gomb, gomba, gomböcz, gomboly, gombolyag, gombolyít, gombóta, gomoly, gomolyg, gondor, gond azaz, gomd,* mely *a'* testnek meggörbedése által jelenkezik, mint *a'* latin *curcus* és *cura*, *a'* német *krumm*, és *Kummer* mutatják; ezt tanúsítja *a'* mélyen gondolkodó és szomorgó emberről szóló közmondás: *Ugy jár, mintha az orra vére folyna, azaz, görbedt testtel.* Hát *a'* görbe nyakú *gém,* *a'* görbedést jelentő *gémber,* és *a'* kapaszkodó kacsos szárú *'s* gömbölyded hógójú *génye* v. *gönye* növény vajjon nem sorozhatók-e ide?

Az élő nyelvnek, ha kivált benne születünk és növelkedünk, azon előnye van *a'* holt és idegen nyelvek fölött, hogy egész terjedben minden színezeteivel, *'s* módosulásaival kitarul előttünk, *'s* nem hagy ellebbenni legkisebb izecskét sem, mely igénytelennek tetsző létere számos szavaknak csiráját rejti magában. Illyen az ökörhajtó *csa*; midőn ezt kiállja *a'* magyar béres az ökörnek, péld. *csa Bimbó!* azt akarja, hogy *a'* baloldalon befogott Bimbó ökör kifelé tolja *a'* jobb oldalon befogott ökröt; hangzatosabban *csalé,* mely elemelve: *csa elé!* azaz *csa* és azután *előre*; innen azon ökröt, mely bal felől van befogva, *csalés*-nak hívják. *A'* *csa* v. *csalé'* ellentéte *hajsz, hojsz,* mely eredetileg *haj ide, hoj ide,* összevonva *hajda hojda, hajd, h'jd, hajsz hojsz.* Ezen vezényszóval azt akarja *a'* béres, hogy *a'* jobb felől befogott ökör befelé, vagyis balra tolja igatársát, ez oknál fogva ennek neve *hajszás.* *A'* löhajtásban *a'* csalénak megfelel *a'* *tüled* azaz *tóled,* *a'* hajsznak pedig *a'* *hozád.* Az irányadás t. i. *a'* jobb kéztől vétetik, midőn jobbunkat mintegy természet elleni irányban kifelé hajtjuk, az *csalé* v. *tüled*; midőn pedig magunk felé, vagy is begörbítjük, az *hojsz,* v. *hozsád.* Szoros értelemben tehát *a'* *csa* v. *csalé* am. *a'* kifelé hajtott jobb kéznek irányában, széles értelemben am. *a'* rendes, egyenes iránytól eltérve, v. kifelé. Innen *a'* nényelv szerint *csaléra áll* minden, *a'* mi az egyenes iránytól eltér, péld. *csaléra áll a' ferde kazal, a' rozszant házfödel.* Átvitt értelemben jelent hamisságot, csalást, tehát *a'* törvényes jó utról eltérést, péld. *hol hűtelen a' csaléd, vagy gazdatiszt, sok megy ott csaléra.*

Már ha ezen *csa* szócskát önálló gyökül vesszük, a' mint országos szokás szerint az is, mert olly határozott jelentéssel bír, mint a' *fel* v. *le*, *ki* v. *be* : több szavaink' értelmét fölvilágosíthatjuk belőle ; nevezetesen egyenes utról eltérést jelentenek ezen igék :

a) *csabukkol*, Kemenesaljon am. kalézol, tekereg, csavarog, elemezve : *csa-bu-og-ol*, azaz *csá-ra* bujdosik, a' *csa* és *buvik* öszszete't szóból ; *csandarog*, a' székelyeknél mondatik a' baromról, midőn farkát ide oda forgatja, hadarja, sadarja ; *csatangol*, am. ide oda járkal, csavarog, mellynek elemei a' *csa*, és a' távölt jelentő *ta*, ezekből lett *csatalog*, *csatalogol*, *csatalgol*, 's hangváltozattal *csatangol*. Ugyanezen értelemmel bír a' *csatolál*, azaz *csára* és *tova* járkal. *Csatrangol*, elemezve : *csa-tol-an-g-ol* ; *csámolyog*, mondatik különösen az ökörről, midőn minduntalan kitér az utból, vagy nem marad a' kirendelt legelőn, hanem fé're csapkod, elemezve : *csá-bolyog*, a' *b* fölcserélődvén *m-mel*, mint *bekeg*, *mekeg*, *bankó*, *mankó*, *báma*, *báva* 'stb. *Csal*, tulajd. ért. am. valakit a' rendes, igaz, egyenes utról félre édesget, hívogat, péld. *kicsal*, *becsal*, *elcsal* ; átvitt értelemben ál okok, 's hitegetés által az elmét tévedésbe hozza, vagyis az észnek okszerű ösvényétől eltéríti. *Csavar*, keményen, és eredetileg *csafar*, azaz *csa-for*, am. valamely testet a' középponttól távolodó irányban forgat ; mint főnév jelent olly eszközt, mellynek felszine tekergődző, szüntelen félre forduló vonalat képez. *Csap*, midőn am. valahová megy, innen : *kicsapó* am. az illem' vagy törvény' utjáról kitérő ; *csapdi*, *csapodár*, ki majd ide majd oda szegődik ; *csaponólag* am. rézsutosan, félrehajolva. Különbözik tőle a' hangutánzó *csap*, melly am. *tap*, innen : marhának *csapása* am. *tapása* ; valakinek *tenyerébe csapni* am. *tapni*, *katonának felszapni*.

b) Ezen nevek : *csajbos*, am. görbe gurba, péld. *csajbos fa* ; *csajkó*, *csajva* olíos bogár, mellynek görbe szarvai vannak ; *csat*, kajmós kapocs, mellyet valamibe akasztanak (hamus, Molnár A.) ; *csáforta*, azon fa, mellyel a' sajtóban körültekerik a' hengert, azaz *csára fortó*, innen érthető a' *csáforít* ige, Göcsejben am. fennhangon nevetőzve, azaz száját félre huzgálva fecseg ; továbbá a' *csafrinka*, azaz csintalan kicsapó leány, elemezve : *csaforingó*, *csaforinga*, megegyezik vele a' csangós *csafra*, *csafrinka*. *Csáगतó* v. *csáगत्यú*, eketaliga' rúdját kormányzó *görbe fa*, mellynek egyik vége a' tengely és vánkös közé van szegezve, a' másik kámpós vége a' taligarúdha vésvé, 's rendeltetése, hogy az ekét kisebb vagy nagyobb fogásra igazítsa. *Csáb*, mellyből *csáta*, *csábit*, *csábál* erednek, tulajdon értelemben hitegetés, melly által valakit a' jó vagy igaz utról eltérítenek ; *csába*, a' kit onnan el lehet téríteni ; *csábit*, a' ki mást csábává, félretérővé tesz ; átvitt ért. *csába* am. buta, ostoba, 's egy a' *kába* szóval, 's jelent gyöngye eszüt, kit az ész' ösvényéről könnyű félre vezetni. *Csák*, kifelé fityegő, vagy me-

redő része valaminek, péld. a' régies magyar süvegek' csákja, melly mint a' fül kifelé hajlott, ebből eredt az elavúlt *csák-ik*, 's innen *csákó* am. kifelé azaz csára álló, p. *csákó-szarvak*, mellyek kihajlanak, ellenléte *kajla*, melly befelé görbed, *csákó-süveg*; *csákány*, kiálló fokkal ellátott kapa, vagy fegyver, vagy bot; *csáklya*, végén horoggal ellátott pózna. *Csám*, *csámp*, *csámpa*, *csámpás*, kinek lábfejei kifelé fordulvák. *Csánk*, a' barmok' hátulsó lábszárai, mellyek csámpásan görbülnek ki, elemezve: *csám-k*. Innen, *valakinek csánkot vetni*, am. a' lábat meggörbítve eléje vetni, hogy el-essék. *Csáp*, a' bogarak' szarvai, mellyek rendszeren görbedt alakúiak.

A' *csa*, mint gyök, összevonva megvan e' következő szókban is: *csóniga*, elemezve: *csa-on-ig-a*, *csa-in-og-a* Győr vármegyében gyermeki játék, t. i. hegyesre faragott kis fa, mellynek lapos végébe jobb és bal felől tollacskát illesztnek, 's azt kis ostor által magasra lödözik. Ezen játékszer a' csákósan kiálló tollaktól vette nevét, mellyek röpülés közben ide oda inognak. *Csórál*, ikerítve: *csórál mórál*, mondatik emberről, midőn valamit nem akar egyenesen kimondani, hanem csak kerülgetve, a' dolgot majd erre majd arra tekerve; elemezve: *csa-or-ál*, *csórál*, mellynek második tagja a' forgást jelentő *or*, tehát *csórál* = csára forgat. *Csótolog*, am. csatangol, csavarog, kellenlenül jár ide 's tova, elemezve: *csa-od-ol-og*, *Csóva*, csavarás által összegöngyölgetett szalma-, vagy szénatekeres, különféle használatul, röviden: *csóva*, am. *csava*, mellyből *csóvad* am. kisikamlík, kicsuszik, tehát félre húzódik; *csóvaszt*, péld. a' kötelet kicsóvasztani a' kézből, am. kiszalasztani; átvitt értelemben füllent, hazud, vagy, mint mondani szokták: *görbékét beszél*. *Csóvál*, am. valamit ide oda forgat, teker, péld. *csóválja a' farkát*, *csóválja a' fejét*, am. ide oda tekeri, hajtogatja, *csóválja a' szalmacsutakat*, hogy a' belé dugott taplótól vagy üszöktől meggyüladjon. *Csótár* 1) lemezvas, v. csoroszla az ekén, melly a' földet kétfelé hasítja, nyitja, elemei: *csa* v. *csó* és *tár*, azaz nyit; 2) nyerges lovat takaró posztó, mellynek csákjai kétfelül kitarúlnak.

Mínhogy pedig a' *cs* hanghoz legközelebb áll az *s*, mellyel sokszor föleseréltetik: azért a' *sa* is mint gyök némelly szavainkban a' *fen* kitett jelentéssel bír, péld. *sató*, v. *satú*, v. *sotú*, v. *sajtó*, am. *csató*, v. *csatú*, v. *csotú*, v. *csajtó*, olly eszköz, mellynek csavarása által valamit leszorítanak. (A' latin *torcular*, *torqueo* szókban is alapfogalom a' forgás, mely az *or* gyökben rejlik, mi a' német *drehen*ben a' vékonyhangú, és átvetett *er*: *derhen*.) *Safarina*, elemezve: *csa-forina*, mellyből a' fennemlített kicsinyi'ő: *csafrinka*. *Sanda*, kinek szeme mintegy félre, kifelé van fordulva, 's nem néz egyenesen. *Sánta*, félre biczegve lépő; hogy hajdan rövid lehetett: *santa*, mutatja a' *Santó* családnév. E' szerint *santa* és *sanda* egyértelműek, a' szem t. i. *sanda*, *sandit*, *sandikál*, a' láb pedig *santa*, *santit*, *santikál*. *Sandorol*, székelesen am. fél-

oldalt sunnyogva megy, és *salapol* szinte a' székelyeknél am. sokat jár, csavarog, talán eredetileg *sa-lábol*; *satrat*, azaz kikap, kihág.

Az *s* néha átmegey *t* hangra; p. o. *tántorog* am. sántorog, csántorog, azaz félre lépegetve megy. Ugyan a' *cs* hang csangósan, és néhutt a' palóczoknál *cz-re* változik, mint: *cselleg czelleg, ripancs ripancz, állkapcsa állkapcsa, lapocska lapoczka* 'stb. Innen a' *cza* = *csa* a' következő szókban: *czafra, czafrinka*, lásd felebb: *csafrinka. Czafrang*, kifelé fityegő szalag, szij, rojt 'stb, elemezve: *cza-for-an-g* (phalera). *Czandi, czandra*, am. *csandi, csandra*, v. *sandi, sandra* = kicsapó, csavargó nőszemély. *Czafat*, a' ruhától elszakadt, 's ideoda fityegő rongy. *Czankózik*, am. ólálkódva, rézsutosan, féloldalt megy. Végül, minthogy a' *cz* mint fogbetű rokon az *sz* és *z* hangokkal, a' *sza*, és *za* szinte félre irányzó mozgást jelent, mint a' fennemlített szavakban a' *cza*; péld. *szana* szét, am. ideoda rendellenül; *száguldoz*, elemezve: *sza-ag-ol-d-oz*, szanaszét futkos, nyargalódzik; *zabakol*, v. *zabukol*, am. zavar, péld. vizet; *zaklat*, valakit v. valamit ideoda hajszolva kerget; *zakota*, rendetlenül összevisszahányt holmi; *zalánbol*, am. tekereg, csavarog; *zavar*, valamit csavarodó, tekeredő irányban kever; péld. *zavar ni zurboló fával a' vizet*; *zavar ni a' gulyát, ménest*; *závoz*, oldalast megy, innen *závozra menni*, a' barkóknál am. féloldalt, rézsutosan. Mind ezen szókat összehasonlítván, azon eredményre jutunk, hogy gyökük két elemhangból áll; egyik a' fogak között kinyomuló, és taszító, toló erejű mássalhangzó *cs, s, t, sz, z* módosított alakokban, a' másik a' kitolt ajakkal képzett gömbölyű *a* v. *o*. Tehát mindkettő távolodást jelent, de a' bevett nyelvszokás szerint csak azon távolodást, melly kifelé forduló irányban mutatkozik. A' szóknak efféle bonczolgatása talán paradoxumnak látszik; de, ha seregszen hozhatunk fel szókat, mellyek' eredetét és alkotását illy uton világosan folderíthetjük, úgy hiszem, nem csak a' tárgyavatott nyelvbuvárok, hanem az avatlanok is hajlandók lesznek meggyőződni okszerűségéről.

Ha létezik nyelv, mellyet elemeire felbonczolni lehetséges: úgy bizonyosan a' miénk az, minek egyszerű oka abban fekszik, hogy nyelvünkben a' szók egymáshoz akgatott értelmes tagokból álló halmazok, 's hogy hasonlatosságban szóljak, valóságos réteges testek. mellyeknek részét egyenként ki lehet szakgatni, 's mind a' mellett a' hátramaradtak bizonyos épet, egésznet képeznek. De szóljanak példák.

Ahétatosság, alkotó részeit egyenként elhagyogatva leszen: *ahétatos, ahétat, ahét, ahé, ah*. E' hosszú szónak rövid gyöke a' vágyat, sohajt jelentő természeti, 's általános emberi hang, *ah!* mellyhez a' magyar különösen azon vágy és sohaj' értelmét kapcsolta, mellyre az imádkozó, vallásilag buzgó ember szokott fakadni; *ah* tehát ezen szóban am. buzgó sohaj; a' melléknevet képző *é* já-

rulván hozzá, lett : *ahé*, am. *ahó*, azaz buzgó sohajú, mint *ám*, *ámé*, *bám* *bámé*, 'stb; *t*, cselekvő képzővel lett : *ah-é-t*, buzgó sohajú hangon tesz, péld. kér valamit, mint *ámé*, *ámét*, *bámé*, *bámét*. Ezen törzsök kétfelé ágazik; ugyanis *oz* képzővel lesz *ahétoz*, v. *ahétozik*, innen *ahétozó*, *ahétozás*; más felül *at* képzővel lett : *ah-é-t-at*, cselekedet, mellyet valaki buzgó sohajokat bocsátva vitt véghez; ebből *os* képzővel : *ah-é-t-at-os*, buzgó sohajok' bocsátását gyakorló; végre : *ah-é-t-at-os-ság*, minthogy a' *ság* eredetileg az alapszó' értelmének sokasági, nagysági, terjedelmi minőségét jelentí, innen *ahétatosság* am. sok buzgó sohajok' bocsátását gyakorló működési tulajdonság. Az újabb nyelvszokás szerint az *é* hosszú *í-re* változván, lett *ahítatosság*, változatai : a' megnyujtott *áh* gyökéből : *áhítatosság*, és *áj*-ből összevonva : *ájítatosság*, röviden : *ájítatosság*. Illy módon és könnyen fölbonczolhatók : áll-hat-at-os-ság, becs-öl-et-es-ség, er-ed-et-i-ség, ó-v-at-os-ság, isz-ony-at-os-ság, 'stb 'stb.

Taliga v. *toliga*, ennek gyöke a' távolságot jelentő *ta*, v. *to*, melly önállólág is él, péld. midőn a' hajtó azt kiáltja a' baromnak : *to te!* *to la!* vagy midőn azt akarja, hogy a' barom félre mozdítsa a' farát : *far to!* azaz farral tovább; a' lónak és ebnek szólva lágyabban : *czo*, p. *czo Fakó!* *czo ki kutya!* Hozzá járulván az *l* képző, lesz : *tal* v. *tol*, távolra, továbbra *taszit* v. *toszit*; innen *tal-og* v. *tolog* v. *tolong*, folytonosan távolra taszító állapotban van; *talogó*, *tologó*, *taloga*, v. *tologa*, 's kicsinyítve *taliga*, *toliga*, am. kerékkel ellátott kis toló kocsiforma készület. Ebből értelmezendők ezen változatos szók : *talicska* *tolicska*, *taszit* *toszit*, *taszigál* *toszigál*, *talutolú*. A' taliga' alakjára képződtek : a' *gurigál*, *ránczigál*, *hajigál*, *taszigál* igék' törzsökei : *guriga*, *ráncziga*, *hajiga*, *tasziga*, 's mellyekben a' *g* keményebb *k* hangra változott, mint : *karika*, *sántika*, *vájka*, *túrka*, *szurka*, *furka* 'stb. mások, mellyek elemezve : *karogó*, *karoga*, *kariga*; *sántogó*, *santoga*, *sántiga*; *rájogó*, *rájoga*, összevonva *vájga*; *türogó* *türoga*, *túrka*, *szurogó*, *szuroga*, *szurga*, *furogó*, *furoga*, *furga*, mellyek igékké képződve eredetileg így hangzottak : *karogáz*, *karigáz*; *sántogál* *sántigál*, *vájogál*, *vájigál*; *türogál*, *turigál*; *szurogál*, *szurigál*; *furogál*, *furigál*.

Ha a' szókat első clemeikre vissza nem visszszük, 's a' hasonlóknak látszó gyökök' értelmét szabatosan meg nem határozzuk : ugy a' szók' értelmezésivel soha tisztába nem jöhetünk. Kresznerics, kinek érdemeit nálamnál senki nagyobb hálával nem méltányolhatja, erre nézve még nagy homályban tapogatódzott, midőn egészen különböző értelmű szókat egy gyök vagy törzsök alá sorozott, péld. *iszik*, *iszalag*, *iszamodik*; holott ezek és illető származékaik más más eredetűek.

Iszik, elemezve *i-sz-ik*, tiszta gyöke *i*, mint a' míveltető *i-tat*, és tehető *i-hat-ik* bizonyítják; továbbá az *i-v-ó*, *i-v-ás*,

i-v-ott, és *i-tt*, 's a' régies félmult *i-un*, és múlt, *i-utt*. E' szerint az *iszik* már származék, és visszaható értelemmel bír, mert törzsöke az elavult *i-sz*, mint az *alszik* igéjé *alsz*, gyöke pedig *al*, melyből lett a' régies *al-ás* (alvás), *al-ut* (al-ot, al-at). Illy tiszta gyökök a' *fek*, *nyug*, melyekből : *fek-sz-ik*, *fek-tet*, *fek-het-ik*, *nyug-sz-ik*, *nyug-tat*, *nyug-hat-ik* erednek.

Az *iszalag* összetett szó az *i*, és *szalag* alkotó részekből, máskép *juszalag*. Ezen növény csakugyan szalagalakú sudaras indával bír, 's a' fára szokott felfolyni. De miért *i-szalag* v. *ju-szalag*? Azért-e, hogy talán az ihok v. juhok rágicsálni szeretik, vagy tekergödő alakja miatt az 'ih' beléhez hasonló; vagy ezen *i* mozgást jelent, 's am. folyó, felfutó szalag? meghatározni nem akarom; de annyi igaz, hogy jelentésénél vagy inkább természeténél fogva az *iszik* igének gyökével semmi köze. Ezen igéből származnak : *isz-a*, *isz-os*, *isz-ák*, *isz-ák-os*, melyekhez hangra ugyan hasonlók, de értelemre egészen különbözök : *iszamik*, *iszamlik*, *iszamkodik*, *iszamodik*, *iszamodás*, *iszkódik*, *iszkurgyi*, *iszánkol*, melyeknek általános köz értelme : helyből kimozdulás, kikikamlás; elötéttel ugyanezen jelentéssel bírnak : *csiszamik*, *csiszamodik*, *piszkál*; továbbá ide tartozik : *isz-ap*, azaz síkos, csúsós sár, melyen a' láb iszamodik; *isz-ony*, a' félelemnek legnagyobb foka, mely visszarezzenti az embert. Mind ezeknek köz gyöke a' mozgást jelentő *isz*, mely az *iczeg*, *biczeg*, *ficza*, *ficzánkol*, *viczkos* szókban az *icz*; továbbá az *iz*, *izeg*, *izgat*, *bizgat*, szókban az *iz* gyökökkel egy jelentésű. Az *isz* megvan önállólág is e' kutyauző szóban : *isz ki!* = menj ki.

Az elemzésben szemmel kell tartani természeti tulajdonságát azon dolognak, melyet a' szó jelent, péld. e' szók : *hamu*, *homok*, *főveny*, abban hasonlók egymáshoz, hogy omló, vagy omladékony részekből állanak, és csakugyan mindhárman ezen ninőségűl vették nevöket. *Hamu*, régiesen *homu*, melyben a' *h* előleh, 's törzsöke *omu*, azaz *omó*; hamu t. i. nem más, mint az elégett testnek szerte *omó*, omló részecskéi. *Homok*, szinte annyi mint : *om-ok*, azaz *om-ék*, olly földfaj, melynek részecskéi nem ragadnak össze, hanem omladozók. *Főveny*, ennek gyöke a' vékony hangu *öm*, innen : *öm-eny*, *öv-eny*, 's erős előfuvással : *főveny*, a' homoknál valamivel nagyobbacska, de szinte oszlékony részekből álló földfaj. Szinte az omlásnak, vagy omladékonyáságnak eszméje, és az *om* gyök rejlik ezen szókban : *bont*, am. *bom-t*, *bonczol* am. *bom-cz-ol*, *boncs* (czafran) am. *bom-cs*, *czondora* am. *czom-d-or-a*, szétomló ruha, rongy, 'stb. másokban.

Vigyázni kell az alapfogalomra is, mely bizonyos osztályu, és hasonló kezűdésű szókat egy fogalom alá hűz össze, péld. az *ingatag*, *lankatag*, *hercatag*, *zuhatag*, *roskatag*, *csüggeteg*, *főrgeteg*, 's az ezekhez hasonló kéűzésű szókban alapfogalom : némi hajlam, kész-

ség, könnyűség azon állapotnak, vagy szenvedésnek gyakorlására, melyet a' törzsökigé jelent, péld. *ingatag ember*, ki ingásra hajlandó, ki könnyen ingadoz, *lankatag utas*, *munkás*, ki könnyen ellankad; *hervatag virág*, melly elébb utóbb elhervad; *zuhatag víz*, melly magas esésénél fogva zuhogni kész; *roskatag épület*, melly roskadásra hajlik 'stb. Ezen szókban tehát az alapige nem átható v. kiható hanem önható értelemmel bír, mert *ingatag* nem am. másztó, hanem magában ingadó; *lankatag* nem am. másztó, hanem magában lankadó 'stb, és így a' törzsök nem *ingat*, *lankat*, *hervat*, *zuhat*, *roskat*, *csügget* 'stb, hanem *ingad*, *lankad*, *hervad*, *zuhad*, *roskad*, *csügged*, *förged*. Ezeknek igenevei: *ingadó*, *lankadó*, *hervadó*, *zuhadó*, *roskadó*, *csüggedő*, *förgedő*, 's módosított alakban: *ingada*, *lankada*, *hervada*, *zuhada*, *roskada*, *csüggede*, *förgede*, épenugy mint: *bugyogó bugyoga*, *csínegő csínege*, *fecsező fecsege*, *csaló csala*, *húzó vonó húza vona*, *kellő kottló, kette kotta*, *serdő perdő, serde perde* 'stb; végre a' gyakorlatot, vagy folytonosságot, vagy sokaságot jelentő *g* járulván hozzájok, lettek: *ingadag*, *lankadag*, *hervadag*, *zuhadag*, *roskadag*, *csüggedeg*, *förgedeg*; de a' nyelvszokásnak tetszett a' *d* hangot a' legközelebbi *t* rokonával fölcserélni 's így hangoztatni: *ingatag*, *lankatag* 'stb. Tudtomra egyetlen szó van nyelvünkben, melly az eredeti alakhoz hű maradt, azon különbséggel, hogy a' végső lágyabb *g* hangot keményebb *k*-ra változtatta, és ez a' *meredek*, melly az emelkedést jelentő *mer* gyökből származik, 's értelménél fogva szabatosan annyit tesz, mint: *meredeg*, v. *mereteg*, a' *mered* törzökből; meredek t. i. az, a' mi belső tulajdonságánál fogva fölmeredő, emelkedő állapotban létezik, a' mi folytonosan mered, p. *meredek hegy*, *meredek kőszikla*, *meredek part*, *meredek út*. Nyelvünk' szép hangzati geniuszának kell köszönnünk, hogy a' többi rokonszók' képzésében nem ezen utat követte, mert ez által ismét több kemény *k* hanggal szaporodtak volna szavaink, legalább az én fülemben keményebben hangzanának az: *ingadak*, *lankadak*, *förgedek* 'stb. mint az: *ingatag*, *lankatag*, *förgeteg* 'stb.

A' szók' alapértelmét, ugy mondván, bensőségét kutatni nem csak szükséges, hogy értelmezésök lehetőségig szabatos legyen, de hasznos is a' nyelvbővítésre nézve; mert az illy eljárás' nyomán a' hasonló törzökökből hasonló új származékokat képezhetni. Hogy az imént felhozott példa mellett maradjunk, az *ad ed* képző önható igékből, az ügyes író, a' mint alkalmasnak és helyesnek találandja, alkothat új és új szókat, mellyeket a' nyelv' természetével csak kissé ismerős magyar is legott kész megérteni, péld. ezeket, mint szokottakat jó formán minden magyar érti: *avatag*, *zuhatag*, *svatag*, *sorvatag*, *fonnyatag*, *reszketeg*, *viszketeg*, *görgeteg*, *pöfeteg*, *csörgeteg*, *rengeteg*; de hamar, vagy rövid gondolkozás után kivált a' viszonyló főnév' természetéből meg fogja érteni e' szokatlanakat is:

puffatag duda, *has*; *pöffeteg* kevelység; *gornyatag* betegség; *olvatag viasz*, *vaj*, *hó*, *ércz*; *horgatag ág*, *drót*, *ujjak*, *horgatag körmű sas*, *macska*; *hamvatag üszkők*; *szikkatag sár*; *lappatag erszény*, *hólyag*; *lohatag daganat*; *dagatag korász*, *has*; *dusztatag posa*; *pirkatag hajnal*, *rözsa*; *szakatag ruha*, *kötél*; *riatag kürt*; *enyheteg fájdalom*; *engeteg fagy*, *hó*; *görbeteg szeg*; *görnyeteg agg ember*; *süppeteg láb*, *sár*, *ágy*, *pamlag*; *csüggeteg fej*; *életeg látszhalott*; *ereteg seb*; *epeteg szív*; *gerjeteg indulat*; *hegeteg nyílás*, *lyuk*, *seb*; *pittyeteg ajak*; *reketeg torok*; *repeteg szövet*, *cserép*; *reveteg fa*; *rüheteg malacz*; *senyretag tagok*; *sülyeteg gépek* a' színházban; *terpeteg almafa*; *tespeteg élet*; *töppeteg szőlő* 'stb.

A' fennemlítottak közül némellyek, 's több mások önállóságára jutottak, 's főnevekkül divatoznak, mint : *zuhatag*, *fuvatag*, *pöfeteg*, *förgeteg*, *rengeteg*, *viszketeg*, *csörgeteg*, a' helynevek : *Sugatag*, *Görgeteg* 'stb., de ezek is belső önhatási jelentéssel bírnak. E' tekintetben elűt tőlök a' nyelvünkben talán egyetlen *szörnyeteg*, Sándor István' latínózata szerint, *monstrum*. E' szónak törzsöke *szörny*, mellyből a' *szörnyű*, *szörnyűl*, *szörnyülködik*, *szörnyét*, és *szörnyed* erednek. Ha gondolóra veszszük, hogy ezen szóknak alapértelme : a' félelem' fő foka, mellytől lényünk és hajunk borzadásra gerjed, mit a' latin *horridus*, *trux*, *teter*, *atrox*, *dirus*, *terrificus* szók is az *r*, mint legreszkettetőbb hang által fejeznek ki, továbbá hogy *szörnyedni* am. belsőleg a' nagy félelem miatt borzadni, megháborodni : innen eredeti tulajdon értelemben a' *szörnyeteg* nem olly valamit jelent, a' mi szörnyít, borzaszt, hanem a' félelemnek azon tulajdonságát, mellynél fogva valaki szörnyedő, borzadó állapotba jöhet, például : a' *halál'* *félelmétől* *szörnyeteg ember*. Átvitt értelemben jött tehát szokásba, azt is szörnyetegnek mondani, a' mi rettentő veszély vagy félelem által fenyeget, és szörnyedésre, borzadásra indit. Ugyan átvitt értelemben mondatik olly emberről, vagy más állatról, melly nem rendes, természeti alakot visel, hanem undok, utálatos, visszás formája miatt borzadást okoz, péld. lólábu, kutyafejű ember.

A' szóelemzésnek, és értelmezésnek egyik vezércsillaga a' *nyelv' története* is. Nyilván dolog, hogy a' szók gyakran eredeti jelentéseik helyett más ujabbakat vesznek föl, mellyek' tulajdon értelmét csak úgy nyomozhatjuk ki, ha eredetökre visszamegyünk. Lássuk a' dolgot egy-két példában.

Nyavalya, a' mai szokás szerént am. betegség, p. *nehéz nyavalya*, morbus caducus, *nyavalya törjön ki*; *ragadós*, *rothasztó nyavalya*; innen : *nyavalyás*, am. beteges, *nyavalyáskodik*, am. betegeskedik. Szélesebb értelemmel bírnak : *nyavalyog*, *nyavalygás*, *nyavalyodik*, mellyek ennyit is jelentenek : *nyomorog*, *nyomorgás*, *nyomorodik*, sőt a' nyavalyás is bír ezen értelemmel, péld. midőn megvetőleg azt mondjuk valakinek : *oh te nyavalyás!* Az ezelőtt majd

három századdal született Molnár A. szótára szerint *nyavalya* latin. *miseria*, *aerumna*, *nyavalyás*, *miser*, *aerumnosus*, *nyavalyáska*, *misellus*, *nyavalyásság*, *miseria*, *calamitas*, *nyavalyg*, *affligitur*, *angitur*, 's legvégül áll, *aegrotat*, mintha ezen értelme ritkább volt, 's csak akkor kezdődött volna. A' bécsi, és müncheni bibliákban: *nyavalya* am. *penuria*, Pesti szerint *szegénység*, Erdősiként *szükség*; *nyavalyás*, *egenus*, Pesti és Erdösi' magyarázata szerint: *szegény*; *nyavalyg*, *eget*, péld. midőn Lukács' evangyeliomában a' tékozló fiuról mondja a' Vulgata: *et coepit egere*, *kezde nyavalygania*, Pesti-nél: *kezde szükölködni*, Erdősiné: *nagy szükségben kezde lenni*. Ezen korban tehát a' *nyavalya* jelentett *szükséget*, *szegénységet*. De hogyan elemezzük tehát ezen szót, mert illy hosszú létre nem valószínű, hogy tiszta gyök legyen. Utba igazít bennünket a' még régibb korból való, 's Margit' életében előforduló *nevolás* és *nevolaságos*, mellyeket én röviden olvasok: *nevolás*, *nevolaságos*, mellyek világosan a' *nevola* törzsből erednek, 's azt jelentik, mit a' fennebb említett: *nyavalya*, *nyavalyás*. E' szerint *nevola*, összetett szó, a' tagadó *ne*, és a' vagyont, birtokot jelentő *vola* v. *vala* szókból. Tudjuk, hogy a' régi nyelvben *vol* v. *val*, annyit jelentett, mint: *habet*, innen az igenév *voló*, v. *való* am. *habens*, az után *vola* v. *vala* am. *habentia*, *possessio*, mint *csal csala*, *csigol csigola*, *szül szüle*, *ill illa*, tehát: *nevola*, v. *nevala* am. *nemvola*, *nem-vala*, *non habentia*, *non possessio*, seu *egestas*, *paupertas*. Ebből hangrend szerint lett: *navala*, 's lágyítva *nyavalya*, mint: *sehol sohol*, *sehonna sehonna*, *sohonnya*.

A' *seбай* (am. *nem baj*, *nincs baj*), megtartotta eredeti alakját. Ezen elemzés szerint a' *nyavalya*' eredeti, és tulajdon értelme: *szükölködés*, *szegénység*, *vagyonnak*, *birtoknak hiánya*, *nem-léte*. Mivel pedig a' *szükölködéssel* a' *nyomorúság* karöltve szokott jární: innen szélesebb átvitt értelemben jelent *nyomorú állapotot*, és ez volt a' történet szerint közvetlenül kifolyó második jelentése; végre, minthogy a' *nyomoru* állapot mind a' lelket, mind a' testet elgyöngíti, harmadik, távolabbi, 's még újabb közvetett értelme: *körtség*, *betegség*.

Véleményem szerint, a' *seбай*, *sehol*, *sehonna*, *senki*, *semerre* tagadást jelentő összetett szókon kívül, ide tartozik a' *néma* is, röviden ejtve: *nema*, *olly ember*, a' *ki nem beszél*. Egyik alkotó része volna a' tagadó *ne*, a' másik pedig *ma*, gömbölyűbben hangoztatva *mo*, melly mint gyök megvan a' *mond*, *moczczan*, *mokkan*, *mokog makog* szókban; ide tartozik a' *málé száju*, és *mamlasz*, azaz tátott száju, továbbá a' *majzol*, és *máhol*, azaz száját tátogatva rágicsál valamit, mint a' *majom*. *Néma* v. *ne-ma* tehát annyi volna, mint *olly ember*, a' *ki mitsem mond*, a' *ki nem makkán*, *nem mokkan*, *nem moczczan* (görögül ἄφωνος) azaz *hallgat*. A' *majzol* és *máhol* igékkel rokonságban vannak a' latin *mando mandas*, vala-

mit erélyesen mondok, vagyis parancsolok, és a' *mando*, *mandis*, szájamat föltátom, midőn eszem, valamint az olasz, *mangiare*.

Tárgy, mai szokott értelemben am. objectum, p. *beszéd'* *tárgya*, objectum sermonis. Molnár A. szótárában csak *pluteus* a' meta, nem pedig objectum is. Pázmány Péternél: *tárgy' közepe* am. centrum etc. sőt Dugonics' Közmondásai között is: *Ha madarat tárgy a l s z* (irányba veszesz), *íjadat ne pöngesd*, az íjzókorból fennmaradt közmondás. Régen tehát *tárgy* jelentett irányt, vagy azon kitűzött pontot, hová irányozni, vagy menni kell, és ez eredeti értelme. Az *objectum* már újabb, és átvitt jelentés, melly eszmerokonszágon alapszik; mert valamint az *credeti* értelmű *tárgy* jelenti azon kitűzött irányt, vagy pontot, hová valamit irányozni kell: hasonlóan *beszédnek tárgya* az, mellyre a' beszédnek minden részei mint központra irányozvák; *vágyunknak tárgya* (meta desiderii), mellyet elérni, mellyhez oda jutni akarunk; *működés' tárgya* (meta agendi), mellyet mindig szem előtt tartunk, s mellyre erőnk irányozvák. De még hátra van a' bökkenő, t. i. ezen szónak elemzése. Az eredeti tulajdon értelmű *tárgy* szónak szabatosan megfelelő 1) a' latin *meta*, a' *meo* ige' *me* (magyarul is *me*) gyökéből, t. i. meta est locus, quo meandum est; 2) a' német *ziel*, régiesen egyszerűn: *zil* v. *cil*, mellynek gyöke a' sebes menést jelentő *il*, 's egy az *eil*, *eile*, *eilen*, és *heil*, *pfeil* szók' *eil* gyökével, és a' magyar *illan*, *villan*-nal; 3) a' hellen *τελος*, mellyel rokon a' sietést jelentő *ἐλαυνω*, a' sebes futásu *ἐλαφος* (szarvas), és a' sebes röpülési latin *telum*. Mind ezen szókban, mint a' dolog' természete hozza magával, két alapfogalom egyesül, először a' *menés*, másodsor bizonyos kitűzött pont, vagy hely, hová a' menés irányoztatik. Ugyanezen fogalmakat fejezi ki a' magyar *tárgy* is; t. i. a' végén álló *gy* nem egyéb, mint a' meglágyított helyképző *d*, tehát *tárd*, mint: Somod Somogy, Szilvád Szilvágy, Almád Almágy 's több helynevek. A' *tárd* szónak törzsöke a' *tár*, melly megrövidítve *tar*, 's *t* képzővel háromféle értelmű szókknak szolgál alapul: 1) *tar-t* am. valamit közvetlenül vagy valamely eszközzel bizonyos helyzetben maradni kényszerít, péld. *kézben*, *vállon*, *hón alatt*, *féken*, *kötelen* tartani *valamit*; megfelelő neki a' hellen *τηρω τηρ*, a' latin *seruo ser*, és a' szláv *derzsil'* *der* vékony hangú gyöke. Innen érthetők a': *taraglya*, és *saraglya*, gestatorium, feretrum, *tarcs*, retinaculum, *tartoszik* tenetur, *tartalék*, repagulum, fulcrum, *tartalék sereg*, reserv; 2) *tart*, önható értelemmel, miért igazán *tard*, am. állapotát bizonyos hosszúságu időben folytatja, tehát: időben megy, halad. Innen értelmezendő a' *tarattyu* veteramentum, azaz régtől fogva tartó holmi. *Sokáig tart*, időben sokáig halad; *meddig tart ezen betegség?* mennyi ideig halad? e l t a r t *három évig*, 'stb. Rokon vele a' latin *tardo*, sokáig késsem, *tardus*, a' ki lassan jár, és sokáig nem végez valamit. Továbbá megegyezik vele a' latin *durat*,

német *dauert*, és szláv *terwá*; 3) *tart*, am. bizonyos térben vagy pont felé megy, halad, tehát szinte önható értelmű, és szabatosabban *tard*, mintha volna *tar-ad*, p. *Budának tart*, Buda' irányába megy; *hegynek tart*, hegy felé megy; *alá tart*, alá felé megy; *jobbra tarts*, jobb felé menj; *hozzám tartsd magadat*, felém irányozva járj, v. úgy cselekedjél, mint én; *valakivel tartani*, vele lenni, járni kelni; *valakitől tartani*, *tartózkodni*, óvatosan távolodni. Ezen értelmű igének gyöke a' menést jelentő *ar*, mellyből *ara* am. meny, azaz menő, férjhezmenő asszony; *arány*, eredetileg meta, újabb értelemben: proportio; előtéttel *barangol*, *baracska*, *barkácsol* am. jár-kel, jön-megy; *sarahora*, vulgiva-gus, *sarándok*, v. *zarándok*, peregrinator. Ide való a' cervus *tarandus*, iramszarvas, 'stb. Ezen mondatból: *valakivel tartani*, kitűnik, hogy a' társ (socius) sem egyéb, mint *tar-s*, *tar-os*, a' ki t. i. valakivel együtt szokott lenni, járni, kelni, *tartani*, péld. *kalandos társ*, *bajtárs*, *utí-társ*. Ezen harmadik értelemben vett *tart* igének *tar* törzsökéből lett *tar-d*, odamenésül kitűzött hely, vagy pont, 's lágyítva *targy*, megnyujtva: *tárgy*, vagyis kitűzött hely, mellynek irányozva vagy menve neki kell tartani. Rokonok vele a' vékony hangu hellen *τηρμα*, és latin *terminus*. Hogy a' hosszú *tárgy* helyett énszerintem a' rövid *targy* az eredeti, abban fel nem akadhatunk, ha gondosabb vizsgálás után reá jövünk, hogy eredeti rövid hangzóink igen sok szónkban részint tunya szokásból, részint hangzatosság miatt, megnyujtattak, péld. *ad ad*, *arpa árpa*, *uriás uriás*, *óriás óriás*, *fuwat fuwát*, *ajtatos ajtatos*, *ahitatos áhita-tos*, *vagdós vágdós*, *csacsog csácsog*, *apol ápol*, *bogar bogár*, *agar agár*, *fonal fonál*; *vet vét*, *szel szél*, *nyel nyél*, *kel kél*, *neki néki*, *velem vélem*, *eger egér*, *kötél kötél* 'stb. 'stb.

A' szóelemző és értelmező nyelvésznek lehetetlen észre nem vennie, milly játszilag, de bizonyos rendszerrel változkodnak a' hangok. Erről részletesen, más alkalommal szándékom szólani.

KIS GYÜLÉS, MART. 15. 1852.

(A' philosophiai és társadalmi tud. osztálya' részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ó exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból: Fogarasy, Horváth Cyr., Kállay rr. u., Kar-vasy, Szőnyi, Tóth, Wenzel lev. u. — Más osztályokból: Bajza, Bugát, Czech, Czuczor, Győry, Jerney rr. u. — Hunfalvy, Repicky lev. u. — Toldy Ferencz titoknok, Helmecey Mih. szav. pénztárnok.

KÁLLAY FERENCZ rt.

a' Gúti, Goth, Geta nevek' vallásos alapját fejtegette a' következőkben:

I. *Guthi* puzsla van Szabolcsban; *Guthi* Ország vezért említ Benkő a' XIII. századból Geréb-család' oklevelei után; *Guthi István*

1704. Rákóczi' vezére volt; 's Oláh Miklós említi „Gutta oppidum circa Comaricium.“ Meninszkiben *Ghutale* arabul, perzsaul, turkul nomen proprium et nomen arcis in Hungaria (T. III. 2840). *Guti Ország Mihályról* l. az academ. Évkönyveket III. k. 197. l., mely családnak 1567. magva szakadt. Cuspinian' diáriumában említettnek még *Emericus Ország de Guth* et Franciscus 1515-ből, az első II. Lajos' palotamestere, a' másik belgrádi bán volt (l. Bél' kiadását in Adparatu 287. l.). Kresznericsben *Guta* mezőváros Komáromban, 's hasonnevű falu van Nógrádban, *Gutaháza* csárda van Vasban, *Ó-Guta* puszta van ismét Komáromban.

Kéza így ír (p. 80. edit. Podhradczky): „Sed postea tempore Petri regis *Kelad* et *Gut* intrant tres fratres ex gente Suevorum procreati de castello Stof sunt nativi.“ A' kiadó hozzá teszi: „Abbatiam de *Lebyn* per hanc generationem fundatam confirmavit anno 1208. Andreas II. rex (Fejér, Dipl. T. III. Vol. I. p. 58.). De generatione *Gut keled* plura enarrantur in Chron. msc. Poson., Wagnerben (Collect. gen. Decas I. p. 27.). A' Báthori-család is Guthkeled-nemhez köttetik, mely az oklevelek szerint is Svéviából jött az országba, 's nem Wencellintől származott, mint némellyek hitték; mert attól a' *Ják*-nemzetség eredt. Ugyan csak Wagner (Decas IV. p. 78.) említi Szabolcsból *Guthi Országot* 1560-ból; 's ha már in Ritu expl. verit. 1217. l. olvassuk: „Genus *Gled-gouth*“ azt bizonyosan a' Kéza' *Gelad* et *Gut* bejöttteire kell érteni, mely az 1232. oklevélben Caladnak is íratik, 's a' boszna hadjáratban kitüntette magát ugyancsak Kéza szerint (83. l.). A' Bethlen gróf családi okleveleiben 1298. „comes *Geleth* filius Beckhe de genere Beche Gregor“ említetik. Dugonics magyar Példabeszédciben (II. Rész. Szeged, 1820. 31. l.) azon különöst jegyzé fel „ütné meg a' *guta*“ példabeszédre, hogy *Guta* Jakab igen híres haramja volt Ung megyében a' XIV. században, ki Szabolcsban *Komoró* faluban született, 's jó parittyás volt, 's a' példabeszéd róla eredt. Ez azonban nem hihető, mert Jankowich (Magyar Szónemzés. Pest 1822. 88. l.) a' *guta* szót (= apoplexia) egy XIV. századi kéziratból idézi: „remedii XIII. ad sanandum scythicas podagras et omne genus *gute*.“ Beregszászi is a' chaldaei *guta* szót (= Gicht, Schlag) a' magyar *guta* szóval lüüzé egybe (p. 90). Ducange-ban (Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis. Lugd. 1688. T. I. p. 270) Γωρα = gutta, dolor in nervis, podagra. Francisc' öt nyelvű szótárában (a' XVI. száz.) dalmatul *guta* = köszvény, olaszul *gotta*, *gottoso* = köszvényes, dalmatul: *guttass*. Grimm *githigi* = paralysis, *ge-githe* = morbus articularis — régi formáit közli a' német *gicht* szónak (Gramm. II. 724, 738), a' franczia *goutte*, *goutteux* (= Gicht, gichtisch) épen ezt jelentik. Besse kaukási utjában (Páris 1838. 78. l.) említi ossét földön *Guta* nevű megyét, melyet a' magyar *Guta* várral egyenlített ki. Kresznerics *Gut* falut említi Fejérben is, Kis- 's Nagy-*Gutot* Beregben, *Gutor*

falut Zalában, melly a' majd alább említendő, *Göther* székely család-névvel egy lesz, 's nem a' *Gut*-urból származott. Bél Mátyás (Not. Hung. Nov. T. III. p. 145) *Gutha* helységet *Csővárral* együtt Nógrádban jegyezt fel.

II. Georgia' történeteiben olvassuk, hogy a' parthus eredetű Pharnavaz király egy nagy bálványt állíttatott fel Karthli-hegyen, mellyet Armázi név alatt sok szertartással imádtak (l. Klaproth, Hist. de la Georgie. N. journ. asiat. 1834. nro. 73). Brosset *Choth tha*, *Chotta* pogány néven említi a' hegyet, hol az *Armaz* bálvány állott (= Ormuzd), 's Burnouf szerint a' perzsa *khoda*, a' szanszkrit *sra-data*, zend *quadata*, miből lett a' perzsa *khoda*, a' georgiai *gouthi* = isten (donné de soi même, a' szanszkrit és zend szók' eredeti értelme. Journ. asiat. nro 80. August, p. 143). Klaproth is említi kaukási utazásában (T. II. p. 131) *Guthi* köszikláját 's völgyét Georgiában, mikből természetes következés, hogy a' német *Gott* és *Gut* szók' annál inkább figyelem alá vétessenek, mert a' *Gut*-kelet-nemzettség Magyarországbán német eredetűnek állíttatik a' krónikák 's oklevelek' nyomán. Bochart óta több tudósok, mint Ihre, Reland, Dorn, Hammer, a' perzsa *khoda* és német *Gott* szót egynek vették; azonban két fő tekintélyek, ugymint Bopp és Grimm Jakab még az egész dolgon kétkelnek (l. Vergleich. Grammat. I. Abth. p. 35, 's Bayerische Gelehrte Anzeigen, 1837, nro 207.); de Grimm' mythológiájának bírálója a' csak most idézett bajor tudományos jelentésekben ezen habozások' daczára is egynek vette a' két szót, 's nézetem szerint helyesen; mert ha a' perzsa *khoda*, georgiai *guthi*, Burnouf szerint a' zend *quadata*' megrövidítése volna is (= a se datus, increatus), melly feltétel alatt Grimm is hajlandó az egyeztetést elfogadni: ez olly régi időszakban történhetett már, hogy mi a' sejtelmennel nem mehetünk; azért az egyszerűbb gyökformák' megtartása mellett kell szavaznunk, mellyek valamely ős-világi anyanyelvől maradtak fenn 's tovább terjedtek. A' nyomozások legalább ez eredményre vezetnek.

Adelungban a' *Gott* szó' alakzatai Ulphilas óta *god*, *gud*, *guda*, *godar*; Dorn *guda*, *gud*, *god*, *gott* formákat közöl, 's a' perzsa *gudek* (= judex) szót is megérinti, mint Lepileur után a' görög *agathost*-is (= bonus); mert Ihre Theokritból felmutatá ὦ γαῖῆ kifejezést = o bon! oh gut! értelemben, mellynek laconiai formája γαῖῆς (= gut. L. Über die Verwandtschaft des pers. germ. griech. lat. Sprachstammes. Hamburg, 1827, p. 170). Azért Darius Codoman Dorn szerint = *gode mann*, *gut-mann*. Grimm' grammaticájában *cot* = gott kéréban, *cuat* = gut, *gyden* = dea, *god* = bonus, *godher* altnordisch = bonus deus, *quot* = bonum, *gauti* nomen proprium, *golt* = bonum, *got* = deus, *god* ugyanaz, *goet* = gut, *gud* gótul = idolum, *coelch* = divinus, *cuotliḥ* = gloriosus, *goed* = opes, *quot* = bonus, *gadân*, *gôd* stb. kiveszett ígétörzs' jelen

's mult idő' formái : *kuót* = bonus, 's ellenzi Welcker ellen az *ἀγα-δός* szó' egyeztetését : *goeda*, *godjan* = bene se habere, ditare. Gautland Svédországban = Gothland, *Ghut* pedig helység' neve (I. 180, 228, 230, 290, 294, 318, 377, 481, 486, 605, 628, 708. II. 43. 455, 632). Ihre' suo góth szótárában Gothland *Gut* első főembertől vagy alapítótól nyerte nevét, Spellmann pedig *guit* (= insula)-ból vonja le, a' sziget' lakói *gautar*, vagy mint magok nevezik magokat, *gutar*, törvényeik' czíme *lagh-gutha* = leges gothorum. Ugyan csak e' szótárban *agaethr*, *agjatur* = bonus, praestans, a' görög *agalhos*. *Göda* szó alatt jegyzi meg, hogy az = meliorem reddere *god* gyökből (= bonus); ismét *Göter* szó alatt mondja : *götar* populi Scandinaviae inferioris, 's a' *gót* és *géta* nevet egynek veszi; a' mit Adelung' szótára kárhoztat ugyan, mint critikai fogyatkozást, de Grimm Jakab mind a' mellett is legujabb munkájában a' német nyelv' történeteiről Ihrével egyet ért, 's egybevételéseit épen nem lehet critikai tapintat nélkülieknek mondani. A' székely *Göthér* családnév egyenesen Ihre' *Göter* neve, Grimm' *göther*-je = bonus deus; de hol vette az magát székely földön : a' régi *géta* földtől-e? vagy százsz érintkezésből? még nincs kipuhatolva. *Göter*, *Götar*, *Göthér* név-formák az islandi *Grágas* című X. századbeli törvénykönyvben *Godar* alakban tűnnek fel, melly a' kerületekre 's törvénykezésre felügyelőknék általános címök volt a' még 874. ott letelepült skandinávok közt (I. Hall. Lit.-Zeitung. Januar, 1832. 63—83. l.).

III. Hammer az isten' perzsa ötven neve közt a' *khoda* vagy *choda* névnek is, *chuda*, összetételben *choda-wend*, *bar-choda*, alakzatait felmutatta (Wiener Jahrbücher. LIII. B. Anz.-Bl. p. 84), 's ugyanott elébb (p. 66.) a' perzsa *gut* szót (= magnus) a' német *gut*- (=jó)-tal egyezteté.

Azt lehetne hinni, hogy a' török *chüda* (= isten, Hindouglu' szótárában) csak a' perzsából kölcsönözött khoda; mert Garzoni is kurd grammaticájában és szófűzésében a' kurd *gödé* = isten, és perzsa *choda* szókat egynek mondja (Grammatica e vocabulario della lingua Kurda. Rom. 1787.), leszgusul is *gede* = gott (Asia Polygl. Tab. V.), samojédul *ket* (I. 102); de miután a' kurgiz földön is *houdai* a' jó isten' neve (France Literaire, 1835. p. 336), más tatár csoportok közt is *chudai*, *chodai*, *ghudo*, *kutai*, *chuta* névalakok használtak az isten' kifejezésére (Arndt p. 124, 309). Klaproth is a' kamsadái *kut*, *kutcha*, *hutchai* szókat (= gott) felemlíti, 's azokat a' török *chudai*, *chutai* 's perzsa *chuda* szókkal egyezteteli (A. P. p. 321); méltán kételkedhetünk a' kölcsönözetről : inkább kihető az átöröklés az első ős anyanyelvből, melly Ázsia éjszaki csúcsától elkezdve, Inka' legdélibb csúcsáig ma is nyomozható.

Anynyi tán megengedhető, hogy a' buddhismus' utján vergődött fel éjszakra az isten' neve *gott*, *god*, *khuda*, *khod* 'stb formákban, mert némellyek szerint az éjszakon uralkodó schamanismus a'

hajdan virágzott buddhismus' romjaiból alakult; ámbár Schott ezt alapos okoknál fogva tagadja, 's a' mandschu tungus földi schamanismust sajátyszerű eredetiséggel ruházza fel (l. Abhand. der Berlin. Acad. 1842 a' *Schaman* szóról). A' schamanismus' fő istene Siam, Pegu 's némelly chinai tartományokban a' *Somono-kodom*, mely összetett név a' régi Schaman vagy Sramana papok' istenét fejezi ki, kikről Strabo már említést tesz. Buddhának *samanu*, *godama*, *koduma*, *gotama*, *gauiana* melléknevei voltak, 's a' *somono kodom* = szent isten; mert *samana* Ceylonban, 's Déli-Indiában = szent, *kodom* pedig = Buddha, vagy, mint Hammer Colebrocke után rég megfejté, = az egyedül szent isten, azaz Buddha, a' perzsa *choda*, német *gott*; mint Buddha a' tübeti 's tatár *But*, a' siami *Put* (Wien. Jahrb. II. B. p. 322. l. Tudom.-Tár 1839, Julius, 18 l. a' szent Gautamáról hindu földön). Bayle Péter *Sommona codom* cikje (Diction. hist. et critique T. IV. p. 217. Basle, 1741) Loubere és Tachard chinai missionariusok' tudó-ításai után több felvilágosítást ad ez ember-istenről, Tachard Sommono khodom-nak írja, 's testvérjét *Thevathatnak* nevezi, ki kevélységből szinte isten akart lenni, de méltó büntetését a' pokolban szenvedéi máig is, kinek az ottani hit szerint a' keresztyének tanítványai. Valamint a' *Sommona khodom*-ban az utolsó szótag a' perzsa *khoda*, ugy *Thevathat* névben is az első szótag a' perzsa *diw*, zend *daéva* (= rosz daemon), szanszkrit: *déwas* = deus, *diw* gyökből = coelestem naturam habere; zingiberül *devel* (Bopp, Glossar. Sanscrit. p. 83. Rosen, Rad. Sanscrit. p. 301. Bohlen, de lingua Zendiaca p. 45). A' latin *diuus*, *deus*, lithván *diewas* = deus, a' görög *theos*, góth *thiuths* (= bonus. Grimm, Gram. I. 108. l.) egyezők értelemben és formában azon különbséggel, hogy a' perzsák 's velök rokon népek a' felbomlott vallási viszonyoknál fogva rosz értelmet kötöttek a' szóhoz, mások az eredeti jó értelmet megtarták. A' perzsa *diw*, zend *daéva*-ból lett a' *Typhon* név, 's mythologia, mely a' német *tuifal*, *deöfol*, *difl*, *teufel* nevekre törte fel az utat; a' kurdok' egy része ma is azzal dicsekszik, hogy a' *diw*-tól máskép typhon. ármány, vagy sátántól eredtek (Ritter, VI. 2. Abth. p. 726. 748).

A' missionariusok' *therathat*-ja is a' Bayle által közlött kivonatok szerint nem más, mint a' rosz daemon, sátán, vagy Arimán, máskép typhon — a' jó isten' ellentéte. De jó értelemben is használtatott, mert Wilford szerint a' buddhisták 's dshainások' főszentje is *devá-tát*, mi = *déva taschta*, vagy *vaschta* = isteni művész. Schott szerint *Déwadatta* = Theodatus- jó értelemben Buddha is, de annak ellensége is, ez utóbbi értelemben gyakrabban fordul elő buddhai iratokban (Abhandl. der Berlin. Acad. 1847. 167. l., hol az éjszak-ázsiai buddhismusról ír).

Raffles' emlékirataiban a' jávai kormányról olvashatni, hogy Pulonyas szigetben Sumatrától nem messze a' főisten' neve *Sumban-*

quit, szó szerint ég' ura, azt hiszik egy fővalóságnak; de vagynak házi isteneik is, u. m. őseik' fa metszetü törzsképei, mellyeket tiszteletben tartanak (Wien. Jahrb. LV. B. p. 88).

A' schamanismus' földén hason jeleneteket jegyzettek fel Ruisbroeck, 's perzsa írók Tahamurs' időszakából (Malcolm, Gesch. von Persien I. 9, 10. l.), úgy hogy *Sumban-quit* nézetem szerint csak a' schamán *khod* v. *Sommena khodom* lesz.

Minden oda mutat, hogy a' német *god, gud, gott, gut*, a' perzsa *khoda*, a' kirgiz *koudai*, tatár *ghudo kutai*, *kut, kutch*, schamán *khodom*, jávai *quit*, bengálai *chaty, ghut* formák (Ritter, IV. 429. l.) 's Buddha' *godama, kodama, gotama* nevei egy forrásra utalnak vissza, és már Ihre' szótárában *gud* = deus, *god* = deastrum, *god, gode* = idolum.

A' schémi nyelv sem nélkülözi a' hason formákat. Esaiásban (65, II.) *gad* dei alicuius nomen, mellyet Bochart már a' német *god* 's *gott*-al ugyanazonított (G. S. p. 896). Winerben *gad* = fortuna, numen, Babylonius fuit Belus stb, de ezt csak Hyde állítja; Selden, Michaelis 's mások deastrumnak vették 's az arab *ghad* (= dschad) igével felvilágosíták = felix, fortunatus fuit, prospera fortuna (p. 168. L. Relandot is Palaest. p. 272, C. 56. p. 366, libr. 2. C. 10. p. 581. Edit. Norimb. 1716 in 4°).

A' Genesisben *Gad*, Jákób' neje Leah szolgáló leányától született. „Et dixit Leah venit prosperitas, et vocavit nomen eius Gad.“ Ez azt mutatja, hogy itt szerencsés csillagzat alatti születést kell érteni, melly a' palaestinaei és syrus földön tiszteltetett. Valóban ez úgy is van, 's ez volt a' phoenicziai *Astarte*, a' syrus *Atar-gat*, máskép *Astara, Astaroth*, a' görög *Venus Urania*, melly *gád, gat* a' *Szargath*, később *Sarkhad* syriai város-névben is feltűnik, hol ezen istennőnek gazdag temploma 's oltárai voltak. Ugyancsak a' Genesisben említették Aradi, *Gád'* fia, ki Jákóbbal Aegyptomba ment lakni (46, 16); Dávid' idejében híres volt *Gad* nevű próféta is, ki Dávid' viselt dolgait megírta (I. Chron. XXIX. v. 29).

A' *gád* 's arab *dschad* formák mellett bírja a' schémi nyelv a' *khad-khod*, arabul *khad-khadh* kettőztetett gyökformákat is szikrázó, fénylő, nagyon piros értelemben (Winer p. 460), bírja a' *kadasch* ígét = sanctus fuit, *kadosch* = sanctus (de deo), *kodesch* = sanctitas (Wiener p. 841). Menisz kiben *kuds, kudus* arabul : sanctum, purum esse, honnan törökül *kudoslü* = coelestis, divinus; arabul *kud-dus* = nomen dei veri (T. III. p. 974, 976. Edit. Jenisch). Jahn' arab grammaticájában *kaddusz* = sehr heilig (p. 24), Ewaldban *kudz, kudusz* = sanctitas (verbum oblitteratum *kadusza* p. 140. I. B.), kop-tusul *kedschat* = sanctitas (Beregszászi p. 20). Otrokocsi már sajdítá, hogy a' *kadosch* a' magyar kegyes, a' kegy' más formája hajdan *ked* lehetett, melly a' *kedves*-ben is mutatkozik, 's ma is a' *ked* kegyel-med helyett használtatik (I. Tájszótár, 198. l., Kassait 128 l.). Al-

ting' syrus grammatikájában (p. 85) *kudscho* = sanctitas; ellenben *chadwo*, *chadutho* = gaudium (p. 78) a' magyar kedv; Winerben zsidóul *khedva*, *khadha* vagy *chada* gyökből = gavisus, laetatus est, mely a' schémi nyelv' más ágazataiban is keresztülönődik (p. 302).

Az audi szultán' perzsa nagy szótárában *khodscha* = der Meister, isten' helytartója a' földön, királyok 's fejedelmek' czime (Wiener Jahrb. XXXV. B. p. 141 és B. XXXIII. p. 6). Aegyptomban *chadscha*, a' turk *kodscha* = idős, tiszteleti cím a' chinai annaliskok' *tingling*-je, mely a' *tungritól* (= isten) el nem választható (l. Rittert V. 585, 624); mikből következik, hogy az előszámlált névformáknak 's igéknek törzse *khod*, *khad*, *khud* volt, mely az egyszerű *gott*, *gut* *khod*, *god* *gad* *kuch* isten' neveinek hasonmása, 's nem két öszvetett szónak (quadáta, svadata) eszmeileg véghez vitt megrövidítése.

A' zsidó és syrus *gad* isten' neve az *Atargad*, perzsául *Adargad* (= tüzisten) öszvetett szóban tisztán meglévén, Dercsik' arab grammatikája után azt is megjegyezzük (p. 115), hogy arabul *gáda* (= dschada) igeszó = bonus, egregius, liberalis fuit, benefecit, a' mi az isten' jó tulajdonságát fejezi ki; de az általa öszvehasonlított zsidó *gul* ige épen ellenkezőt jelentvén (l. Joh. Simonis Lexicon Hebr. et Chald. Halae 1757 p. 165. 's Winer p. 168, 174); mely pusztító 's öldöklő értelemben az arab és syrus *ghad* igében ismét feltünik, más út nincs ez ellenkező értelmek' kiegyenlítésére az anthropomorphismusnál, mely jót 's roszt emberi gyengeségnél fogva az istenre is átruház, a' vallásban megszakadás 's kölcsönös gyűlölség is az illy hason gyökszók' két ellenkező értelmében nem kis szerepet játszván, mit az *ármány*, *dúc*, vagy *teufel*, *bal*, 's *baal*' stb. szók is igazolnak.

A' *ghad* isten-névre nézve figyelmünket érdemli még Morin' kis értekezése byzánti István' *Agathe* nevű városáról Langvedociában, vagyis a' mai lyoni földön Franciaországban (l. Bochartot, edit. Willemandi p. 797), melyben Bochart' sejtelmét, hogy az a' schémi nyelv-ágazatokban gyakori *gad* törzshöz kötendő — honnan a' *lagad*, *hagad*, *agad*, *bagád* elnevezések is, nem csak helyesli, de Hieronymus' időszakától elkezdve a' magyarázók 's bibliafordítók' nyomán annak jó szerencse értelmezését kifejti, mit Winer is a' hetven fordítóra utalva elfogadott, 's mikkel Ihre' már idézett későbbi fölfedezései a' görög *agathos* szóról szoros kapcsolatban állnak.

Az ázsiai *sommanocodom*-ra is némi felvilágosítást nyerünk Bochart' buvárlataiban idézett munkájában (p. 1189, 1219), melyben Gosselin' könyvét a' régi gallusokról magyarázatokkal ellátta, 's *Codon* helység' nevét, mikép az a' XII. században íratott, isten' lakának értelmezte. „Cluverius enim observat illos pro *god*, *cod* vel odan dixisse, unde factum, ut mare Balticum *codanum Fretum*

hoc est divinum, unamque ex insulis danicis *codamam* vel *codanontiam* id est divinam *referente Mela* vocarint.“

Szmodits' czigány szótárában *godi* = ész, mi az isten' eszméjével megállhat, mint az ó-német *kēt* = mens, *kēti-los*, *gēt-los* = amens, *lurens*, ma *gottlos*, a' *gott* törzsön alapulnak, habár Grimm egykor — de csak kételkedve a' kiveszett *godan* igére is figyelmeztetett = *jungere* (Gramm. III. 559 l.). A' Bethlen-család' ősei közt Aba király' idejéből említi Mikola László *Gud* nevűt comes Marhard' fiát; a' nagyváradi káptalani jegyzetekben 1235. *Guda* személynév fordul elő, Bel Mátyás' 1263. oklevelében *Gad* Kossuth' fiának iratik, ki jószágot nyert (Nova Hungar. Tom. I. p. 336). Anonymus CXI. említi „Dux nomine *Gaad* de Buudym“ ki Marostól Urschia várig foglalásokat tett a' ki jött magyarokkal. *Göd* helység van Esztergomban, 's Hammer 1571-ről említi, hogy *Gede* várát a' füleki bég csalással foglalta el (Gesch. der Osm. IV. 177. l.). Ugyan e' kötetben (p. 177) írja *Hamsa* herczegről, a' perzsa schah *Khoda-bend'* fiáról, hogy 1587. Dschudi által ölelett meg; hogy khoda bend = isten' vára — elég megemlíteni. Kresnerics *Gadács*, *Gadány*, *Gadna* pusztákat és falukat a' *gad*, *Gede* több falut a' *ged*, *Géder lakot* a' *géd*, *Göd*, *Gödöllő* falukat a' *göd* törzsök alatt hord fel. Valljon e' nevek mind öszvetartnak-e, vagy nem — 's a' *gad*, *god*, *gott* istennév' formáival kiegyeztethetők-e? elhatározni nem tudom; a' *gadány* bizonyosan = *quadány*, honnan a' Gvadányi vagy *Quadányi* nemzetségi név, a' mi a' *vodán*, *quodan* isten-névből eredt (l. Grimm, Gramm. I. 294); a' *Géder* vagy az arab *Kádár*, *kheder*, vagy a' bibliai *Gether* lesz, a' *Gödöllő* pedig egyenesen a' *quad* német nemzeti név, mely mit jelentett, Grimm sem merte elhatározni. A' *quád kadolt*, *chadoldus*, *chadalho*, *kadaloh* historiai nevek a' magyar *Gödöllőre* utalnak vissza (Grimm, Gesch. der deutschen Sprache I. 506. l.); 's tudva lévő dolog, hogy a' *quádok* Felső-Pannoniát bírták. Nézetem szerint a' *quad*, *göth*, *géta* nemzeti nevek csak dialectusi különbségek, a' *quád* a' skandinávi *vodan*, *quodan* isten névnek egyszerűbb alakja, mely a' *gád*, *god*, *gud*, *gode*, *khod*, *khud* 'stb. már felhordott törzsf ormákkal könnyen kiegyeztethető, 's a' *Quadányi* névnek is alapja, mint a' *göthből* a' meghosszabbított *göter*, *götár*, *göthér* skandinávi nép-ágazatok' nevei kifejlettek, mikhez az arámföldi *gether* nemzeti név is csatlандó (Genesis X. 23), mellyről Winer csak annyit jegyez meg, hogy semmi bizonyost róla nem tudni (p. 202). De ugyanazon nemzetségi táblázatban Arámnak fiai együttneveztetvén meg, ugy mint *Uz* v. *Us*, *Hul*, *Gether* és *Masch*, a' samaritáni szövegben *Masu*, nem ok nélkül következteti Halling, hogy itt az arám-földi *scytha* fajokat kell érteni, mellyek latin 's görög írókban *aramaeusok*knak is iratnak, például Pliniusban (6. 19): „Persae illos (scythas) Sacas in universum appellavere a proxima gente, antiqui Aramaeos“; a' népnevek is, *Uz*, *Hul*, *Gether*, *Masch* a' chinai annalisok' nyomán 's

a' görög latin írókból egyenként felmutathatók a' scythák' történeiben, melyeket hiában nyomozunk Schem' utódaiban (l. Gesch. der Skythen I. 143—183. l. 's Wiener Jahrb. LXIII. B. p. 118). A' *Géther* és *Masch* nevek később az összetett Massagéta 's Moesogéta névben szerepelnek, melyek mind keleti mind nyugati kútfőkben külön is előjönnek. Grimmnek *kat*, *quaet*, *quad*, *quath* szóformái (= malus, pejor) a' quád névre megemlítve, nehézséget nem szülnek, mert ezek vagy nem oda tartanak vagy, ha oda tartanának is — közvetíthetők, miután a' *diw*, *déva* 'stb. formák is jó és rossz értelemben használtattak.

Gosche szerint is vallásos szavakban az illy ellenkező jelentések nem lévén szokatlanak; 's épen az örmény *dew* (= daemon) szóra írja, hogy annak okát, miért a' perzsa iráni nyelvekben az rossz geniust, feketét jelent? — „Id tantummodo hostili gentium indicarum et arianarum separatione explicari potest“ (l. De ariana linguae gentisque armeniacae indole. Berol. 1847. p. 7). A' *quád* — hát = *gád*, *ghad*, *dschad*, *god*, *gude*, *gode*, *khod*, *khud* — melly, sommano-khodban is mutatkozik, 's ha a' *góth*, 's *géta* népekről megmutatható, hogy istenies nevek volt, ugy a' rokon *quad* (Ptolemaeusban *κῶαδ*) fajtól sem lehet azt eltagadni; 's ez az, a' mit a' IV. szám alatt mindjárt tárgyalandunk, megjegyezvén még Hammer után, hogy a' perzsa *chodscha* nem csak isten helytartója, hanem azon felül = dominus, doctor, a' *góth gudja* = Priester (W. Jahrb. B. LI.), 's Reineggsben (T. II. p. 255) Góbitól nyugatra *Chuda* elhagyott pusztá falu említetik. Dubois de Montpéaux kaukási utazásában pedig (T. II. p. 399. Paris, 1839) *Choda* hegyek Phasis' bal partján Georgiában említvék, Brossetben — mint már láttuk *chotta*, hol Ormuzd' bálványképe állott. Mind Gosche (l. c. p. 7), mind Bopp a' német *gott* szót elkülönözik a' zend *quadata*, a' szanszkrit — szerintek *svayandatta* formáktól, de hajlandók a' perzsa *khoda* nevet meg rövidítésnek venni, 's Bopp kérdésnek még azt is kiteszi: valljon a' görög *agathos* a' szanszkrit *agada-e*? (= tief) *góthul goths*, thema *goda* (Vergl. Gramm. I. p. 410). Végre Hamner a' már tárgyalt *ghad* isten-nevet (arabul: *dschad-dschid* = bonus) a' német *gut* tal egyezteté (W. Jahrb. XLVIII. B. p. 27).

IV. Láttuk már fölebb néhány tudósok' abbeli meggyőződését, hogy a' *góth* nemzetnek istenies neve volt, kikhez Tappét 's Bulgárint is sorolhatjuk. Az első az eddhai *mythologia*' alapján írja, hogy *ás*-ok mívelték *Gothlandot* vagyis Skandináviát, kiket *Odin*, *Oden*, *Guoden*, *Wodan* = *Gott* vezetett Svédországba, a' mi *Gotaland*nak is neveztetett az aranyidőben, *as* és *góth* két neve ugyanazon egy nemzetnek (Gesch. Russlands I. 22—25). Bulgárin a' *góthok*' régi *gothiod* nevét egyenesen isten' népének magyarázta, igen következetesen, mert *thiod*, *thiuda*, *deut* 'stb formák népet, nemzetet jelentettek, mint azt Schmeller 's Grimm okadatosán kimutatták, 's

Castiglioni is az ulphílási bibliai góth kéziratban *guthiudá*-t olvasott mint góth nemzeti nevet (l. Grimm, Grammat. III. 474, Bulgarin's Russland I. 82, 86., a' majlandi góth calendariumban tisztán áll *guthiuda*, mellyel Schmeller a' *sód thiod*-ot (= svéd nép) hasonlítá egybe. Abhandl. der Bayer. Acad. I. B. p. 717). Grimm Jakab (Geschichte der deutschen Sprache p. 177, 186, 190, 192, 447, 730, 779, 818) azt ügyekszik bebizonyítani, hogy a' *géta* vagy *dák* 's *góth* nemzet egy faj, 's a' *scythák*' egyik fő törzsét tették Ázsiában. Rückert hozzá csatlakozott (Allgem. Literatur-Zeitung, 1850. Nro 152—154), és így mind ketten Halling' nyomába léptek, ámbár eltérő más más utakon akarván a' célhoz eljutni. Maga Ritter is, ki a' *szöke* képü *scytha* fajok' költözködéseit chinai annalisok után bőven közli, a' *khoute* nép-ágazat' nevében, melly a' *hiungnukkal* egyesült, góth nevet sejdít (Erdkunde I. 192, 433. l.). Schott Vilmos is hason kérdést tett az usonokkal egyesült *kute* népről, valljon nem góth nép volt-e az? (Versuch über die tatar. Sprachen. 1836. p. 6). Az előttem ismeretes történeti vizsgálatokból itt csak azt érintem meg, a' mi a' góth nemzet' istenies nevére közelebbről vagy távolabbról felvilágosíthatást nyujthat. Grimm szerint *géta*, *dák* egy törzs, *getae* = *guthai*, *guthans*, *géta* = *gutha*; azonban hozzáteszi, a' latin *getes* (in *indigetes*) görög *γέτος*, 's *gutha* név úgy látszik hogy sem a' *guth* (= *deus*), sem a' *gods* (= *bonus*) szókkal nincsenek összefüggésben; majd történeti nyomozásai' alapján ugyanazon munkája' folytán más meggyőződésre jutott, 's első kértelkedését visszavonta. Ugyanis Herodot a' *gétákat* férfias, igazságos 's hallhatatlan melléknevekkel ruházta fel, mi fontos körülmény egy görög író' szájában, ki mint más görög írók is a' thrákokat barbaroknak festik. Strabóban a' *dákok*' neve *daoj*, *dioj*, Thukydidésben *divi* = die göttlichen, *divi* és *dakoj* egy dolgot jelentő nevek, *dakos* = *decus*, a' góth *dags*, a' *dák*, *dies*, *tag*, *dags* összetartnak, a' *divi* csak annyi mint *dakoj*; így a' *guthans* (= góthok) név a' *guth*-ból lett (= *deus*) a' *Γυθαί* vagy *getae* ehhez kötendők. Ptolomaeus' földabroszán Skandináviában *Γοῦται καὶ Δαυκίαντες* nép-nevek följegyezték, a' *gutha*, *guth* (= *deus*), *gudja* (= *sacerdos*) egy törzsre mutat, 's habár a' *guth*, *gods*, 's görög *agathos* szók (= *bonus*) etymologice nem látszanak is egybefüggni az isten és pap névformákkal, de a' *guthan* igével közvelítve mégis az tetszik ki, hogy a' két forma egymástól el nem szakítható. A' *dák* és góth papok' nevei *gudjano* 's *gudja*, éjszakon *godi*, hochdeutsch *cotinc*, a' régi szász *Guddingna* falu' neve is pogány papok' lakhelyére utal; az Etymolog. Magnum' IX. századi írójában „*Gouthos princeps scytharum gothorum*“ (*Γοῦτθων*) áll. Eddig Grimm. Hogy itt a' *Gouthos* góth király' nevében az *os* csak görög ragozás, tehát *Gouth*-nak kell a' nevet olvasni, elég megemlíteni, ezt már Ihre így olvasta, mint főlebb közöltük, 's mivel Herodot is említ *scytha Goito-syr*

istent (= szerinte Apolló; Ritterben = Buddha, die Vorhalle europ. Völkergesch. Berlin 1820. p. 30), mely az usbéki *kut* (= esprit, ame) a' turk *Idi-kut*, *Tangli-kut* nevekben ma is szerepel (l. Kátá-föld, VII. szám alatt): nem ok nélkül lehet következtetni a' góthok' istenies nevére, mely már Buddha' szent *Gautama*, *Gotama*, *god ama*, *kod ama* neveiben is szerepel. Ha Eichoff Goito-syr helyett *oito-suros-t* olvas, 's azt a' szanszkrit *aidha suras*-sal (= brillant soleil) egyeztetni, azon sem akadok fel; mert volt *Ovítia* scytha föld, és *Ovítioi* scytha nép is, mely némely kéziratokban *kovítioi*-nak iratik (Strabo XI. 7. IV. 455. Edit. Tschucke), a' mi ismét a' *kout*, *goit gath*, *goth* formákra vezet vissza, mert örmény irók is a' IV. századból mint Agathangelos, 's Elisaeus, 's még elébb Choronei Mózsas a' góth nemzeti nevet *guth* és *kut* formákban írták, mint Neumann idézi (Die Völker des südl. Russlands p. 18). Ámbár e' tudós a' góth nevet a' gott-ból (= isten) eredtnek nem hiszi, 's a' géta és góth nemzeti neveket is elkülönözi; de méltán kérdehetjük, miért írták hát a' régi örmény irók a' góth nevet *guth*-nak és *kut*-nak, ha az a' *god* vagy gott szókkal nem egy? miért Brosset szerint is a' georgiai *chotha*, *chotta*, a' perzsa *khoda* isten-név, milly nevü hegyen állott Ormuzd' bálványképe? miért a' georgiai nyelvben ma is *gouthi* = isten? miért említnek a' történetek *Guththa* nevü királyt a' III. századból Georgiában, ki perzsa földre rontott, 's az örmény Tirdat király' fiával kettős bajt vívott? (Klaproth' kaukasi utja T. II. 1814. p. 140)? Miért maradt fenn maig is Georgiában a' Guthi' közsiklája és völgye? miért említ legközelebb is Dubois de Montpéreaux ottani utjában *Gado*, *Choda*, *Kadela* hegyeket, mellyek az Ormuzd' szent hegyére 's a' perzsa khodára visszautalnak? (Voyage autour du Caucase T. II. p. 352, 392. edit. 1839. Paris) 's miután maga Neumann a' skandinávi *as* nevet istennek és isteni tulajdonnal bíró embernek veszi, mely a' góth alánok' maradékjai' nevében (*oss*, *ossel*) fenn maradt, és már Ruisbroeck' utazásában is olvasható: „Venerunt ad nos quidam Alani, qui ibi dicuntur *Aas*“ (l. c. p. 41. l. Klaproth' Georgia' históriáját is N. journal asiat. 1834. 73. szám, 49. l. és Asia Polygl. p. 82; a' georgiai krónikák már az I. században említik ez *os* vagy *as* népet; 's vesd össze a' *káta* földről írt értekez. IV. szám alatt, 's Dubois' kaukasi utazását T. IV. Paris, 1841. 320—372, 385 l.). Miután mind ez az eddai mythologia által is — mint már előadtuk — bebizonyul, hogy *as* és *goth* két neve ugyanazon egy nemzetnek, mellynek Ihre szerint is *Guth* nevü királya volt, a' mit az Etymol. Magnum' írója is a' IX. századból tanusít; illy körülmények közt csupa tagadással nem lehet az alapzatokat feldönteni, kivált hogy Strabo' helye is támaszul szolgál, melly szerint a' gétáknak szent hegye volt, 's papjok' közneve *Θεός* volt; tehát = isten, a' dák vagy géta és goth papok' neveit (*gudjans gudja godi*) görög szóval adván (l. Bochart' érdekes közléseit Geogr.

Sacra p. 1054. Edit. Willemandi, ki a' dák és géta nemzetet jóval Grimm előtt egynek vette, és Strabo 's más írók' helyeit magyarázatokkal ellátta. Mi a' dák név' értelmezését = dahi, tahi, mint a' magyar történetekre is befolyót, külön értekezésben fogjuk előadni).

Halling „de flava gente Budinorum“ írt jeles értekezésében (Berol. 1834), Herodot 's utána élt görög 's római írók' helyeit egybevetvén, 's a' *Thussagét* nagy nemzetet megemlítvén, melly Herodot szerint a' budinok fölött volgai földön lakott, következő táblázatját adá a' góth fajú népnevek' változó leírásainak u. m. *gotin*, *gothin*, *batein*, *vidin*, *udin*, *badin*, *kotin*, a' *goton* formára *botin*, *bodén*, *bouton*, *goton*, *gothon*, *gulton* 's fejtegetéseit figyelemre méltó im e' szavakkal zárta be : „Per omnia saeculorum spatia tres praecipuae gentium familiae, lingua quadam diversa utentes Scythiam a ponto septemtrionem versus incoluerunt, sclavonum, scandinaviorum, germanorum. Atque vocabulum, quo quaecunque earum gentium *deum* significabat, in istis *Gotinorum* et *Gotonum* nominibus expressum vides. Sclavonibus *bog* est deus, ex quo scriptura a Ptolomoco allata βεγ — βυγιοι, germanis gothice *guth*, theotisce *cot*, anglo-saxonicé *gud* : unde scripturae *Gultones*, *Gotones*, *Gothones*, *Gotini*, *Kotini*. Sed scandinaviae gentes, quae ex regionibus supra Pontum sitis immigrarunt, summum deum nomine *Odin* coluerunt, ex cuius appellatione aperte orta sunt nomina *Udini*, *Vidini*, id quod graece scriptum est Ούδωνοι, Ούδινοι, ex quibus nominibus litera β assonans eodem modo fingi potest, quo βισέλα, ούισσέλα, ούιστέλα, Vistula scriptum legis.“ Nevezetes körülmény az is, hogy egyik góth ágazat az os néppel Asciburg-hegyen lakott (a' mai Riesengebirge), a' másik, Vistulánál szinte *ost* nép' társaságában tűnik fel az írókban, mint *Odin* az *ás*-okkal skandináv földön szerepel, amott *gotini*, Vistulánál *gultones* néven említve Pytheas' ideje óta, ki száz évvel írt később Herodot után. A' *gotin*, *gulton*, Claudianusban *gothun*, Ptolomoeusban *gūthon* (Γύθων-ες), Yopiseusban *Gautuni*, Gruthungi 'stb formák a' góth törzs' többese *n* raggal, melylyel a' góth nyelv az első declinációt többes számban ragozta. A' *budin*, *udin*, *vidin* népnevek mindezek szerint az *Odin* isten' tiszteletére mutatnak, a' *gothin*, *gothun* nevek pedig csak a' *gott* és *gut* szókkal öszveköthetők, kivált hogy Tacitus 's más írók a' germánoknak *teut* vagy *tuisto* istenéről is emlékeznek, melly gótl 's germánul jót jelentett (l. Grimm, Gram. I. 108 l.). Ez a' *teut* a' szanszkrit *tata* szóval függ öszve (= atya), mellyet Humbold a' malaj *bapa* szóval (= papa 's apa) magyaráz, 's a' *déra-tát* névben, mint látuk, ismét eléjő isten atya, 's művész értelemben (l. Humbold, Über die Kavi Sprache p. 34).

Figyelmecztetjük olvasóinkat Schmeller' académiái értekezésére is a' germán ethnographiai köznévről (Abhandl. der Bayerisch. Acad. I. B. p. 717, et sequ.), melly szerint *Codanonia* = Svédország,

a' mare *codanum*, a' góth névvel függnek öszve; felemlíti a' *gutton gothín*, *cotin*, *gaetas*, *gautar*, *giotum*, *gutum* népnév-formákat, kik Götland nevü különböző helyeken laktak, 's a' mi különös, *Juten* szigetet is *geatas* nép lakta, melly *Juten* forma az ázsiai géták' *jats*, *jates* *jetes*, *jauts jits*, *chati*, *zaht*, *zeth*, *cheity*, *yueti* névformáival találkozok, mint azok keleti írókban előfordulnak, kik a' *géta* földről gyakran emlékeznek. Schmeller azonban a' *géta* és *góth* nemzetek' egybekapcsolását bizonytalannak állítja.

Az ázsiai nagy és kis gétákról lásd Ritter' földiratát V. Band, p. 548, 571, 585, 605, 611, 613, 623, 624, 625, 647, 658, 672, 675, 676., Remusatot, Recherches sur les langues tartares I. 289, 298, Hallingot, Gesch. der Skythen I. 160, 373., Neumann Nouv. Journ. asiat. nro 80. 1834-ből az orientalis literatura czikkben, és Zeitschrift für die Kunde des Morgenl. I. III. B. I. Heft I. 124., és az angol utazó James Tod' hasonlításait Götting. Gelehrte Anzeigen, 1831. Nro 102, 103. Mi itt elégnek tartjuk a' perzsa író Cherif-eddin után némelly közléseket tenni, mellyek szerint Timur gétákra akadt nyugatra Delhitől *Samana* városnál Kékher viz mellett; a' mi a' *Somonokhodom* vagy is Buddha' nevével áll kapcsolatban, melly Neumann szerint is *Somino-codom*, máskép *samana Gautama*, azaz szent Gautama, vagy Buddha. Timur más gétákra is akadt a' Sihon (= Jaxartes) viznél, kiket szinte meghódított, hol épen Ptolomoeus keletre Kaspiumtól *Iorau* (= iut, jot) népet laktak; továbbá írja Cherif-eddin De-la Croix' fordítása szerint: „Ils coururent ainsi par toutes les provinces des Getes, et s' avancèrent jusqu' au dela *Almalegh*“ ez *géta* város volt a' fordító szerint 102° hosszasság, 44° szélesség közt. Ez az *Almalegh* város Ritterben (V. B. p. 728) *Almalig*, ferghanai város = Hain der Apfelbaume, *Alma-tu* pedig más hely = reich an Apfel: az első a' magyar *Almaliget*, a' másik *Almatő* lesz. Indus földön is van *géta* föld, Rennel 's d' Anville az indus-gétákat scythia maradványoknak tartják, ma *jats*, *jates*, *jétesnek* íratnak, James Tod szerint *dschit*, melly = góth. Wahl' hivatkozásai szerint (Hindustan, p. 186—382) a' dschátok *Agra* földön laknak, kiket arab írók *dschudi* néven írnak, Ferischtah arab író a' lahori *dschudi* és indus dschátokat egy fajnak állítja, 's azt írja, hogy 546. Krisztus előtt az indus király *Koderadsch* (= isten király) a' pendschábi 's lahori földet meghódítja, de a' hegyek' népei ellene feltámadtak, 's magokat függetleníték; e' hegynépek *dschudi gakhar*, *tschoppi* Halling szerint (I. 378) a' mai afghánok, vagy beludschok' eldődei, és már Neumann szerint a' buddhismus 805. Krisztus előtt (talán 600 körül, Schott ez időszakra határozza a' buddhismus' keletkezését, de tán megtévedt, ha igaz, hogy Buddha 1029. született 's megholt 950-ben Kr. előtt, mint Neumann állítja) e' földön terjedezett; a' harmadik buddhai patriarcha afghán földre ment lakni, hol a' yuechi vagy *géta* nemzet lakott, hol 292.

Krisztus előtt a' buddhai torony is állott, a' 19-dik patriárcha is géta földön született, 120 évvel Krisztus előtt éjszakra is felhatott az új vallás 's egy hún király Buddha' arany bálványának áldozott (l. Rittert is l. c. p. 676). Khotán tartomány' neve is a' góth 's géta névvel állhat kapcsolatban, Remusat szerint az a' buddhismuskak anyafészke volt Tartariában, *Ju-tan Hou-tan, Khiou-tan, Jouthian* név' formáit idézi, 's azt is írja, hogy a' hiungnuk 200 évvel Kr. előtt Khotánig terjesztették hatalmokat, kiknek szomszédjaik voltak ott a' *yetha* vagy *géta* népek, 's az *usunok*, kik szinte góth fajúak voltak (l. c. p. 290, 297, 327). Ritter is említ az *usunok*' hat csapatja közt *houe* vagy *khute* nevűt, 's megjegyzi, hogy az Indiába leszakadt gétáktól eredt a' *Jat* vagy *Jut* földnev afghán földön, mivel a' görög írók *καθαίως*, *καθαίνα*, *χατρωίω καθαροι* 's a' magyarázók' chatari, chatei, chatriaei indus nép-nevei egybe vetendők (l. Halling, I. 373), 's mivel Achmed Arabsja (irt 1431.) még *Dschete* földet említ Turkestán mellett 's azt a' Kátai földtől (el-khatta) elkülönözi, jónak találtam a' *Káta* földet külön tárgyalni, hogy idővel — több segédforrás mellett tisztába hozassék, valljon a' *guthi*, *góth*, *géta* nevek álltak-e valami kapcsolatban a' *Káta* földnévvel, mivel Aschbach' bírálója is (Geschichte der Westgothen, 1827. I. Wiener Jahrb. LV. B. p. 121) a' géta nevet a' tatár *Dschete* tőke nevével egynek vette; a' mit csak történeti adatokkal lehet 's kell bebizonyítani, de azt tenni a' bíráló elmulasztá.

V. *Khotan*' tartománynevééről Ritter eltérő magyarázatot ad az általam IV. szám alatt előadottól, hogy az a' szanszkrit *kustana* = Brust der Erde, mammele de la terre (V. B. 352, 365); de ő azt egy buddhismusi regén alapítja, melyet Remusat után bőven közöl, hogy egy khotáni királynak nem lévén örököse, könyörgött az istenhez, kinek aztán homlokából kipattant a' gyermek, kit a' föld' emlője növelt fel. Ez a' hellén mythushoz nagyon hasonlít, mely szerint Pallas Minerva Jupiter' agyából pattant ki; azonban lehet-e illy regére építeni? az más kérdés; — ellenokaimat Ritternek előadásából meritem. Maga megismeri, hogy Khotán földön Krisztus előtt két századdal már germán-géta dynastia paraucsol, nem hiungnu, nem is turk dynastia; 's míg a' buddhismus oda fel nem hatott, a' géta királyok *kuangte*, *kiunte*, *kung-sun* fejér lovakkal áldoztak, arany tiarát viseltek, 's e' dynastia még a' VI. század' elején is fentartá magát, mikor egy szinte Kuangte című király a' *Sokhiu* vagy Saka földet is elfoglalta, 's itt már (p. 359) azt jegyzi meg, hogy Khotán' neve nem a' mongol *khoda* (= Feste), hanem a' szanszkrit *kotta*, v. *kote* után lett (= Festung), és így a' *kustana* formát abban hagyja, mely csak a' német *küste*, latin *costa*, angol *coast*-nak viszhangja; a' megnevezett királyok neveit pedig a' germán *König* szóhoz köti, melynek azok csak chinai átírásai. Ezen ellentmondás mellett azt is megjegyzem, hogy a' ckuang-te Schott Vil-

mos szerint *kuang-ta*, mellyel chinai írók a' hiungnu *tanqli-kutu* és *tschen-jü* tiszteleti czimeit királyaiknak magyarázzák, az első ég' fiát jelent mint a' második is; a' *tschen-jü* hiungnu királyi czímre nem tud a' turk-tatár nyelvekből hason szót idézni, de a' chinai *kuangta*-ra ezt jegyzi meg, hogy mind a' két czím az által „mit Beziehung auf den Himmel“ magyaráztatik (l. Über das altai-sche Sprachen-Geschlecht a' berlini acad. Évkönyveiben, 1847. p. 290). A' *khotan*, *khitan*, *káta* föld- és dynastia-nevek szerintem összefüggők, ha csakugyan azok a' *géta*, 's *góth* névtől elszakítandók, 's mivel a' hiungnuk' nyelvéből Schott szerint mindössze is csak 80 szó maradt fenn chinai iratokban, 's azok közt a' *tanqli-kutu* és *tschen-jü* általa ég' fiának magyaráztatnak, figyelmeztetjük olvasóinkat itt már előre a' scythák' *Tanais* nevü királyára Justin által említve, melly a' *tschen-jü* átirása vagy pedig elrontott formája lehet, mert chinául is *l'ien-tsse* szinte Schott szerint = ég' fia, 's a' *l'ien* chinául 's a' turk-tatár *tanqry*, *tenri* egy eredetűek, hajdan nem az ég' anyagját, hanem a' teremtő 's az eget is fentartó isteni lényt jelentett, 's ma is a' mongoloknál védangyaloknak, geniusoknak tartatnak. Hogy a' magyar *tenger*, turktatár *tangri*, egy szó, többé kérdés alá sem jöhet, a' magyar tenger szó mint a' scythá *Tanais* egyezők értelemben, 's itt fekszik a' bölseleti uton megoldandó csomó az ég' és *tenger*' külön vált fogalmainak öszpontosítására a' skytha vallásban buvárkodás által, miről nézeteinket a' *tenger* és *Tanais* szók alatt elmondandjuk.

VI. Choronei Mózses' *guda-makari*-ai (Fejér, Incunabula p. 89) a' góthoktól elkülönözendők; Herbelot' *gioud*-ja (= hegylánczolat Zablestan 's Gaur földek közt) *dsudi*-nak olvasandó, melly a' Masius-hegynek arab neve éjszakra Nisibistől, melly a' kurd hegyekhez tart (l. Wien. Jahrb. XIII. B. 236). A' *dsud* lett a' régi *kurd*, *gord* (montes gordiaci) névből, a' legrégebb keleti földiratokban még *dschordi* forma áll, leirási hibából támadt az új nevezet, mert az arab *r* és *v*, hasonlakuak, a' mit már Frähn feljegyzett (Ibn Foszlan, p. 54). Ha Ferischtah a' lahari *dsudi* 's indus *dschat* vagy *géta* fajokat egynek vette is, mint fölebb láttuk, a' *dsudi* név csak hegylakjaikra értetendő, 's így a' *guda-makarok* is csak a' masiushegyi magyarok lesznek, hol Theophylactus sabir és magyar várakat említ, hol a' *Mátra*-hegy is fekszik (l. Acad. Értesítő 1850—1. 3. füzet, 150, 151. l.). A' *guda*, *dsudi*, vagy kurd magyarok a' nagy ógor 's illetőleg mogor nemzet' egyik ágazatja, nézetem szerint, ők *götsei* vagy *görts* magyarok voltak, a' mi a' kurd régi *gord* (ma *gurdsch*) névvel könnyen kiegyenlíthető; mert az *ógor* 's *mógor* nevezet is hasonjelentésü. A' mi végre Besse' — ossétföldi *gudiss*, 's magyar *gudits* család- és föld-neveit illeti (Voyage, p. 78), azok a' *Kadics* (a' régi *cadusok*' neve) magyar törzs alá sorozandók, melly a' szé-

kely *Kadicsfalva* névben még tisztán fennmaradt, de ennek is fejtegetését a' löbbivel együtt most mellőzni kénytelenek vagyunk.

Nem hallgathatjuk továbbá el, miszerint Lassen, James Tod ellen vitatkozva tagadja, hogy *Gats* (= Jauts, Jatsch) indus földön skytha maradék' neve volna, pedig megengedi hogy az indo-skythák' egy része géta nevet viselt, Ritterre hivatkozva (IV. T. 486, 553), de annak ellene van, hogy Pendschab vagy az ötvíz-folyam' földlakóinak az közneve lenne. Lassen szerint *Gats* g'artikából lett, minek rövidebb formája *g'arta*, a' mi tán prakritban *g'atta* vagy *g'ata* lehet; ez a' *gats* vagy *gat* néptörzs a' Himalaya előhegyekig elterjedt e' név alatt nyugatra Industól a' hegyszorosokig, melyeken át *Kelat*' magas síkjaira vezet az út (Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes III. B. 2. Heft 1. 208). Megigérte ez alkalommal, hogy az indo-scythák' hovátüntéről külön fog értekezni, a' mit teljesített-e, vagy nem, azt nem tudom. Mi elégnék tartjuk ezekre megjegyezni, hogy Lassen' *g'ats* vagy *g'at* néptörzs-neve csak az ujjab írók' *dsat*, *dschat*, *jat*, *jauts*, *jats* 'stb hason alakzatja, mely a' chinai írók' *yetha*, *yta*, *juetschi* (= géta), a' tatár *dsheta* nép-törzsnevével kegyeztethető, 's a' bengalai Asiat. journal (VII. 711), melyre Lassen hivatkozik, sem állít egyebet, minthogy az illy nevű néptörzs az indus földön messzire elágazott, a' mi résziben már főlebb is érintve 's a' káta-földről szóltunkban szinte kiemelve van (III. szám alatt). Hogy *g'arta* 's *g'ats* egy szó volna, csak gyanítás, annak prakrit *g'atta*, vagy *g'ata* formája nincs bebizonyítva, hanem az az indus földön szinte elterjedt *quate*, *ghat*, *kota* térképi név, melyek különösen hegyszoroságokra, várakra, meredek lépcsőzetekre használtak, 's a' *kuta* (= csúcs, magasság) 's *gát* szókkal összefüggők.

Figyelmünket érdemi itt Bühle missionariusnak 1847. tudósítása a' dekkán földi *kota* népfajról, mely ott *kotranak* is mondatik ki, Ő említ *Kotra-giri* falut azon megjegyzéssel, hogy a' helynevekhez ez a' *giri* rendes ragaszték, a' mi nézetem szerint a' szanszkrit *giri*, zend *gairi* (= hegy), a' skyta-magyar *gór*, mely az *ógor* 's *jugor* nevekben is mutatkozik; megjegyzi azt is, hogy e' *kota* népfaj' neve angol utazók által rosszul íratik *kethuohnak* az igaz *káti* név helyett; mely népfaj azt hiszi magáról, hogy kétezzer év óta lakja az említett földet, de a' tudósító szerint 400 éve csak, hogy éjszakibb részről oda le költözött (Zeitschr. der deutschen morgenl. Gesellschaft, III. B. I. Heft. 1849. I. 108). A' lakosság' köz hiedelme alaposabb-e a' közlő' tudósításánál, nem tudom; az első esetben az az indo-skythák' leköltözésére utalna Közép-Ázsiából; minden esetre a' *kotragiri*, vagy *kátigiri* nevezet feltűnőleg összevág a' hún *kutugur* 's *utugur* népágazatok' neveivel, melyeket már a' byzanti írók *kotraguroknak* írának (κοτρωόροι, ἑτιρωόροι Agathiásban), 's nevök a' mordvin földi 's krimi *Kutschugur* víz- és helynevekben maig fenntartva áll,

mi Pallás' értelmezése szerint tatáros közneve a' bokros de mere-dek lejtésű halmoknak 's homokdomboknak (Bemerkungen auf einer Reise in die südlichen Statthaltersch. I. 43. II. 313). A' kasseristáni *kueter, kultare, kotoor, katur, kulta-ur* nép-faj' neve, mellyet Halling az arimáspok' *cacidár* egyik ágazatjára alkalmaztat (arimaspi antea *cacidari* Pliniusban 6, 18), a' kurdisztáni *Kotoor* város- és víz név tán csak a' *kotragirinik*, tatárosan *kutssugurnak* megrövidítése lesz, mint a' mai *Outschkor* kozák őrhelynév Kubán víz' baloldalán a' byzanti írók' *utugur*-jaira visszavezetendő (Bulletin des sciences de Petersb. 1849. T. VII. 159 szám, hol Tokaref' levele Brossethez közöltetik), azon módon, mint történetényileg áll, hogy a' colchisi *Onugur* rövidítve *Ungur* város a' hunugur vagy *hun-ogor* nemzet' nevéből keletkezett. Bühler csak egy éneket közölvén a' badaga törzsiük' nyelvében, 's azt is nyelvtanilag nem fejtegetvén, a' káti nép-faj' mai nyelvéből mitsem szólhatunk; hihetőleg az indo-skythák rég felolvadtak az eredeti lakosok, 's bevándorlott perzsák, arabok, 's tatárok közt, mint felolvadtak a' kozárok a' kaukási, kaspiumi, örmény, georgiai, orosz és magyar földeken, a' kátaföldi alánok Spanyolországban, kik még csak Catalonia tartomány-névben élnek, 's kiket Kéza a' hún fajhoz számlált azon hozzátétellel, hogy spanyol földön maradván el Ethele' haláláig, a' későbbi hún csatákban nem részesültek „habitatores tandem Katalauniae sunt effecti“ (l. 25). Hason sors ért más nagyobb 's kisebb nemzeteket az idők' rohama alatt; azért épen nem csuda, ha az indo-skytha nyelv is végkép elenyészett az indus földön, csak néhány pogány nevek maradván fenn az emlék- és pénz-feliratokon, mellyeknek fejtegetésében a' tudósok most is törik fejeiket. Ugy vagyok meggyőződve, hogy a' véda, szanszkrit, 's újabb hindustani literatúrában felavatottak idővel még több fölfedezéseket tesznek az indó-skythák' irányában, vagy már eddig is tettek, de segédeszközök' szűk volta miatt mi azokat nélkülözni kénytelenítettünk.

— Utána

WENZEL GUSZTÁV II.

jogtörténeti párhuzamát kezdte adni Magyarország és Erdély' törvényhozásának és jogrendszerének Werbőczy óta a' következőkben.

Ha elvonva a' jogtudomány' azon irányától, melly közvetlen és egyedül a' praxist tekintli, kizárólag jogtörténeti szempontból vizsgáljuk hazai jogunkat: azt találjuk, hogy ennek körében alig van érdekesebb, alig tanulságosabb tárgy, mint a' magyarországi és erdélyi törvényhozásnak, és azon különféle viszonyok és tüneményeknek összehasonlító vizsgálása, mellyek Werbőczy óta a' két testvér haza' jogrendszerének kifejlődésében észrevehetők.

Jogtörténeti vizsgálatoknak czélja és hivatása iránt az újabb jogtudomány immár tisztában van magával. Nem a' jogtantól külön álló valami tudományt képeznek azok; hanem inkább annak egyik

— lehet mondani — igen fontos részét. Bármelyik státusnak vagy nemzetnek jogrendszerét csak jogtörténeti tanulmányok' alapján érthetjük valólag; csak ezeknek illő tekintetbe-vétele mellett emelkedhetünk azon állápontra, mely korunkban a' törvényhozás' feladatának megfelel 's mely a' practicus jogélet' *magasabb* kívánalmait méltatni képes. Innen van, hogy nem csak a' németeknél, hanem a' francziáknál, olaszoknál, angoloknál és oroszoknál is nagy tekintetben áll a' jogtörténet. Mi magyarok pedig olly viszonyokban élünk, hogy sem 1848. előtti jogrendszerünket, sem általában jogéletünknek leglényegesebb momentumait jogtörténeti tanulmányok nélkül érteni képesek nem vagyunk.

Ezen alkalommal Magyarországnak és Erdélynek csak Werbőczy ótai törvényhozására és jogviszonyaira kívánván figyelmemet fordítani, vizsgálataimat öt szakaszra osztom, melyeknek *elsejében* Werbőczy István' Hármaskönyvéről mint a' magyar-erdélyi újabb jogrendszer és jogtudomány' alapjáról; *másodikában* jogtörténeti szempontból Erdélynek Magyarországtól elszakadásáról; *harmadikában* Magyarországnak Werbőczy ótai törvényhozásáról és jogrendszeréről; *negyedikében* Erdélynek szinte Werbőczy ótai jogéletéről; végre *ötödikében* a' magyarországi és az erdélyi jogrendszereknek kifejlődése közti érintkező pontjairól és közelebbi viszonyáról szólok.

I. Werbőczy István' Hármaskönyve, mint a' magyar-erdélyi újabb jogrendszer és jogtudomány' alapja.

Werbőczy' Hármaskönyve jelen tanulmányaimnak kiindulási pontja lévén, annak itt nem keletkezését és eredetét, hanem csak hatását Magyarországnak és Erdélynek későbbi jogéletére veszem szemügyre. A' régiebb magyar jogtudomány' központosító vég eredménye gyanánt tűnik az fel előttünk, mely annál nevezetesebb, minél nagyobb tekintetben állt Werbőczy, tudománya után, külföldieknél nem kevésbé, mint a' hazában. Azonkívül foglalja magában a' gyököket, melyekből mind Magyarország mind Erdély' későbbi jogéletének fő tényezői fejlődtek ki. Egyébiránt nem csak ezen pozitív hatásánál, hanem azon oknál fogva is nevezetes e' munka, mert annak köszönhetjük főképen, hogy a' romai jog nálunk a' jogéletet soha meg nem hódította, 's hogy mind jogrendszerünk, mind jogpraxisunk 1848-ig megtartotta nemzeti önállóságát.

Ezekhez képest, ha Werbőczy' Hármaskönyvének állását és jelentőségét Magyarország és Erdély' jogrendszereinek kifejlődésében akarjuk méltatni, két irányu, t. i. *positív* és *negatív* hatását kell megkülönböztetnünk.

Positív hatása szerint bizonyos, hogy *mind a' két magyar hazának későbbi jogélete, és pedig törvényhozási nem kevésbé, mint*

törvénykezési és doctrinalis tekintetben Werböczy' Hármaskönyve által istápoltatott.

Törvényhozási tekintetben tény, hogy a' XVI. és XVII. században mind Magyarországban, mind Erdélyben törvények többnyire csak casuisticus szellemben, és azon esetekre vonatkozólag hoztak, melyekre nézve az élet' szüksége legsürgetősb vala, azaz melyekre nézve a' Hármaskönyv kielégítő és határozott elveket nem tartalmazott. Igaz ugyan, hogy *Magyarországban* a' XVI. század' lefolyása alatt Werböczy' munkájának törvényes ereje nem egyszer vonatott kétségbe; hogy, mint alább látni fogjuk, annak teljes elmellőzésével új kimerítő törvénykönyvnek készítése többször rendeltetett; hogy az u. n. *Opus Quadripartitum Juris Consuetudinarii* ezen irányu ügyekezeteknek egyik mutatványát állítja elénkbe; hogy 1588 : 24-ben *legelőször* látjuk a' Hármaskönyvet országos törvény által kötelező szabály gyanánt idézve; sőt hogy Kitonich János még a' XVII. század' elején is Werböczyt olly módon említi (Dir. Meth. Cap. IV. Qu. 21. §. 2.), mintha magán irónál egyéb nem volna. De mindezeknek daczára is társadalmi létünknek valami benső szüksége, melyet a' Hármaskönyv kielégített, fentartotta tekintélyét; a' XVII. században pedig annak kötelező erejéről senki sem kételkedett többé. Azóta véleménykülönség csak annyiban található, mennyiben azon kérdés támadt, ha valljon valóságos törvény vagy szokás' erejét kell-e a' Hármaskönyvnek tulajdonítani?

Ezen eredmény részint *törvénykezési*, részint *doctrinalis tényezőktől* függött. A' *hazai törvényszékek és bíróságok* t. i. Werböczy' munkáját igen haszonvehetőnek tapasztalván, ítéleteiket annak elveire alapították; az *elméleti jogtudomány* pedig, mennyiben magyar hazai joggal foglalkodott, szinte a' Hármaskönyvben tanainak legbiztosabb támaszát nyerte. *Első* tekintetben a' XVI. és XVII. századokból korunkra jutott periratokra hivatkozhatom; *másodikban* a' Quadripartitum, Werböczy' számos kiadásai és fordításai, a' magyar törvénytárnak 1628-ki bécsi és minden későbbi kiadásai, melyekben a' Tripartitum fel volt véve, az Enchyridion, Kitonich' Directiója, Szegedy' Tyrociniuma, és sok más tudományos és irodalmi munkák szolgálhatnak példaul.

Erdélyben Werböczy' Hármaskönyvének tekintélye még erősebb alappal bírt. A' *törvényhozásra* nézve Eder helyesen veszi észre : „Possim fortassis fidenter dicere, haud multo post, quam Verböcii Tripartitum in lucem editum est, majorem etiam fuisse hujus Operis in Transsilvania, iisque Vngariae provinciis, quae cum Transsilvania in fide Joannis Zápolya fuerunt, quam in reliqua Vngaria auctoritatem. Nempe Verböcius, unus e principibus Zápolyanarum partium, facile nimirum apud suos, ut Tripartito integra constaret auctoritas, perfecit; contra in Vngaria Ferdinando dedita, adnitate vel imprimis Palatino eodemque acerrimo Verböcii aemulo

Bathorio, jam anno 1527. de obliterando Verböcii Opere consilia inita fuisse, docet articulus tertius Comitiorum hoc anno Budae peractorum“ 'stb 'stb. Ugy szinte a' Leopoldinum Diploma Werböczy' Hármaskönyvét határozottan elismeri országos törvénynek. 'S ezek így lévén, egészen rendén volt, hogy az *erdélyi törvénykezés és elméleti jogtárgyalás* hasonlólag Werböczyt követték.

A' *Hármaskönyv' negatív jelentőségét* illetőleg, hazai jogunk' szempontjából nagy szerencsének tarthatjuk, melyet főkép Werböczynek köszönhetni, hogy, kivéve az egyházi jogot és néhány particularis statutumokat (p. o. az erdélyi szászok, és a' fumei kerület' statutarius jogait); kivéve továbbá azon inkább jogtörténeti és doctrinalis, mint practicus befolyást, mellyről Werböczy (II. 6) emlékezik, a' romai jog nálunk soha, és pedig sem mint az ország' közönséges joga, sem mint annak segédforrása érvényességre nem emelkedett.

Ha valaki, úgy bizonyosan én a' romai jog' jelességét és nagy becsét méltányolni mindig kész vagyok. De egyedül *classicus jog-nak* vegyük azt. Elvei és határozatai a' romai, azaz a' mienktől lényegesen különböző népeletre vonatkozólag keletkezvén, a' mi életviszonyaink' fő tényezőitől tetemesen elütnek, 's korunk' állapotaira csak némi erőltetéssel és nem ritkán ferde irányban alkalmazhatók; mi semmi esetre a' jog' rendeltetésének meg nem felel. Ismerjük tapasztalásból az eredményt, mellyhez a' romai jogkönyvek' alkalmazása mindenütt vezetett, hol a' honi jogelemek' elmellőzésével kötelező és szabályozó törvény gyanánt voltak elfogadva. Elég legyen e' tekintetben az előbbi romai-német birodalom' és a' dunai fejedelemségek' példájára hivatkoznom.

A' *romai-német birodalomban* a' romai és a' nemzeti német jog' pártolói közt a' XV. században nem csekély vitatkozások folytak, mellyek több helytt kedvetlen jeleneteket is idéztek elő. Sokan t. i. a' német nemzetnek ősi jogintézteit 's az ennek népeletéből kifejlődött jogelveket minden módon fenn ügyekeztek tartani; míg mások, főkép az akkori időben már nem csak Olasz- és Franciaországban, hanem Némethonban is virágzó egyetemeknél tanulmányaik' alapján doctorokká avatott romanisták Justinian' jogkönyveit, mellyek Európának egész nyugatán doctrinalis uton már nagy tekintetre jutottak volt, az életben és praxisban is minden áron kötelező erőre emelni iparkodtak. I. Miksa császár az u. n. *Reichskammergericht* alapítván, és annak 1495. adott utasításában a' romai jog' megtartását rendelvén, eldöntötte a' vitát. Azóta a' romai jog, és pedig követve ez elvet: *Quod agnoscit glossa, agnoscit Curia; quod non agnoscit glossa, non agnoscit Curia*: a' német birodalom' jogéletének fő alapja, és a' közönséges némethoni jognak fő eleme lön. Mellette léteztek ugyan még számos particularis, azaz provincialis és helyhatósági jogok is, mellyek főleg az

1648-ki westfáliai béke óta az akkor megalapított territorialitásnak elve szerint túlnyomó tekintélyre emelkedtek; de ezekben is a' nemzeti német jogintézetek és jogelvek csak igen gyöngye támaszt bírtak; mert részint a' XVI. századnak kezdete óta már a' romai jog Némethon' provincialis jogéletét is gyorsan áthatotta, részint a' fejedelmek, herczegek és egyházi 's világi főurak' rendelkezései inkább, mint a' régi nemzeti jogkönyvek, szokások és helyhatósági statutumok határozták a' particularis jogokat: minek következtében, hozzá járulván a' romai-német birodalom' legfőbb törvényszékeitől hozott ítéletek' praejudicialis ereje, a' XVIII. század' közepéig, azaz azon időig, mellyben az újabb codificationalis irány kezdődik, Justinian romai császár' törvényei a' glossa' magyarázata szerint, voltak a' némethoni jog' főalkatrésze.

Látjuk ebből, hogy az újabb némethoni jogtörténet csakugyan inkább, mint akármely másikké adatul, ha a' romai jogelvek' más nemzeteknél behozásának következményeiről van szó. Annál nevezetesebb, hogy éppen itt a' tapasztalás határozottan kedvellen eredményt mutat fel; hogy, mihelyt a' múlt században a' német nemzetnek újabb szellemi emelkedése kezdődött, azonnal találkoztak lelkes férfiak, kik a' romai jog' alkalmazásának hazájokbani ártalmas befolyását tisztán bizonyították (számos mások közül itt elég legyen a' híres Möser Justusra, és az újabb német jogtudomány' egyik legelőkelőbb emberére, Thibautra hivatkoznom); hogy érzvén ezen ártalmas befolyást, az egyes német státusok' törvényhozásai közt is már legtöbben a' romanisticus iránytól eltértek, oda fordítván ügyekezeteiket, mikép a' romai jognak elmellőzésével korunk' kívánalmainak és az ész' alapelveinek megfelelő törvénykönyveket alkossanak. Észrevehető ez a' múlt század' közepe óta főképp Bajorországban, Poroszországban és Austriában; 's a' porosz „Landrecht“ nem kevésbé, mint az austriai általános polgári törvénykönyv' szolgál ezen új irány' bizonyosságául. Nem is találkozott még német törvényhozó, ki, mint XIV. Lajos francia király, a' romai jogot írásba foglalt észnek — *raison écrite* — nevezte volna.

Ezeknél még kedvetlenebb tüneményekre találunk a' *dunai fejedelemségekben*. Havasalföldnek és Moldvának földén t. i. nem Justinian császárnak nyugati irányu, hanem a' bizancki törvények és jogkönyvek jutottak szintén eredetileg szokásos és doctrinalis úton, érvényességre. Így a' Basilikák 's ezeknek scholiái, synopsisai 'stb., mellyeket p. o. Psellus, Zonaras, Aristenus, Balsamon, Arsenius 'stb. készítettek, de főképp *Harmenopolusnak* „*Ἱεροχειρον νομων*“-ja, bírtak ott szintolly tekintettel, mint Nyugati-Európában Justinian jogkönyvei és ezeknek glossája; 's valamint itt ezek, úgy amott szintén egyházi institutiók és rendelkezések által istápolttak. Azon törvénykönyv, mellyet Moldvánban Jó Sándor fejedelem (1401—1433) adott, kizárólag illy elemekből készült. Sőt, midőn Moldvánban Albá-

niai Vazul (1634—1654), és Havasalföldön Bessaraba Mátyás fejedelmek (1634, nomokanon vagy indereptare legii nevezete alatt) polgári törvénykönyveket hirdettek ki, a' basilikák, Justinian és Leo császárok' novellái és Harmenopolus mind a' mellett érvényességben maradtak. A' sok baj, melly ezen zavaros jogállapotnak volt következése, 's melly a' némethoni jelenetknél még sokkal kedvetlenebb színben mutatkozott, végre újabb időben különös polgári törvénykönyvekre adott alkalmat, mellyeket Moldvában Kallimachi (1817 és 1833), Havasalföldön pedig Ypsilanti Sándor (1774) és Karadja (1813) fejedelmek hoztak.

Világos ezekből, hogy bármi nagy is a' romai jognak, ha egyedül classicus jognak vétetik, becse és jelessége; mégis, hol más nemzeteknél practicus érvényességgel ruháztatott fel, jólékonnyan nem hatott; 's így világos egyszersmind, mikép Werbőczynek nagy érdemül kell beszámítani, hogy Hármaskönyvét készítvén, Magyarországnban és Erdélyben a' nemzeti elemekből keletkezett jog, további kifejlődésében, is megtarthatta e' tekintetben önállóságát, 's hogy a' romai jog soha annak természetszerű alakulását meg nem háborgatta, meg nem zavarta.

II. Erdélynek elválása Magyarországtól jogtörténeti szempontból.

Azon számos csapások közt, mellyekkel a' XVI. században a' sors hazánkat sujtotta, Erdélynek Magyarországtól elszakadása volt egyike a' legnehezebeknek. Zápolya János halálától lehet ezt számítani. Egyébiránt nem egyszerre, az egyik vagy másik rész' valami szándokos elhatározásából történt ezen elválás; hanem fokonként azon 'sajnos események' következtében, mellyek a' mohácsi ütközet után érték nemzetünket. Mi befolyással volt ezen elválás az erdélyi jognak egészen külön módon kiképzésére, azt alább fogjuk látni. Itt magát az elválásnak tényét akarom jogtörténeti szempontból méltatni.

Erdélynek Magyarországtól elszakadását történetileg két oldalról tekinthetjük: 1) azon viszonyokat vizsgálván, mellyek Erdélyben inkább a' jog' külső alakulását, mint benső alkotását illették; és 2) azon bensőleg működő momentumokra ügyelvén, mellyek az elszakadásnak következtében Erdélynek jogi és társadalmi különléte' alapját adták meg. Az *első* szempont túlnyomólag a' közjog', a' *második* inkább a' magánjog' történetére vonatkozik.

1) Ha végig tekintünk azon eseményeken, mellyek Erdélynek Magyarországtól elszakadását vonták maguk után, egy részről nem csekély számu és jelentőségü elemeket veszünk észre, mellyek, ha másképp nem lehetett, separatisticus irányban kerestek önállóságot; de más részről folytonos törekedést is találunk, hogy a' két magyar hazának előbbi egysége mégis soha egészen fel ne bontassék. Számos státusszerződések, mellyek ezen időben Erdélynek Magyaror-

szághoz politikai állását meghatározták, magokban foglalták egyzsersmind azon momentumokat is, mellyek az ujonnan alkotott fejedelemség' különlétének megadták formáját. De bármennyire voltak is e' separatisticus irányban Erdély' státusviszonyai kifejtve; mégis az egység' fentartására célzó törekedések soha nem hiányoztak. 'S ezek nem annyiban — mint többnyire állítják — Erdélynek 1552-ki és 1602-ki csak rövid időig tartott Magyarországhoz visszakapcsolatásában, mint inkább azon szellemben gyökereztek, melly a' két testvérhaza' lakosait lelkesítette, 's melly szerint egymás' irányában magokat mindig testvéreknek nézték.

Erdély' története a' nemzeti fejedelmek' korszakában nem csak önálló és független a' magyarországitól, hanem több igen érdekes fénypontokat is mutat. Néhány fejedelmeinek politikai hatalma, Erdélynek befolyása az Európa' azonkori ujjaalakulására nézve felette fontos westfáliai békességre (1648); azon erős támasz, mellyet főkép a' XVII. században az erdélyi politika Keleti-Europában a' protestantismusnak, az erdélyi udvar pedig a' magyar nyelvnek és irodalomnak nyújtottak, és sok más események világosan bizonyítják, hogy a' Fényes Portának felsősége mellett, és a' balsors' számos csapásainak daczára is az erdélyi fejedelemség Magyarország' különlétében is a' XVII. században Európa' legnevezetesebb státusai közé tartozott. 'S ez, mind a' mellett hogy a' régi Magyarország' összefüggésének fonala soha egészen meg nem szakadt, hogy a' XVI. és XVII. században a' fejedelemségnek politikai intézetei többnyire olly privilegiumok' alapján fejlődtek ki, mellyek magyar királyoktól eredtek; 's hogy újabb időben is számos viszonyok léteztek, mellyek, mint az erdélyi nemességnek alapeszméje, miszerint az ottani nemesek szintugy mint a' magyarországiak a' magyar korona' tagjainak tekintettek; Erdély' főhivatalainak „királyi“ czíme; az erdélyi romai cath. püspököknek részvéte a' magyarországi diétán 'stb., a' régi egységnek emlékét tartották fen: az erdélyi 1526. ótai jognak a' magyarországitól független iránybani alakulását elegendőleg indokolja.

Már az 1526. előtti korban Erdélynek külön diétái voltak ¹⁾. A' dolog' természeténél fogva ezek akkor időben csak provinciális gyűlések lehettek. De midőn a' XVI. században Erdély elvált Magyarországtól, ezen gyűlések csakhamar valóságos országgyűlésekké változtak által, mellyek önálló törvényhozást gyakoroltak. Alább ezen törvényhozásról és működéséről szólandok. Itt főkép arra figyelmeztetek, hogy az erdélyi approbationalis és compilationalis jognak mind anyagi, mind alaki alapját megadták.

A' későbbi t. i. 1691-ótai időt illetőleg, Erdély' jogviszonyai

¹⁾ Bedeus: Die Verfassung des Grossfürstenthums Siebenbürgen. Wien 1844, 25. 's k. l.

a' Diploma Leopoldinumban határozott módon az u. n. novellaris czikkek' formájában rendezettek és szabályoztattak; mellyeken kívül a' szokás, a' legfelsőbb rendelkezések és privilegiumok, a' helyhatósági statutumok és a' törvényszékek' gyakorlata fejtették még részletenként ki az újabb erdélyi jogot.

2) Ezeket előre bocsátva, ha azon bensőleg működő momentumokat keressük, mellyek Magyarországtól elszakadásának következtében Erdélynek megadták jogi és társadalmi különletének alapját; 's ha ehhez képest azon ellentétet vesszük szemügyre, melly az 1526. előtti és az ezen esztendő óta állapotok közt létezett: főkép Erdélynek nemzeti és vallásos viszonyaira szükséges figyelmünket fordítani.

Az u. n. *három egyesült nemzet' uniója*. mellynek első csiráját a' kápolnai unióban (1437.) találjuk, 's melly az 1542-ki tordai diéta óta bevégezett ténynek tekinthető, nem csak politikai tekintetben, hanem jogiban is fontos esemény volt. Alább látni fogjuk, mikép mind a' *magyar*, mind a' *székely*, mind a' *szász* nemzet önnön köreikben önállólag és egymástól függetlenül szabályozták külön jogviszonyaikat. Magasabb szempontból tekintve a' dolgot, főkép a' *három* nemzetiségnek hatására kell ügyelni, melly a' jogviszonyok' alkotásában és meghatározásában különféle módon mutatkozott. E' mellett Erdély' *román* eredetű lakosai a' miveltségnek és politikai jelentőségnek sokkal alsóbb polczán álltak, semhogy a' jogviszonyok' alakulására nevezetesebb befolyást nyerhettek volna.

Egyébiránt nem csak a' jog' rendezésében és szabályozásában, hanem a' bírói és végrehajtó hatalomnak gyakorlásában is a' három egyesült nemzeteknél különböző elvekre és intézkedésekre találunk.

Mi a' *vallási viszonyokat* illeti, ezeknek jogi jelentőségét a' XVI. században előtérbe lepett reformationnak minden egyéb társadalmi érdekeket magának alárendelni törekedő credeti szelleme szerint kell megítélni. Erdélyben a' *catholica*, *evangelica*, *reformata* és *unitaria* vallások és egyházak közt az egyenjogúságnak elve volt törvény által megállapítva. Ezen elv, valamint egy részről Erdély' azon lakosainak, kik az említett egyházak' valamelyikéhez nem tartoznak, nevezetes jogi megszorításával járt, úgy másiktól ezeknek követői közt teljes politikai és jogi egyenlőséget akarván létesíteni, ez által számos intézkedésekre adott alkalmat, mellyek az erdélyi XVI. és XVII. századi jog' jellemző vonásai közé tartoznak.

'S ezeket egy szempontba egyesítve, tekintve továbbá, mikép az 1526. előtti magyarországi törvények és jogrendszer később is megtartották Erdélyben érvényességöket; az óta pedig a' nemzeti ségek' azon mechanicus különállása, 's a' vallásos és egyházi viszonyoknak azon egyébként a' történetben példanélküli rendezése, melly Erdélyben divatozott, és az erdélyi jog' kifejlődésére olly nevezet-

tesen hatott, Magyarországnak nemzetiségi és egyházi viszonyaitól lényegesen különbözött: látjuk, hogy Erdélynek Magyarországtól elszakadása jogtörténeti tekintetben igen fontos következményeket vont maga után, mellyeket szemmel tartani jelen vizsgálataimnak egyik fő feladata leszen.

III. Magyarország' törvényhozása és jogrendszere Werböcztől fogva 1848-ig.

A' jogtörténet más alapnézetekből indulván ki, mint a' fennálló jognak dogmaticus tárgyalása, e' helyen bátran túlléphetünk azon határon, mellyet az előbbi királyi curia' praxisa vont, 's melly a' magyar jog' újabb commentatorai által talán kétletinél nagyobb szigorral és lelkiösmérettel tartatott meg mindenha. A' jogtörténet egyébiránt a' tulajdonképi történettől is különbözik, a' mennyiben t. i. nem annyira a' nemzetnek vagy státusnak joglétét illető tényeket halmozza össze; mint inkább csak a' divatozó jogrendszernek kifejlődését vizsgálja, 's annak mulékony és maradandó elemeit elkülönöztvén, a' fennálló jogot történeti előzményeinek fejtegetése által világosítja fel.

Ekkép az én feladatomban is közelebb meghatározatván, vizsgálataimban általában az országnak közönséges jogát, egyes részei, kerületei és helységei' municipalis jogaitól megkülönböztetem; az előbbt illetőleg pedig Magyarországnak Werböczy ótai törvényhozását és jogrendszerét három történeti korszak szerint tárgyalom, mellyeknek elseje 1514-től 1723-ig; másodika 1723-tól 1790-ig; és harmadika 1790-től 1848-ig terjed; és mellyeknek mindenikében a' törvényhozást, a' törvénykezést és jogpraxist, és a' jog' doctrinális tárgyalását külön tekintem.

A) Magyarországnak Werböczy ótai közönséges joga

(Jus commune Regni).

Első korszak 1514—1723.

I. Törvényhozás.

A' törvényhozást az ország' alkotmányos rendszerénél fogva az országgyűlés gyakorolta. De miután az 1514-ki országgyűlés Werböczy' akkor elkészült Hármaskönyvének megvizsgálására tíz tagot küldvén ki a' maga kebeléből, ezeknek jelentésére a' 63-dik czikkben ezt végezte: „Quod Jura Regni Regia Majestas statim perlegi facere, et perlecta confirmare, confirmataque et sigillata ad singulos Regni Comitatus remittere dignetur“; — miután továbbá II. Ulászló király ugyanakkor előre bocsátván: „Nobis in praesenti Conventu et Congregatione Generali universorum Praelatorum, Baronum et Regni hujus Nobilium constitutis, iidem Praelati, Barones ac Nobiles universi nostrum accedentes in conspectum, quendam

libellum gentilitia, municipaliaque Jura, ac Leges et Consuetudines eorum vetustas et receptas continentem, Nostro jussu a' Magistro Stephano (Werböczy) collectum et conscriptum Nobis obtulerunt, supplicantes, ut quia ipsi eum libellum in cunctis suis clausulis, articulis et capitulis per Venerabilem Paulum de Warda, Praepositum Sancti Sigismundi, proventuum nostrorum Regalium Administratorem, ac Magnificum Benedictum de Batthyán, Castri nostri Budensis Castellanium, nec non Egregios Magistros Joannem de Ellywelgh Palatinalem, ac Albertum de Bellyén et Paulum Bolyár Personalis Praesentiae Nostrae Protonotarios; item Stephanum Kesserü de Gybarth Regni nostri Hungariae Vicepalatinum, Georgium de Mekche Secretarium nostrum, Michäelem de Zob, ac Paulum de Dombó Juratos Assessores Sedis nostrae Judiciariae, et Stephanum Henzellffy de Petrovz, Directorem Causarum nostrarum Regalium, perlegi, revideri, discuti et examinari faciendo, super eorum legibus et approbatis consuetudinibus recto ordine et debito modo conscriptum esse agnovissent; — propterea ipsum libellum et omnia in eo contenta, quoad omnes clausulas, sensus, capita et articulos in formam nostri Privilegii redigi faciendo, admittere et approbare. eisdemque et eorum heredibus ac posteritatibus pro perpetuis Legibus et Consuetudinibus valiturum autoritate nostra Regia et de Regiae nostrae potestatis plenitudine roborare et confirmare dignamur“; Werböczy' Hármaskönyvét megerősítette; volt már egy munka, mely Magyarországnak fennálló jogrendszerét részletesen megismertette, 's mely — mennyiben szerzője a' divatózó jogszabályokat és jogelveket nem mint magánszemély, hanem a' király' meghagyásából és a' törvényhozó-test' nyilvános helybenhagyása mellett közölte — egyes jogviszonyoknak törvény általi külön szabályozását szükségtelessé tette. Így lehet már megmagyaráznunk, mikép történt hogy, ámbár Werböczy' Hármaskönyvének királyi megerősítésében a' pecsétnek odanyomatása elmaradt, 's ez okból formahiány miatt a' munkának eredeti törvényereje később több oldalról kétségbe vonatott, mégis már 1513-ban azt minden megyéhez szétküldve látjuk, mire hivatkozva az 1518. és 1519. Bácsón egybegyült országgyűlések annak megtartását ismételve elrendelik („Causae — — secundum Jura Regni scripta ad universos Comitatus jam destinata, semper adjudicentur, resque universae discutiantur“); később pedig az erejét megszüntetni törekedő minden ügyekezeteknek ellenében is tekintélyét a' legújabb időig megtartotta; megmagyarázhatjuk azonkívül, mikép a' XVI. és XVII. században, midőn az ország részint a' törökök, részint polgári nyugtalanságok által majd folytonosan hányattatott; az országgyűlések jogelvek' vitatásával és meghatározásával nem igen foglalkodtak; hanem csak a' legsürgetősb' szükségekre hoztak törvényeket, mellyek tehát nem is igen hatottak ezeken túl, 's nem rendszert, hanem csak casuisticát mutatnak.

Látjuk ebből, hogy Magyarországnak ezen idei törvényhozása két irányban működött, mennyiben t. i. *egy részről* a' fennálló jogelvekre nézve Werböczy' Hármaskönyvének megtartása, vagy annak el mellőzésével más törvénykönyvnek készítése volt kérdés alatt; *másikról* pedig igen sokféle tárgyról, 's ezek közt olykor olykor jogkérdésekről is hozattak országgyűlési határozatok.

a) *Első tekintetben* már az 1527 : 3. törvényczikk azt rendeli : „Ut Majestas sua universa Decreta Praedecessorum suorum per illos sedecim electos Jurisperitos, et alios, qui Majestati suae videbuntur, infra futuram Generalem Diaetam emendari, emendataque in unum corpus redigi faciat; illaque in ipsa futura Generali Diaeta ex consensu omnium Statuum hujus Regni, confirmet gratiose.“ Ámbár ezen törvényczikk közvetlenül Werböczy' Hármaskönyvének el mellőzésére még nem látszik vonatkozni, mert 1514 : 63., mely a' Hármaskönyvet megerősítette, szintén rendeli egyszersmind : „Quod universa Decreta jam rectificentur et in unum comportentur“; miből csak az tetszik ki, hogy a' „Decreta Regum“ és a' „Jura Regni“ közt a' XVI. században különbséget tettek, 's az előbbieket alatt királyaink' végzeményeit, a' „Jura Regni“ alatt pedig a' hazai jogelveknek rendszeres és törvényes erővel felruházott egybefoglalását értették, millyen Werböczy' Hármaskönyve volt : még sincs kétség benne, hogy I. Ferdinánd király az ország' törvényeinek és jogainak rendezését gondjai' egyik fő tárgyául tűzte ki magának, miben előrelátható volt, hogy Werböczy' munkájával alig fogna megelégedni. A' későbbi intézkedések csakugyan bizonyítják is ezt; mire nézve következő országgyűlési törvényeink vannak :

1548 : 21. „Videntur per Regiam Majestatem eligendi aliquot viri Jurisperiti, qui *Jura Regni* revideant, et si quid contra aequitatem, Jusque Divinum esse videtur, in melius reformat. Et quicquid per eos fuerit conclusum, producat per ipsos in futura Diaeta, et eodem tempore super illis concludatur per Suam Majestatem.“

1550 : 10. „Probatur Ordinibus et Statibus Regni, quod Majestas Sua de *reformatione Decreti et Juris* interim aequa administratione clementer proposuit. Operae pretium esse censent, inceptum opus, quoad ejus fieri possit, celerius ad exitum perducere; ac proinde et sollicitandos eos, quibus haec provincia demandata est, et largius quoque, quam hactenus sumptus suppeditandos, ut omnis cunctatio facilis tollatur. — 11. Cum autem negotium hoc privilegia, libertates, jura, denique tranquillitatem tum praesentem, tum futuram Ordinum et Statuum Regni in se contineat; iidem Ordines et Status Regni constituerunt, ut simul ac Majestas Sua de hujusmodi revisione, reformationeque per ipsos ad id delectos viros jam absoluta fuerit certior facta; tunc universis Comitatus per litteras suas jubere dignetur, ut ex singulo quoque Comitatu unus aut alter

praecipuus, Jurisque peritus Nobilis ad eum diem, quem Majestas Sua litteris suis praefatis ipsis Comitatibus denunciandum duxerit, deligantur ad Suam Majestatem; quibus sic delectis Nobilibus, simul et Dominis Praelatis, Baronibus ac Judicibus Regni ordinariis, Magistrisque Protonotariis adhibitis Majestas Sua opus reformationis hujusmodi recognosci, pertractari et prout magis videbitur expedire, emendari, corrigi, addique aut imminui quaecunque videbuntur necessaria aut Juri consona, curare dignetur; tandemque his peractis absolutisque Generale Conventum omnibus Regni Statibus Majestas Sua indicat, in eoque Conventu recognitum atque absolutum opus Decretorum hujusmodi reformatorem publice coram cunctis perlegendum, promulgandumque exhibeat; atque ita omnibus Ordinum et Statuum suffragiis, unanimique consensu, voluntate atque approbatione, si quae adhuc in ipsis Decretis sic recognitis addenda, minuenda vel aliter videbuntur esse immutanda, addantur, minuantur atque immutentur, totumque opus ipsum perficiatur ac per Suam Majestatem demum confirmetur, in singulosque Comitatus sub sigillo Suae Majestatis transmittatur; ad solidam, perpetuamque omnium temporum observantiam.“

Ezen törvényczikkhez képest ¹⁾ I. Ferdinánd bizottmányt nevezett, mellynek a' hazai jog' (Jura Regni) rendbeszedése és írásbafoglalása szintegy, mint negyven évvel előbb Werbőczynek, meghagyatott. A' bizottmány' tagjai voltak Gregoriánczy Pál zágrábi püspök, Ujlaki Ferencz győri püspök és királyi helytartó, Mérey Mihály kir. tanácsos és személynök, Zarvaskendi Sybrik Gergely kir. tanácsos, Kamaray Tamás alországbiró, Pókateleki Zomor János kir. ügyek' igazgatója, és Bodenarius Márton bécsi jogtudós. Ezek Werbőczy' Hármaskönyvét vették mindenek előtt tekintetbe, mellynek akkor már második nyomtatott kiadása (és pedig szintegy mint az első, bécsi) létezett; 's ennek alapján új munkát dolgoztak ki, mellyet rövid idő alatt Ferdinánd királynak be is nyújtottak. Ezen munka, mivel négy részből áll, közönségesen *Négyeskönyvnek* (Quadripartitum) nevezetik. A' királyhoz intézett előszavukban ezek Werbőczyről következőleg nyilatkoznak: „In Regno Majestatis Tuae Hungarico regnante olim Rege Uladislaio vir excellens Stephanus Verbőczius rem tantopere neglectam, statuta videlicet et decreta, legesque et consuetudines Regni divulsa, mutila et male cohaerentia in unum convertere volumen, in scripturamque redigere ordinationem adgressus, quid effecerit, opus illud Tripartitum ab eodem editum sufficiens praebet testimonium. Clarum quidem illud, et prout in prima talis partus faectura fieri potuit, satis diligenter eliminatum, atque recollectum, omni laude prosequendum;

¹⁾ Joannes Sægedy: Tripartitum Juris Hungarici Tyrocinium, II. 6. §§. 13. és 14.

in quo tamen et ipso non pauca sunt vel penitus ommissa, quae omitti non debebant, vel autem aliter, quam Juris Divini, naturalisque aequitas, vetusque Regni observatio exposcere videbatur, praesertim in negotio probationum, juramentaliumque depositionum, et aliis multis posita. Nam in quibus rebus dispositioni Juris communis tam Canonici, quam Civilis adversetur, ne commemorare quidem operae pretium existimamus, cum decreta hujus Regni Hungariae ad normam, regulamque illius Juris, sicut ab initio redigi noluerunt, ita neque redigenda sunt. Hi tamen operis praefati Tripartiti defectus non sunt tanti aestimandi, ut per eos nomini Verböcziano aliquid detrahi possit; primus enim ille inventor est, cujus singulari cura et diligentia, vigiliisque non modicis, doctrina quoque et eruditione, ac rerum experientia non vulgari leges et constitutiones, atque observationes, consuetudinesque Hungariae in novam pulchritudinem, atque moderatum et bene digestum compendium pervenere. Nullum autem penitus admisisse vel errorem, vel defectum coelesti quidem sapientiae peculiare est, humanae vero imbecillitati nullo modo possibile, eo quod humanorum operum ratio talis est, ut nihil fiat adeo politum, adeove absolutum, ut non in melius reformari possit. *Atque de ipso quidem Tripartito opere hoc pronunciaré libere, ingenueque possumus, quod nisi felicioribus illis adhuc temporibus Verböcziana opera illa prodiissent in lucem, magna profecto pars rituum et consuetudinum, judicialiumque hujus Regni observationum per subsequentes postea bellorum procellas, atque tempestates, quae in campis potissimum Mohácsis in similitudinem cladis Cannensis detonaverunt, cum tot clarissimis illis obrutis ingeniis pressa jaceret.*“

De, ámbár a' Quadripartitum hazánkknak azonkori legjelesebb jogtudósai által nagy szorgalommal dolgoztatott ki, törvény' erejére még sem emeltetett. Az 1553 : 15. tcz. rendeli ugyan : „Quod ad revisionem reformati Decreti (itt ezen név alatt a' négyes-könyv értetik) attinet in presenti Conventu faciendam, cum majoris ea res momenti visa esse sit, quam ut minimo negotio, brevique temporis spatio et inter ceteras nunc curas absolvi queat; statutum est, ut ad festum S. Lucae proxime futurum ex singulis Comitatibus unus vel alter Nobilis ad id unum duntaxat pertractandum concludendumque; similiter et ex Transylvania, Sclavoniaque, nec non ex singulis Capitulis, Civitatibusque potiores quinque (? talán „quique“) sumptibus eorum Posonium deligantur, per quos ita delectos (praesentibus ibidem authoribus reformationis, nec non Judicibus ordinariis, aut eorum Protonotariis et Vicesgerentibus) revisio ista omnis diligenter et accurate recognosci, et prout ex usu Regni et justitia fuerit esse visum, concludi et Sacrae Regiae Majestati clementer acceptanda et revidenda proponi debeat, quam etiam Majestas Sua revideat et recognoscat; et postea in proximo Conventu Generali

denuo cum fidelibus suis Statibus perlegat, et quae ulterius discutienda et concludenda fuerint, de eorum consilio discutiatur, prout maturius visum fuerit, agat et concludat; ac ita demum ejusmodi reformationem absolutam auctoritate sua Regia approbet, confirmet et promulget. Ac praefatos quidem delectos sine alia vocatione ad id operis ad diem, locumque praescriptum convenire debere, in hoc ipso Conventu est omnium approbatione conclusum.“ De ezen másik gyűlésnek eredményéről, noha hihető, hogy megtartott, mitsem tudunk ¹⁾. Az 1563 : 30. tcz. az előbbi rendelést megújítván, ezt mondja : „Quoniam superioribus annis Sacrae Caesareae et Regiae Majestati per Status et ordines Regni supplicatum extitit, ut Leges et Jura Regni istius sui Hungariae propter non paucos in illis abusos per idoneas et jurisperitas personas Locumtenenti tunc suo adjunctas certum in ordinem redigenda, necessariisque in locis et punctis reformanda curare dignaretur; idque ab illis, quibus hunc laborem Sacra Sua Majestas demandare dignata fuit, factum praestitumque esse intelligit; necessario Suae Majestati supplicandum duxerunt, ut delectis ex unoquoque Comitatu, Capitulis praeterea et Liberis Civitatibus idoneis, juriumque et legum Hungariae peritis hominibus, ac per Sacram quoque Majestatem Suam adjunctis aliquibus Jurisperitis personis, dignetur primum diem mensis Augusti anni proxime venturi, in quo ad Dominum Locumtenentem conveniant, praefigere; iisdemque ea, quae per dictas personas revisa et in unum comparata ac Sacrae Suae Majestati praesentata fuere, perlustranda et revidenda; ac si quae videbuntur reformanda, et denique Suae Majestati rursus ad ulteriorem deliberationem offerenda, extradare; et postea in proxima futura Diaeta publico Regni consensu et approbatione publicare et clementer confirmare.“ De ezen intézkedésnek sem lett foganatja, úgy hogy a' Quadripartitum egészen félre tétetett. Figyelemre méltó, mit e' tekintelben Szegedy mond ²⁾, 's mire Kovachich József Miklós némi észrevételt tesz ³⁾. Kitionich, bár méltányolva, a' Quadripartitumot mégis csak mint magán munkát idézi ⁴⁾.

Még a' XVII. században is a' bécsi békeség' XI. pontjának alapján sürgettetett többször a' roformatio Decretorum (Koron. ut. 1608 : 1., 1609 : 69. 'stb); eredményre azonban nem találunk. 'S úgy történt, hogy Werbőczy' Hármaskönyvének tekintélye később kétségbe többé nem vonatott; 's hogy nem az országgyűlésnek, hanem két lelkes magyar püspöknek, Mossóczy Zákárnak és Telegdi Mik-

¹⁾ Lásd M. G. Kovachich : Suppl. ad Vestigia Comitiorum III. kötet. 237. é 238. l.

²⁾ Rubricae s. Synopses titulorum 'stb. Juris Ungarici. Tyrnaviae 1734. Pars II. 113. l.

³⁾ Astraea, tom. II. Budae 1823. 168. l.

⁴⁾ Directio Methodica. Cap. II. Qu. 3. Cap. VI. Qu. 4. és Cap. IV. Qu. 27.

lósna, kik ebben csak mint magánszemélyek jártak el, köszönjük hazai törvényeink' azon gyűjteményét, melly először 1584-ben jelent meg nyomtatásban, 's melly utóbb Corpus Juris Hungarici néven jogtudósainktól általánosan használtatott. Mivel pedig ez a 'törvényhozás' minden hozzájárulása nélkül készült, ugy tekintendő, mint a' hazai jog' doctrinalis művelésének egyik eredménye, mellyről alább még szó lesz.

b) *Mi már a' magyar törvényhozásnak egyes, főkép a' polgári jog' körébe tartozó jogkérdésekre vonatkozó határozatait illeti, a' fennebb kiindulási pontul vett 1514. esztendőtlől 1723-ig a' következőket veszszük észre:*

α) *A' hon' lakosainak személyjogi állását tekintve, a' régi felosztás: nemesekre (kikhez a' 1: 2. értelmében magánjogilag a' főpapok és főurak is számítottak), polgárookra és parasztoakra, teljes épségében maradt, sőt a' személyjognak alaprendét foglalta magában. Egyes intézkedések mindazonáltal tétettek, mellyek az ide tartozó elveket részletesen tovább fejtették ki.*

1550 : 77. A' honfiúsításra (indigenatus) nézve szabályozó határozat hozatik. Ez által egyszersmind az idegeneket sok jogoknak bírhatóságában megszóritó elébbi törvények határozottabb értelmet nyertek; p. o. nemesség és nemesi jószágok' szerzését illetőleg 1630 : 30.

A' nemesi praerogativa a' törvények' különös védelmében részesült. Látszik ez főkép ott, hol a' nemesek' érdekei a' polgárokéival jöttek összeütközésbe, p. o. 1647 : 78., melly későbbi törvények által többször megerősített (1649 : 19, 1681 : 42, 1715 : 36.)

Általában észrevehető, hogy a' szabad királyi városok' autonómiaja, melly a' XIV. és XV. században azoknak majdnem teljes önállóságot adott, ezen idő alatt mind szorosabb korlátok közé szorítottatott. Sokat tett e' tekintetben főkép az ország' felső részeiben a' vallás és a' nemzetiség' kérdése, mellyre nézve a' szabad kir. városokat illetőleg, p. o. v. ö. 1608 : 13 a. c.; 1609 : 44; 1613 : 40. Schwartner (Statistik des Königr. Ungern, másod. kiad. I. köt. 125 's k. l.) néhány ezen törvényeknek felvilágosítására szolgáló érdekes adatot közöl. Ugy szinte 1625 : 40. és 1659 : 71., mellyek a' városi mesteremberek' készítményeinek árszabását a' megyei gyűlésekre bizzák, és a' 'czéhek' autonómiaját illetőleg 1715 : 79. a' városi polgároknak elébbi kedvezőbb jogi állását sok tekintetben rosszabbra változtatta.

De még kedveltebb színekben mutatkozik a' parasztok' személyes állása.

Tudva van, mi kemény határozatokat hozott a' parasztnépre az 1514-ki országgyűlés, és ki csak némileg járatos hazánk' XIV. és XV. századi jogtörténetében, első pillanatra látja, hogy ezen országgyűlésnek a' parasztosztályra felette mostoha, sőt ellenséges

szelleme Werböczy' III : 25—31. címjeit is átlengi. Hogy az ezen törvényekben foglalt határozatok az örök igazsággal össze nem férnek, tehát a' humanitas' szempontjából igazságtalanok, azt magok elismerték az ország' rendei, 1547 : 26. ekkép nyilatkozván : „Cum variis exemplis vetustis et recentioribus saepenumero innotuerit Dei Optimi Maximi vindex ira ob peccatum populi aliquod gravius ; neque ulla res magis ab aliquot annis florenti quondam Ungariae no-cuisse videatur, oppressione colonorum, quorum clamor ascendit jugiter ante conspectum Dei : ad avertendam indignationem summi omnium rerum Opificis, ejusdemque benignitatem, pietatem et clementiam aliquando tandem afflicto huic Regno reconciliandam ; — Ordines et Status Regni concluderunt“ 'stb. De bár nem hiányzott a' törvényhozásban a' jó akarat, mégis minden rendelkezési, melyeket a' parasztok' érdekében hozott (p. o. 1538 : 21 és 22. kőrös; 1547 : 27; 1548 : 48; 1550 : 37; 1553 : 13; 1556 : 27 és 28, 1608 : 13 p. c. 'stb.), mivel mind a' földesúr' mind a' parasztl' javát, az előbbinek megszorítása nélkül akarta összeegyeztetni, 's így lehetetlen után törekedett, siker nélkül maradtak. A' parasztl' rögghöz volt kötve, és maga a' király is csak földesúrnak beléegyezésével jutalmazhatta őt nemességgel (1622 : 17, 1630 : 30 'stb.).

β) A' *vagyonjogot illetőleg*, miután a' parasztl' jószágra nézve Werböczy' elve (III : 30) : „Rusticus praeter laboris mercedem et praemium in terris Domini sui, quantum ad perpetuitatem, nihil juris habet ; sed totius terrae proprietatis ad Dominum terrestrem spectat et pertinet“ oly annyira fentartatott, hogy 1715 : 62. értelmében az még hűtelenség' esetében is a' földesúrra szállt ¹⁾ ; a' városi jószágok' állása pedig tulnyomólag a' városok' *municipalis* statutumai által szabályoztatott, úgy hogy 1647 : 87. szerint csak hűtelenség' esetében tartotta meg erejét azon régi szokás, mely szerint azok a' kir. fuscusra szálltak (p. o. Fejér V. 2. 106), de azon határozott hozzáadással, hogy kik illy polgári jószágokkal kir. adomány által kegyelmeztettek „Donatarii tales hereditates in Civitatibus et oppidis territorisque eorum existentes, *Jure Civili* possideant ;“ itt egyedül *nemesi jószágokról* (jura possessionaria) és *nemes személyek' vagyonáról* lehet szó.

Mellözve az u. n. inscriptiókat, melyek nem közvetlenül törvények, hanem csak a' törvények' korlátai közt az inscriptionalis levelek által szabályoztatottak ; mindenek előtt észreveendő, hogy egyházi személyek (1498 : 55 és 65 ; 1647 : 17) és szabad királyi városok (1542 : 33. poson.) nemesi jószágok' szerzéséből kizárattak.

Nevezetesek az 1542-ki beszterczebányai czikkek, melyek a' jószágoknak erőszakos elfoglalásaira nézve intézkednek, minden

¹⁾ Hogy ez régenten nem úgy volt, kitetszik Fejér' Codex Diplomaticusában foglalt több okiratokból p. o. VIII. 5. 233. l.

adományokat és inscriptiókat, mellyek II. Lajos' halála óta „*per adhaesionem*“ történtek, érvénytelenítének; 's általában az előbbi háborús idő alatt megzavart birtokviszonyokat, mennyire a' körülmények engedték, rendezik. A' koronázás előtti 1608 : 9. a' kir. adományok és inscriptiók' kiadásainak módjáról rendelkezik.

A' magszakadás' eseteiben eljárásról szól az 1618 : 47., melly Kitonich' Dir. Meth. Cap. I. Qu. 3. által nevezetes felvilágosítást nyer.

Hütlenségből adományozásokra nézve főkép nevezetes az 1563 : 47. tcz. De miután a' hütlenség' eseteire nézve ezen egész korszak alatt az I : 14-ben foglalt elvek szolgáltak zsinórmértékül, nem lesz érdek nélküli ezen elvek' alkalmazását néhány példából közelebb megismerni. Szabadjon e' tekintetben következő királyi adományokat idéznem.

1546. Posonii 14-a Februarii, I. Ferdinándnak adománylevele, melly által Zedy Pálnak, Abauj vármegye' alispánjának Korláth-lánczban egy birtokrészt Láczy János és Mihály fiának hütlenségéből adományoz : „in quam ex eo incurrissent, quod iidem nescitur qua temeritate et furore ducti, fraterni vinculi et amoris obliti nobilem similiter Láczy ipsius Joannis ex sorore fratrem ex quadam contentione inter eosdem ratione certarum terrarum orta super iidem terris, pro quibus contendebant laetalibus vulneribus affecissent et fraterno se sanguine contaminassent.“ (Az eredeti adománylevél' kivonatja)

1546. Praegae 23-a Augusti, I. Ferdinánd Kunowith Miklóst hütlenségeért megkegyelmezi : „quam ex eo incurrit, quod superioribus temporibus idem Nicolaus Kwnowyth iter agens fortuito incidisset in nobilem Michaellem Tybolth, variosque inter eundem miscuissent sermones injuriosos, ex quibus orta inter eosdem contentione et jurgiis ipse Nicolaus Kwnowyth eidem Michaeli Tybolth in mutua digladiatione aliquot vulnera inflixisset, ex quibus ipse Michael mortem obiisset.“ (Az eredeti kegyelemlevél' kivonatja)

1547. Lythomericii 16-a Februarii, I. Ferdinánd Gróf Bernát, György, Ambrus és Farkasnak adományozza Wyczai Wyczay Mihálynak Sopron megyében fekvő jószágait ennek hütlenségéből : „quod idem Michael Wyczay anno superiori hominem Regium de Curia Regia, et testimonium Conventus Ecclesiae de Saag ad exequendam sententiam pro parte nobilium Dominarum Dorotheae relictæ quondam Francisci Fywssy ac Clarae filiae ejusdem, consortis vero Egregii Nicolai Goszthonyi contra et adversus Magnificum Franciscum Nyary de Bodeg etc. in Sede Judiciaria Suae Majestatis obtentam transmissos, dum ad faciem possessionis ejusdem Francisci Nyary Harasztheryen vocatae in Comitatu Honthensi habitæ vicinis et commetaneis ejusdem ibidem legitime convocatis accessissent, ipsamque executionem debito modo peragere voluissent, cum certis suis complicitibus armata manu impetu facto comprehendisset, cap-

tosque primo Regium et dicti Conventus homines, deinde Nobilem Emericum Balogdy unum vicinorum, et quendam Stephanum servitorem prænominati Nicolai Goszthonyi, qui eosdem Regium et Conventus homines comitatus fuerat, et plures alios praesentes in terram dejectos misere plagis multis et verberibus affecisset, ex quibus quidem vulneribus servitor prænominatarum dominarum Dorotheae et Clarae filiae ejusdem, nec non Blasius Zalathnay et Stephanus Tót mortem obiissent; reliqui vero etiamnum aegritudinis lecto decumberent.“ (Az eredeti adománylevél' kivonatja)

1548. Augustae Vindelicorum 15-a Aprilis, I. Ferdinánd Feledy Eustach és Gothoy Miklósnak adományozza Cholthoi Baso Mátyásnak Gömör megyében fekvő jószágait, 's névszerint Choltho helységnek birtokrészét annak hűtlenségéből: „in quam ex eo incidisse dicitur, quod malo ductus spiritu oppida Thysolcz et Gemer vocata in Comitatibus Honthensi et Gemerensi, nec non ecclesiam in possessione Rymabanya in eodem Comitatu Honthensi habitam igne exurenda curasset; falsam item et adulterinam monetam contra auctoritatem Regiam totiusque Regni Hungariae cudi fecisset, multaque nefanda facinora perpetrasset.“ (Az eredeti adománylevél' kivonatja)

1548. Viennae 21-a Julii, I. Ferdinánd Panydaróczy Jánosnak és Szilassy Györgynek adományozza Pynczi Juhos Péter' jószágait Nógrád megyében, annak hűtlenségéből: „quod idem Petrus Juhos ex quadam controversia et contentione inter se et Nobilem quondam Ladislaum Nagdaróczy orta eundem interfecisset.“ (Az eredeti adománylevél' kivonatja)

1552. Praegae 13-a Januarii, I. Ferdinánd Witéz Ferencznek és Nagy Bertalannak adományozza Ispán Péter a' csanádi vár' parancsnokának Külső-Szolnok megyében fekvő Kakath és minden egyéb jószágait annak hűtlenségéből: „quod idem superioribus diebus dum Thurcae religionis christianae et patriae hostes Regnum Hungariae infesto Marte invasissent — — praedictam arcem Chanadiensem desertam omnibusque praesidiis destitutam reliquisset et manibus dictorum hostium tradidisset.“ (Az eredeti adománylevél' kivonatja)

1552. Viennae 20-a Januarii, I. Ferdinánd Alagy Jánosnak adományozza Beken Györgynek Borsodban fekvő Sajónemphy és Czenterffalwa, továbbá Gömörben fekvő Banvewy, Zenthkirály és Zwahffew nevű jószágait annak: „hűtlenségéből quod idem malo seductus spiritu ac Divinae legis mandato posthabito nobilem Stephanum Sayonemphy fratrem suum condisionalem nece miserabili interimisse dicitur.“ (Az eredeti adománylevél' kivonatja)

1552. Viennae 7-a Februarii, I. Ferdinánd Muthnoky Mihálynak, Chwzy Peternek és Nagwath Ferencznek adományozza Myskei Perkewd Mihálynak Zabolch megyében fekvő Miske helysége' részeit

és más jószágait annak hűtlenségéből: „quod idem in quadam causa, quae inter ipsum tanquam in causam attractum ab una ac Nobilem Stephanum Kazdag de Nadwdwar veluti actorem partibus ab alia, ratione et praetextu certorum negotiorum mota coram Personalis in Judiciis Locumtenente ceterisque Judicibus Sedis Suae Majestatis Judiciariae contra Jura, Leges et Decreta Regni binariam repulsionem temere fecisset, exindeque in terminis celebrationis judiciorum festorum B. Lucae Evangelistae a. 1549. et epiphaniarum etiam proxime praeteritarum in nota perpetuae infidelitatis fuisset convictus.“ (Az eredeti adománylevél' kivonatja)

1555. Oeniponti 3. Octobris, I. Ferdinánd Ruskai Soos Mátyásnak, Péternek és Jánosnak, és Hagymassy Péternek, adományozza Wezzewd András' jószágait annak hűtlenségéből: „quod idem nobilem Dominam Annam de Wezzewd materteram suam usque ad effusionem sanguinis verberasset.“ (Az eredeti adománylevél' kivonatja)

1576. Viennae 2. Aprilis, Rudolf Chernelháza Chernel Tamásnak és Jóó Balázsnak adományozza ösvegy Székely, másképp Dalnoki Vaska Antalné Maghy Zsófiának jószágait annak hűtlenségéből: „quod ea immemor fidei et honoris sui Dei et hominum timore postposito eundem Anthonium Szekel alias Vaska de Dalnok maritum suum nescitur quo maligno spiritu ducta conductis ad id siccariis et latronibus nihil tale formidantem in domo sua propria animo deliberato crudeliter interfici curasset.“ (Az eredeti adománylevél' kivonatja)

1576. Viennae 21. Aprilis, Rudolf Erdewdi Pálffy Tamásnak, palotai kapitánynak adományozza Borssy Gergelynek jószágait annak hűtlenségéből: „quod idem Gregorius Borssy nescitur unde motus immemor fidei Christianae nuper ex arce Suae Majestatis Palotha clam ad Turcas transfugisset et damnatae sectae Mahometicae adhaesisse dinoscitur.“ (Az eredeti adománylevél' kivonatja)

1582. Viennae 6. Martii, Rudolf Buchai Budachky Györgynek adományozza Barilovich Dorottyának Zágráb megyében fekvő Baryllovichagrad vagy Gorycza vára birtokrészét annak hűtlenségéből: „quod eadem Dei hominumque timore postposito, honorisque sui immemor cum Nobili Gaspare Barilowith fratre suo carnali concubuisse et susceptum ex illo infantem interemisse dinoscitur.“ (Az eredeti adománylevél' kivonatja)

1613. Ratisbonae 21. Augusti, II. Mátyás Rueber György hadi tanácsosának adományozza Chomaközy Endre' jószágait annak hűtlenségéből: „quod idem Andreas Chomaközy superioribus annis Dei et hominum timore postposito Egregium Nicolaum Bornemisza in proprio suo domicilio armata manu adorsus fuisset et ex animo deliberato praeconceptaque malitia eundem interfecisset.“ (Az eredeti adománylevél' kivonatja)

1613. Ratisbonae 4. Septembris, II. Mátyás Ztarchay Gáspár-

nak és Vrnoczy Györgynek adományozza előbb Petrichevich Gáspárné, akkor pedig Gersei Petheő Jánosné Bedekovich Dorottyanak jószágait annak hűtlenségéből: „in quam eadem ex eo, quod Dei et hominum timore postposito cuidam feminae tunc servitrici suae Helenae Thutzich nasum abscondi curasset, poenamque super mutationibus membrorum iuxta leges et Decreta Regni editam subire formidando incurrisse dinoscebatur.“ (Az eredeti adománylevél' kivonatja) 'stb. 'stb.

A' királyi adományozásnak szabályai a Hármaskönyv' tartalma szerint alkalmaztattak. Különös intézkedések csak az új adományra nézve látszottak szükségeseknek, mellyek az 1464: 20. és 1492: 78. nyomán 1514: 33. 1545: 38. és más törvényekben tétettek, míg végre az 1715: 70. tcz. az új adományt úgy rendezte, mint az a' legújabb időkig fennállt.

Érdeklél bírnak még azon változások is, mellyek a' nemesi jószágok körüli *iktatások* (statutiók) iránt történtek. Régenten nem csak a' királyi adományokban, hanem úgy szólván minden birtokváltozásokban szükséges volt a' beiktatás. Werböczy mondja (I: 63) hogy: „omnes fassiones perennales super quibuslibet bonis ac juri-bus possessionariis inter alienos ac extraneos quocunque modo factae; imo etiam pignoris titulo ultra summam quinquaginta florenorum celebratae et emanatae infra integram unius anni revolutionem statutione legitima firmari solent atque debent.“ Sőt vannak példák, hogy örökösés' eseteiben is a' beiktatás kívántatott ¹⁾. Még az 1542-ki beszterczebányai 23. tcz. intézkedik olly „Donationes et inscriptiones, contractus item de successionibus bonorum et hereditatum erecti, nec non emptiones perennales, Regii consensus et impignorationes“ körül, „quibus *videlicet* statutiones legitimae ex Decreto Regni necessariae sunt.“ Azóta a' haza' belzavarai miatt a' statutiók gyakran nehézséggel jártak. Az erre vonatkozó törvények p. o. 1543: 35., 1563: 45. kor. ut. 1608: 21. 'stb. mind csak adományzott jószágokba iktatásokról szólnak; míg végre az 1647: 125. tcz. azt határozta, hogy elzálogosításoknál *statutio* nem kívántatik, mit a' későbbi szokás örök bevallásokra és más egyszerű birtokváltoztatásokra is kiterjesztett.

'S ezek azon elváltozások' fővonásai, mellyek a' XVI. és XVII. században a' magyarországi vagyonszerzésben történtek. Látjuk, hogy általok a' magyar polgári jog semmi lényeges változást nem tapasztalt, 's hogy Werböczy' tekintélye ezen irányban meg nem szorított.

A' kor' viharos eseményei mindazonáltal a' birtokviszonyokra nézve a' törvényhozásnak még néhány más jellemző intézkedéseire

¹⁾ P. o. Horváth István: Werböczy István' emlékezete, II. Pesten 1819. XXVII, LXVIII, LXXX. 'stb.

adtak alkalmat; de mivel ezek elvhatározatot nem foglalnak magokba, a' legnevezetesbeknek általános említése itt elég legyen. Tartoznak ide főkép az erőszakos birtokháborgatásokról szóló törvények, p. o. 1595 : 36; 1596 : 49; K. u. 1608 : 3. és 4; 1638 : 27; 1647 : 81; 1649 : 18. 'stb; ugy szinte az elévülés' kiszabott idejéből bizonyos számú éveknél kizárása, p. o. a' beszercezbányai 1542 : 22., a' mohácsi ütközet óta lefolyt 15 évet és 6 hónapot, az 1622 : 58.; 1596-tól 1622-ig 18 esztendő, az 1649 : 93. az ezen országgyűlést megelőzőtt 7 esztendő; az 1681 : 29. 1670-től kezdve általában a' zavaros esztendőket, mellyek 1699-ig, sőt a' függő perekre nézve 1700-ig számíttatnak; 1715 : 70. 1703-tól 1711-ig 8 esztendőt vesznek ki az elévülési számításból 'stb. 'stb.

γ) A' *tartozási jogra* (jus obligationum) nézve, miután az 1486 : 17. és 1492 : 38. tcz. azon elvet mondják ki: „Quod secundum quod se quisque obligavit, iudicium et iustitiam recipiat“; Werbőczy' Hármaskönyve pedig magába foglalja a' szabályokat, mellyek szerint örök bevállásoknak akkor időben történnie kellett (mihez — mint már láttuk — az ünnepélyes iktatás is tartozott a' maga jogi következményeivel), nemesi jószágoknak elidegenítésében bizonyos eljárási mód volt meghatározva. Pótlólag 's az 1471 : 26-ra vonatkozólag rendelte a' pozsonyi 1542 : 40. tcz., hogy „Fassiones seu inscriptiones, si quas aliqui Dominorum ac Nobilium, sive per aliquam violentam coactionem, sive alia quacunq; causa illegitima in praeiudicium filiorum, fratrum et aliorum haeredum suorum super castris, castellis et aliis quibusvis bonis et iuribus possessionariis a tempore obitus Regis Ludovici fecissent, de iure et de facto irritae sint“; mit későbbi törvények p. o. 1552 : 17; kor. ut. 1608 : 18., 1687 : 13., 1715 : 53. 'stb. általános és minden szerződésekről álló elv' erejére emeltek.

Letételekről (depositum) az 1638 : 28. és 1647 : 106. és 107. tcz. azt határozzák, hogy ki a' magánál letett jószágot birói felszólítás után eltagadja, violentialis büntetésbe essék; sőt az 1622 : 16. súlyosabb esetekben a' kétszeres megtérítést és a' becstelenség' büntetését is határozzák.

Jószágok' elzálogosításáról jellemzőleg mondja Werbőczy (l. 80.): „Quamquam iura possessionaria impignorantia nedum possidere aut gubernare damnabile, salutique contrarium, verum etiam aliquid de illis scribere, formidabile videatur; quoniam tamen leges Imperiales atque civiles ejus usum admittunt, adeo in hoc Regno partibusque sibi subjectis usus iste perniciosus multum inolevit, incrementumque grande cepit 'stb.“ Ezen szokás a' XVI. és XVII. században is annyira divatozott hazánkban, hogy ezen idej országos törvények a' nemesi jószágok' elzálogosításáról többször intézkedtek. Nevezetes, mi módon terjesztetett ki zálogügyekre nézve a' megyék' birói illetékessége (1504 : 7; 1618 : 62.; 1625 : 53.; 1638 : 29.;

1649 : 41.; 1681 : 33.). Említendő azonkívül, hogy hazánknak XVII. századbeli törvényhozása koránt sem mutatott már annyi ellenszenvet a' zálogkérdések iránt, mint Werböczy. A' Hármaskönyv szerint a' nemesi jószágoknak elzálogosítása felette meg volt nehezítve. Az I : 60. szerint nemesi jószágok' elzálogosításának hiteles felvállás' formájában kellett történnie; 's ha a' zálogsomma ötven forintnál nagyobb volt, az I : 63. szerint ünnepélyes beiktatás (statutio); ha pedig a' jószágnak közbecsü árát meghaladta, az I : 65. szerint királyi helybenhagyás (Consensus Regius) kívántatott. A' későbbi törvények már sokkal engedékenyebbek voltak. Az 1655 : 52. rendeli, hogy „litterae obligatoriae sigillis et chyrographis privatis super pignore emanatae, ac usu et possessione reali bonorum oppignorationum roboratae, in quibuscunque Judiciis validae sint, admittanturque.“ Már előbb az 1647 : 125. határozta volt, hogy minden zálogot csak az egész zálogsummának visszafizetése mellett lehet viszszaaváltani, 's hogy az elzálogosított jószágot senki annak közbecsü áraért vissza nem veheti többé. Az 1635 : 90. pedig elv gyanánt, melly későbbi törvények által többször megerősítettett, azt rendeli : „Ut conditiones in litteris pignoratitius non de summa duntaxat expressae, sed et aliae justae ac legitimae observentur.“

Pénzbeli 's névszerint világos adósságokról (debita liquida) az 1492 : 92. tcz. rendeli : „Si quis causabitur, sibi aliquem debitorem fore manifestum, hoc est, si debitor fuerit apertus et manifestus, qui debitum hujusmodi non negat, et materno sermone „szembesraló adós“ nuncupatur; talis etiam debitor detineri et ex parte ejusdem juxta Regni consuetudinem judicium fieri valeat.“ Ezen törvény, hozzá járulván még a' kamatokra nézve az 1647 : 144., volt a' XVIII. századig az egyedüli szabály, melly tiszta pénzbeli adósságokról létezett. Különös említést érdemel még e' tekintetben az 1622 : 41. tcz. rendelete, miszerint „debita (kötelezvények értetnek) Regnicolarum extranei praeemere vel coemere nec possint, nec debeant; et si qui extranei debita Regnicolarum praeemissent vel coemissent, aut in futurum praeemerent vel coemerent, tales in acquisitione hujusmodi debitorum tam intra, quam extra Regnum incompetentes habeantur, ac tam emptor, quam venditor hujusmodi debitum amittant : salva tamen priorum debitorum per ipsosmet creditores in legitimis instantiis acquirendorum facultate utrinque permanente.“

Végre a' *haszonbérleti* viszonyok is nyertek ez időben törvény által némi új szabályozást; névszerint a' vámszedési jognak és az egyházi tizednek kibérlése. Az elsőre nézve főkép az 1630 : 15.; 1647 : 91.; 1649 : 79.; 1655 : 29. 'stb.; a' másodikra nézve az 1481 : 8. tczikknek megváltoztatásával hozott törvények, t. i. 1546 : 55.; 1547 : 35.; 1548 : 61. 'stb.; de főleg az 1647 : 95. és 1655 : 89. említendők.

δ) *Családi és öröködési viszonyok.*

A' családviszonyok minden nemzetnél a' népélet' legtisztább nyilatkozatai közé tartoznak, és a' nemzetiség' szellemének leghívebb tükörképét mutatják. De bár e' szerint a' nemzetek' belső történetének legérdekesebb oldalát képezik, polgári törvények által mégis csak annyiban szabályoztatnak, mennyiben a' házi körnek alapját teszik, és e' tekintetben rendeztetésök a' státushatalomnak különös érdekében fekszik. A' családviszonyok nagyobb részt valási és erkölcsi törvények alatt állnak, és a' polgári törvények, midőn rólok intézkednek, rendelkezésekben a' vallás és erkölcsiség' kívánalmait is tartásáig mindig szem előtt.

Kitetszik ebből, hogy irott polgári törvényekben a' nemzetek' családi életének és családviszonyainak teljes képét nem igen találhatjuk; 's így nagyon hibázna, ki a' régi magyarok' családi életét egyedül Werbőczy' Hármaskönyve és régibb irott törvényeink után akarná megítélni. Ezekben a' magyar családélet' jogi oldalát látjuk kifejtve; fő momentumainak pedig csak némi nyomdokaira találunk. Sőt Werbőczy, a' XV. századi mívelt jogtudós, midőn I : 51. 's k. czímeiben az atyai hatalomról szól, a' romai jog' szabályait oly viszonyokra nézve is tekintetbe vette, hol a' magyar jognak szelleme egészen más irányt mutat, p. o. I : 52. és 53.

Mind a' mellett Werbőczynek egyes nyilatkozatai a' régi magyar családviszonyokra nézve igen becsesek. Tartozik ide főképen I : 51., mellyből világosan kitetszik, hogy mindaddig, míg a' gyermekek az atyai hatalom alól fel nem mentetnek, ők *összesen* egy magába zárt házi-kört képeznek, mellynek feje a' családapa, 's melly nem csak a' gyermekeket, hanem a' fiak utáni unokákat is magába foglalja. Az atyai hatalom alól felszabadulásról mondatik, hogy „*juxta consuetudinem patriae nostrae ex parte filiorum per solam bonorum et jurium possessionariorum cum patre divisionem, ex parte vero filiarum, per earum desponsationem et nuptiarum solennitatem seu matrimonii consummationem fieri consuevit.*“ Hogy ezen viszonyokban közös háztartás volt, magától értetik; de felette fontos ezen családi közösségnek befolyása a' családbirtok' jogi állására. Atyjok' halála után is, míg a' testvérek nem osztozkodtak, fennállt köztök jószágra nézve is a' közösség, és I : 43. szerint „*fratres indisivi infra divisionis tempus et lucrum et damnum aequaliter participare, sufferroque et tollerare debent;*“ osztály után pedig az osztályozott jószágok ösiek, 's ezen természetöknél fogva, csak igen kevés, a' család' különös érdeke által indokolt eseteken kívül, a' családtól el nem idegeníttethetnek, és egyedül az I : 60 (§. 8.) és 83. czímek' korlátai közt elzalogosíthatók.

Ezen szoros kapcsón, melly régenten nálunk a' család' tagjai közt létezett, a' XVI. és XVII. századi törvényhozás sokat tágitott. A' személyes összefüggés megmaradt ugyan lényegében azután

is; de a' családi birtokra nézve nevezetes változások történtek. Az osztatlan állapotról az 1655 : 54. azt mondja : „*Cum notabili fratrum indivisorum injuria fieri solet, ut medio tempore indivisionis, uno fratre acquirente, altero vero dilapidante, tempore divisionis fratres, etiam in remotiori gradu existentes, lucrum et damnum aequaliter participare sufferreque debeant. Ob hoc statutum est, ut lucrum et damnum juxta P. I. t. 43 inter fratres tantum carnales et uterinos indivisos currat, locumque habeat et non ultra.*“ Az 1723 : 47. ezen elvet fentartja ugyan, de egyszersmind úgy magyarázza, hogy közös osztálynak tárgya egyedül a' közös vagyonnak gyümölcséből szerzett jószágok legyenek; más szerzemények pedig a' szerző' szabad rendelkezésétől függjenek „mutua nihilominus in praemissis bonis legali successione in casu defectus seminis pro reliquis fratribus vel sororibus, aut eorundem haeredibus in salvo permanente.“

A' családi jószágoknak ősi *micolta*, mikép az I : 58—61-ben megfejtetik, szintén megtartatott *elvben*; de az elvnek alkalmazása a' XVII. században már úgy történt, hogy egyszersmind egy új tan' alapkövét foglalja magába. Az ősi jószágok' elzálogosítására vonatkozó 1635 : 90.; 1647 : 125. (§. 1.), és 1655 : 52. (§. 1.) már fennebb voltak említve; 's ezen törvények, főkép az 1647 : 125., érvénytelenített örök bevallásokra is kiterjesztettek. Néhány tartozásokért pedig az ősi jószágok soha nem kezekedtek, p. o. az írott hitbérért, a' női hozományról (hacsak a' beruházás be nem bizonyított) 'stb.

Az ősi jószágoktól lényegesen különböznek a' *szerzeményiek*, melyekről az I : 5., 51. és 57. szerint azon általános elv áll, hogy szerzett jószágával kiki szabadon rendelkezhetik. Ezen szabad rendelkezési jog nem csak szerződési, hanem öröködési viszonyokban is lényeges jelentősséggel bír; mennyiben végrendeleti intézkedéseknek egyedül szerzeményes jószágok lehetnek alája vetve. Ugy szinte az 1687 : 9. egyedül *szerzeményes* jószágokra nézve engedi meg a' magyarországi főuraknak, hogy hitbizományokat alapítsanak.

A' törvényes öröködés, melyre nézve ezen időben lényeges változás nem történt, különösen nem említendő.

2) Törvénykezés.

Ámbár a' XVI. és XVII. század' háborús viszonyai miatt hazánkban az igazság' kiszolgáltatása igen zavart és gyakran akadályoztatva volt; 's így törvénykezési tekintetben, mi a' gyakorlatot illeti, sok kedvezőt ezen korról mondani nem lehet : bizonyítja mégis Kitionichnak híres munkája, hogy egészben véve, a' magyar törvénykezés' rendszere és szabályai önállólag fejlődtek ki, 's hogy az ország' legfőbb törvényszékeinek nem csak nagy tekintélye, hanem a' jog' alakulására is nem csekély befolyása volt.

Azon rendkívüli intézkedések és eljárások, mellyek egyes viszonyzavargások' kiegyenlítésében történtek, vizsgálataim' feladatahoz nem tartozván, elég legyen általában megjegyeznem, hogy az igazság' kiszolgáltatásának főigazgatója (summus justitiarius Regni) a' király volt, kinek nevében az egyes bírák bírászkodtak; hogy az országgyűlések minden ügyekezetőket oda fordították, miszerint a' bíróságok' törvényes tartása és működése, mennyire csak lehetséges, kieszközöltesék és semmi módon meg ne zavartassék; 's hogy a' rendezett országos bíróságok is kötelességök' teljesítésében mitsem mulasztottak el; de hogy a' hazának mostoha körülményei ezen szép ügyekezeteket igen gyakran meghiusították. Például szolgáljanak a' következő adatok.

A' *birói ítéletek' végrehajtása* nem ritkán különös nehézségekkel járt. Erre vonatkoznak az 1536: 18.; 1543: 29. és 30.; 1563: 29.; 1567: 28.; 1599: 39.; 1609: 4.; 1622: 11.; 1635: 48.; 1647: 59. és 148.; 1655: 55.: 1659: 25. és 69.; 1681: 8. és 31. és számos más törvények.

Az 1603: 21. rendeli: „*Ne Capitanei se in juris processus immisceant, seque a bonorum occupationibus contineant*“; az 1598: 39. pedig: „*Ne Sua Majestas permittat Cameris, ut quorumcunque bona, praeter viam juris adimant*“; és az 1659: 46.: „*Judicatus Camerarum Ungaricarum, deinceps in acquirendis et redimendis bonis, juribusque possessionariis, nisi forte partes ita sese obligassent, nullum vigorem et locum habeat*.“

Hogy az igazság' kiszolgáltatása egyszerű parancsok által ne akadályoztassék, rendelik az 1543: 31.; 1566: 25.; 1613: 34.; 1622: 2. (§. 11.); 1625: 5.; 1630: 10.; 1647: 15. (§. 1.) és 137.; 1655: 53.; 1659: 45.; 1681: 30. 'stb. czikkek.

Az *ország' törvényes bíróságait* illetőleg, ezen korra nézve főfontosságuak az *ország' rendes bírái (Judices Regni ordinarii*, kikiről az 1486: 68. és 1492: 42. szólnak. „*Quia (mond az 1486: 68.) de Judicibus Ordinariis frequenter mentio fieri solet, et dubitatur a plurimis, qui sint et intelligantur Judices illi? Idcirco declaratur hic per expressum: Quod Judices ordinarii sunt imprimis Palatinus, deinde Judex Curiae et postmodum Secretarius Cancellarius* (az esztergami érsek), *si praesens fuerit, sin autem non, Locumtenens, hoc est, qui sigillum judiciale Regiae Majestatis pro tempore tenet* (a' királyi személynök). *Appellantur autem Judices ordinarii, quia quamlibet causam discutere et ipsi soli eorumque Vicesgerentes ad Sedem Judiciariam non vocati intrare et etiam alios, si quos pro testimonio aut alia re volent, advocare possunt. Isti autem subscripti, videlicet Magister Tavernicorum, Magnus Seneschalcus* (a' Curiae Regiae Comes), *Banus Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae et Waywoda Transylvanus non censentur Judices ordinarii et idcirco ad Sedem Judiciariam Regiae Majestatis non vo-*

cati intrare non debent, neque tenentur; sed tamen ex quo sunt Judices et officiales jurati, si quando sponte intrare voluerint sive Regia Majestas praesens fuerit, sive non, admitti et locum honorificum semper habere debebunt, quoniam et Protonotarii et in Judiciis Vicesgerentes similiter admitti debebunt; neminem tamen ad ipsam Sedem Judiciariam sine permissione et annuientia praedictorum trium Judicum ordinariorum vocare poterunt. Hoc per expressum declarato, quod praefati Judices ordinarii etiam in absentia Regiae Majestatis sine istis aliis omnia Judicia libere facere possint.“ Egy névtelen szerzőnek XVII. századbéli kézírati munkája az *ars notarialis*-ről, az ország' rendes biráit illetőleg azt mondja: „Florente adhuc Regno Hungariae Palatinus Regni, Judex Curiae Regiae Majestatis, et Cancellarius seu Secretarius Regius et eorum Protonotarii et Vicesgerentes dicebantur Judices ordinarii. Nunc autem Regno diminuto loco Palatini habemus Propalatinum, Judicem Curiae, Locumtenentem Regium, et alterum Locumtenentem Personalis Praesentiae, qui pro Judicibus Regni ordinariis censentur.“

Mi pedig a' királyi helytartót illeti, már az 1485 : 9. tcz. ezen méltóságot némileg meghatározza; 's miután I. Ferdinánd 1536-ban helytartót nevezett, ezen évi 16. tcz. ekkép intézkedik : „Regia Majestas constituit Dominum Locumtenentem in Regno *authoritate solita* ;“ a' király pedig Wárdai Pál esztergami érseknek, ki 1543-tól 1549-ig királyi helytartó volt, többek közt adja a' hatalmat „quod habeat facultatem administrandi justitiam citra omnem appellationem.“ (Az 1563-iki tczikknek sarkán). Egyébiránt a' kir. helytartó' birói hatalmáról szólnak az 1537 : 24.; beszterczeb. 1542 : 18.; 1543 : 32.; 1545 : 35.; 1546 : 35. és 60.; 1548 : 19.; 1550 : 57.; 1552 : 28.; 1553 : 20.; 1559 : 30.; 1563 : 25. és 29.; 1566 : 21. (§. 5.); 1574 : 18. tczikk.

'S ezeket előre bocsátván, érteni fogjuk a' magyar országgyűlések' ezen kori rendelkezései a' helytartói és a' nádori ítélőszékekről.

A' helytartói törvényszéknek (Judicium Locumtenentiale) tagjait az 1559 : 38.; 1563 : 24. és 1567 : 26. nevezik meg, minek nyomán az 1582 : 3. 's k. és 1588 : 30. szoroson rendelik, hogy az a' teljes számu bíróságoknak részvételével tartassék. Az említett cikkekől látjuk, hogy a' nyolczados törvényszéktől a' helytartói törvényszékhez történt a' feljebbvitel. Azért ennek rendes tartása szükségesség volt, mit az 1546 : 35.; 1552 : 26.; 1553 : 20.; 1554 : 16.; 1559 : 39.; 1563 : 25.; 1566 : 21.; 1567 : 26. 'stb. meg is rendeltek.

A' nádori törvényszék (Judicium Palatinale vagy Generale), mellynek tagjait p. o. az 1607 : 70. nevezi meg, az országnak őszintézetei közé tartozik, és már mind az arany-bullának első és nyolczadik cikkében, mind az 1485 : 9. tczben rendezve volt; de az 1486 : 1. és 2. és az 1492 : 35. és 36. által főkép büntető ügyekben tetemesen megszorítottat, miről Werbőczy (II. 2.) is említést

tesz. Az itt szóban lévő korra nézve a nádori ítélőszék' tekintetében nevezetesen az 1556 : 34. és 35. és az 1557 : 8. törvényczikkek. Említés nélkül nem hagyhatom, hogy az 1538-ki nagyváradi békekötés, mely hazánkat I. Ferdinánd és János királyok közt két részre osztotta, a nádori hivatalra nézve mégis azt rendelte: „Unus per totum Regnum communi voto Palatinus juxta vetustam legem atque libertatem Regni in Diaeta eligatur;“ mi a nádori törvény-székek' tekintetében is ezen korra nézve fontosnak mutatkozik. Egyébiránt Nádasdi Tamás, ki 1554-ben, és Illésházy István, ki 1608-ban választatott nádorrá, és utódaik, az 1484 : 10. értelmében, egyszersmind azon bírói hatalmat is gyakorolták, mely egyébként a királyi helytartóknál volt; miről számos törvények hoztak, p. o. 1555 : 1. (§§. 10. 's k.) és 2.; a bécsi békekesség' 3. pontja; 1613 : 7.; 1618 : 4.; 1638 : 32.; 1649 : 8. (§. 3.); 1655 : 1. (§. 2.); 1659 : 1. (§. 8.); 1681 : 1. (§. 1.). Ez által pedig a helytartói és nádori törvény-székeknek különbsége háttérbe nyomatván, mindkettőt gyakran azonosítva találjuk, p. o. 1559 : 38. (§§. 8. 's k.), 1563 : 24. 'stb. 'S ez azon szempont, mellyből Kitonich János is Directiójának előszavában a gróf Thurzó György nádor alatt tartott törvény-székeket említi.

A *nyolczados törvény-székek* (Judicia Octavalia) Magyarországbán régenten tartáltak már; de csak I. Mátyás király' korában nyertek törvény általi rendezést (1462 : 1.; 1464 : 5; 1478 : 13. és 15; 1486 : 3.); a XVI. és XVII. században pedig akkor meghatározott szerkezetök nevezetes változtatást nem szenvedett többé. Azon törvények, mellyek a XVI. században róluk hoztak (p. o. 1542 : 31.; 1552 : 44; 1556 : 34; 1559 : 37; 1563 : 24; 1569 : 39.), többnyire csak rendes megtartásukat sürgetik; egyszersmind megmutatván, hogy e' tekintetben köztük és a helytartói 's nádori törvény-székek közt törvénykezési összefüggés létezett. A XVII. századi törvényekből (1649 : 76. és 1681 : 29.) látjuk, hogy akkor a nyolczados törvény-székek csak igen ritkán tartathattak. A későbbi királyi tábla 1726-ban az elévülési viszonyok' időszámításának könnyebbítésére schemát dolgozott ki, melly egyszersmind a XVII. századi törvénykezési meddőségnek tiszta képét mutatja ¹⁾. A nyolczados törvény-székek' ülései 1650-től 1700-ig elmaradtak; 's 1650 előtt is az ország' felső részeiben közel 40, másutt pedig 14 évig tartásuk felbe volt szakasztva, úgy hogy a XVII. században részint 64, részint 90 esztendőig általában felsőbb, 's névszerint nyolczados törvény-székek nem tartáltak.

Ezen általam említett törvény-székek, továbbá az *ítélőmesterek* (protonotarii, 1655 : 24.; 1659 : 32; 1715 : 28.), a *megyei* és a *városi bíróságok*, az alsóbb bírakkal együtt azon *világi bíróságai*

¹⁾ Kitonich' Directio Methodicájának a' Corpus Jurisba foglalt kiadásában a' IV. fejezet' 23 kérdéséhez van függesztve.

voltak Magyarországnak, mellyek az *egyházi bíróságoknak* irányában magában elzárt rendszert képeztek. Az 1647 : 16. tcz. az eseteket meghatározván, mellyek minden tekintetben a' világi bíróság' elejébe tartoznak, az által egyszersmind a' világi és egyházi bíróságok közli határvonalat megszabta. Az 1618 : 70., 1630 : 13; 1638 : 31, 1647 : 15. tcz. az egyházi törvényszékek' részére határozták meg az illetékességet.

Egyébiránt az 1552 : 25; 1553 : 22, 1557 : 9; 1559 : 40, 1563 : 27, 1567 : 25, 1618 : 70 stb. az egyházi törvényszékeknek rendes tartásáról és az egyházi törvényeknek megtartásáról határozottan rendelkeznek.

Magyarország' törvényszékeinek ezen korbani eljárásáról feleltette becses felvilágosítást nyujt Kitionich' híres munkája : „*Directio methodica processus judiciarii Juris consuetudinarii I. Regni Hungariae*“, mellyre általában hivatkozni itt elég legyen. Látjuk e' munkából, hogy XVII. században azon eljárási módon, mellyel még Werbőcznyek Hármaskönyve megismertet, már tetemes változások történtek. Más alkalommal Kitionich' munkáját criticailag megvizsgálván, azon tényezőkre figyelmeztettem, mellyek az eljárási módnak részint megváltoztatására, részint módosítására hatottak. E' változásoknak csak egyik igen jellemző példáját akarom itt felhozni. Az 1486 : 4. és 19.; és az 1492 : 54. általános szabályul határozzák, hogy „*universae causae etiam in facto possessionum et jurium possessionariorum coram quovis Judice movendae absque omni prorogatione et dilatione, semotaque omni exceptione in quatuor terminis finaliter terminentur;*“ — minek értelmében a' Hármaskönyv' II : 18. azt mondja : „*Causae in facto jurium possessionariorum impignoratitorum, jurium quartalitorum, dotum et rerum paraffernalium, debitorum, obligaminum, divisionum inter fratres indivisos fiendarum et novorum judiciorum per quemcunque impetrandorum, etiam per simplicem evocationem motae eo praecise brevi termino, quo causae per insinuationem intentatae, levare, discutique et terminari debent; reliquae vero causae per admonitionem vel aliam simplicem evocationem; aut statutionem et recaptivationem bonorum, vel etiam metalem reambulationem inchoatae in quatuor terminis octavalibus finaliter concludi solent.*“ Világos ebből, hogy — mivel a' nyolczados törvényszékek esztendőnként hol négyszer (p. o. 1464 : 5. stb), hol kétszer (p. o. 1492 : 40, 1550 : 50.) ültek egybe, a' törvény azt akarta, miszerint minden, 's még a' hosszas folyamodás per is (longae litis processus) egy vagy két esztendő alatt bevégeztessék. De egészen mást látunk Kitionich' Directiójának Cap. VIII. Qu. 28-ájában. A' négy „*terminus*“ ugyanannyi „*perszakaszra*“ t. i. az ellenmondás (contradictio), inhibitio (eltiltás), prohibitio (megtiltás) és repulsio' (visszaűzés) stadiumára magyaráztalván, azon értelmet nyerték, mintha a' törvény' szándéka oda ment volna, hogy

a' döntő ítéletet, újabb és újabb okokra hivatkozva, háromszor ujra és ujra meg lehessen akasztani, úgy hogy a' per csak a' negyedik döntő ítélet után legyen bevégezve teljesen, fenmaradván még akkor is a' pervesztett félnek a' pernek birtokon kívüli megújítása és új okoknak előadása.

Mi végre azon kérdést illeti : „valljon a' hazai anyagi jog szenvedett-e változást és mennyiben a' *törvénykezésnek befolyása által e' korszakban*, röviden felelek : hogy ezen úton csak némi csekélyebb módosítást, nem pedig valami lényeges változtatást tapasztalt.

3) A' magyarországi jognak doctrinalis tárgyalása.

A' magyarországi jognak ezen kori doctrinalis tárgyalásában két fő irányt veszünk észre : a' *magyar királyok' végzeményeinek gyűjtését és tanulmányozását*, és az *anyagi jognak művelését*.

A' *királyok' végzeményeinek gyűjtése* több oknál fogva látszott hasznosnak. A' hazai történetírás általok szép nyereségre tehetett szert; miért is p. o. Zsámboky (Sambucus) János, midőn 1581. Frankfurtban Bonfin Antal' történeti decasait kiadta, függelék gyanánt a' magyar királyok' végzeményeit csatolta a' munkához. Ez a' magyar királyok' gyűjtött végzeményeinek első nyomtatási kiadása volt. Egyébiránt tudjuk, hogy akkor időben hazai jogtudósaink is ilyenemű gyűjtemények' készítésére különös gondot fordítottak, minek több egykoru kézirati példányait Kovachich József Miklós megismertette ¹⁾. Különös hirrel bírt az ilyen gyűjteményt magába foglaló u. n. Ilosvay-Codex, melyet Ilosvay István prépost 1544 körül készített, és melly jelenleg a' bécsi császári udvari könyvtárban létezik. 'S így jogtudományi szempontból is *Mossóczy Zákár* és *Telegdy Miklós* püspökök már 1584. Nagyszombaton ilyen gyűjteményt adtak ki ezen czím alatt : *Decreta, Constitutiones et Articuli Regum I. Regni Hungariae* 'stb. fol.

Mi pedig az *anyagi jognak ezen kori művelését* illeti, egyik jellemző vonása annak, hogy minden illy nemű ügykezeteknek Werbőczy' Hármaskönyve volt kiindulási és úgy szólván központja is. Kitetszik ez nem csak a' Hármaskönyv' számos kiadásaiból, fordításaiból és hol tartalmának hol legalább czím-felírásainak versekbe foglalásából ²⁾, hanem azon munkákból is, mellyek önállólag készültek p. o. a' *Quadrupartitum*, *Kitonich' Directioja*.

¹⁾ Notitiæ praeliminares ad Syllogem Decretorum Comitiatum. Pestini 1820. 337. 's k. l.

²⁾ Palugyay Imre : „Werbőczy István rövid életrajzá“-ban (Budán 1842. 13. 's k. l. 35. jegyz.) a' Hármaskönyvnek *negyvennyolcz* kiadását, fordítását 'stb. sorolja elő. Én is különös figyelmet fordítván e' tárgyra, tanulmányaim közben az említett kiadásoknak nagyobb részét megismertem; mellyekhez adandó még : 49) *Steph. Dudics*, Nomenclator operis Tripartiti Verbőcziani. Pestini 1829. fol., és 50) *Verbőczy István' Hármaskönyve*, magyarul kiadta a' magyar tudós társaság. Pesten 1844. 8-o.

Szentiványi Márton 1696. *Corpus Juris Hungarici* nevezete alatt a' királyok' végzeményeit Werböczy' Hármaskönyvével egybefoglalván, a' két irányt egyesítette; mi azóta megadta a' magyar jogtudománynak a' maga anyagi alapját.

Ezeket általában megjegyezvén, még azon nevezetesebb munkákról kell röviden szólnom, mellyek a' XVI. és XVII. századi magyar jogtudomány' nyilatkozataul tekinthetők.

Ide tartozik mindenekelőtt a' már fenn említett „*Quadripartitum Opus Juris Consuetudinarii Regni Hungariae*“, mellynek eredetéről és szerzőiről már volt szó. Törvény' erejére nem emeltetvén, itt egyedül mint a' jog' doctrinalis művelésének egyik eredménye tekinthető. Ezen szempontból szerzőinek mind tudománya, mind fáradozása teljes elismerésünket érdemli; 's a' munka maga is különös dicsőre méltó, sőt azért is nagy beccsel bír, mert sok kérdésre nézve, mellyekben Werböczy' Hármaskönyve nem deríti fel a' homályt, felvilágosítást nyerünk általa. 'S ez oka annak, hogy ámbár p. o. Kitionich (Dir. Meth. Cap. VIII. Qu. 34.) Décsit hibáról vádolván, azt mondja: „*Secutus, ut apparet Opus Quadripartitum, quod inhibitionem facit duplicem, et alteram ponit pro prohibitione; quod fieri non potest, nisi forte Pythagoricus idem debeat esse leo, qui antea equus fuit. Cujus sicut nulla est autoritas absque autoritate Principis, ita quoque neque ullus usus esse potest absque consensu populi. Ergo frustra est calceus, cujus nulla est calceatio*“; — mégis XVII. és főkép XVIII. században hazai jogtudósaink a' quadripartitumot gyakran használták, és maga Kitionich is munkájának több helyein idézi. Miután 200 esztendőnél tovább csak kéziratban létezett, Novoszel Antal kir. tanácsos legfelsőbb engedelemmel kiadta a' quadripartitumot Zágrábban 1798-ban.

A' magyar jogtudománynak egyik legnevezetesebb szüleménye e' következő: „*Index seu Enchiridion omnium Decretorum et Constitutionum Regni Vngariae ad annum 1579 usque per causarum locos distinctum, memoriae usibusque fori maxime utile. Cum Caesareo privilegio. Edidit Jaannes Sambucus Viennae excudebat Leonhardus Nuszingerus 1581. fol. 75 levél.* Ezen munkáról a' kiadó, Zsámboky János, azt mondja, hogy hallotta: „*hujus promptuarii seu indicis ad usus forenses expediti per causarum locos praecipuos et conjectiones ad memoriam comportati auctorem fuisse Reverendissimum Dominum Nicolaum Telegdinum Quinque-Ecclesiensem Praesulem; mox incrementa et accessionem lectionibus, judicioque Reverendissimi Mossóczii Vaciensis etc. factam.*“ A' munkának czélja volt, hogy a' joggyakorlatban segítségül legyen. minek tekintetében a' királyok' végzeményeiről, mellyek 1578-ig megjelentek, néhány tudósításokat chronologiai sorozatban előre bocsátván, alphabeticus rendben tartalmaz számos kivonatokat azon végzeményekből, mellyeket később Mossóczy és Telegdy kiadtak,

és a' *Tripartitumból*. Használata akkor annál nagyobb lehetett, mint-hogy a' királyi végzemények' gyűjteménye nyomtatásban kiadva még nem volt, és jogtudásaink csak kézirati gyűjteményekkel élhettek, mellyek — a' korunkra jutott példányok után ítélve — sok tekintetben hiányosak valának. Egyébiránt ezen munkát nem kell azon realis indexxel összezavarni, melly a' Mossóczy-Telegdy féle 1584. nyomtatásban megjelent törvénygyűjteményhez van függesztve; valamint Zsámboky is nem azért adta azt ki, hogy azon törvénygyűjteménynek szolgáljon felvilágosításul, mellyet ő Bonfinnak 1581-ben általa szerzett frankfurti kiadásához ragasztott. Werbőczy' Hármaskönyvének kivonatai szükségtelenek lettek volna mindkét esetben.

Ezen „*Enchiridion*“ később is többször megjelent nyomtatásban, névszerint *Löcsén Brever Lőrincz által 1600*; ugy Erdélyben is. Az 1749-ben Győrött kiadott u. n. *Bipartita Cynosurának* kiadója arról tudósít, hogy a' löcsei kiadásnak legtöbb példányai elvesztek, és azok' egyike vagy másika csak igen ritkán található; hozzá adván „*plura existere apud Transilvanos, qui enchiridion isthoc in causarum processibus allegare solent, secundis tertisque typis sub variis eorum Principibus recusum.*“ Én az első bécsi kiadásnak három példányát ismerem, mellyeknek egyike a' bécsi udvari könyvtárban, másika a' nemzeti museum-, harmadika (előbb Jancsóféle) a' magyar academia' könyvtárában létezik. Az erdélyi kiadások közt egy kolosvárit 1697-ről 4-o láttam, melly az 1581-ki bécsivel szóról szóra megegyezik.

De az *Enchiridion*-nak irodalmi fő fontossága az, hogy minden egyéb „*enchiridionoknak, cynosuráknak és repertoriumoknak*“ alapja, mellyek idő' folytában a' magyar törvénytár' használásának könnyebbitésére készültek. Ezeknek szerzői többnyire az 1581-ki *enchiridion*ot csak javították, tökélyesbítették és bővítették. Kísérletképen ezeket egybe állítván, következőket találtam:

a) *Farrago communion locorum Decretalium et Constitutionum Regni Vngariae, auctore Ludovico Bodó de Szelefaros, Ungghensis provinciae Juratum Notarium, 1636. körül.* (I. a' *Bipartita Cynosura*' előszavát)

b) *Index seu Compendium operis Tripartiti et Generalium Decretorum, Constitutionumque Incl. Regni Ungariae et partium eidem annexarum, auctore Stephano Aszalay* ¹⁾. Első kiadás Nagyszombatban 1650. 4-o; második a' még 1687-ig hozott törvények' kivonataival, a' tárnoki czikkekkal bővített, és az ország' rendieinek ajánlott kiadás, gróf Erdődy Györgynek, midőn tárnokmester lett, költségén ugyanott 1694. 4-o.

¹⁾ Előbb nádori ítélőmester és magyar kamarai tanácsos, utóbb alország-bíró. L. róla az 1647 : 71. és 1655 : 3.

c) *Cynosura Jurisperitorum loca decretalia et articulos novissimarum constitutionum I. Regni Hungariae usque ad annum 1659. inclusive sub titulis ordine alphabetico collectis breviter representans. Pottendorffii 1688. 8-o. Apud Hieronymum Verdussen* ¹⁾. Második és harmadik, az 1681-ki és 1687. törvénytörvényekkel bővített kiadás, Lőcsén 1687. és 1700. 8-o; negyedik kiadás, mely „*Index Corporis Juris Hungarici*“-nak is neveztetik, és az előbbieknél sokkal bővebb, Nagy-Szombatban 1722. fol.

Ezekhez járulnak még következő újabb munkák :

d) *Bipartita Cynosura universi Juris Ungarici de rebus, actionibus et personis a felici regimine S. Stephani primi Regis Ungarorum ad moderna usque tempora administratione justitiae florentissima; articulos quippe diaetales 1741. Jaurini 1749. 4-o. Pars prima: De rebus et actionibus; pars secunda: De personis et actionibus. Az első résznek szerzője Szegedy János, a másodiké Szentkereszty Pál. — Ez azon Cynosura, mely a' magyar törvénytárnak Szegedy János által készített kiadásaiban 1751. óta foglaltatik.*

e) *Repertorium Juris publici, privati et criminalis, seu Judex universalis personarum, rerum et actionum ex Jure consuetudinario Verböczi, articulis comitalibus et tavernicalibus, decisionibus Curiae Regiae, urbario et praxi criminali, quem ordine alphabetico juxta chronologicam legum seriem adornavit Josephus Bencsik. Posonii 1821. fol. — A' munka 21 évi fáradságos ügyeketnek gyümölcse.*

f) *Extractus synoptico-encyclopaedicus legum in Corpore Juris Hungarici contentarum in suas materias divisus, studio et opera Baronis Ignatii Eötvös. Budae 1829. fol.*

Mi a' többi magyarországi jogtudósokat illeti, kik ezen korokban a' magyar jog' doctrinalis művelésével foglalkodtak, emlitem a' következőket :

XVI. században: Weres Balázs (Werböczy' Hármaskönyvének magyarra első fordítója, Debreczen 1565.), Baksai Bernát,

¹⁾ Ezen kiadról *Gryphius Keresztély* (Apparatus s. Dissert. Isagogica de scriptoribus historiam saeculi XVII. illustrantibus. Lipsiae, 1710. 8-o. Cap. IX. §. IV.) azt mondja : „Titulus quidem praefert librum *Pottendorffii exclusum fuisse, sed typi ostendunt Aureliam Allobrogum sive Genevam locum impressionis.*“ Ez Jony Jánost (De orig. et progr. Juris Hunno-Hungarici Sect. II. §. 40. jegyz.) és más hazai tudósokat tévedésbe hozta. Egyébiránt a' nyomtatási jelenségeket más, Pottendorffban Verdussen Jeromná nyomtatott könyvekkel összehasonlítván, azonosságot tapasztaltam. Illyen könyvek p. o. Kereszttyen imadságos könyvechke. A' Bodog Emlekezety Cardinal Pazmany Peter Esztergami Eersek engedelméből először 1616, másodikor 1622 esztendőben nyomtatott; mostan harmadszor valamennyi jobbitással és szaporítással nyomtatta Pottendorffon Hieronymus Verdussen 1669. 8-o; — a' „Mausoleum Regum Hungariae“ pottendorffi kiadása.

Wagner Ágoston (Werböczynek németre első fordítója, Bécs 1599); Delicasius János, Révay Ferencz, Mérey Mihály.

XVII. században : Kitionich János, Beigler János, Okolicsányi János, Nyerő Mihály, Székely Endre, Istvánffy István, Szirmay Endre, Schödel Márton, Lochner Endre, Aszalay István 'stb.

Különös figyelmet érdemel a' hazai jog' doctrinalis tárgyalásának tekintetében a' nagy-szombati egyetem' jogtudományi karának alapítása Losi Imre és Lippay György által 1667.; kezdetben ugyan csak a' romai és egyházi jog' számára, de melly rövid idő alatt a' hazai jog' két tanszéke által is megbővítettett és tökélyesbítettett. Első jogtanítók voltak Teator (Takács) János Ádám, és Preyschaff Ferdinánd.

Elejénte hazai jogunk' tudományos művelésére itt a' romai jognak alapnézetei és fő elvei tulnyomó befolyással voltak. Például szolgálhatnak Foris Otokocsi Ferencz, a' nagy-szombati egyetem' egyik hazai jogtanítójának munkái : „Breve specimen introductionis in Juris prudentiam methodicam“; és „Experimentum reductionis Juris Hungarici ad suos fontes.“ (Tyrnaviae 1699). De később itt is Werböczy' Hármaskönyvének tanulmányozására különös szorgalmat fordítottak; mit Szentiványi Márton és Szegedy János' munkái bizonyítanak.

Második korszak 1723—1790.

1. T ö r v é n y h o z á s.

Helyre levén állítva a' szatmári békesség által a' hazának belső nyugalma, III. Károly' uralkodásával a' magyarországi jogtörténetnek új korszaka kezdődik.

III. Károly (1715, 1723. és 1729.), és Mária Terezia' (1741, 1751. és 1765.) végzeményei minden tekintetben a' magyarországi törvényhozás' legnevezetesebb szerzeményei közé tartoznak, és különös figyelmet érdemelnek. Ez áll II. József' számos rendelkezéseiről is.

Különbséget kell tenni a' törvények és kir. rendelkezések' között tartalma, és azon intézkedések' közt, mellyek a' magyar törvényrendszernek újjaalakítása végett tétettek.

Első tekintetben említendők főképen azon rendelkezések, mellyek a' magyarországi státus- és jogéletnek lényeges momentumait és mintegy sarkallatos viszonyait érdeklik. Ezek közt az én szempontomhoz képest legérdekesebbek azok, mellyek az ország' bíróságainak rendezését és működési körét új irányban meghatározták. A' befolyás, mellyet azóta az ujonnan rendezett királyi curiának döntvényei hazai jogunk' kifejtésére gyakoroltak, Werböczy' Hármaskönyvének II. 6. szabályát már nevezetesen tüllépte.

Egyes törvények' tartalmát illetőleg, számos új szabályok hozattak, mellyek Werböczy' Hármaskönyvének alapul vétele mellett,

részint a' régiebb hazai szokásokat egyszerűsítették vagy tovább kifejtették, részint más ausztriai vidékeken már divatozó intézkedéseket Magyarországon is terjesztettek; részint azon eszméknek létesítését tárgyazták, mellyek a' kor' kívánalmainak tekintettek. Ezen szabályoknak részletes tárgyalása értekezésem' feladatához nem tartozik. Csak például a' nevezeteseknek néhányait akarom kiemelni.

Főfontosságu az 1715 : 27. tcz. a' nemesek és ezekhez hasonló rangu világi személyek' végrendeleteiről. Ugyanezen 1715-ki 16-dik törvényczikk a' catholicus praelatusok' végintézkedéseit szabályozza.

Az 1723 : 9. a' *hűtlenség*' eseteit kisebb számra szorítván, ez által az I : 14. szokásos szigoru alkalmaztatását nevezetesen mérsékelte.

A' *nemesi praerogativa*' fentartására czéloznak az 1751 : 18 és 19; és az 1765 : 8 és 9.

Nevezetes főkép az előbbi perlekedési módnak egyszerűsítése, melly az országos bíróságoknak új rendszerítésével történt.

A' parasztok' viszonyait az u. n. urbáriumok rendezték. III. Károlynak 1737-ki slavoniai urbáriumát Mária Terezia 1756. megbővítette; a' magyarországi urbárium pedig 1767., a' bánági és horvátországi 1780. kiadattak. Ezen urbáriumok 1791 : 35; 1792 : 12; 1796 : 3; 1802 : 6; 1805 : 3; 1807 : 3; 1808 : 9; 1812 : 3; 1827 : 10. tcz. által ideiglen helyben hagyattak, és az 183 $\frac{1}{2}$ -ki urbéri törvényczikkneknek alapját teszik.

A' gyámságookról az 1715 : 68, és az 1765 : 26. tczikkek intézkedtek.

A' hitbizományokról (1687 : 9, és 1723 : 50.); a' betáblázásról és ennek alapján csödesetekbeni elsősegről (1723 : 107.) szóló és több más törvények az ausztriai jog' befolyását a' magyarországi viszonyokra tanusítják.

Említendőek végre azon törvények is, mellyek által a' közérdekek magánszemélyek' jogai ellen istápolattak, p. o. 1751 : 14. és 16.

A' *magyar törvények rendszerének ujja-alakítása*' tekintetében az 1715 : 24-ben „annuente Sua Caesareo-Regia Majestate Status et Ordines concluderunt, infrascriptos veluti integros, jurium et rerum patriarum peritos viros seligi, utpote stb. (következnek a' bizoltmány' tagjainak nevei), quibus legum, judiciorumque emendandorum cura committitur; tenebunturque finita diaeta hujusmodi legum et judiciorum revisionem et emendationem assumere, peractamque ad proxime futuram diaetam reportare; ubi Status et Ordines Regni eam revidebunt, et in punctis, quibus fors aliquid addi vel demi debebit, modificabunt.“ Ezen bizoltmány „*Commissio systematica*“ -nak nevezete alatt ismeretes a' magyar törvényhozás'

történetében, és 1716, 1717, 1721 és 1722. üléseit tartotta Pozsonyban.

Ezen *Commissio Systematica* az által remélt hivatásának megfelelhetni, ha Werbőczy' Hármaskönyvét útmutatásul véve, ebben mind azt megjavítaná 's illetőleg megváltoztatná, miben hiány tapasztaltatott, vagy mi egyébként céljának nem látszott megfelelni. Így azonban az 172 $\frac{2}{3}$ -ki országgyűlésnek nem valami törvényjavaslatot, hanem csak glossákat, jegyzeteket mutatott be.

Az országos rendek evvel meg nem elégedvén, azonnal új bizottmányt neveztek ki gróf Koháry István országbíró' elnöke alatt, meghagyván neki, hogy a' hazának legsürgetőbb szükségzeit szemügyre véve, ezek' számára tüstént törvényjavaslatokat dolgozzék ki. Ezen bizottmány 1722-kí augusztus' 22-kén megkezdvén munkálatát, javaslatait részletenkint terjesztette az országgyűlési tárgyalás alá, 's így keletkeztek az 1723-kí legfontosabb törvényczikkek. A' *Commissio Systematicának* Werbőczy' Hármaskönyvéhezí jegyzeteit pedig, mellyeket ezen alkalommal az országgyűlés mellőzött, Szegedy János, a' magyar törvénytár' újabb kiadásának szerzője, nagyobb részt mind ebbe, mind tyrocíniumába felvette. Egyébkint nyomtatva nem voltak.

A' törvényhozásnak munkája így még foganosítva nem levén 1751-től 1768-ig, tehát 18 évig, új meg új bizottmányok nevezettek kí célirányos törvények' javaslatainak készítésére. De sem az 1751-kí és 1765-kí országgyűlési bizottmányok, sem azon másik bizottmány, mellyet Mária Terezia 1768. gróf Döry Ferencznek elnöksége alatt kinevezett, a' várakozásnak nem feleltek meg; 's így végre a' királynő a' királyi curiát törvénykezési és jogi rendszerünknek némi javításával megbízta, 1768-kí november' 14-ke alatti legfelsőbb rendelése által neki meghagyván: „*ut omnes, quae hactenus intervernerunt, decisiones seu praejudicia curialia cum principalibus motivis et rationibus per specialem eatenus ordinatam deputationem insimul colligantur, et in certas rubricas distribuuntur; opus demum per ipsos confectum per Septemviralem et Regiam Tabulas Judiciarias insimul consessuras per partes revideatur, ac relatio demisse submittatur.*“ Ez az u. n. *Planum Curiale*-nak eredete, melly a' kir. curia' döntvényeit foglalja magába, és mellyről alább még szó lesz.

Más utat követett hazánkban is nagyszerű törvényhozási terveivel II. József. De bármí hálára és elismerésre méltók valának szándokai; bármí üdvösnek mutatkozott sokban a' siker is: mégis halála előtt legtöbb rendeléseit, kivéve a' vallási tülelmességre és a' parasztok' személyes szabadságára vonatkozókat, önmaga visszavonta.

Utódja, II. Leopold alatt, hazai jogéletünkben új viszonyok álltak be, mellyekről a' harmadik korszakban lesz szó.

2. Törvénykezés.

A' XVIII. századi törvényhozás hazai jogunknak kimivélésében olly eredményt nem teremtven elő, melly a' fennálló jog' hiányainak teljes javítását előidézte volna, a' törvénykezés e' tekintetben nevezetes jelentőségre emelkedett, 's mondhatni, hogy mult században a' királyi curiának majdnem nagyobb befolyása volt jogviszonyainknak kifejtésére, mint az országgyűléseknek. Azért a' királyi curiának 1723 ótai működése különös figyelmet igényel.

A' királyi curiának ezen értelembeni megelőzőjeül lehet tekinteni a' helytartói és nyolczados törvényszékeket. Már az 1715 : 24. tcz. említi a' hétszemélyes és a' királyi táblákat. A' hétszemélyes tábla, nevezetét azon hét tagtól vette, kikköl eredetileg állt, 's kik az 1486 : 68. és 1492 : 42-ben említetnek. Idő' folytában ezek száma szaporodott, de a' táblának hivatalos czíme megmaradt (1723 : 24; 1741 : 24.). A' királyi ítélő-tábla 1723 : 25. tcz. által nyerte uj szerkezetét. Mind a' két tábla együtt, hozzá járulván még 1840 óta a' váltó-feltörvényszék, képezte a' királyi curiát, mikép az 1723-tól 1849-ig létezett.

Nagyon hibázna, ki a' XVIII. századi királyi curiát és annak működését egyedül azon nézetek szerint akarná megítélni, mellyek a' bírói hatalomnak gyakorlásáról Európában divatoznak jelenleg.

A' magyar jognak természete, miként Werbőczy azt Hármaskönyvében 's névszerint II : 6-ban megfejtette, az ország' rendes biráinak sokkal nagyobb hatalmat engedett, mint mai felfogása szerint a' bírói hivatásban foglaltatik; a' királyi curia pedig az ország' rendes biráinak törvénykezési utódja volt.

De azon kívül még két körülményt kell tekintetbe venni. Látuk t. i. hogy 1700 előtt 64 esztendeig, sőt az ország' felső részeiben 90 esztendeig nyolczados törvényszékek nem tartattak, minek következménye lön, hogy — midőn 1715. az ország' legfőbb törvényszékeinek megint törvényes hivatásukban kellett eljárni, nem találtattak férfiak, kik a' felsőbb törvényszékeknek előbbi praxisát öntapasztalásukból ismerték, 's így az ujonnan rendezett királyi curiának eljárását avval összekötni képesek voltak volna. A' királyi curia tagjai — bármi kedvező ítéletet hozhatunk is egyébkint személyes jeles tulajdonukról — törvénykezési tekintetben uj emberek, homines novi, voltak, 's így egy uj praxis' kezdői, nem pedig a' régiek' folytatói lettek.

Ezen uj praxis' megkezdésére egy másik körülmény is nevezetes befolyással volt, t. i. a' királyi curiának az u. n. *neoacquisticus bizottmányokhoz* viszonya. 'S ezen viszonynak közelebbi megtekintése a' királyi curia XVIII. században álláspontjának megismerésére sokat tesz.

Neoacquisticus, azaz az országnak ujonnan a' törököktől visz-

szafoglalt részeiben fekvő jószágokra nézve I. Leopold egy különös 1690-ki augusztus' 11-ke alatt minden megyéhez szétküldött nyílt-határozatban tudtul adja a' módot „qualiter Nos praehabita matura animi deliberatione et multifariis pignantibus motivationibus tam pro bono publico, quam Regiae nostrae Camerae emolumento certam et quidem potiore partem bonorum ac dominiorum in terris per Dei gratiam et justitiam armorum a communi Christiani nominis hoste Turca, ejusque jugo barbarico et deditione tributaria emerorum sumtuum et copiosi sanguinis profusione eliberatis situatorum cum omnibus juribus et appertinentiis eorundem modalitate subsequenti dividendam et alienandam resolverimus“ stb; — hozzá adván: „Cum Nobis ad maturandos hosce emptionis et venditionis tractatus provenientes emptoribus plenam praestare securitatem incumbat; e converso autem quamplurimi Ecclesiastici pariter et saeculares diversis ex titulis ad nonnulla praefatorum bonorum, dominiorum et proventuum praetensiones et jura forment, et nobis pro restitutione eorundem (licet hae jure belli ac justitia armorum acquisitae, nec non sanguine vindicatae terrae restitutioni minime sint obnoxiae) humillime supplicent; eapropter universis harum patentium vigore ultimario intimatur, quod si quispiam jus aliquod reale vel proprietarium vel usufructuarium aut inscriptitium sibi competere existimaret, illud coram praementionata deputata Commissione (t. i. Bécsben) a 1-a venturi mensis Septembris currentis anni usque ad 1-am Martii anni proxime sequentis inclusive cum annexione authenticorum ad legitimationem et liquidationem requisitorum documentorum scriptotenus exponere, ulteriorem eatenus comparitionis suae citationem praestolari et ex post pro exigente juris necessitate sufficienter edocere tenebitur; ut desuper nos facta humillima repraesentatione benigne declarare et conducentem ad dictam securitatem resolutionem decernere valeamus; hoc solum annexo, quod praenominatus terminus sex mensium sit peremptorius adeo, ut qui intra eundem dicto modo se non insinuaverit, amplius non sit audiendus, sed ab omni ulteriori praetensione exclusus.“

Látjuk ebből a' neoacquisticus bizottmányuak eredetét, mellynek működése az utóbbi időre is még kiterjesztetett; 's országos törvény (1715 : 10. tcz.) által, három t. i. Pozsonyban, Kassán és Zágrábban létező bizottmányok' alakjában rendszerezítetett, és pedig azon világosan kimondott okkal 's móddal: „Ut praetendentes et quaerulantes *celeriores* justitiae administrationem ac jurium suorum, quae comprobare poterunt, soliditatem consequi valeant.“

Végre az 1723 : 19. tcz. rendelte: „Ut praetendentes ratione talium bonorum (t. i. e potestate Turcica vindicatorum) in Tabula Suae Majestatis Sacratissimae Regia Judiciaria, praesentibus duobus Consiliariis Camerae Ungaricae jura sua prosequi et comprobare possint; quae Tabula Regia Judiciaria cum omni autoritate et plena facul-

tate, modalitate ejusdem articuli (1715 : 10.) ex integro cognoscere, finaliter decidere, et reali etiam executione mancipare possit ac debeat; salvo nihilominus gravatis in hujusmodi causis ad Suam Sacratissimam Majestatem recursu.“ Minek következtében a' királyi tábla's illetőleg a' királyi curia rendes eljárásán kívül, ezen neoacquisticus rendkívüli és sokkal sommásabb eljárással is élt; míg végre az 1741 : 21. tcz. a' neoacquisticus eljárást meg nem szüntette.

Ezeket tekintetbe véve:

a) Érteni fogjuk a' királyi curiának utasításaiba foglalt többi intézkedéseket, névszerint:

Az 1724. május' 1-je alatti utasításnak 10., 11-dik és 12-dik pontját. 10. „In terminorum praefixionibus, causantium comparitione et brevitate allegandi conformet se Tabula Nostra Regia dictamini articuloꝝ 26 et 32 novissimae diaetae (1723). 11. Quoniam sensu articuli 19 ejusdem diaetae causarum quoque neoacquisticarum revisiones Tabulae nostrae Regiae concreditae essent, cujus dictamine gravatis ad Majestatem Nostram recursus admitteretur; hinc articulum istum ita intelligendum esse cupimus, ut appellatio seu recursus ad Majestatem Nostram intra dominium admittatur et lata sententia non alias, quam subsecuta B. Nostra Ratificatione executioni mancipetur. 12. Praeterea siquidem necdum omnes partes neoacquisticae Regno incorporatae, per consequens jurisdictioni Tabulae nostrae Regiae subjectae essent: hinc in similibus districtibus quoadusque articulus 20 praedictae diaetae effectuetur et praevia commissionis celebratione de reincorporatione reincorporandorum quidpiam certi determinatum fuerit, Tabula Nostra Judiciaria ibidem jurisdictionem non exerceat.“

Az 1734. január' 16-ka alatti utasításnak első pontját „Respectu causarum, quae nec lege, nec constitutione aut approbata consuetudine dirimi ac decidi possunt, veluti Tabulae Nostrae Regiae jam sub 6-ta septembris 1724. clementer intimavimus, ita hisce etiam ulterius mandamus, ut in talismodi occurrentibus casibus et causis, qui nimirum nec lege, nec constitutione aut approbata consuetudine dirimi ac decidi possunt, meritum quidem causae accurate discutere, investigare ac pro et contra examinare, causam tamen ipsam cum voto et opinione sua pro Benigna Resolutione Nostra Nobis praevie semper transmittere, ac eo etiam omnimode intenta esse debeat memorata Tabula Nostra Judiciaria, ne ulla causarum, quantumvis longissimi processus et quatuor terminorum ultra biennium extendatur.“

b) Látljuk, mi értelemben kell venni a' királyi curia' 1776. december' 27-ke alatti utasításának 18-dik pontját: „Siquidem Curia Nostra Regia esset ultimum forum, adeoque jura et fortunae Regnicolarum in manibus illius constituerentur; hinc utique eandem in dirimendis causis omnem possibilem attentionem et circumspeditionem adhibere convenit“ stb; — egybevetőleg a' királyi cancellaria'

1727-ki junius' 11-ke alatti utasításának az igazság' kiszolgáltatását általában illető 16-dik pontjával : „Quandoquidem administratio justitiae in Regno Hungariae juxta praescripta positivarum Regni legum Consistoriis Metropolitanorum et Dioecesanorum, Septemvirali, item Regiae ac Districtualibus Tabulis, nec non Judiciariis Comitatum, Dominalibusque Sedibus, ac tandem in L. et R. Civitatibus earundem Magistratui et Appellationis Foro commissa et concredata esset; igitur ubi quis regnicolarum in puncto administrandi eidem juris et justitiae ad Nos recurrerit, eidem per Decretum nomine Nostro expediendum erit injungendum, ut se eatenus apud competentem primae instantiae judicem, declarando eundem, insinuet; — ubi dein ex causa protractae vel plane denegatae justitiae quis querularetur, ad indilate, citraque ullam partialitatem impendendum eidem jus et justitiam serio et districtim moneri et efficaciter adstringi volumus. Quodsi vero quis causantium respectu latae contra se sententiae in jure aut aequitate fundatum gravamen nobis repraesentaret, in casu, quo revisionis forum in Regno adhuc superesset, idem tali cum benigna dispositione et ordinatione eo remittendus erit, ut praenotatum forum habita istiusmodi gravaminis specificè declarandi condigna reflexione juri et aequitati conforme remedium eo in passu adhibeat. Ceterum quia cursus juris in Regno nostro jam institutus et modus procedendi per Tabularum Districtualium erectionem tantisper mutatus, praeceptoriorumque mandatorum expeditio ad Tabulas Judiciarias necessaria non est — — —, ideo illa deinceps — — non expeditantur. Circa declaratoria vero mandata Tabulae Regiae Judiciariae aliunde commissum jam fuit, ut dum in causarum processibus tales casus occurrunt, qui in nulla constitutione continentur, neque approbata consuetudine dirimi possunt, eadem Tabula respectu talium casuum meritum causae accurate quidem perpendat, investiget, pro et contra examinet et discutiat, causam tamen ipsam cum voto et opinione sua nobis pro benigna resolutione transmittat, juxta quod Decretum Cancellariae nostrae se dirigere, idemque in aliis et Foris et Tabulis respectu similium casuum ibidem quoque occurrentium observari curare, ac ubi ejusmodi casus evenerit, de super opinionem suam nobis depromere noverit.“

'S mindezeket egybe foglalva, ha azon állásponton megállapodunk, melyen a' mult században hazánk' törvényszékei léteztek, azt látjuk, hogy az *egyházi bíróságok* tökéletesen kiképzett jogrendszerrrel foglalkodtak; de hogy a' *világi bíróságok* sem Werbőczy' Hármaskönyvében, sem az 1715. előtti hazai törvényekben, sem azon határozatokban, melyek az 1715—1765-ki országgyűléseken hozattak, az élet' szükségéhez képest elegendőleg kifejtett jogelveket nem bírtak; hogy tehát más eszközről kellett gondoskodni, melly ezen hiányt kipótolja. 'S ezen eszköz a' *királyi curiának gyakorlata volt, mellyet annak döntvényeiben testesülve látunk.*

Feladatához itt nem tartozván ezen döntvényeket eredetökre és benső momentumaira nézve bővebben megvizsgálni, csak általában jegyzem meg, hogy azon *praejudicialis* erőnél fogva, mellyel már előbb, de főképp 1769 óta a magyarországi jogra nézve felvannak ruházva, 's mellyet ő felségének helybenhagyása és a későbbi szokás is megerősített, roppant befolyást gyakoroltak annak mostani alakulására. Ki *organicus összefüggésöket* a' hazának századi jogéletével meg akarja ismerni, azt következő akkor megjelent igen érdekes munkára utasítom: „*Triunius argumenti veritas, in qua compendium processus Praepositurae Jánoshidensis fundationem; synopsis processus Jesuiticas tabulas signo Regio munitas et reciprocam Cleri ac saecularis praescriptionem; examen Verböczi-anum Tripartiti ortum, progressum et valorem exhibent. Auctore Comitatus Honthensis Tabulae assessore et causarum advocato, in libellis non ignoto.*“ (Kövesdy László s. l. et a.). Mi pedig befolyásukat a' magyar jognak azótai kifejllesztésére illeti, ennek több oldalát lehet megkülönböztetni.

Kétségekivüli, hogy a' törvényszékeknek fő feladata a' divatozó és érvényes törvények vagy jogszokások által meghatározott jogelveknek az élet' viszonyaira alkalmaztatása. A' királyi curiának is ez volt fő hivatása.

De egyes esetek előjövén, mellyekre nézve határozott jogelvek nem léteztek, hivatása azt is kívánta, hogy a' létező törvényeknek bírói megmagyarázása által azon szabályok szerint, mellyek utasításaiban foglaltattak, e' hiányon segítsen. Már ezen uton számos új jogelvek keletkeztek jogéletünkben, mellyek közvetlenül nem a' fennálló törvényekben, hanem a' királyi curia' tekintélyén alapulnak. 'S ez az, mi a' curialis döntvényeknek nagyobb jelentőséget ad.

Ezen utóbbi tekintetben is meg kell különböztetni azon döntvényeket, mellyek a' törvények' határozatait csak tovább fejtik ki, és azokat, mellyek egészen új elveket állítanak fel.

Ki a' magyar jog' szabályait a' királyi adományokról, örök bevallásokról, zálogokról, törvényes öröködésről stb. ismeri, az a' királyi curiának érdemét a' magyar jognak kimivelésében méltánynolni és elismerni fogja.

De más részről tagadhatlan, hogy léteznek a' királyi curia' döntvényei közt olyanok is, mellyek régiebb magyar törvényhozásnak nem kevésbbé, mint az új kornak szellemével összeütköznek; és mellyek a' természetes igazsággal sem férnek egészen egybe. Például hozom fel a' nem-nemeseknek nemesi jószágokra nézve nálunk fennállt birhatási képtelenségét, mellyet csak az 1814: 4. tcz. szüntetett meg, 's melly egyedül a' kir. curia' döntvényein alapult¹⁾; — továbbá azon

¹⁾ Bármilyen érdekes is Gara Miklós nádornak 1376. ki ítélete, mellyet Barta György (*Comment. ad hist. status, jurisque publ. Tom. II. Posonii 1847.*

gyakorlatot, miszerint a' kir. curia zálogokat viszszaaváltási perekben a' perköltségeket meg nem ítélte. A' királyi curia' döntvényeinek praejudicialis ereje a' haza' más világi bíróságaira is kiterjeszkedett.

3) A' jog' doctrinalis tárgyalása.

Miután a' több jeles hazánkfiainak egyesített fáradozása által létesített hazai törvényeinknek gyűjteménye és a' hazai jognak Werbőczy' útmutatása szerinti doctrinalis feldolgozásai, XVII. században a' magyar jogtudományt már azon polczra emelték, hogy többé nem az alapnak letételéről, hanem csak a' magyar jognak rendszeres, és a' kor' szükségeinek és kívánalmainak megfelelő további megfejtéséről lehet szó: XVIII. században a' magyar jog' doctrinalis tárgyalása az azt megelőzőtől képest sokkal örvedetesebb színben mutatkozik. E' tekintetben a' *jogtudományi irodalmat, és a' jognak nyilvános tanítását* külön vehetjük szemügyre.

A' *jogtudományi irodalomban* mindenek előtt a' magyar törvénytárnak (Corpus Juris Hungarici) azon alakbani kiállítását kell említeni, mellyel legujabb ideig éltünk. Ennek szerzője *Szegedy János* volt, ki annak első kiadását két kötetben (Szentiványi Mártonnak kiadása csak egy kötetből áll) adta ki Nagy-Szombatban 1742—1751; másodika ugyanott jelent meg 1771—1779; harmadika Budán 1822; negyedike szinte Budán 1845—47. A' törvénytárnak tökéletesebb kiadásával járt a' mutató-táblának javítása is, mellyről már fennebb volt szó.

Szegedy János még két jeles jogtudományi munkának is volt szerzője: *Tripartitum Juris Hungarici Tyrocinium*, mellynek öt kiadásai voltak (Tyrnaviae 1733, 1751, 1755, és 1767; Zagrabiae 1736); és *Rubricae sive synopses titulorum, capitum et articulorum universi Juris Ungarici* (Tyrnaviae 1734).

Kitetszik ebből, hogy *Szegedy János* inkább a' magyar jog' kutfőinek tanulmányozásával és megfejtésével, mint annak rendszeres felfogásával foglalkodott. Ugy szinte *Prileszky Pál* (Quadripartitum Juris consuetudinarii I. Regni Hungariae in suos libellos redactum. Sopronii 1743. 4°) a' magyar jognak rendszeres felfogására még nem emelkedett.

A' magyar jogról rendszeres, ámbár e' tekintetben még igen tökéletlen munkát írt először *Husztly István* egri jogtanító ezen cím alatt: *Jurisprudentia practica seu commentarius novus in Jus Hungaricum*, mellynek mult században több kiadásai voltak, az első Budán 1745., az utolsó Egerben 1794. 4°. Ide számolható *Fleischhacker János*, pozsonyi professor is, ki illy című munkát adott ki: *Institutiones Juris Hungarici, praemissis ejusdem historia ac prolegomenis, tres in libros divisae. Posonii 1795. 4°.*

fűg. XXX. l.) közöl, mégis általa ezen képtelenséget régi jogintézeinkkel összekapcsolni nem lehet.

A jognak rendszeres tanítását mult században Foglár György egri kanonoknak igen érdekes levele illeti, mellyel 1747-ki január 20-ka alatt az általa alapított egri jogiskolát Borsod' megye' rendjeinek ajánlja, 's mellyet hazánkknak jeles tudósa Podhradczky József a' magyar academiának 1851. november' 22-ki ülésében közlött ¹⁾. Tudtára adja a' nemes lelkü alapító Borsod megyének „hogy még in anno 1740 itten Egerben nemes ifjak előmenetelére juridicum studiumot fundáltam legyen egyedül hazánk és nemzetünkhez való szeretetiből, hogy egy iránt uri fő rendek, és az szegény nemes emberek fiai nagyobb commoditással, mint sem patvariákon tanulhassák az törvényt, ugy hogy a' kit patvariákon sok esztendeig nagy költséggel nehezen consequálhatják, itt két esztendőnek forgása alatt (a' ki szorgalmatosan impendálja magát) ugy perfcialhatja magát in juridicis, hogy in foro utroque passive et active causakat prosequálhatja cum honore; a' mint experientia passim per Districtus et Comitatus bizonyítja.“

Egyébiránt mult században a' magyar egyetemben, az academiákban, az épen említett egri jogiskolában és a' protestans főiskolákban tanítottatott a' jogtudomány.

Mi hiányos volt a' nagyszombati egyetemenél mult században a' jogtudomány' tanítása, az kitetszik Zelenay János a' hazai jog' egyetemi professorának 1766. aprilis' 29-ke alatti jelentéséből a' helytartó tanácshoz : „Auditores utriusque juris patrii Professoris erant, *idem propter alternationem cursus juris vero sub theoretico durabant annis 15, sub practico autem annis 12, unde viz aliquis auditorum integrum cursum terminavit* ²⁾).

Az academiákról rendelkezik az 1723 : 70; az egri jogiskoláról szól az 1741 : 44. tcz.

Protestanticus főiskoláknál, mellyeknek létele és egész szerkezete vallási és confessionalis tekintetek által volt föltételezve, a' jogtudományi oktatásra nem lehetett annyi gondot fordítani, mint a' catholicus tanintézetekben.

Harmadik korszak 1790—1848.

Ezen korszak a' magyarországi jogélet' legfőbb tényezőinek mind iránya, mind pedig egymáshoz állása által az előbbiektől lényegesen különbözik. A' *törvényhozás* olly pontra készült emelkedni, miszerint magában, önállólag és öntudatosan tökéletesen kiképzett jogrendszert teremtsen elő; a' *törvénykezés* pedig előbbi emelkedtségéről leszállván, és a' *fennálló jognak tudománya* annyira kimívelve nem levén, hogy a' régi romai vagy mostani angol jogtudománynak példájára a' jogélet felett uralmat gyakorolhasson, a'

¹⁾ L. az academiái Értesítőt (Új Magyar Muzem 185 $\frac{1}{2}$ -ki VII. füzete) 232. l.

²⁾ M. G. Kovachich : Merkur von Ungarn. II. Jahrgang. Pest 1847. 33. l.

törvényhozásban keresték hivatásos működésök alapját. Általános jelleme ezen korszaknak az átalakulási tendentia, mely mindazonáltal célhoz nem jutott, és az 1848-ki események által megszakított.

Ehhez képest az ezen korszaki magyarországi jogélet' irányának fővonalát abban találjuk, hogy bizonyos elvek, melyek jelenkorunk' kívánalmainak ismertettek el, létesíttessenek, 's hogy ezen elveknek életbe-léptetése a' fennálló viszonyokkal valami módon közvetíttessék.

Ezen elveknek részletes fejtegetése vizsgálataim' tárgyához itt nem tartozik. Ki róluk bővebb ismeretet keres, az 1790 ótai törvényekben, az országgyűlések' naplóiban és irományaiban, melyek nyomtatásban léteznek, és a' megyei gyűlések' tárgyalásairól létező tudósításokban megtalálhatja azt. Ugy szinte az 1830—1848-ki hazai irodalom és journalistica e' tekintelben igen tanulságos. A' mi czélunkat illetőleg elég legyen következöket megjegyezni:

1) A' *törvényhozás* korszerű törvények és törvénykönyvek' szükségét érezvén, 1790. óta illynemű törvényeknek kidolgozásában fáradozott. Az 1791 : 67. tcz. különös országgyűlési választmányokat nevezett ki, melyek ez iránt a' szükséges javaslatokat elkészítsék, országgyűlési megvizsgálás után törvény' erejére jutandókat. De a' közbe jött francia háborúk hátráltatólag hatottak, 's az ezen munkával megbízott küldöt'ségeknek dolgozatain és néhány egyes korszerű törvényeken kívül 1825-ig mitsem birunk. Az 182 $\frac{3}{7}$: 9. tcz. a' dolgot újra felkarolván, ugyanezen czélból új választmányokat nevezett ki, melyeknek javaslatait szintén nyomtatásban bírjuk. Az 183 $\frac{3}{4}$ -ki országgyűlésnek feladata volt volna, ezen javaslatokat megvizsgálni és alapul vételök mellett czélszerű törvényeket hozni. De az urbéri czikkeken és néhány a' legsürgetősb' szükségeket illető törvényeken kívül misem készült.

Az 1840-ki országgyűlés más néhány fontos, főkép az ország' anyagi érdekeit illető törvényeken kívül, a' 15-dik czikkben váltó-törvénykönyvet hozott.

Az 1844-ki országgyűlés egy időközben az e' végett kiküldve volt bizottmány által kidolgozott javaslatnak alapján hasonló módon akart büntető törvénykönyvet készíteni; de szándéka a' kivitelben fennakadt.

Az 1848-ki czikkek közt az én álláspontomhoz képest a' 15-dik tcz. a' legnevezetesebb, mely az ösiséget elvileg megszüntetvén, azt rendelte, hogy az ösiség' teljes és tökéletes eltörlésének alapján polgári törvénykönyv' javaslata dolgoztassék ki.

Látjuk ezekből, hogy törvényhozási tekintetben 1790 óta az ujjabb kori codificationalis irány nálunk is mindinkább elfogadtott, 's hogy 1840 óta országgyűléseink is magukévá tették azt.

2) *Törvénykezési* tekintetben említendő, hogy Molnár István

a' királyi curiának 1769 ótai ítéleteit egybe gyűjtötte, 's 1823 és 1828. nyomtatásban kiadta. 1822 óta a' királyi curia' ítéletei minden törvénykezési terminus alatt már sajtó útján is nyilvánosakká tettek.

Az 1836 : 16, és 1840 : 12. tcz. azt rendelvén, hogy az ítéletek mind polgári, mind büntető perekben *minden* bíróságok által okokkal támogattassanak, a' hétszemélyes táblának azon gyakorlata, miszerint ítéleteinek indokolását feleslegesnek tartotta, megszűnt.

Az 1840-ki váltótörvény önálló váltó-törvényezőket állított fel, és azoknak eljárását egészen új elvek szerint határozta meg. Az ekkép a' váltó-törvénykönyv' II. részének 7-ik fejezete által váltótörvényezőket' számára meghatározott rendes eljárási mód azon oknál fogva is nevezetes, mivel az 1849-ki november' 3-ka és december' 28-ka alatti legfelsőbb rendelkezések által hazánknak ujonnan felállított bíróságaira általában kiterjesztetett.

3) Mi végre a' magyar jognak *doctrinalis tárgyalását* illeti, a' magyar jogtudományi irodalomnak újabb nevezetes emelkedését kell említeni, melly főkép 1830-tól fogva 1848-ig számos és nagy részben jeles vizsgálatokra adott alkalmat. Egyébiránt nagyon csatlakoznék, ki ezen kedvező sikert a' némethoni irodalmi eredményekkel akarná párhuzamba tenni. Nálunk — bármennyire tökéletesebb volt is már a' mult századhoz képest hazánk' tanintézeteiben a' jogtudományi oktatás — nem az iskola, hanem az élet volt újabb időben a' jogtudományi irodalom' alapja; mellynek két főnyilatkozata, t. i. a' megyei 's illetőleg országgyűlési tanácskozások és a' *journalistica* irodalmi főtényezőknél is mutatkoztak. Ugy hiszem, hogy az általános magyar jogtudományi könyvjegyzék (*bibliotheca juridica Hungarica*), mellynek készítésével nagy érdemű hazánkfia *Tóth Lőrincz* foglalkodik, az újabb magyar jogirodalomnak részletes áttekintését fogja nyújtani, mellyet én mindazonáltal e' helyen mellőzök, és csak azon nagyobb munkákról akarok pár szót mondani, mellyek az újabb magyar jogtudománynak mintegy főképviselei. Ezek *Kövy Sándor*, *Kelemen Imre* és *Frank Ignác*' munkái. Mert ámbár más jeles munkák is léteznek e' körben, p. o. *Georch Illés*, *Szlemenics Pál*' 'stb. munkái, mégis ezek nem emelkedtek az irodalmi jelentőségnek azon fokára, hogy — mint amazok — különös jogtudományi irányok' képviselőinek tekintethetnének.

Kövy Sándor, sárospataki híres jogtanító, a' magyar hazai jogról két munkát irt : *Elementa Jurisprudentiae Hungaricae* (először Kassán 1800; mellynek *hat* kiadása, az utolsó 1835-ben, jelent meg), és : *Summarium Elementorum Jurisprudentiae Hungaricae*, magyarul : *A' magyar polgári törvény' rövid sommája* (mindkettő S. Patakon 1822, az utóbbi újra 1837.). Kövy ezen munkáiban a' magyar jognak, miként az a' királyi curiának döntvényei és ítéletei által kifejtve van, alapos és terjedelmes ismertetét tanúsítja, de a'

jog' tudományos elemére különös gondot nem fordított. Ő gyakorlati jogászok, nem pedig elméleti jogtudósok' számára irt, 's ebben szép sikerrel is járt el. Tudományának alphája és omegája, mellynek útmutatása szerint törvényeink' anyagát dolgozta fel, a' Planum Tabulare. De épen azért munkájának egész becse korának jogpraxisához annyira kötve van, hogy ennek megváltoztatásával amaz is okvetlenül megbukik és becsét veszti. Különös dicsérettel kell említeni *Fogarasy János'* munkáját is: *Magyar közpolgári törvénytudomány' elemei Kövy Sándor után, Pesten 1844.*

Kelemen Imre, pesti professor, négy vastag kötetből álló munkát irt a' magyar jogról: *Institutiones Juris privati Hungarici* (Pesten 1814; második kiadás 1818), mellynek második kiadása a' *Historia Juris priv. documentis ac testimoniis illustrata* által még bővitve van. Tudományos tekintetben Kelemen' munkája magasabb polczon áll, mint Kövy-é; ámbár practicus tekintetben ez haszonvetőbb. De Kelemen sem áll az újabb általános jogtudománynak, miként azt a' mívelt nemzeteknél általában kifejtve látjuk, színvonalán. Mind rendszeres felfogása, mind részletes vizsgálatainak modora Heinecciustól van kölcsönözve, ki a' mult századnak közepe' táján virágzott. Kelemen' munkájának kivonatját készítette *Grász Antal*: *Compendium Juris privati Hungarici* (Pesthini 1818); magyar fordítását pedig *Czövek* (Pesten 1822).

Frank Ignác, szinte pesti professor „*Principia Juris Civilis Hungarici*“ (2 kötet, Pesten 1829) czimü munkájában Kövy' és Kelemen' érdemeit egyesítette, a' nélkül hogy hiányaikban részes volna. Sem a' királyi curia' döntvényei, sem Heineccius' tekintélye őt vizsgálataiban lebilincselve nem tartották. Hazai jogunk' külfőinek alapos ismeretét ő a' bel- és külföldi tudományos jogirodalom' szorgalmatos tanulmányozásával kötötte össze 's így képes volt a' jelen jogtudomány' színvonalára emelkedni. Fenn megnevezett munkája mind theoreticus, mind practicus tekintetben egyaránt jeles és haszonvető. Sőt mondhatjuk, hogy — ha Frank' munkája hiányoznék — jogtudományunk mostani átmeneti korában csak nehezen tájékozhatnók magunkat; holott ennek útmutatása jelenleg közvetlenül szolgálhat a' jogéletünk' multja és jövője közti viszonynak tiszta felfogásához. A' munkának magyar nyelvre átdolgozása („*A' közügyesség' törvénye Magyarhonban*“ 2 kötet. Budán 1845—47) a' köz várakozásnak csak némi részben felelt meg, és sok tekintetben gyöngébb a' latin kiadásnál.

Frank' munkája hazai jogtudományunknak egy igen nevezetes hiányát is éreztette velünk, t. i. a' *magyar jog' történetének eddig majdnem teljes elhanyagolását*. Mit eddig a' magyar jogirodalom „*jogtörténet*“ nek nevezett, az nem egyéb néhány a' magyarországi törvényhozást illető, minden belső összefüggést nélkülöző adatoknak egybeállításánál; és a' magyarországi jognak és jogéletnek ki-

fejlődését nem ismerteti meg velünk. Egyébiránt a' tudós külföldön is csak az utolsó négy évtized alatt kezdődött annak tudományos művelése. A' *Korachichok*' munkái előtt nem is volt igen módja tudósainknak hazai jogtörténetünkről részletes vizsgálatokat tenni; 's így egyáltalában nem csudálhatni, hogy Frank' munkájában először találunk magyar tulajdonképi jogtörténeti tanulmányokra. Utána már többen p. o. *Krajner Imre* („A' magyar nemes jószág' természete Werböczy' koráig“, Pesten 1843), *Bartal György* (Commentarii ad historiam Status, Jurisque publici Hungariae aevi medii libri XV.“ 3 kötet Pozsony 1847), *Endlicher István* („die Gesetze des heiligen Stefan“ Bécs 1849) 'stb., szerencsésen művelték ezen nálunk új tudományt; 's jelen értekezésem' célja is az, hogy a' magyar jogtörténethez kis adalékot nyujtson.

B) Magyarország' egyes részeinek municipalis és helyhatósági jogai.

Werböczy' III : 2. szerint: „Quia leges dudum approbatae ac consuetudines Regnorum Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae et Transylvaniae certis in terminis et articulis a nostrae patriae, Regni scilicet hujus Hungariae legibus et consuetudinibus discrepare; nonnulli etiam Comitatus distinctim ac separatim ab aliis Comitatus, imo etiam ab ipsa Curia Regia certas consuetudines utcunqve indutas longo usu observare videntur : ideo quaeritur : Utrum quilibet populus, vel Comitatus, aut quaelibet Civitas, possit per se et seorsim facere statuta ?

Dicendum, quod nullus populus, et nulla Universitas potest condere statuta, quae non habet jurisdictionem propriam, sed alterius subest dominio, nisi cum consensu sui superioris; et hoc quodque in casibus, qui juri Divino et humano praejudicare non dignoscuntur; ita, ut statuta ipsa iniquum aliquid, salutique contrarium non contineant, neque juribus aliorum palam derogare, praejudiciumque inferre videantur.“

Ezen általános elveken alapulnak azon municipalis és helyhatósági jogrendszerek, melyek 1848 előtt Magyarországnak néhány egyes részeiben az ország' közönséges törvényei és szokásai mellett divatoztak. Vizsgálataimnak feladatához képest ezeknek nevezetesbeiről még pár szót kell mondani. Ide tartoznak :

1) Dalmát-, Horvát- és Tótország' municipalis joga.

Ez Magyarország' u. n. kapcsolt részeinek, t. i. Dalmát-, Horvát- és Tótországoknak, provincialis gyűlésein hozott és ő felsége által megerősített statutumokból és divatozó szokásaiból keletkezett. Provincialis gyűlések előbbi időben gyakran tartattak, p. o. a' nemzeti muzeumnak egyik kéziratú Codexe, mellynek címje : „*Extra-*

ctus articulorum Statuum et Ordinum Croatiae et Sclavoniae ac Dalmatiae in celebratis Generalibus Regni Congregationibus ab anno 1562 usque annum 1756“ tehát 194 év alatt nem kevesebb mint 414 provinciaális gyűlésekről szól. Néhány nevezetesebbeknek végzései a' magyar törvénytárba foglaltatnak p. o. 1492, 1538. Ugy szinte másoknak végzéseit, t. i. 1609—1635, mellyeket II. Ferdinánd 1636 augusztus' 8-ka alatt; és 1643—1681, mellyeket I. Leopold 1681. augusztus' 17-ke alatt megerősített, Szegedy adta ki (Tyrocinium 'stb. III : 3.). Ezen Statutumokról szól az 1715 : 120. törvényczikk.

Magyarország' kapcsolt részeinek municipalis jogáról igen érdekes munkát írt : *Kussevicz József : De municipalibus juribus et statutis Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. Zagrabiae 1830. 8-o.*

2) Egyes vármegyék' statutumai.

Werböczy III : 2. azt mondja : „In diversis Comitatus diversas constitutiones super agrorum, pratorum, sylvarum et fluviorum custodia vel molendinorum statu atque proventibus, et aliis ejusmodi rebus; imo et terminorum ac processuum observationibus, ut scilicet hic breviori, et ibi longiori processu causa in sede judiciaria Comitatus terminetur; sana inter sese deliberatione praehabita facere quidem et stabilire possunt generali tamen Decreto totius Regni, atque vetustae et approbatae consuetudini Curiae Regiae in judiciis observari solitae, praejudicare ac derogare nusquam possunt.“

Illynemű statutumok az országnak majd minden megyében legujabb időig léteztek; névszerint pedig az 1791 : 63. tcz. által törvényjavaslatnak készítése végett kiküldött országgyűlési választmánynak Pest, Zólyom, Turóc, Árva, Vas, Veszprém, Somogy, Sopron, Moson, Gömör, Csongrád, Bihar, Marmaros és Varasd megyék nyújtották be törvénykezési és jogviszonyaikra vonatkozó statutumaikat.

3) Kiváltságos kerületek.

Hazánk' előbbi kiváltságos kerületeinek statutumai közt a' *jászok's kúnok és Fiume kerülete* a' legnevezetesebbek.

A' *jászok és kúnok*, kiknek privilegiumait az 1715 : 34, és 1751 : 25. tcz. helybenhagyta, már mult században is különös statutumokkal bírtak, mellyeket Mária Terezia 1751. october' 5-ke alatt megerősített. Ujabb statutumaik, mellyek főherczeg József nádornak megerősítése által kötelező erőre emeltettek, a' kerületeknek 1799-ki február' 13-kán tartott közgyűlésén hirdették ki. Mind az 1751-ki, mind az 1799-ki statutumok nyomtatásban is megjelentek.

Fiume kerülete, melyet Mária Terezia 1779. aprilis' 23-ka alatti privilegiuma által közvetlenül a' magyar koronához kapcsolt, 's mellynek jogait az 1807: 4. tcz. és más országos törvények megerősítették, régi statutumokkal bír, mellyek igen terjedelmesek (négy részből állnak, és az első rész 19, a' második 54, a' harmadik 55, és a' negyedik 21 czimből), és 1527-ki junius' 19-ke alatt I. Ferdinánd által helyben hagyattak. Egyébiránt Fiuménak más későbbi statutumai is vannak, mellyek nagy részben most is divatoznak.

4) Szabad királyi városok.

Majd minden szabad királyi városok külön helyhatósági joggal és külön statutumokkal éltek régenten, mellyeknek néhányai p. o. Buda, Selmecz, Zágráb, Zeng városok' statutumai ujabb időben nyomtatás által is közelebb megismertettek. Werböczy óta ezen statutumok előbbi jelentőségökből sokat vesztek. Egyes jogkérdésekre nézve mindazonáltal számos ujabb városi statutumok is léteznek, mellyek nagy részben ki is nyomattak.

Különös figyelmet érdemelnek e' helyen az u. n. *tárnoki czikkek* (*articuli tavernicales*), mellyeknek alapján a' szabad királyi és tárnoki városok' részére különös particularis jogrendszer keletkezett. Ezen tárnoki jogról érdekes munkát adott ki *Wagner Sándor* illy czím alatt: *Jurisdictionis Tavernicalis ex actis et protocolis authenticis adumbrata. Pestini 1834. 8°.*

Más helységeknek és községeknek helybeli statutumait, p. o. *Nemes-Militics* (Bács megyében), *Felső- és Alsó-Ruttka* (Turóc m.), *Czetkovich* és *Domágovich* (Zágráb m.) nemes községeinek, 's ugy szinte *Kis-Mária* (Bihar m.), *Krapina* (Varasd m.), *Zamobor* és *Jászka* (Zágráb m.) mezővárosoknak statutumait, ámbár ezek az 1791: 67. tcz. által kiküldött országos választmány előtt is fel voltak mutatva, itt mellözöm.

KIS GYÜLÉS, MART. 20. 1852.

(A' nyelv- és széptud. osztálya' részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az osztályból: *Balogh, Czuczor, Hunfalvy, Repicky r. és I. tt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Bugát, Czech, Gebhardt, György, Horváth C., rr. tt. — Pauler és Wenzel II. tt. — Toldy Fer. titoknok, Helmecezy Mih. szav. pénztárnok.*

HUNFALVY PÁL II.

adalékokat olvasott a' magyar nyelvtudományhoz, névszerint a' *szógyökekről, a' viszonyítókról, 's fe, fel és al viszonyítók' némelly származékairól* 'stb.

I. A' szógyökek.

Mi lehet szónak gyökere? Erre bölcséleti és tapasztalati úton találjuk a' feleletet. A' bölcselkedő azt látja, hogy a' természet és

a' szellem' világában nem az atomok, a' parányok vagy elemek az életnek elvei, jóllehet a' testek' alkotó részeit ők teszik. Ezt a' természet' világáról a' természettan, 's az abból kinőtt vegytan minden nap bizonyítja. A' miben élet van, abban a' parányok vagy elemek bizonyosan teszik az élet' testét : de *az élet' elve külön valami az elemekről.* Ha ez másként volna, ha t. i. a' parányok' otléte az élet' elvét magában tartaná : a' vegytan nemcsak bontani tudná a' testeket, hanem a' szétbontott részeket összerakván, életet is tudna kelteni azokban. A' természet' világában tehát, midőn valamely élőnek gyökerét, kezdetét kutatjuk, mindig más élőhöz, melly neki szülője, utasítatunk.

A' mi a' természet' világában áll, még inkább áll a' szellem' világában, melly *merő élet*; annyira, hogy testei is, mellyek az élet' alanyaiként tűnnek föl, étellel bírnak; így az állam, az egyház, minden testület 'stb. Ez hát általános törvény : hogy *az élet' mindig csak élőből lehet származtatni, nem a' testeket alkotó elemektől, vagy parányoktól.*

Az *élő* és a' *parány* között azon különbség van, hogy amaz egész, valami teljes, mozgó, ható, szülő, szóval életelvel bíró; a' parány ellenben nem egész, nem teljes, nem mozgó, nem is úgy ható, hogy valamit szülhetne; ha mozog, más által mozgattatik. A' *létegzet* (organismus) a' szellemi világban azon szervezet, melly élőkől, azaz önálló egészekből áll, mellyek azonban egymástól függnek, egymást viszonyítják, 's együtt teszik a' fentebbi egészet. Önállás és függés, hatás és szenvedés, szóval közvetítés azon törvény, melly a' létegzet' tényezőit összetartja.

Hová számítuk a' nyelveket? a' természet vagy a' szellem' világába? Nem vitázunk e' fölött; azt is megengedjük, ha valaki a' kettő között lebegőknek véli. De azt erősen vitatjuk, hogy nincsenek kivéve azon törvény alól, melly a' természeti és szellemi világban uralkodik. Azt meg senki által tagadhatónak ítéljük, hogy a' nyelvek nem volnának *létegzetek*.

A' nyelv hát, mint létegzet, bizonyosan olyan részekből áll, mellyek magok is egészek, 's különböző viszonylásaik által teszik a' fentebbi egészet, a' nyelvet. Azon egészek a' *szók*. De továbbá ezek okvetlen elemekből, parányokból állanak, mellyek nem lehetnek más, mint a' *hangok*, mellyek a' szókat alkotják, vagyis a' *bötük*, mellyek a' hangokat jelentik. Ha már a' szók egészek, önállóak, bizonyos tekintetben élők : úgy a' bötük, mellyek a' szók' testét, a' hangokat, jelentik, elemeik ugyan, vagy parányaik; de értelmök, azon szellemi életök, nem függhet csak a' parányoktól, 's a' szó maga sem alakult parányok' összeragadásából, mint a' természetben a' holttestek. Ha parányok' összeragadásából keletkeztek volna a' szók : úgy a' nyelvekben nem volna származás, azon csudálatra méltó nemzetségi összeköttetés a' szók között. Minden

nyelvben, ha a' szókat mint élőket megkérdezzük, honnan lettek más élőkhöz, gyökérszókhoz, utasítatunk. Tehát szót csak más szótól származtathatunk; a' gyökérszók ennél fogva okvetlenül *egész szók*, nem parányok, vagy bötük. Mert a' nyelvekben is külön külön élet nyilatkozik; 's a' nyelvtudománynak feladata, ezen életet megvizsgálni, hogy törvényeit felfogja, nem pedig parányokból, bötükből, életet költeni, hogy mintegy nyelvet teremtsen.

A' bölceleti utnak még egy másik ága van, melly különösen a' nyelveken halad keresztül, 's mellyen szint azon eredményre jutunk. Ha a' szó-gyökerek nem volnának egész szók, hanem parányok, ezek, mint láttuk, a' *bötük* volnának. De itt mindjárt nehézségekre akadunk. A' bötük között nagy különbség van. A' *hangzók* és *mássalhangzók* úgy különböznek egymástól, hogy ezek, és csak is ezek, az emberi szót *ízelt* (articulált) szóvá teszik. Ennél fogva nem a' *hangzók*, hanem inkább a' *mássalhangzók* lehetnének a' szók' gyökerei. Azt hiszem, hogy ez további fejtegetést nem kíván. Mert a' mi nem lénye a' dolognak, az nem is lehet annak elve, vagy gyökere. A' hangzók csak állati, nem emberi szónak, mint a' melly *ízelt* szó, jelentői: a' hangzók azért semmikép nem lehetnek a' szók' gyökerei. — Tehát a' mássalhangzók gyökerei a' szóknak! Ezt inkább lehet gondolni, miután vannak írási rendszerek is, mellyek csak mássalhangzókat jegyeznek. De az nem bizonyítja ezt, hanem csak azt, hogy a' mássalhangzók, mint fajt határozók (hogy az emberi szó *ízelt* szó) nevezetesbek a' nyelvekben, mint a' hangzók. Szók' gyökerei azonban azok sem lehetnek, mert külön állva, vagy önkényt összerakva mitsem érnek, csak parányok, élet-ely nélküliek. De bizonyos meghatározott (nem okoskodás által, hanem tényleg meghatározott) összeköttetésben levő parányok, vagy bötük, hangzók és mássalhangzók együtt teszik azon testeket, mellyekben élet van, azaz tesznek szókat. A' szók' gyökerei tehát mindig csak egész szók lehetnek.

A' tapasztalati út is azon meggyőződésre vezet a' tudományosan járó. A' tapasztalati út, t. i. a' nyelvek, mint adott létegetek, vagy történelmi tárgyak' felfogása és okszerű tanulása, mindig azt mutatja, 's tudomra minden nyelvben, mutatja, hogy mindenféle szó-elemzésben csak a' gyökérszóig hathatni föl. Odáig van élet; odáig van tudomány, vagyis az adott életnek felfogása. Tul azon összehasonlítás által tán észre lehet venni, hogy ilyen vagy olyan osztályu szókban inkább ilyen vagy olyan, hogy úgy mondjam, anyagu parányok, vagy bötük fordulnak elő: de ezen parányok soha sem életelvei a' szóknak; azok soha sem határozzák meg az értelmet, hanem csak azzal járnak ilyen vagy olyan értelemben.

A' szógyökerek tehát szók, értelemmel bíró egész szók, ha mindjárt elavultak is már. Ezen gyökereknek alakulását nem tudjuk megfejteti: de azt kell és lehet tudnunk, mint származtak tőlök a'

származék-szók. E' származtatásban minden nyelv, mely ősi, azaz mely másokkal együtt és rokonságban ugyan, de önállólag, mintegy magától fejtett ki. saját *képzőket* hajt ki, mellyek mintegy megannyi bogai, bimbaji a' fának és vesszőnek. A' *ragok* jobbra szinte szók: a' *képzők* a' nyelv' életének bimbózása, 's ezért inkább csak összegyűjteni és rendezni, mintsem magyarázni lehet.

A' szógyökek, mennyiben azok nem „*onomatopoeonta*“ 's a' képzők, lehetőleg felvilágosítatnak a' nyelvek' összehasonlítása által. De erre is a' természet az utmutató. Előbb kell valamely adott nyelvet az ő rokonaival összehasonlítani, hogy felfoghassuk fajbeli sajátságát és különségét: azután lehet csak a' magát egyedileg tökéletesen bírót más nyelvekhez is állatni. 'S a' természetnek ebbeli utja a' tudománynak is utja.

II. Némely viszonyítók, és származékaik.

A' viszonyító szók igen nevezeteseek. Eddig is volt már szerencsém velök a' tiszt. osztályt mulattatni vagy untatni; 's ki fáradságát nem sajnálja, 's megolvassa, mit a' magyar, finn és török viszonyítókról előadtam, azon kevésben is bő anyagot találand elmélkedésre. Szabadjon ismét rájok figyelmeztetni.

Viszonyító szók a' magyar nyelvben *be, fe, kü* vagy *ki, le*; azután *al, el, mell, meg, köz*, 'stb. Hogy valódi természetüket jobban meglássuk, többféle alakaikban és idomaikban kell néznünk.

a) Fokoztató képzővel az *al el* így tűnik elő: *alább, elébb* és *előbb*; sőt ha *mell* és *meg* is fölvennék azt, úgy érzi az ember, hogy *mellébb-, megébb-*et mondanánk inkább (mint *utóbb-*at is mondunk) de *mellebb-, megebb-* idomoktól idegenkednénk. Miért? alkalmasint azért, mivel a' nyelvi lelkiösmeret titkon sejtí a' törvényeket, melyek alatt a' csuda viszonyítók képződtek. *Alább, elébb, előbb* nyilván mutatják már *ala, ele, elő* eredeti alakjaikat; sőt az *ele, elő* alakot a' nyelvemlékek számtalanszor fel is hozzák. Két nevezetes példáját bírjuk az *Erdély* és *Havaselföld* szókban. A' Névtelen Erdélyt így írja: *Erdeu-eleu* = Erdő-elő, mi annyi, mint erdőn túl, trans sylvam. Erdő-előből lett *Erdel*, mint azt Debreczenben is ejtik, és *Erdély*, mellyben a' végső hangzó *y* által simult az *l* bötühhöz. *Havas-elföld* szintén csak terra *transalpina*; 's így is írták mindig, újabb korig, mely azon szót *Havasaljának* vélte. Mi hát kezdjük azt ismét nyelvtanilag írni és olvasni. Jegyzelképen álljon itt, hogy a' magyarok, mikor letelepedtek, mintegy háromszor foglalnak földet erdőn túl. Gácsországban utasítatnak trans vagy ultra *Hovos* = *erdő előre*; azután *Tuhutum* foglalja el ez *Erdő-előt*, melly most *Erdély*; utoljára onnan is még *Havaselföldre* mennek.

Az *al, el, meg, mell'* fokoztatása már azt mutatja, mit némelyikéről a' nyelvemlékek is bizonyítanak, hogy azok' eredeti

alakja hangzóval végződött. A' finn nyelvben találatnak szintén hangzós végzetűek, mint *ali*, *esi* (al, el).

A' *be*, *fe*, *kü* vagy *ki* és *le* szók mikor fokoztatnak, így tünnek elé: *bejebb*, *fejebb*, *kijebb*, *lejebb*, nem pedig *bébb*, *fébb*, *kíbb*, *lébb*: de *főbb* van, mely azonban már nem a' tiszta *fe*, hanem *fev* = *fö*-ből lett. A' *j* azon idomokban nem beszöktetett bötü, hanem a' gyökből fejlőd. *Kijebb* idomban a' *j* *v*-ből lett, mert a' gyök *kü*, vagy *kiv*, mely azután *ki* is, mint *fö* vagy *fej*, mely *fe* is; *fejebb* hát szintugy van. 'S a' mi kettőről áll, az áll a' többiről is, jól lehet *bej*, *lej* szokatlan is. De *bő*, *böv* ugyan ez a' *be*-hez képest, mi *fő*, *föv*, *fej* a' *fe*-hez képest. Azt gondolhatni, hogy nem *bejebb*, *fejebb* 'stb. hanem *beljebb*, *feljebb* 'stb. Nem igaz. Először, mert nem mondjuk *lel*, pedig van *lejebb*. Azután nem mondjuk *alabb* 'stb. miért is nem lehet *belebb*, mint mindjárt látandjuk.

Ha ezeket meggondoljuk, azt következtetjük, hogy a' *viszonyítók eredetileg valami alakban voltak, melyben viszonyítást nem ielentének, 's hogy amaz alak mind hangzóba ment ki*. De hogy viszonyítókká lehessenek, a' nyelvszellem hol képzőt csatolt hozzájuk, hol elvette tőlök a' hangzót. A' képző pedig *l* bötü, mely *be*, *fe*, *kü* vagy *kiv*hez járult, így: *bel*, *fel*, *kül* vagy *kivül*. *Lel* nincs, mert annak helyét *al* foglalta el: 's mivel *lel* nincs, *lejebb* pedig van, ezért mondtuk, és kellett mondanunk, hogy *lejebb*, *fejebb* az egyszerű eredeti alaknak fokozatja. Hogy az *l* bötü általános képző ezeknél, meggyőződünk, ha *ső* *só* képzős alakukat veszszük. Így találjuk: *belső*, *felső*, *külső*, *közelső* — *hátsó*, *utolsó*, a' régi Nyelvmélekekben *előlső*; 's a' hasonlatosság szerint kellene lenni *alolsó*, *mellőlő*, *megőlő*, 's lehetne *távolsó* is. *Megőlő* vagy helyette *megső* nem szokásos; *mellső* van, *hátsó* is, mint *első*, *alsó*. De a' *só*, *ső* képző voltaképen nem a' csupasz gyökhöz, hanem az *l* képzős szóhoz járul, jóllehet a' szokás, melyre a' széphangzat is hat, némelyek mellől (hogy *mell-ől-ől* [mint *fe-l-ől*] ne legyen) az *l* képzőt elhagyta. A' *só*, *ső* képző felveszi a' fokoztatást, így: *belsőbb*, *felsőbb*, *külsőbb*, *közelsőbb* 'stb.

Mondjuk ezeknél fogva, hogy bizonyos gyökszóknál az *l* képző az, mely azokat viszonyítókká teszi; olyanokhoz, melyek' gyökbötüji közt *l* van a' végén, e' miatt nem járul a' viszonyító *l*. *Be*, *fe*, *kü* fölveszik a' *l*-t, így: *bel*, *fel*, *kül* vagy *kivül* (belé, felöl 'stb); *al*, *el*, *mell* a' gyökbötü miatt nem veszik föl az *l* képzőt; *köz* a' képző *l*-lel és a' nélkül fordul elő, p. o. *közöttem*, és *közelem*, de különböző értelemben.

A' török viszonyító' némelyikénél *r* bötü azon képző, mely e' gyökszót viszonyítóssá teszi, p. o. *üz* annyi mint *fe*, *ics* annyi mint *be*; viszonyítóképen áll *üzér* (fel), *icsér* (bel). Itt hát *r* bötü teszi azt, mit nálunk *l* bötü.

Nem kis meglepetésül szolgálhat, hogy a' finn vagy *somalán*

viszonyítók egyenlő törvény alatt állanak, minélfogva ott, hol a' gyökbötű is *l*, ez az eset' ragjaiból kiesik; ott pedig, hol a' gyökbötű közt nincs *l*, az az eset' ragjaiban megmarad. Az olvasót azonban kénytelen vagyok arra figyelmeztetni, hogy a' szomalan viszonyítók rendesen ragoztatnak, vagy inkább, hogy azok az esetek' közönséges ragjai által fejeztetnek ki: holott a' magyar viszonyítók eltérnek a' többi névszóktól, 's külön ragozási törvényt vallanak, mint annak helyén alóadtam ¹⁾).

Az említett tüneményt lássuk *pää* fe, és *ali* al viszonyítókon. *Pää* és *ali* (annak genitivusa *pään*, ezé *alen*) egyaránt hangzóba mennek ki, mint a' magyar fe és al-a is, csak hogy ez utolsóban a' véghangzó nem ejtetik, jóllehet *alább* idomban már előfordul. *Ali*-ből lesz fokoztató *alempi* = alább, *pää*-ből volna *päänempi* = fejjebb.

Viszonyítóképen <i>pää</i> -ből	<i>ali</i> -ből
pää-llä fe-l-ett	alla (al-ella helyett) al-att
pää-llen fe-l-é	allen (al-ellen „) al-á
pää-ltä fe-l-öl	alta (al-elta „) al-ól.

b) De a' viszonyítók még nyomosabbak, ha származékaikat tekintjük. Mintha ezekben úgy mint gyökérszavaikban leginkább ki volna fejezve a' nyelvnek sajátsága. Csak némellyeket sorolunk elő, mivel itt különös feladatunk van; még pedig a' *pää*, fe és *ali* al, viszonyítóknak azon származékait emelvén ki, mellyek a' szomalan és magyar nyelvben azonosak, elhagyván mind azokat, mellyek mindenik nyelvben sajátságosak és külön állók.

<i>Pää</i>	<i>Fe, fe-j, fő.</i>	<i>Ali</i>	<i>Al-a</i>
päi-nen	fejcs	al-empi	al-á-abb
itse päinen	maga fejü	al-ainen	al-só, al-jas.
pää-töin	fej-etlen	al-atse	al-só
pää-hinen	fé-k	al-o	al-om
päi-tsi	fé-k	al-ammainen	al-á-zatos.
pää-kkä	fej-sze	al-aisuus	al-á-valóság.
pää-dyn	fej-ezödöm	al-us	valaminek al-ja.
pää-tän	befej-ezem	al-aa	al-á
—	—	al-enen	al-á-zkodom.
pää-llinen	fe-ljes	al-ennan	al-á-zom.
pää-llistan	fö-lözöm	al-ustan	aljazom, alapot
pää-llys	(tej)-fe-l		teszek.

Nincs ezen származékokkal az egész eredés vagy származás egyik nyelvben sem kimerítve: de határt kell magunknak tűznünk.

Látni való, hogy a' származékok vagy *csupasz gyöktől származnak*, mint: *al-á-z*, *fejez* (e' két származék is mutatja, hogy igazán *fejjebb*, nem *feljebb*-et kell ejteni és írni, mint ejtünk és írunk *alább*-at nem *aloljabb*-at); továbbá *fejel*, *fejt* 'stb, vagy nem

¹⁾ Lásd az 185 $\frac{1}{2}$ -ki Értesítő' 205. lapját.

csupasz gyöktől, mint *fe-l-edni*, *fe-l-ejteni*; *köz-el-edni*, *köz-el-ejteni* 'stb.

Illyen származék *alajt* szó is, mely a' *fejt*-nek hasonmása.

A' régibb nyelvemlékekben számtalanszor fordul elő *alajtok* ige minden idomban; *alahad*, *alohad*-ében is *alajtsad* helyett, mint mai nap a' tájbeszéd *h* bötüt használ *ts* helyett, p. o. *fordih* fordítás helyett. Molnárnál az 1644-ki kiadásban szintén olvassuk *alítás*, *alítom*, *alétom*, *aleytom* sőt *alaytom* is. Párizzpápainál találni: *alítom*, *alétom* szokat, 's mindenütt és mindig *putare* jelentésben. Hogy ezen idomok egy, jól tudjuk; mert *ajt*, *ojt*, *éjt*, *ét*, *ít*, átmenetei az egy képzőnek, mely névszókból cselekvő igéket alkot, p. o. *tanból tanajtani*, *tanéjtani*, *tanétani*, *tanítani*; *szabad*-ból *szabad-ojtani*, *szabadéjtani*, *szabadétani*, *szabadítani* 'stb.

Első ellenvetésül vehetni azon kérdést, vajjon a' régi nyelvemlékekben nem kell-e *álajtani*-t olvasni, minélfogva e' szó egy volna az *állítani* igével? Erre viszonzom, hogy ugyan e' nyelvemlékekben sohol nem találtam *ponere*, *statuere*' értelmében *állítani*, hanem csak *állatni* és *állaptatni*; 's *állatni* ige *ponere*, *statuere*-jelentésben azután is a' 16-dik és 17-dik században mindig áll. Továbbá Molnár már ékezet által különbözteti a' hosszú *á*-t, 's még inkább Párizzpápai: ők tehát valóban *alítom*, *alétom* 's nem *álítom*, *alétom*-ot olvastak; azonkívül több következetességgel is, mint a' régibb nyelvemlékek az *állani* szót és származékait mindig két *l*-lel írják. E' két oknál fogva bizonyosan tudhatjuk, hogy *alajtok*, *aléjtok*, *alétok* vagy *alítok* nem *állani* gyöknek származéka.

De nekem nyelvtanilag is vannak nehézségeim, hogy az *állítani*-t ne mondjam származottnak az *állani* igétől: jöllehet tudom, hogy *fűteni* és *fűlni*, *fojtani* és *fűlni*, *dőjteni* és *dőlni* olyan viszonyban vannak egymáshoz, minél fogva az első idom átható jelentése a' másíknak, mely beható; az *éjt* és *esik*, *fejt* és *festik* 'stb. hasonló viszonyát is látom. Mind a' mellett azon szabályt merem felállítani, hogy *ajt*, *ojt*, *éjt*, *ét*, *ít* képző által névszókból lesznek átható igék, valamint ugyanazokból a' megfelelő képző által behatók lesznek. 'S annyira merem azt, hogy inkább hiszem, miszerint azon igék, mellyek a' kimondott szabály ellen tanúskodni látszanak, névszóktól erednek, ámbár azokat nem bírja az *előttünk tudra levő nyelv*: mert hogy nyelvünk' birtokához még felette sok tartozik, mit nem tudunk, nekem legalább egynél több alkalmam volt észre venni.

Az *állítani* idom *állani* mellett látszólag igazoltatik a' *szólítani* idom által *szólítani* mellett. De csak is látszik. *Szólítani* igék névszókból lettek. A' névszót *l* képző teszi igévé, mint (a' régi Nyelvemlékek szerint) *boldog*-ból lesz *boldogtl*, *ország*-ból lesz *országl*, *forbát*-ból *forbátl*, *beteg*-ből *betegtl*; így *szó*-ból lesz *szótl*, melyet hát egy *l*-lel kell írni. Ezen képző által a' névszónak jelentése

egyszerű igévé lesz, melyet a' német *ist* fejezne ki a' névszóval együtt, így: *boldogl er ist glücklich*, *betegl er ist krank*. — Továbbá a' névszót igévé teszi *l* képző, mely hangzóval toldatott, nem széphanzzatival, hanem lényegessel. A' hangzó *ú* vagy *a*, 's az *l* egyszerű vagy kettős. Így: *beteg*, *betegl er ist krank*, *betegül er wird krank*, *betegelli er häit ihn für krank*; *szó*, *szó-l er ist Stimme*, *er spricht*, *szó-ul nincs*, *szó-all*, vagy *szólal*. Hogy a' szokás és széphanzzat nem tartotta fen minden névszónak mindenféle származékigéjét, mitsem bizonyít a' szabály ellen: mert illyet a' nyelvek mindenütt mutatnak. Az *ül*, *ül* képző, mely beható jelentést vall, *ajt*, *ajt*, *éjt*, *ét*, *ít* képzőnek enged helyet, mikor a' beható jelentés áthatóvá lesz. Így *szó*, *szó-l*, *szó-all* vagy *szó-lal*, *szó-léjt*, *szólít*. Így *ország*, *országl* (most *országol*), *ország-ül*, *ország-ít*. A' csekély különbség, melyet az ingatag hangzók tüntetnek elő, alig vétetik néha észre, 's ha nem vétetik, zavar keletkezik.

Ha ez igaz, mit a' névszóktól származott igék' képzőiről mondtam, ugy *állítani* állatni mellett korcs idom. 'S valóban, miután a' mondottakról meg vagyok győződve, 's miután tudtomra más ige (*szállani*, *szállítani* kivételével, mely vizsgálatra méltó) nem mutat ehhez hasonló származtatást, miszerint behatóból ekkép válnék kihatóvá: igen gyanítom, hogy a' nem értett *alítani*, és a' helytelenül elemezett *szólítani* ige, 's a' német és latin nyelvnek abbéli szokása, hogy *setzen*, *ponere*, *statuere* = állatni igék *putare*, *asserere*-t is tesz, vitte a' mi írónkat arra, hogy *putare* értelemben *állítani*-t kezdtek a' helyes *alítani* helyett használni. Innen magyarázható azon ingatag-élés, mely *állítani* és *állatni* szóknál feltűnik, midőn az egyik 's a' másik majd *putare* majd *ponere* ' jelentésében fordul elő.

Mi lehet valódi származása *aléjtani*, *alítani* igének? Az *al* névszótól származik, mely viszonyító is.

Csudaszóknak neveztem a' viszonyító szókat az uralaltaji nyelvekben, 's minél inkább feltárulnak előttem, különösen a' finn és török nyelvek, annál inkább kezdem csudálni azokat. Ezek nemcsak szinte megszámlálhatlan származékok által foglalják el tetemes részét a' nyelvanyagnak, hanem a' külső természeti viszonyokat — mint az más nyelvben is történt — az értelem által gondolható viszonyoknak kifejezésére szolgáltatván, a' gondolatok' világát, hogy ugy mondjam, kézzel foghatóvá tették.

Hogy *fe* gyöktől származik *fejezni*, *fejteni* ige, tudjuk. *Fe*, *fej* valaminek tetejét, vagy általában fenlevőségét jelenti: *befejezni* tesz hát, valaminek fejét. végét hozzáadni, mint *lefejezni* valaminek fejét elvenni. Ha *fejez* ige jobbadán kiegészítést, megtökélést, vagy annak ellenkezőjét jelenti: a' *fejteni* ige megmagyarázást, összekuszált szálak' mintegy kiszedését teszi mind anyagi mind szellemi értelemben.

De valamint a' *fe*-nek, *fej*-nek ellenese az *al*, úgy az illető származékok is ilyen ellenlábасak. Az *al*-nak származékai szintén nem csak természeti hanem szellemi értelemben használhatnak. Valakit *megalázni* más, mint *aljazni* 'stb. A' nyelv szokás csudaszépen használta az *alajtani*, *alétani*, *alítani* igét azon értelemben, hogy a' gondolat valamit vél, a' minek megfejtése nincs ott. *Alítani* tette hát eredetileg azt, mit a' latin *sub*, és görög *ὑπό*-val összetett igék tesznek, tehát *subponere*, *putare*, *ὑποτίθημι*. 'S *alítás* a' legjobb kifejezés a' hypothesis képzetre, melyre a' megfejtést elvárjuk. — Nemde az *állítás* szó, még ha helyes volna is — a' szokás egyébiránt már megszenesítette — sokkal szűkebb jelentésű, 's nagyobb bizonyosságot kifejező, mint *alítás* szó? 'S nem kellene ezt a' tudományoknak követelni, 's a' köz életnek ajánlani? Sok bolond új szót kapattunk fel már: régi jó szót ne ujítsunk?

Fejteni és *alajtani*, *alítani* igék szellemi működést; *feledni*, *felejteni* szint olyat jelentenek. Mintha ezt sugnák nekem e' szók, hogy az ő magyarok csak akkor *feledtek*, *felejtettek* valamit, mikor már befejezték vagy megfejtették vala. Az *edni* képző átható jelentésben nem egyszer fordul elő: azonban lehet, hogy *feledni* valaha inkább benható, 's *felejteni* kiható jelentésű volt. Végre fel akarom hozni még ez uttal, hogy *alig*, *alég* és *elég*, *öleg* szók is *al*-tól és *fe*-től származnak. Az első világos: az utóbbi, t. i. *elég*, *öleg* csak úgy ismertetik el *fe*-nek származékjaul, ha tudjuk, hogy magyarban *fe*, *fő*, *fej* két névszót foglal magában, mely a' szomalan nyelvben *pää*, és *ylä* (üli, mint ali, magyarul föl, 's gyengített *f* mellett völ, öl). Üli, vagy öli, magyarul ül, vagy öl = föl. *Alég*, és *öleg* szinte olly szép származékok, mint *alajtani*, *alítani* és *fejteni*. 'S van szép társok *félig* szóban, miszerint *alig*, *félig*, *elég*, vagy *alég*, *féleg*, *öleg* összetartoznak.

III. Monnó, monnal

A' XV-dik század' végéig a' régi Nyelvmélekekben nagyon közönséges szó a' *monnó*, ambo' értelmében. Szintugy gyakran fordul elő *monnal* is, melly *paene*, *tanquam* 'stb. tesz.

A' Nyelvmélekek' III. kötetéből hozok föl néhány példát, melyekből a' két szónak használata kitessék. *Máté 9. részében*: De új bort új tömlőkbe eresztenek, 's *monnó* megtartatik. — *Máté 13. rész.* És mondá, ne talántál a' *konkoly kiszedvétek* ki irtásatok vele öszvő a' buzát es, de hagyjátok *monnót* nőni aratásiglan. *Lukács 1. rész.* Volt egy neminemő pap Zacharias nevé, 's ő felesége Áronnak leányi közzől, 's ő neve Ersébet: valának kedig *monnók* igazak. *Lukács 6. rész.* Mi nem vezethet vak vakot, nemde *monnon* a' verembe esnek-e? *Máté 15. rész.* Ha kedig a' vak a' vakot vezetendi, *monnaik* a' verembe esik. — Ennyi a' *monnó*' használatáról, miből megtanuljuk, hogy *monnó* szint ugý ragoztatott, mint a' szám-

és azon névszók, mellyek számot fejeznek ki. Monnó, monnót, monnon, monnaik; sok, sokat, sokan, sokuk; kettő, kettőt, ketten, kettejük 'stb. *Monnaik* különösen mutatja, hogy a' harmadik személy' birtoki ragja *a*, így *monna*, mint: ketteje, sokja, vagy soka, 's ehhez járult még az egyesítő *ik*, *monnaik*, a' mi azután *uterque*-t jelent.

Ambo és *uterque* szók' kifejezésére, mellyek olly gyakran előfordulnak, 's a' beszédnek mind ékességül mind szabatoságul különösen szolgálnak, nem akarjuk e' jeles régi szavunkat ismét használni? 'S miért nem? Mert most már az írókban nem halljuk, vagy újdonságul nem kínálatunk vele? Annyi bizonyos, hogy népünk és irodalmunk' fogékonysága mellett azon szókat, mellyek nyelvünk' régi kincseiként Árpádéktól ránk maradtak, nem venni használatba, 's inkább szükölködni, több mint hanyagság. Némelylek azt mondják talán: Azért nem akarózzik e' szót használni, mert a' magyar nyelvben nincs gyökere. — Mintha a' gyöker-szó csak ugy volna érvényes, ha gyökerét tudjuk. Hisz azért gyökérszó valamelly szó, mivel gyöker, mivel mástól nem származott; 's gyökérszónál csak a' *óti*, hogy *van*, nem a' *διότι*-t, hogy *miért van*, lehet tudni.

Honnan származik a' görög *ἀμφω*, mellyből a' latin *ambo* lett? Nem tudom. Honnan származik a' német *beide*, az angol *both*? Mások, lehet, tudják, én nem tudom. Miért volna *monnó* kevésbé jó nekünk, mint *beide* a' németnek, ámbár a' bécsi német soha nem használja is, hanem inkább *olle zwá*-t mond? Tehát inkább *mind kettő-zzünk*, hogyszem meglevő jó és szép régi szót használjunk az *ambo* és *uterque*' értelmében?

'S a' *monnó* szó szintegy nem áll magánosan, mint nem a' latin *ambo*, 's nem a' német *beide*. A' szomalan nyelvben megvan hasonfele *mol* gyökben, melly olt *molí*-nak íratik, 's mellynek másodfoku idoma *molempi*, gen. *molemman*, de inkább többesben *molemmat*, gen. *molempain* használatos. P. o. *molemmat tunnewat*: monnók tudnak vagy tudják; *tehkäämme molemmiin*: tegyünk monnon. Mert a' szomalan nyelvben megvan azon többes is, melly nálunk sokaságot jelentő névszókon fordul elő, mint *sokan*, *monnon*, *molemmiin* 'stb. Már több ízben volt szerencsém e' magyar és finn nyelvből felmutatni a' talákozó tényeket, mellyek egymást megvilágosítják; — de azért ne gondolja senki, hogy ez által egyik nyelvet a' másiktól akarnám származtatni! — Emlékeztetem a' tisztelt osztályt a' Lukács' 6. részében előforduló helyre: Ki csapandja egyik *tügödet*, tartsad neki a' másikat es; mellyben a' *tüg* = maxilla szóhoz a' szomalan *tykö*-t, melly oldalt jelent, 's mint viszonyító *mellett'* értelmében használatik, hoztam fel, mint megvilágosítót. Ime most a' *monnót* a' szomalan *molemmat*' (mellynek gyöke *mol*, *molí*) kíséretében mutatom fel, mint ollyan gyökszót, melly több rokon nyelvben fordul elő.

De *monnó* és *molí* egy azon gyökeret mutatják-e? *Monnó*-ban bizonyosan rag van, mely *nó*-ban rejlik. Lássuk p. o. *kettő* szót a' rokon nyelvekben, 's azt találjuk, hogy az finnben *kaksz* (ők írják *kaksi*, *s* = *sz*), esztben is *kaksz*, lappban *koekt*, törökben *iki*, vogulban *kik*, cseremisben *kuk*, szürjenben *kük*; tehát mindenütt két *k* találtatik a' szóban, kivéve a' török *iki*-t, melyből elül a' *k* ellágyult 's hehentéssel íratik. De finnben *kaksz* genitiv. *kahden*; miből azt tanuljuk, hogy a' másik *k*-ban *h* bőtü rejlik, 's *kahd* csak egyik alakja a' teljesebb *kaksz*-nak. A' magyar *kettő* hát azt gyaníttatja velünk, hogy abban is *kektő* helyett lön *kettő*; továbbá gyaníttatja velünk, sőt bizonyosan mutatja nekünk, hogy *kettő* szónak gyökere *kek*, vagy *kekt*, 's az *ő* vagy *tő* rag. Ezt találjuk a' *monnó* szóban is. A' finn *mol* v. *molí* lehetett a' magyarban is *mol*, mellynek *l* betűje *n*-né vált a' *no* rag előtt, miszerint *molno* helyett lett *monnó*, mint *kektő* helyett *kettő*. Most még az *ő* rag, mely előtt itt *t*, amott *n* áll, megmutatandó. Hogy ez valósággal rag, a' felhozottakból bizonyos: de, hogy még többet mondjak, az *egy* szó is bizonyítja. Az a' finnben is *üksz*, az esztben *üksz*, a' lapban *akt*, cseremisben *ik*, vogulban *aku* 'stb. A' finn *üksz*' genitivusa *ühdén*, mint a' *kaksz*-nak gen. *kahden*: azért mégis nem *eggyő*, mint *kettő*, vagy *monnó*, hanem csak *egy* rag nélkül. De hát minő rag van a' *kettő* és *monnó*-ban?

Idegen nyelvekben hasonló tényeket találunk. A' görög nyelvnek van *dualisa*, 's ebben áll *ἄμφω* szó. A' latin nyelvben nincs *dualisa* — pedig milly közel áll a' göröghöz — mégis *ambo*, *duo* *dualis* idomában jelennek meg. A' magyarban, finnben és törökben nincs *dualis*, de van a' *lappban*, — elég arra, hogy a' *dualis* az uralaltaji nyelvcsaládban sem hibázik. A' kérdéses rag már a' *kettő* és *monnó* szókban nem többes, mert az *k* vagy *n*, mint sok-*ak* és sok-*an*, és — figyelemre méltó — Lukács' 9. rész. olvassuk: Valának kedig monnal ötszer ezer férfián, — tehát férfiak és férfián. Ha nem többes a' kérdésben levő rag, 's mégis viszonyító nélküli rag (nem áll casus obliquus-ban): ugy szükségkép *dualis*nak ragja. Tehát *molnó* vagy *monnó*, *kektő* vagy *kettő* *dualis* idomok, 's *nyelvünknek eddigelé nem gyanított idomai*. Sőt most értjük csak, miért marad el a' *kettő*nek ragja, ha más névszó előtt áll, ugy hogy ekkép mondjuk két ember? Mert a' számnév ragozatlan áll más névszó előtt. (Két ember áll *kekt* ember helyett; a' nyelv' szelleme a' meghúzott hangzóban pótolta a' *kt'* erejét, — mely törvény, minél fogva a' mássalhangzók' kivetése hosszú hangzókkal mintegy helyre hozatik, még felvilágosítást vár). Hogy azonban *monnó* névszó előtt megtartja a' *dualis* ragot, mint p. o. Lukács' 5. rész. betölték *monnó hajót*, azt kirívó ténynek vegyük, míg talán erre is sikerül feleletet adni.

Ekkép megmutatom *monnó* (és *kettő*) szónak *ὄτι*-ját, azaz

hogyan van, de miért van nyelvünkben, a' *διότι* nem tartozik a' nyelvtudományba. De miután nemességét megintutattam, kezdjünk vele társalkodni; mert bizony nyelvünknek nagy, igen nagy dízére válik.

Lássuk most a' *monnal* szót. Erre is a' Nyelvelmékek' III. kötetéből hozok föl néhány példát, hogy régi használatát megértsük. Lukács' 1. részéb. Lakozott kedig ő vele Maria *monnal* három hónapokban; azaz mintegy három hónapokban. — Lukács 5. rész. 'S betölték monnó hajót, úgy hogy *monnal* elmerölnének; azaz, hogy *csaknem* elmerölnének. Lukács 6. r. Bódogok lesztek, mikor tütöket megszidalmaznak 's kivetendik tū neveteket *monnal* gonoszt; azaz, *mint gonoszt* vetendik ki. — Lukács 16. r. Vala egy nemine-mő kazdag ember, kinek vala fohnagya, 's ez megócsárlatott ő nála, *monnal* eltékozlotta volna ő javit; azaz, *mintha* eltékozlotta volna javait. János 1. r. Hogy kedig felmentek volna ő atyjafiai, tahát ő es felmene az ünnepnagra, nem jelennen, de *monnal* titkon; azaz, *ugy mint*, vagy *mintegy* titkon. A' felhozott példákból tanuljuk, hogy e' szó leginkább *mintha*, *mintegy*, *csaknem*' értelmében használtott.

De szükségét látom, hogy még több most már szokatlan, szóról hozzak fel példákat, ugyan ezen III-dik kötetéből a' régi Nyelvelmékeknek. Máté' 5. részéből: Azért ha viszed te ajándokodat az oltárra, 's ott megemlékezended, hogy te atyádfia val valamit te ellened, hadd meg ott te ajándokodat az oltár előtt, 's menj előszer egyesölj meg te atyádfiával, 's *tahát* jöved ajandékozzad te ajándokodat. Máté 17. r. Mikor juttak volna Caphernaumba, vépének Péterhez, kik a' didrágmát veszik vala, 's mondának neki: Tū mester-tek nem fizeti meg a' didrágmát; 's ő mondá: *tát* ugy. — Máté 21. r. A' papi fedelmek mondának neki (Jézusnak): Hallod-e mit mondanak ezek? Jézus kedig mondá nekik: *Tát* ugy.

(Mellékesen legyen szabad kiemelnem: az idők' használatára is mennyit tanulhatunk a' régi biblia-fordításból. „Ha viszed te ajándokodat, 's ott *megemlékezended*, hogy te atyádfia val valamit te ellened“ 'stb. Továbbá: „Mikor juttak volna Caphernaumba, vépének Péterhez, kik a' didrágmát veszik vala, 's mondának neki“ 'stb. Az első példában az *end*, *and* képzőjü jövendő' helyes használatát szemléljük, miszerint annak mindig feltétes módbeli jelentése van; a' másikkban két alig-multat találunk, mellynek egyike: *vépének* (lépének), *mondának*, elbeszélő mult, a' másik: *veszik vala*, az elbeszélő multnak idejében tartós állapotot, melly az olvasóra nézve szintén elmúlt már, jelentő idő).

A' *monnal* szóhoz ennél fogva még *tahat* és *tat* szót adunk. Az elsőnek jelentését láttuk; a' másodikét a' két példa szinte világosan megmondja, hogy *akkor-t* tesz; a' harmadikét nem tudjuk

meg illy világosan a' felhozott példákból. Párizpápaiban „*tatt*“ tesz inquam, ich sage; Molnárbán is így értelmeztetik röviden, miből gondolhatni, hogy Párizpápai csak Molnárból írta ki.

Az ugynevezett ígehatározók a' magyar nyelvben legbeszédesebb tanuji a' régiségnek, melyben a' szomalan és török nyelvek sokkal közelebb állottak a' magyarhoz, mint idő' jártában történt. Az *i-de*, *o-da* szókban a' török marasztó és mozduló rag világosan van meg; *ho-vá* szóban is inkább a' török dativus, mint egyéb rag, tetszik ki. Csak olyan képes azokat tagadni, ki a' török nyelvet mellőzi, általában, ki a' magyar nyelvet nem tartja össze a' rokon nyelvekkel. — Tényeket, nem önleges okoskodást követvén, kénytelen voltam megvallani, hogy majd minden ígehatározó névmásoktól 's egyéb névszóktól származik. I-tt, o-tt, i-gy, u-gy, h-o-gy, i-de, o-da, h-o-vá ez az mutató névmásnak származékai, mint azt előadtam ¹⁾. Kérdés most: minők a' *tahat*, *tat* és *monnal* szók.

Tahat az említett példákban *akkor*-t tesz. E' szó szintugy összetett, mint *akkor*. *Ha*, nemcsak magyarban hanem törökben is *időt* és *helyet* jelent, mint nemcsak *minden*ha, hanem az egyszerű *ha* is bizonyítja, melynek idő- és helybeli jelentése mintegy elhomályosulván, kötszó gyanánt használtatik, 's ezért áll *mikor* és *mi-dőn* (mi-kor, mi-idő) ígehatározók és kötszókkal viszonyban. *Ha* szó előfordul még raggal is, így *hát*. Ez eleinte, ugy látszhatik, nem bizonyos: de világossá lesz a' következők által. *Hát* ragos szó össze van téve *ta*-val. Ez már többször nem fordul elő, mint e' két szóban: *tahát* és *tat*, 's a' magyar nyelvből meg sem magyarázható. De a' szomalan nyelvben ott van ez mint mutató névmás: *tā* = ez, *tuo*, *to* az. Így már teljesen értjük a' *ta-hát* szót. *Tā* szomalanul és *ta* a' régi magyar nyelvben tesz *ez*-t, *az*-t; *ha* pedig tesz *időt*; a' *t* rag *ha*-ban olyan szerepet játszik, mint *n* rag az *idő*-ben, így *mi-dő-n*. Ennél fogva *tahát* igazán nem más mint *akkor* (*az* = *ta*, *kor* = *ha*, *hát*). Most inkább *tehát*, mint *tahát*-ot használunk. *Ha* tudjuk, hogy *tā* szomalanul *ez*-t, *tuo* vagy *to*, *az*-t tesz: ugy vélhetjük, hogy hajdan monnó alak élt, így *tehát* = ekkor, *tahát* = akkor. Kérdés még: inkább kell-e *tehát*, *tahát*, vagy *tehat*, *tahat*-ot olvasni? Az élő nyelv a' *tehát* és *hát* szóban meghuzza az *á*-t: innen gondoljuk, hogy helyesen teszi, míg sikerül ezen ragnak természetét jobban megfejtenünk. Mert azt vagy különbözőnek kell vennünk azon *t* ragtól, mely i-tt, o-tt, Győr-öt 'stbiben előfordul; vagy, ha ezzel azonos, akkor a' szokást kellene jobbitanunk, 's *tehat*-, *hat*-ot ejtenünk.

A' *ta* régi szót, mely *az*-t jelent, találjuk a' *tat* szóban is, ugyanazon raggal, mellyel a' *tehát*, *hát* szókat látjuk. *Tat* e' szerint igazán nem más, mint *ugy*, melly szinte *az*-ból és *gy* ragból lett.

¹⁾ Lásd: az 185¹, Értésítő' 217. 'stb. lapjait.

'S kérдем itt, nem gondolhatjuk-e, hogy azon rag, melly az *igy*, *ugy*, *hogy* szókban *gy* (dj), az *tehát*, *hát*, *tat* szókban *t*? A hangbeli rokonságot az értelembeli rokonság szépen megerősíti. Tudván, hogy *tat* annyi mint *ugy*, kérdés: mint kell azt írni és ejteni? Addiglan, míg e' *t* ragnak természetét jobban nem értjük, a' hasonlatosságot kell követnünk, 's *tehát*, *tahát*, *hát* után ezt is *tát*-nak írni és olvasni. Párizzpápai, *ugy* látszik, nem értette már; ő is olvashatta valahol, 's minthogy feleletképen találhatta, *igy* értelmezte, de hibásan, hogy „*inquam*.“ Egyébiránt *ugy* látszik csak Molnárból írta ki.

De miért mondja a' régi biblia-fordítás: *tát ugy*? mi annyit tesz, mint *úgy úgy*? Mintha ekkor is már homályos volt volna értelme, 's a' homályos szóhoz per pleonasmum' világos szót tettek volna. Vagy pedig olyan szóbőség volt az, millyent p. o. a' mai közbeszéd *márma*-ban gyakorol. *Már* nem egyéb mint *mára*, 's *ma* ismét az; a' közember mondja mégis: *márma* ott voltam, a' helyett, hogy: *már* ott voltam. *Igy* mondjuk mindnyájan *most már*, pedig *most* is = *mast*, *ma-st*, és *már* szinte *má-ra*. De akár mint van is a' dolog az ismétléssel: *tát*, *tahát* bizonyosan *ta* és *ha* szóknak ragos idomai.

Monnal is, hogy ezt, a' mivel kezdeni akartam, utoljára fejtssem meg, az ősidőnek megmaradt tanúja, csakhogy nem tanuskodik többé az élőknek, mint a' rosszul értett *tehát* szó. Azt tudjuk, hogy *val* *vel* viszonyítóval sok névszóból lesz igehatározó, p. o. *éjjel*, *nappal*, *hol-val* (holnap helyett), *reggel*, *estvel* 'stbi időjelentők; *halk-kal*, *szél-lel* (széllyel) 'stb. mikéntséget jelentők; *monnal* is azokhoz tartozik. Gyökere *mon*, melly a' szomalan nyelvben ma is olly közönséges használatu, mint a' *tá*, *to* = *ez*, amaz, mellyből nyelvünkben megvannak a' *tahát*, *tehát*, és *tát* szók. *Mon* annyit jelent, mint a' magyar *né* szó összetételben, mert magában nem él, p. o. *némelly*, *néhány* szókban. Ha *né* magában álló szó volna, *né-vel* annyit tenne, mint *mon-nal*. Azért jelenti a' régi Nyelvemlékekben azt, mit *most csaknem*, *majdnem*, *mintha* szóval fejezünk ki. Egyébiránt *monnal* nincsen rokonságban *monnó* szóval; ennek gyökere *mol*, azé *mon*, melly latinul *nonnullus* = *némelly-t* jelent.

IV. Egy, fél, hason.

Az *egy* szónak származéka *egyetem*, *egyetemben*, melly mint a' latin *universus*, soknak egybefoglalt voltát teszi, arra int bennünket, hogy az *egy* szó többfélélt jelent. Némelly kiteszőbb jelentést ki akarunk emelni.

Egyik ősrégi jelentését bírjuk az *egyház* szóban. Itt az *egy* nem tesz csak unus-t, hanem azt, mit a' görög szó *καθολικός*, azaz *egyetömes*. *Egyház* tehát legerencsésebb fordítása az *ecclesia catholikanak*, 's tesz annyit, mint *egyetömes ház*. De *egyetemben* csak

azok lehetnek, kik valamiben *egyenlők*, *aequales*, innen az *egyenlő*-nek szorosabb jelentése nem a számbeli egységtől, hanem a fogalombeli egységtől vagy egyetemtől származik.

Az *egyház*, mint nagyon régi szó, különben is nevezetes. *Erdősy* (Sylvester) a zsidó templomot is Jeruzsálemben *egyháznak* nevezi; régi helynevek, mint *Félegyháza* 'stb. is mutatják régi divatját. Miért nevezték a magyar térítők a templomot *egyháznak*, holott az európai nyelvekben a latin és görög szók: *templum*, *ἐκκλησία*, *κυριακή* (kirche, kirk, finnben is *kirko*) divatosak? A háznak a magyarok között kellett már divatoznia, 's talán *isteni szentély*' értelmében; a német nyelvből nem jött, mert ott a templom nem *Haus*. Ház és Haus esetiesen hangoz össze, mint a magyar *hon*, finn *huoni* és német *heim*.

Továbbá eredeti magyar felfogás szerint *egy tesz egészet*. Innen van az embernek keze, lába, szeme, füle; 's én azt tartom, az *ember*' *kezeiről* 'stb. beszélni hibás. Azért van *félkeze*, *féllába*, *félszeme*, *félfüle*, mivel a két kéz mintegy *egy* tett a régi felfogásban. Nagyon közel eszmerokonságot mutat az, hogy a szomalian, vagy finn nyelv szint úgy mondja: *silmä-puoli* szemfél, félszemű helyett, *jalka-puoli* féllábu, *käsi-puoli* félkezű 'stb.

Minthogy *egy* egészet tesz, de *egyenlőt* is, innen a *fél* nemcsak a *félnek* hanem az *egyenlőnek* is kifejezi fogalmát. 'S a *fél* szónak több jeles alkalmazása divatozott, mellyet bizony érdemes volna ismét divatba hozni. *Feles* tesz valaminek feléhez tartozót, és *egyenlőt*; innen *feles feletlent játszani* helytelenül párost nem-párost játszani. *Felesíteni* párossá tenni, *felesség* két dolognak egyenlősége, 's így *feletlenség* két dolog közötti egyenlőtlenység. Ezen jelentésben áll *feleség* is, nemcsak hogy fele a két hites félnek, hanem hogy *egyenlő fele*.

A régibb nyelvszokás több jeles szólást mentett meg. *Feletársom* (felebarátom) az, ki velem *egyenlő*; *felemásom* az, ki velem nem *egyenlő*. A régi magyar meséskönyv többször említi a tanulságot, hogy *senki felemással ne társalkodjék*, mint p. o. a teknős béka felemással kívánt társalkodni, midőn a sást kérte meg, hogy tanítsa röpülni.

Ez ősmagyar felfogásból magyarázható még, hogy *hasonlik*, és *hasonlít* olly rokonok egymáshoz. A mi *egy* és *egész*, az *ketté hasíthatatik*; az *elhasonlott* felek azért *hasonlók* egymáshoz, azaz *hasonlítanak* egymáshoz. *Meghasonlani*, vagy *meghasonlani* egymással, *tesz* azért két fellé szakadni; 's valamit valamihez *hozzá-hasonlítani* tesz: tekinteni, valljon a két dolog felek-e? azaz, *együtt tesznek-e egészet*, vagy *felsőbb fogalomnak részei-e?*

A *feles* és *hasonlatos* szónak és társaiknak kitünő hasznát vehetjük a gondolkodás- és természetrajz-tanban: a köz életből

is a' nem magyar *pár* szót ki lehet vele írtani. Az élő lények *felek* nem *párok*, az élettelen dolgok *bokrok*, p. o. bokorkeztyü. — A' ki nem tudja, hogy a' nyelvnek saját gazdagsága a' szellemnek legelső eszköze, az megvetheti az ilyen figyelmeztetéseket : a' gondos bizonyosan beveszi, ha magától nem jött volna még rá.

KIS GYÜLÉSRŐL, MART. 22. 1852.

(A' philosophiai és társadalmi tud. osztálya' részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő erja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból : Horváth Cyrill és Tóth Lőr. r. és l. u. — Egyéb osztályokból : Bajza, Balogh, Bugát, Czech, Czuczor, Érdy, Gebhardt, Jerney rr. u. — Brassai, Csorba, Hunfalvy, Tasner, Wenzel ll. u. — Toldy Ferencz titoknok. Helmeccy M. szav. pénztárnok.

TOLDY FERENCZ titoknok

közelebről elhunyt Széchy Ágoston phil. osztálybeli lt' emlékezetét olvasta.

Kevés hetek előtt ez osztályoknak egy elaggott ugyan, de lelkes, és egykor munkás tagját, Széchy Ágostont kísértük a' végnyugalom' helyére. Legyen meg körünkben is vég tisztelete, midőn egy tekintet vetvén lefolyt életére, érdemeinek megadjuk, mit érdemelnek : méltánylásunkat.

Széchy Ágoston Sáros-Patakon 1778. július' 5. született. Iskoláit Sátoralja-Ujhelyben és Nagy-Károlyban végezvén, 1796-ban a' kegyes tanító rendbe lépett. A' bölcsészetet Vácson, a' hittudományt Nyitrán tanulta, 's miután a' latin nyelvtani osztályokban Podolinban és Vácson négy, a' szónoklati és költészetiekben Kalocsán és Szegeden három évig tanárkodék ; 1807-ben szerzete által a' bécs-újhelyi hadi academiába küldetett, hol majd huszonhat évig tanítókodott, a' magyar nyelvet, 's mint helyettes, külön időkben hol a' vallástant, a' franczia nyelvet, hol a' német nyelvet olaszul adta elő, és ezek mellett a' könyvtári hívatalt huszonkét évig viselte. Széchy ezen academiának oly jeles tagja volt, 's előljáróinál oly tekintetben állott, hogy véleménye a' hadi növendékek' nevelése körül nem egyszer kívántatott ki. Így a' katonanevelés' alapelveit tárgyzó, 1817-ben írt német munkája János főhg mint az academia' fő kormányzója által méltatással fogadtatván, annak elvei ő fensége' nevében a' helybeli kormányzóság által az intézet' előljáróinak és tanítóinak zsinórmértékül szabattak elé. Ismét 1826-ban az academia' újra-alakítása' alkalmával a' katonák' erkölcsi és tudományos kimíveltetéséről írt tervét vette a' helybeli kormányzóság fel a' megújított nevelési rendszer' alapjául. Végre 1831-ben történt kilépte előtt kevéssel szinte János főhg' felszólítására magának a' főherczegnek nyújtott be e' tárgy felett egy rövidebb emlékiratot, mellyben hosszas tapasztalásai' eredményeit állította össze, 's mellyből hat évvel

utóbb több adatok felvétettek az ekkor behozott legújabb tanrend-szerbe. Azon kitüntetésnek, mellyel ez academiának szolgált, köszönhette, hogy, bár az évenkénti szünidő csak egy hónapig tartott, a' főhg-kormányzó által mégis többször nyert húzamosb engedelmet külföldi utazásokra, mellyeket önkimivelésére és szakbeli tapasztalásai' öregbítésére tett. Így már 1818-ban két hónapot fordított Felső-Austria 's Bajorország', 1823-ban három hónapot Olaszország' beutazására, melly alkalommal Velenczét, Ferrárat, Bolognát, Florenczet, Rómát, Nápolyt, Salernót és Paestumot, 's visszafelé Lombardiát, Krajnát és Stajercságot, 1825-ben pedig a' cseh és szász földet látogatta meg.

Két legnemesb érzéke, a' hallás és látás' elgyengülése kényszerítette őt 1832-ben nyugalomra lépni, 's hazájába térni. Itt kezdődött hazafiúi és magyar irodalmi működése, mellyre hosszas tanpályája 's világtapasztalása mások felett képesítették. Nem említem nyelvünk körüli dolgozatait: *az anyanyelv' tanítása' szükségéről 's leghelyesb módjáról* a' Tud. Gyűjteményben 1839-ben közölt értekezését, és derék *Elemi magyar nyelvtanát*, melly kétszer, 1840. és 1844-ben jelent meg; de kiemelem fő munkáját: *A' nevelés és oktatás'an' vázolatát, az elemi tanítók' használatára*, melly szerény czíme' daczára irodalmunk' legjobb műveinek egyike e' nemben; 's mégis az illetők' részvéthiánya miatt csak egyik kötete láthatott, 1845-ben, világot. A' mi körünkben, mellyben szorgalmasan szokott megjelenni, 's mindennemű előadásokat figyelemmel hallgatni, ő maga két ízben a' *történet'an' életérdekű nyomossága és tanulásmódjáról* értekezett. Kéziratban két terjedelmesebb munkája maradt: *Nemzetgazdaságtani olvasókönyve*, melly közel nyolczvan ívből áll, 's mellyet Smith, Say, Soden, Storch, Rau, Lotz és Riccardo után dolgozott; másika *Életbölcsészete*, mellyben a' boldog élet' szabályait tapasztalati alapon kilenczvenkét szakban tárgyalja. Élte' utolsó hét nyolcz évében mindazáltal szemei' folytonos gyengülése határt szabott munkásságának, melly már csak szerzete' ügyeire szorítkozott, mellynek kormánytanácsosa volt, míg f. évi martius' 6-d., élte' hetvennegyedik évében, tüdővérszöböl csendesen elszenderült.

Ebből áll, mit az elhunyról, kit ez osztály 1840. óta vallott a' magáénak, mondhattam. Annak, ki egykor neveléstudományi irodalmunk' történetét irandja meg, leszen kegyeletes hivatása, kimutatni, mit vesztett ez benne és munkája' felakadásában, melly egy tapasztalt ember', felvilágosodott lélektani fő', buzgó hazafi' és nemes kebel' emléke marad.

— Ez után

WENZEL GUSZTÁV lt.

befejezte martius' 15. megszakasztott előadását *Magyarország és Erdély törvény-hozásának Verbőczy óta.*

IV. Erdélynek törvényhozása és jogrendszere Werböczy' idejétől 1848-ig.

Erdélynek jogtörténetét, miután e' tartomány a' XVI. században Magyarországtól elvált, szintugy mint ez-ét, helyesen három korszakra lehet osztani. Az első korszak az Approbata és Compilata' elkészítéséig; a' második az Approbata és Compilata' korától 1790-ig; a' harmadik ezen évtől a' legujabb időig terjed. Minden korszakban a' törvényhozás, a' törvénykezés és jogpraxis, 's a' jognak doctrinális tárgyalása külön tekintendő.

Egyébiránt ugy Erdélynek jogtörténetében, mint Magyarorszáგában, sőt azében még nagyobb mértékben kell különbséget tenni az összes fejedelemség' közönséges joga, és azon statutarius jogok közt, melyekkel a' három egyesült nemzet, 's az ezek' kebelében létező egyes vidékek és községek egyenként éltek.

A) Erdély' közönséges törvényhozása és joga Werböczy óta.

I. korszak : Az Approbata és Compilata előtti kor.

1) *Törvényhozás.* Senki sem fogja kívánni, hogy itt az erdélyi diéták' részletes történetét előadjam. *Benkő József* azoknak vizontagságairól ¹⁾, *Gaal László* pedig végzéseikről ²⁾ irtak. A' végzések' összegét nyomtatásban még nem bírjuk. Néhányat *Eder* ³⁾, 's az ujjab időben gróf *Kemény József* ⁴⁾ adtak ki. Itt főkép a' polgári jogra és törvénykezésre szorítkozva, elég legyen általában megemlítenem, hogy az Approbata előtti korban Erdély' joga és jogrendszere az egyes diétális törvények által csak annyiban nyert gyarapodást, mennyiben a' mindenkori szükség a' törvényhozástól bizonyos rendelkezéseket okvetlenül kívánt. Innen megmagyarázható, hogy, ámbár 1540-től fogva 1690-ig 365 erdélyi diétát ismerünk, melyeknek mindenike különös végzeményt is hozott; még is ezen számos végzések által az erdélyi jogrendszer sokat nem nyert, hanem 1690-ben is még a' Werböczy' Hármaskönyvébe foglalt elvekre és szabályokra támaszkodott oly annyira, hogy a' Diploma Leopoldinum által a' Hármaskönyv is még valóságos országos törvénynek ismertetett el. Erdélyben tehát szintugy, mint Magyarorszáგban, a' XVI. és XVII. századi jogviszonyok' vizsgálásában Werböczy' munkája szolgál kiindulási pontul.

¹⁾ Diaetae sive rectius Comitata Transsilvanica. Cibinii et Claudiopoli 1791.

²⁾ Az erdélyi diéták és országos végzéseik' nyomdokai és foglalatlja három kötet. Kolosvárt 1837. 's k.

³⁾ P. o. Ambrosii Simigiani Historia rerum Vngar. et Transsilvanicarum lib. I. a' Scriptorum rerum Transilv. II-dik köt. első részében. Szeben 1800. 140 és 200 l.

⁴⁾ Erdélyország Történeti Tára, II kötet. Kolozsvárt 1837 és 1845.

A' III : 2. azt mondja : „Licet Transylvanienses in homagiorum et hirsagiorum solutionibus, aliisque certis causarum processibus et terminorum observationibus alia consuetudine a nostra longe discrepante utantur, utendique et fruendi habeant auctoritatem; inter se modo quoque illis simile aliquid de consensu Principis statuere et ordinare possint : contra tamen generalia statuta et decreta Regni hujus Hungariae, et contra judicia, judicariasque deliberationes super facto bonorum et jurium possessionariorum in Curia Regia per Judices ordinarios administrari solita, celebrarique et pronunciarum consuetas; nil quidpiam constituere possunt, nullamque statuendi habent facultatem.“

A' III : 3-ban említették „Generalis Diaeta et conventio Nobilium Transylvaniensium de Regio mandato vel Domini Waywodae Transylvani edicto celebranda.“

A' III : 4. szemügyre veszi, mikép „sunt Transylvanis in partibus Scythuli, nobiles privilegiati, quos nos corrupto quodam vocabulo Siculos appellamus; dissimili penitus legē et consuetudine gaudentes, qui per tribus et generationes atque lineas generationum (*antiquorum more*) haereditates ac officia inter sese partiuntur et dividunt.“ A' székelyek is tartottak már Werbőczy' korában különös nemzeti gyűléseket, névszerint 1451. Vásárhelyt, 1466. és 1505. Udvarhelyt, 1506. Agyagfalván, 1555. megint Udvarhelyt ¹⁾.

Ámbár pedig az erdélyi *szászokról* mint önálló törvényhatósággal felruházott nemzetről Werbőczy nem szól; hanem őket csak III : 25-ben említi : mégis a' szász tudósok' ügyekezetei teljesen bebizonyították, hogy az 1224-ben II. Endre királytól nyert nemzeti privilegium' alapján már 1526. előtt is léteztek, mint nemzeti testület, Erdélyben szászok, kik tulajdon grófjok alatt más számos politikai jogokkal felruházva voltak 's névszerint a' nemesek' és székelyek' módjára tulajdon nemzeti gyűléseket is tartottak ²⁾.

Erdély' negyedik nemzete pedig t. i. az *oláhok* vagy *románok*, az 1437-ki és 1514-ki néplázadások' következtében mint nemzeti testület, Werbőczy' korában már nem léteztek, és minden politikai jogokat nélkülöztek. Egyébiránt bármi hiányosak az oláhok' régiebb történetét illető kutfői adataink; 's bármennyire fáradoztak újabb historicusok, főképez az erdélyi szászok közöl, annak bebizonyításában, miszerint az oláhok 1437 előtt sem vittek soha politikai szerepet Erdélyben ³⁾, a' meglevő hiteles adatok' egybeállításából még-

¹⁾ A' nemes székely nemzetnek Constitutiója, Privilegiumai 'stb. Pesten 1818. 10. 24. 40. l. — Eder, Observationes ad Felmeri Historiam Transilvaniae. Cibinii 1803. 209. l.

²⁾ Eder u. o 211. 's k. l.

³⁾ L. főképez : *Supplex libellus Valachorum Transsilvaniae jura tribus receptis nationibus communia postliminio sibi adseri postulantium, cum notis historico-criticis* J. C. E. (Eder) Claudiopoli 1791. Egyébiránt ezen jegyzetek'

is igen hihetővé válik, hogy régenten, 's névszerint a' XIII. és XIV. században az erdélyi oláhok tulajdon nemzetiségök alatt vettek részt a' politikai eseményekben, és nemzeti viszonyaikban is nem voltak érdek nélkül ¹⁾).

Ezek voltak azon alapelemek, mellyekből a' XVI. században az erdélyi három nemzet' úgy nevezett uniója, és ennek alapján a' fejedelemségnek politikai alkotmánya keletkezett.

Már 1437-ben keletkezett az erdélyi nemeseik, székelyek és szászok közt az u. n. kápolnai unió Lépes Lóránd alvajdának közbenjárásával ²⁾. De a' kápolnai uniónak Erdély' politikai viszonyai' rendezésére eldöntő befolyása még nem volt. Csak Zápolya János' halála és Budának a' törökök általi elfoglaltatása után, midőn 1542. martius' végén (feria quarta post Dominicam Judica) a' három nemzet' képviselői Tordán ismét egybegyültek, „omnes tres nationes convenerunt in hoc : Quod si aliquis hostis externus venerit ad hoc Regnum, vel etiam internus fuerit hostis, tunc teneantur singulae nationes cum omni apparatu bellico alias ordinato venire per singula capita, vel in ea parte, sicut Dominus Locumtenens eam curam habeat, ut saltem eam partem Regni de tribus nationibus ad bellum vocet, quae necessaria et sufficiens fuerit; alioquin puniantur, qui non venerint poena capitis, bona autem talium remaneant haeredibus ³⁾. 'S ez azon híres végzés, melly némi csekély utólagos módosítással három századig Erdély' fő alaptörvénye volt. Legnevezetesebb megújítása és megerősítése az 1630. január' 25-kén Gyulaféjérvárt tartott diétán történt, mellynek rendelése az Approbata' III.

tekintetében igen érdekes Edernek következő nyilatkozata, mellyet én hátra hagyott kézírataiból iktatok ide : „Anno 1791 libellum supplicem Valachorum Caesari oblatum notulis criticis auctum edidi opere tumultuario unius hebdomadae; erat enim properandum, sic adjuncta temporis ferrebant. Plura deinceps se mihi obtulerunt ad rem meam facientia. Equidem ut Valachorum conditio quam maxime tollerabilis fiat, enixe cupio : nam ad decus patriae meae vehementer interest, populum, cujus tanta sit in Transsylvania frequentia, ad culturam provehi, cujus quidem nulla spes est, nisi liberalius se haberi videat. *Quid quid agitavi agitoque in eo situm est, ut nationes receptas Transsilvaniae a calumnia vindicem, quasi hi Valachos juribus suis, quibus ad saeculum usque XVII. gavisii fuerint, vi exuissent.* Itaque quaestio haec historica est, non politica.“

¹⁾ Ezt szépen világosítja fel Gaal Lászlónak érdekes munkája „Az erdélyi Kenézségekről.“ Az erdélyi oláhoknak régi kedvezőbb politikai állását én is érintettem, midőn 1846-ban Hunyadi János' születési viszonyairól szóltam, L. Wiener Jahrbücher der Literatur (XIII. köt. 76. l.).

²⁾ Fejér, Cod. dipl. Hung. X. 7. 912. l.

³⁾ Az eredeti unio' ezen szövegét az erdélyi diéták' végzéseinek kézírati gyűjteményéből vettem, melly az előtt néhai Jancsó Imre ministerialis tanácsosé volt, 's mellyet most a' magyar academia bír. Ezen czikket mindazonáltal már így is láttam idézve : „Omnes tres nationes convenerunt de mutua pace fovenda, et rebus omnibus Regni eodem modo et pari consilio ac consensu gerendis.“

részének első címébe iktattatott; az 1744 : 6. által pedig az unio az új politikai viszonyokra, főkép a' felség' jogait illetőleg, alkalmaztatva, szintén megerősítetik, úgy hogy 1791 : 5. szerint a' nagyfejedelmi hódolattal egybe kapcsolattott.

Ezen unio magába foglalta alapeszméjét az erdélyi országgyűlésnek, miként ez a' XVI. század óta tartatott. Már az 1540. december' 12-kei tordai gyűlésben kéri az erdélyi rendek : „Ut sua Majestas faciat ad se accersiri Dominos Consiliarios et primarios viros hujus Regni et de quolibet Comitatu certos Dominos Nobiles et Siculos et Saxones, qui cum pleno mandato veniant ad Suam Majestatem ibique tractent et medium invenient, per quod necessitatibus Suae Majestatis et Regni pro possibili consulatur.“¹⁾ Későbbi időből az 1585-ki erdélyi gyűlésnek tagjait, mind a' fejedelmi tanácsosok és a' főurak, mind a' nemesek, székelyek és szászok' sorából ismerjük már²⁾. Mi pedig az ujjab kort illeti, az 1791 : 11., melly az erdélyi diétának alapszabályát foglalja magában, annak egyes tagjait is a' három nemzet szerint meghatározza.

Látjuk ebből, mi elemekből áll, 's ezeknek mimódoni egybefoglalása volt azon gyűlés, melly Erdélyben a' XVI. század óta a' törvényhozást gyakorolta.

Az erdélyi országgyűlés a' XVI. és XVII. században törvényhozói hivatásában a' magyarországitól némiképp eltérőleg járt el. E' tekintetben észreveendő :

1. Hogy az országgyűlési törvények mellett Erdélyben az egyes nemzetek, vidékek és helységek' municipalis jogai nagyobb jelentőséggel bírtak, mint Magyarországbán. Az országgyűlés többnyire csak olly kérdésekkel és viszonyokkal foglalkodott, mellyek a' fejedelem' személyét, az egész fejedelemséget vagy a' nemzetek' politikai állását illették; ezeken kívül pedig még p. o. a' nemesek' jogi állapotjáról határozott. Tulajdonkép magánjogi kérdések többnyire a' municipalis jogok által intéztettek el.

2. Erdélyben a' törvényhozás és törvénykezés közti határvonal nem tartatott meg szorosan; több példa van, hogy az erdélyi országgyűlés bíraskodott is; sőt hűtlenségi esetekben a' bírói hatalom egész 1848-ig általa gyakorlattott.

3. Werbőczy' Hármaskönyve kezdettől fogva Erdélyben nagyobb tekintélylyel bírt, mint Magyarországbán. Végre

4. A' reformatio' elvei Erdély' társadalmi létének rendezésére nagyobb befolyást gyakorlottak mint Magyarországbán. Ez nem csak a' törvényhozás' általános szellemében, hanem számos egyes viszo-

¹⁾ Benkő : Diactae Transilvaniae 26. l.

²⁾ U. o. 63. l.

nyokban is mutatkozik; a' romai jog is azon tekintélyét, mellyben az erdélyieknél állt, nagyobb részt annak köszönhető, hogy a' reformatio, melly Erdélyben már korán vert gyökeret, annak kedvezett.

Mennyire hatottak ez időben a' kor' eseményei Erdély' törvényeire, arról nevezetes példát látunk a' székely nemzetnek 1562. országgyűlésileg kimondott hűtlenségi büntetésében, vagyis u. n. nótáztatásában. Izabella királyné t. i. 1552. Erdélyt I. Ferdinándnak szerződésileg átengedvén; ez Magyarországhoz csatoltatott, és Ferdinánd 1554. erősítette meg a' székelyek' szabadságait, minek alapján a' székely nemzetnek régi szokásos törvényei az 1555. aprilis' 28-kán Udvarhelyt tartott országgyűlésen Dobó István és Kendi Ferencz akkori erdélyi vajdák által is erősítették meg ¹⁾. Ezen privilegiumot, melly mindeddig kiadatlan, egész szövege szerint ide iktatom :

„Nos Ferdinandus 'stb. Quod fideles nostri agiles et egregii Blasius Bernald et Michael Sándor nuncii et oratores universorum fidelium Sicularum nostrorum ad nos missi, venientes nostri in praesentiam retulerunt nobis humillime; quod licet universi Siculi a priscis semper temporibus, quibus majores eorum Duce Atyla ad partes Regni nostri Transylvanen. venissent ibique consedissent a Divis Regibus Hungariae praedecessoribus nostris ab omni penitus censu seu taxa pecuniaria solvenda exempti fuissent et liberi, ac vera nobilitate usi fuissent, hoc dempto, quod singuli eorum tempore coronationis ac nuptiarum nec non natiuitatis primogeniti filii Regum Hungariae unum bovem Regi dedissent; tamen non diu antea per Reverendum quondam fratrem Georgium Episcopum Waradiensem, qui post Serenissimam Isabellam Reginam eis et Transylvaniae praefuerat, variis artibus et practicis eos coegisset in sortem tum census Thurcici, tum subsidii pecuniarii dictae Reginae praestandi ad certam summam pecuniarum solvendam; qua ex re libertatis et nobilitatis eorum antiquae maximum praejudicium factum esset. Supplicarunt itaque Majestati Nostrae suo et omnium aliorum Sicularum, a quibus missi erant, nomine, ut eos in pristinis eorum libertatibus, quibus ab antiquo usi essent, gratiose conservare dignemur. Nos itaque eorum humili supplicatione intellecta, considerantes etiam fidelia ipsorum servitia, quae Majestati Nostrae turbulentis his temporibus fideliter exhibuerunt, et de cetero quoque se constanter omni tempore exhibituros promisserunt, annuimus et gratiose concessimus, ut rebus ita, ut praefectur et Nobis retulerunt, stantibus et se habentibus nullum tributum seu censum pecuniarum nobis dare teneantur; sed in vetustis eorum libertatibus ac juribus, quibus usi sunt, pacifice conserventur et permaneant. Ita tamen,

¹⁾ A' nemes székely nemzetnek Constitutióji 'stb. 40. 's k. l.

quod ea omnia, quae Divis olim Regibus Hungariae nostris praedecessoribus in boum per singula capita connumeratione vel, ut vulgo dicitur, ustione ab antiquo suis semper consuetis temporibus praestiterunt, de cetero quoque semper praestare nobis et heredibus ac successoribus nostris Regibus Hungariae debeant et sint astricti; et praeter eam nihil contra eorum antiquam libertatem exhibere teneantur; imo annuimus et concedimus harum nostrarum, quibus secretum sigillum nostrum, quo ut Rex Hungariae utimur, est appressum vigore et testimonio litterarum. Datum in Civitate nostra Vienna Austriae 26-o die m. Aprilis a. D. 1554. Regnorum“ etc.

Az említett 1555-ki határozatoknak 30-ka pedig azt mondja: „Székely ember örökségét semmiképen el nem vesztheti; ha fejtét hitetlenségeért elvesztené is; hanem atyjafaira marad.“ Izabella később tettét megbánván, Erdélyt 1556. a' törökök' segítségével visszafoglalta, mellyet 1559. september' 15-kén történ thalála után szinte a' törökök' segítségével fia János-Zsigmond is megtartott; sőt 1571. Miksa királyal ezen értelemben békét is kötött. A' székelyek, kik 1555. Ferdinándnak hódoltak, ezen események alatt is ennek és fia Miksának részén álltak, és János-Zsigmondot fejedelmökül elismerni nem akarták. Ebből végre nyílt támadásuk származott; de legyőzetvén ők, az 1562-ki segesvári országgyűlésen nemzeti szabadságuk' nagy részét hűtlenségi büntetés' czíme alatt elvesztették. Névszerint a' következő végzést hozta rájuk az említett országgyűlés: „Mint-hogy a' székelyek régi szabadságukban bizván, hogy ők jószágokat, örökségeket el nem vesztenék, a' király' méltósága ellen és országunknak békességes állapotya ellen sokszor feltámodának, és olly dolgokat mertenek sokszor késérteni, kiből országunkra nagy romlás következett; azért hogy minden efféle gonoszágnak és támodásnak okai közüllünk kivettessenek, végeztük: Hogy ezután valamikor ők olly dologban vétkezzenek, kiből örök hitetlenség szokott következni, ők is azonképen mint a' nemesség és országbéli több hiveink örök hitetlenséggel büntetessenek, és mind fejeket, jószágokat és örökségeket elveszessék: miképen ez dologról más articulusok között országunkbeli hiveinknek közönséges végezéséről articulus vagon“¹⁾. Ezen alkalommal hozatott be a' székelyeknél is a' „*jus regium*“ és a' *jobbágy*ság; és ámbár később az 1599. novemberben Gyulafejérvárt' tartott országgyűlés szabadságaikat visszaadta, és józágaik' leszállását már előbb az 1571-ki sz. Erzsébet' napján Kolozsvárt' tartott országgyűlés a' régi szokásra vezette vissza, mire az Appr. part. III. tit. 76. art. 25., és I. Rákóczy György 1636. január' 30-ka alatti kiváltságlevele²⁾ is vonatkoznak: még

¹⁾ Ezen országgyűlésnek a' székelyeket illető határozatait lásd: A' nemes székely nemzetnek Constitutioji 'sth. 51. 's k. l.

²⁾ Jos. Benkő: Imago I. in Transsylvania nationis Siculicae. Cibinii 1837. 59. l.

is az 1562-ki intézkedéseknek számos utóhangjai maradtak a' szé-
kelyek közt újabb időig is.

Ezt egyébiránt itt csak egyes példának véve, már a' XVII. század' kezdetén fő hiányul tapasztaltatott az erdélyi jogban, hogy az országgyűlési végzemények' roppant sokasága mellett is csak kevés törvény létezett, melly a' jogélet' szükségeinek megfelelt. Már *Bethlen Gábor* szemügyre vette ezt 1619-ben, mint arról II. Rákóczy Györgynek az Approbatát megerősítő levele emlékezik: — „Legibus emendandis manu et consilio admoto, non contemnendum juridici processus specimen ediderat, cujus ductus in dicendis juri-
bus et hodie (1653) plerumque observari solet.“ Utána pedig I. Rákóczy György „Sancita avitica ex publicis Comitatum et Civita-
tum archivis et protocollis colligi et erui procuraverat, nisi gravia regnanti negotia, otia ei rei sufficientia subtraxissent et rebus pacatis triumphanti vitae fila abrupta fuissent.“ Mind a' két fejedelemnek ügyekezését felülmúlták II. Rákóczy György' törvényhozói intézkedései, mellyeknek eredménye az u. n. „*Approbatæ constitutiones Regni Transilvaniae et partium Hungariae eidem annexarum*“ lettek.

Két elődének törvényjavító tervére vonatkozólag, II. Rákóczy György midőn 1653-ki dd. *Albae Juliae 15. Martii* az Approbatát megerősíti, azt mondja: „Ut illud (I. György' ügyekezete) necessitate interruptum; ita hoc (Bethlen' Specimenje) pro praesenti rerum statu justo compendiosius esse, nec priscorum statutorum succum plene exhausisse, nec sat distincta methodo rerum momenta discriminasse videtur. Plenius itaque et distinctius aliquod Juris enchiridion meditati, quo semota confusionum caligine et Judicium et litigantium, sed et Juris dicendi studiosorum commodo consulere-
mus, in Comitibus superioris anni (1652) certum antiquorum et recentiorum Decretorum ab anno videlicet 1540 ad hunc praesentem in unum systema colligendi modum, virtute publicae constitutionis praescripsimus, nominatis ad id idoneis et jurium ac consuetudinum patriarum peritis viris, quorum industria laudabili propositum istud eodem ipso anno suum etiam sortitum est finem. Angoribus tandem Deo propitio anni illius superatis, ut primum praesens 1653 affulsit actutum ad 15 Januarii mensis Dominis Regnicolis trium Nationum Regni nostri Transilvaniae et annexarum partium Hungariae Diaetam anniversariam in Civitatem nostram *Albam Juliam* tractandis rebus publicis et examini ac dispositioni dictorum articulorum indidere, e re esse visum est. Quibus congregatis et praecedaneis Comitiorum solennitatibus more modoque consueto peractis, inter cetera negotia publica, revisioni collectorum articulorum opera multa impensa est, ac primum etiam privatum in senatu examinati et in convenientem ordinem redacti, formam libelli acceperunt: qui ut eliminator prodiret, eum iterato Dominorum Consiliorum examine

trutinatum, tandem in consessu etiam Dominorum Regnicolarum publice lectum et relectum, et ad amussim jurium rerumque patriarum recognitum, in tales sectiones *non logico quidem, sed usuali ordine* partiri visum est: *primo* cura rerum ecclesiasticarum disponitur; *secundo* negotia Principum Statum et Fiscum concernentia pertractantur; *tertio* Dominos Regnicolas tangentia rerum momenta indigitantur; *quarto* causae forenses in suum ordinem rediguntur; *quinto* edictorum publicorum series subjicitur. Quibus ea etiam, quae juxta propositiones nostras in praesenti hoc conventu in articulis concludenda fuerant, ut rerum occasio jubebat, inserere placuit, totumque opus in forma libelli pure conscriptum Domini Status et Ordines trium Nationum Regni Transilvaniae et annexarum partium Hungariae nobis obtulere, demisse supplicantes, cum ipsi libellum illum publico calculo toties examinatum jurium suorum et justitiae administrationi proficuum et in omnibus clausulis consonum agnovissent, Nos etiam idem et omnia in eo contenta admittere et approbare, eisdemque et eorum heredibus ac posteritatibus pro legibus et consuetudinibus valiturum autoritate nostra Principali roborare et confirmare dignaremur.“ Ezen szavakból az Approbata' eredete, keletkezése és czélja is kitetszik. A' munka, mely az 1540-től 1653-ig Erdélyben tartott országgyűlések' határozatait öt részben foglalja magában, mindjárt akkor, és később még gyakran kinyomatott.

De az Approbata is már 1669-ben elégtelennek tapasztaltatván, I. Apafy Mihály alatt ugyanazon módon, mint II. Rákóczy György idejében az Approbata, az 1653-tól 1669-ig tartott diéták végzéseiből hasonló törvénykönyv készült, melyet Apafy Mihály 1669. martius' 4-kén Gyula-Fejérvárt országgyűlésileg megerősített. Ez „*Compilatae constitutiones Regni Transilvaniae et partium Hungariae eidem annexarum*“ név alatt ismeretes, és ugyanakkor ki is nyomatott.

Egyes jogviszonyokra nézve, melyek Erdélyben XVI. és XVII. századi az Approbata és Compilata-féle törvények által ujonnan rendezettek, különösen a' fejedelmi donatiókat, a' reformatio' társadalmi hatását néhány jogkérdésekre, a' törvényes örökösödésben történt néhány változásokat stb. stb. említem. A' jogélet nagyobb részt Werbőczy és Erdélynek Magyarországgal közös régibb törvényei szerint rendeztetett; de ezeknek az új viszonyok közti elégtelensége tapasztaltatván, új törvények is hozattak. Ki ezeket közelebb megismerni kívánja, *Répszeli László: Syntagma Juris Ungarici complectens una peculiares Principatus Transylvaniae leges*“ című munkájában, és pedig névszerint az 1742-ki kolosvári kiadás' II. részének 79 's k. lapjain találhat felvilágosítást.

2) Törvénykezés.

Erdély' törvénykezési rendszere a' XVI. és XVII. században nem alapult azon bírósági intézeteken, mellyeket ma az igazság' üdvös és jó kiszolgáltatása' főfeltételeinek nézünk. Egy részről a' fejedelmek' udvari befolyása a' bírákra gyakran volt észrevehető, mikép azután nem ritkán azon kedvelen tünemény tapasztaltatott, mit a' németek „*Cabinets-justiz*“-nak neveznek. Más részről a' bírói hatalom épen a' legfontosabb jogkérdésekre nézve nem függetlenül és önállólag, hanem hol törvényhozási, hol közigazgatási ügyekkel együtt az országgyűlés, vagy a' fejedelemség' főhivatalnokai által gyakoroltatott.

Mi eredményhez vezetett ez, arról az u. n. *jus ligatum*, melly Erdélynek XVI. és XVII. századi jogviszonyaiban olly szomorú szerepet visel, szolgálhat például. 1594-ki augustus' 28-kán t. i. Báthory Zsigmond fejedelem Erdélynek főurai közül többeket, mert politikai tervei' elleneinek tartattak, 's kik — mivel vasárnap volt, neki tisztelkedni 's vele az isteni szolgálatban részt venni szándékoztak — rögtön elfogatott, 's a' nélkül hogy bíróilag elmarasztalva, vagy csak meghallgatva lettek volna, nagyobb részt mindjárt másnap, a' többieket pedig rövid idő alatt kivégeztetett. A' szerencsétlenek' nevei e' következők : Báthory Boldizsár, Kovacsóczy Farkas, Kendi Sándor, Iffiu János, Kendi Ferencz, Kendi Gábor, Forró János, Szentgyeydi Gergely Deák, Bornemisza János, Szalánczi László. Gerendi János száműzetvén, Magyarországban halt meg. Báthory Istvánnak sikerült futás által az öt fenyegető veszedelmet kikerülni. De mindezeknek és számos másoknak jóságai hűtlenség' czíme alatt elkoboztattak.

Ezen tárgy az 1595-ki aprilis' 16-kán Gyulafejevártt tartott országgyűlés' elejébe kerülvén, ez a' fejedelem' intézkedéseit nem csak jóvá hagyta, hanem meg is erősítette. „Megértettük, mondanak az egybegyült rendek Báthory Zsigmondhoz, Felségednek bőséges declaratiójából az pártos urak ugymint Báthori István, Báthori Boldizsár, Kovacsóczy Farkas, Kendi Sándor, Iffiu János, Radnóthi Kendi Ferencz, Kendi Gábor, Forró János, Gergely Deák Szent-Egyedi, Gerendi János, Bornemisza János, Lónyai Albert, Szalánczi László, Szalánczi György, Szilvási Boldizsár, Gávai Miklós, Thamásfalvi Diénes elfelejtkezvén magokról, Felségedhez való hűségekről és Felségednek velek való sok jóléteményiről, az elmúlt nyárban minémü talált praetextussal és szinnel akarták volna Felségedet birodalmából, székiből kiszinleni és elküldeni : hogy mi országul Felségedet vagy megfognók és pogány török császár' kezébe adnók; avvagy hogy Felségedet ez világból tollálnók; kiktől való megmaradásért és az dolognak jobban való megtudakozásáért : úgy legyen-e az, az mint Felséged eleibe adták volt? kényszerítetett

volt Felséged, itt való házából kibontakozván, kövári házához menni és ott egy ideig lenni. Melly pártos urak vévén eszekbe Felségednek kövári házában való megtartozását, az több gonosz cselekedetekhez ezt is accumulálták volna, hogy ezalatt Kolozsváratt de novo principe eligendo nem csak gondolkodtak volna, sőt külön való tractatusok és igyekezetek lett volna. Ez mellett Fagiát-ot is az kastélyt, kiből az török kiszökvén, ide Felséged' birodalmához applicáltattott volt, in publicam perniciem ezalatt az töröknek kezekből sponte megeresztették volna. Mellyeket, mint efféle ujonnan lött dolgokat, *Felséged így comperiálván*, azon pártosokat detineáltatta. és érdemek szerint meg is büntettette volna. Terjesztvén Felséged ezt ezekből előnkbe, hogy Felséged nemhogy valamit ok nélkül, sőt mindent méltán cselekedett volna, kívánván Felséged az mi itéletünket, tetszésünket is felöle. Azért hálákat adunk stb. — — Azért, kegyelmes urunk, hogy Felségednek gondja volt magára és megmaradására; és ilyen gonosz igyekezetnek per ea media, az mellyeket az akkori idő suppeditált Felségednek, debito tempore occurralt Felséged: országul jovalljuk, és az Felséged cselekedetit ilyen személyeken, kik manifeste in crimen laesae Majestatis, amissionemque capitum et omnium honorum tam priorum, quam uxorum et liberorum suorum incurraltak, minden résziben méltónak és illendőnek itéljük lenni, és országul communibus votis et paribus suffragiis, unanimi consensu nullo nostrum dissentiente Serenitatis Vestrae et fraterni sanguinis et totius christianitatis proditores pronuncialjuk. — — Noha penig Báthori András az kardinal ez időkbén mikor ezek estek, itt az Felséged' birodalmában személy szerint nem volt; mindazonáltal ez pártos dolgot és gonosz szándékot nem csak értette, sőt mind tanácsával és egyébbel is, valamivel tudta, segítette és ekképpen nekik consentiált volna; — — — azért — — — Báthori András felől is, mint az többi felől, azon iteletben vagyunk és sententiában, kit ott fenn megirtunk. "Ezen határozat-hoz hozzá adatott: „Az pártos urak jószága között, ha mi olly zálogos volna, kit ök is non alio jure, hanem csak zálogul birtak volna, végeztük ezt: hogy efféle jószágok, azok az kiket a jószág jure cencernálna, arra való igazságokat producálván Felségednek, megadassanak nekik."

A' későbbi eseményeknek historiai fonalát Neugeboren Károly' értekezése Báthori Endre bíbornokról ¹⁾; jogtudományi oldalát pedig az Approb. IV. részének 20. czíme ismerteti meg. Ennek szavai következők:

„Mind eredetire nézve (holott in anno 1594. ez hazának te-

¹⁾ Andreas Báthori Kardinal und Fürst von Siebenbürgen. L. Transsilvania, periodische Zeitschrift für Landeskunde, redig. v. J. Benigni v. Mildenberg und Carl Neugeboren. I. B. (Nagy-Szeben 1833.) névszerint 16's k. l.

tiutes nagy rendekből álló néhány számú hasznos fiai és tagjai *in dicta causa, non citati neque legitime convicti*, ölettettenek meg, és *priváltattanak* életekkel együtt magok és posteritások minden javoktól) mind következésére nézve (mellyel *praecludálatott* az igaz *haeresektől* és *successoroktól*, hogy törvény szerint is igazságos *praetensiójokat* ne *prosequálhatnák*) sokaknak melly káros, de közönségesen keserves, és minden keresztyén nemzetek között irtózással hallhatandó *terminus* folyamodott légyen e' megveszett kutfübből, azoknak a' törvénytelen megöletett nagy rendeknek halálok után, ugymint a' *jus ligatum*nak nevezeli: szomorúan érezvén boldog emlékezetü eleink is annakutána in anno 1608. a' több dolgai között, ebben dicséretes cselekedetü idősbik Rákóczi Zsigmond, akkori méltóságos erdélyi fejedelem' idejében az eddig rabságban avagy kötélben tartatott igazságnak, szabados utját nyitották volt; melly noha kevés ideig volt is *processusban*, de ugyan akkori időbéli méltóságos fejedelem alatt, az országnak *státusi* vévén eszkebe, hogy a' megalunni láttatott tűznek szikrája a' hazának felháborodásával kezdene újabb lángot vetni, kényszerítetttenek azért ismét azon elébbeni karba állatni, 's tovább való menetelét újabban meghatározni.“

„Noha pedig még csak nevezetinek is irtózásával, mindazonáltal *propter bonum pacis, unionemque ac concordiam Regnicolarum*, nemkülönb mint *amnestiába* ment dolgot, nem úgy az elsőszöri *adveniált* kegyetlen *terminust* mint a' másodszöri meghatározást, örököskepen *loco amnestiae*, ez után való időkre is helyben hagyni végeztük, illy *declaratiónak* hozzátételével: hogy *jus ligatum*nak még csak nevezeli is, ezen kívül szegény hazánk és nemzetünk közöl, *etiam sub anathemate excludálatva* légyen *in perpetuum*; sőt, kit isten' sz. fiáért minden keresztyén fejedelmektől és országoktól, s mitőlünk is, és posteritásinktól távoztasson, de olyan *casusban*, minden rendek *etiam ab homagio fidelitatis, et obedientiae principibus debitae, absolutusok* légyenek.“

A' *jus ligatum*ról igen érdekesek Nagy-Ajtaji Kovács Istvánnak észrevételei az Erdélyi Nemzeti Társalkodóban 1834. 10. és 11. számaiban.

Másik példa, melly mutatványul szolgálhat, mi módon gyakoroltattott Báthory Zsigmond' idejében az igazság' kiszolgáltatása, és alkalmaztattak a' régiebb törvények Erdélyben is, a' fejedelemnek egy Gyula-Fejérvárt 1595. aprilis' 3-kán kelt hűllenségből adományozásában foglaltatik, mely által Sibrik Gáspárnak adományozza „*totalem et integram possessionem Gombás cum domo et curia nobilitari ibidem habita — — — quae Valentini, filii quondam Thomae Lajos praefuissent, sed ex eo, quod idem Valentinus Lajos in sede judiciaria ecclesiastica tam coram Superintendente, quam coram Synodo in illa causa, quam cum nobili domina Catharina con-*

juge sua, filia Egregii Joannis Várfalvy habebat, ob violatam compositionem inter ipsos initam, atque adeo violatam fidem conjugalem nota perpetuae infidelitatis tanquam perfidus condemnatus fuisset, juxta legem et consuetudinem hujus Regni, qua hujusmodi perfidorum et fidefragorum bona ad Fiscum nostrum devolvenda sunt, ad Serenitatem nostram Fiscumque nostrum consequenterque collationem nostram devolutae esse perhibentur et redactae.“

Egyébiránt, mi az országgyűlésen kívül működő bíróságok szerkezetét és eljárását illeti, Erdélynek magyar és székely földé Magyarországtól lényegesen el nem tért. Nyolczados törvényszékek, megyei és széki, továbbá városi és urodalmi bíróságok léteztek Erdélyben is, és Werbőczy' Hármaskönyve volt ezeknek eljárásában a' fő zsinórmérték. A' *sászok*-nál pedig privilegiumuk és municipális törvényeik szerint volt rendezve a' törvénykezés.

3. A' jognak doctrinalis tárgyalása.

A' jognak doctrinalis tárgyalására nézve a' XVI. és XVII. században Magyarország és Erdély közt némi ellentét észrevehető. Említettem már, hogy mindjárt kezdettől fogva Werbőczy' Hármaskönyvének Erdélyben nagyobb tekintélye volt, mint Magyarországbán; miből magyarázható, mikép a' tripartitumnak gyakorlati czélokra alkalmaztatására az erdélyiek a' XVI. században nagyobb gondot és fáradságot fordítottak, mint a' magyarországiak. De a' fő különbség abban áll, hogy míg Magyarországbán a' jogtudósok' ügyekezete az országgyűlési végzemények' összegyűjtésére, ezen gyűjteményeknek használatát közvetítő minél tökéletesb „Enchiridion“-nak készítésére, 's a' jogelveknek gyakorlati irányban fejtegetésére volt irányozva, a' romai jognak pedig a' hazai felett előny nem adatott: Erdélyben épen ellenkezőleg a' dietális végzemények' gyűjtésére különös gondot nem fordítottak, inkább a' divatozó jogelveket törvénykönyvvé alakítani ügyekeztek, és doctrinalis tekinteteknek, mellyek a' romai jogból merítve voltak, a' gyakorlati életre is befolyást engedtek. Ha nem lehet is ezen ellentétet épen a' két magyar haza köztü vallásos és confessionalis különbségnek egyik következményeül tekinteni; még is feltűnő, hogy Magyarországbán a' jog' művelésében főkép vagy catholicus egyházi személyek (Mocsóczy, Telegdy, Szentiványi, Szegedi stb.), vagy buzgó catholicusok (Kitonich) fáradoztak; Erdélyben a' jognak ujjaalakulására a' protestans szászok' részéről történtek az első lépések, 's protestansok (Bethlen Gábor, a' két Rákóczy György és I. Apafy Mihály, azaz az erdélyi törvényhozás' virágzó korában a' protestans vallás Erdélyben tulnyomó 's lehet mondani uralkodó volt) voltak később is mind a' törvényhozáásra, mind a' jogirodalomra (Honter) legtöbb befolyással.

Egyébiránt természetes, hogy a' magyarországi és erdélyi

jognak általam említett ellentétét leginkább az irodalomban vagyis a' doctrinalis tárgyalásban lehet észre venni. Miután tehát a' magyarországi jog' doctrinalis tárgyalásáról fennebb szoltam, itt az erdélyit is röviden szemügyre veszem. Jogiskolák Erdélyben akkor nem léteztek, tehát csak a' jogirodalom lehet fejtegetésem' tárgya; 's erről is csak keveset mondhatok. Csak két nevezetes író említhetek, t. i. *Hontert* és *Decius Baroviust*. Ezekon kívül pedig egyedül az *Approbata* és *Compilata*' szerzésében vezérelvekül követelt nézetek követelhetnek figyelembevételt.

Honter János, brassói születésű erdélyi szász, ki hazájának reformatioi történetében híres szerepet viselt, többek közt mint jogtudományi író is működött. Mennyiben jogtudományi munkája az erdélyi szászok' municipalis törvényhozására vonatkozott, alább említem; 's itt egyedül jogirodalmi nevezetességkép tekintem azt.

Czíme e' munkának: *Compendium Juris Civilis in usum Civitatum ac Sedium Saxonicarum in Transylvania collectum MDXLIHII*. Az utolsó lapon áll: *Impressum in Inclyta Transylvanicae Corona MDXLIHII*. Négy részből áll, melyeknek elseje 22; másodika, harmadika és negyedike pedig mindenik 21 czímre oszlik. Kitetszik ebből, hogy az általános felosztás Justinian' Institutióinak mintájára, de a' részletek' nevezetes rövidítésével történt. Lapozva a' munka nincs; de kisebb nyolczadrétű leveleinek száma 103-nál többre nem megy. Az egész részletes tárgyalás, definitiók, felosztások, fejtegetések stb. olly annyira Justinian után készültek, hogy a' szász nemzeti elemnek legkisebb nyoma sem vehető észre. A' IV. könyv' 21-ik czímének tartalma hiányzik, ámbár ettől felírása után „*De privilegiis municipalibus*“ még talán legtöbbet várhatunk volna. Egyébiránt a' munka' szellemét jellemzi *Honter*' ajánlásának e' két verse:

Cuncta fluunt veterum (a' romaiakat érti) puris e fontibus, et nil
Barbarica secum de feritate trahunt.

Mit lehet munkától várni, melly a' nemzeti elemet „*barbarica feritas*“ -nak bélyegzi?

Irodalmi tekintetben az előbbinél még nevezetesebb *Decius Barovius János*' munkája: *Syntagma Institutionum Juris Imperialis ac Ungarici, quatuor perspicuis quaestionum ac responsionum libris comprehensum*“ (Claudiopoli typis Heltaianis 1593. 4°). E' munkát Báthory Zsigmond fejedelemnek ajánlván, ezen alkalommal a' romai jogról olly módon nyilatkozik, hogy kétség sem marad, mikép ő annak Erdélybe behozását is igen üdvösnek tartotta.

Egyébiránt a' munkának különös tudományos becsé nincs, 's a' romai jogról keveset, a' magyar-erdélyiről pedig épen semmit sem lehet belőle tanulni.

*Második korszak.***Az Approbata és Compilatától 1790-ig.****1. Törvényhozás.**

I. Leopold, 1691-ki december' 4-kén híres és neve után „Diploma Leopoldinum“-nak nevezett ünnepélyes privilegiumát kiadván, mely az 1692. martius' 15-ki nagyszebeni országgyűléstől elfogadtatott, kihirdettetett és foganatosított, az erdélyi törvényhozásnak és jogéletnek egy új korszaka kezdődött. Mert ámbár maga ezen diploma akkor-időben csak ideiglenesen hozatott be, és annak határozatai által minden kérdések elintézve még nem voltak, mellyek az erdélyi fejedelemségnek alkotmányára és statusviszonyaira nézve akkor fő fontossággal bírtak: le volt még is téve az alapkö, mellyen a' tények hatalma által nem sokára új rend keletkezett Erdélyben.

Azon törvények, mellyek azóta Erdélyben hozattak, közönségesen „*articuli novellares*“-nek neveztetnek. Kezdetben ugyan a' kor' háborus viszonyai és az ország' belzavarai nem engedték, hogy országgyűlések is, mellyek magánügyekkel voltak elárasztva, sikerrel működhessenek. De miután I. Leopold a' Diploma Leopoldinumnak 10-ik pontját 1703-ban úgy alkalmazta némi módosítással, hogy azóta a' fejedelmek az országgyűlések' egybehívására és tartására nagyobb befolyást gyakoroltak, mit későbbi törvények is megerősítettek; miután továbbá VI. (III.) Károly törvényhozói terveit Erdélyre is kiterjesztette: az erdélyi diaeták' végzései mindinkább tulajdonképi országos törvények' színét kezdték viselni. Egyébiránt szoros értelmű articulus novellarisoknak csak az 1744, 1747, 1748, 1751, 1752, 1753, 1754, 1755 és az 1791 ótai országgyűlési törvények vétettek.

Az erdélyi ezen koru törvényhozásnak egyik jellemző vonása azon hajlam, mellyet a' magyarországi törvényhozásnak működése iránt mutat. Tudva van, hogy 1696-ban, midőn Pozsonyban országgyűlés tartatott, az erdélyiek is meg voltak híva, és meg is jelentek. Ez ugyan a' későbbi időnek nem szolgált zs'nórmértékül, mert a' XVIII. században Erdélynek országgyűlései a' magyarországiaktól mindig külön tartattak; de nem csak csekélyebb jelentőségű határozatokban, hanem igen fontos törvényekben p. o. a' *pragmatica sanction*nak elfogadásában is az erdélyi törvényhozás a' magyarországi törvényeket követte (1744: 3 és 4; 1791: 1 és 6); és az 1747-ki országgyűlésen is Erdély' bányaviszonyaira nézve, a' magyarországi miksai bányarendelet fogadtatott el országos kötelező törvénynek (1747: 14) stb.

A' novellaris czikkek' szellemét illetőleg, róluk ugyanazt kell tartani, mit fennebb Magyarországnak III. Károly és Mária Te-

rézia' korában hozott törvényeiről mondtam. II. József, valamint Magyarorszáiban, ugy Erdélyben is a' jogviszonyokat nagyobb szerű terv szerint és örökös német tartományai' mintájára akarta rendezni; de a' siker az volt, mi Magyarorszáiban.

Erdély' novellaris czikkeinek felvilágosítására szolgálnak: *Gáál László* „Az erdélyi diaeták és országos végzések' foglalatlja,“ III-dik kötet (Kolosvártt 1837); és *Dálnoki Incze József* „Nemes Erdélyország nagyfejedelemségének ujjabb országgyűlési végzései.“ (Kolosvártt 1845).

2. Törvénykezés.

Erdély' bíróságai a' XVIII. században általan az előbbi korzakhoz képest sokkal rendezettebb formát nyertek; 's habár az eljárásra nézve olly lényeges változások nem történtek is, mint Magyarorszáiban, még is Werböczy az Approbata- és Compilata-féle törvényeknek 's néhány novellaris czikknek alapján sok uj intézkedések tétettek, mellyek valóságos és igen üdvös javítások voltak. Ezeknek részleteibe bocsátkozni itt szükségesnek nem tartván, általában említem, hogy azon utasítás, mellyet 1777. augusztus' 6-ka alatt az erdélyi királyi tábla nyert, magában foglalja az ottani magyarok és székelyek' pörlekedési viszonyait illető ujjabb törvénykezésnek főelveit. Egyébiránt e' tekintetben számos legfelsőbb rendelkezések is léteznek. Igen helyes intézkedés volt a' Maros-Vásárhelytt székely királyi táblánál, hogy az ott a' jogtudományi gyakorlat végett létező ifjuság' számára az ítélőmesterek' igazgatása alatt előadások és repetitoriumok is tartattak. Törvénykezési tekintetben jeles munkácskát adott ki *Szász Károly*, előbb nagyenyedi jogtanító, ezen cím alatt: „Az erdélyi magyarok' és székelyek' rendes törvénysekein folyó pereknek 's az ezekben előforduló törvényes lépéseknek különbségeit kimutató tábla.“

A' szászok nemzeti alkotmányuk és municipalis törvényeik' alapján külön törvényszékekkel és különös pörlekedési renddel is bírtak. Csak a' gubernium és az udvari cancellaria voltak nekik a' magyarokkal és székelyekkel közös feljebbviteli törvényszékeik.

3. Az erdélyi jog' doctrinalis tárgyalása.

Erdélynek a' mult században különösen nevezetes jogtudományi irodalma olly kevéssé volt, mint híres jogiskolák nem voltak. Az élet és a' gyakorlat voltak azon ösvény, mellyen az ifjak magokat jogtudósokká képezték, és elméleti tekintetben az erdélyi jogtudomány nevezetes eredményt nem teremtett elő. Mindazonáltal léteznek az erdélyi jogról néhány tudományos munkák is, mellyeket dicsérettel kell említeni. Illyenek *Husztly András*: *Jurisprudentia Hungarico-Transilvanica* (Cibinii 1742. 4°. 250 l.); és *Répszeti László*: *Syntagma Juris Ungarici complectens una peculiâres Prin-*

cipatus Transilvaniae leges (Claudiopoli 1742). Mind a' két munka' czíme bizonyítja, hogy szerzőik a' magyarországi jognak segedelme mellett az erdélyi jogtudományt művelték. Egyébiránt Huszty 55 czimben inkább a' jogtudomány' fő és mintegy alapelveit igyekezett rendszeres formában tisztába hozni; Répszeli pedig betürendben azon kérdéseket megfejteni, mellyek gyakorlatilag fontosaknak látszottak.

Említendő, hogy ezen időben történtek az első készülétek mind a' catholicus, mind a' reformatus, mind az unitarius iskoláknál, rendszeres jogtudományi oktatásnak életbe-léptetésére, mellyek mindazonáltal csak a' harmadik korszakban vezettek nevezetesb eredményhez.

Harmadik korszak, 1790—1848.

Erdélynek ezen kora jogélete szintazon phasisokon ment keresztül, mint a' magyarországi; tehát elég lesz, itt csak néhány általános észrevételt tennünk.

Az erdélyi törvényhozás, korszerű reformoknak szükségességét érezvén, új törvények és törvénykönyvek' kidolgozására határzá el magát, és ez iránti javaslatoknak készítésével országos választmányokat bízott meg, mellyek mindazonáltal nem kedvezőbb sikerrel működtek, mint a' magyarországiak. Kivéve az urbéri czikkeket, mellyek az 1848-ki országgyűlésen kötelező erőre emeltettek, de mellyek már 1848-ban ettől megint megfosztattak, ezen uton erdélyi törvény nem keletkezett. Észreveendő itt, hogy az erdélyi országgyűlés törvényhozói hivatásában még nehezebben járt el, mint a' magyarországi. Magyarországból minden országgyűlésnek végén a' magok módján hozott törvények ő felségének szentesítését megnyerték 's mint országos törvények ki is hirdették. Erdélyben ezen szentesítés többnyire csak a' másik országgyűlésen következett be. Ezen alkalommal gyakran nevezetes új akadályok jöhettek elő, 's így magyarázhatjuk meg, hogy Erdélyben ezen korszak alatt csak igen kevés országgyűlési törvény jöhetett létre. Ez másik részről nem csekély számú legfelsőbb rendelkezést tett szükségessé; és az egyes statutarius és municipalis jogoknak fontosságát emelte. Számos, Erdélynek jogviszonyait illető legfelsőbb rendelkezések léteznek ezen két gyűjteményben: *Országgyűlés, a' felséges udvar és királyi főkormány által kiadott szabályok vagyis útmutató felsőbb rendeletek* (Maros-Vásárhelyt 8°); — és *Praecipuarum civis patriae civi scitu digniorum, necessariarumque ordinationum normalium collectio*. (IV köt. Szebenben 1830—1841. 4°) Erdélynek municipalis jogairól pedig azonnal szölok.

Még kevésbé nevezetést lehet mondani a' törvénykezésről és az erdélyi jog' doctrinalis tárgyalásáról.

A' bíróságok és a' törvénykezési eljárás néhány csekély módosításokkal ugyanaz maradt, melly a' XVIII. században volt.

Erdély' jogiskoláinak jelentősége emelkedett ugyan, és néhány jogtanítók tudományuk és okszerű tanítási módjuk által hírt és nevet szereztek magoknak, p. o. *Dózsa Elek* a' maros-vásárhelyi, és *Szász Károly* a' nagyenyedi reform. collegiumok' jogtanítói, kiknek szóbeli előadásait magokban foglaló kéziratait a' jogász közönség nagy becsben tartja. De ezek munkákat nem igen adtak ki, és így a' jogtudományi irodalom általok sokat nem nyert. Csak Szász-tól jelent meg két munka: *Sylloge tractatum, aliorumque actorum publicorum historiam et argumenta B. Diplomatis Leopoldini, Resolutionis item, quae Alvincziana vocatur, illustrantium* (Claudiopoli stb.); és a' már fenn idézett törvénykezési munkácska. De már ezeknek czime mutatja, hogy az erdélyi polgári jogra nem vonatkoztak. *Vajda Lászlónak* pedig két munkája az erdélyi polgári jogról „*Synopsis historiae Juris Transilvanici.*“ *Claudiopoli 1830,* és: „*Az erdélyi polgári magános törv. való esmeretségek.*“ *Kolozs. 1830. III. köt.*) olly csekély értékű, hogy alig érdemel említést.

B. Erdély' egyes nemzeteinek, törvényhatóságainak és helységeinek municipalis és statutaris jogai.

Azon törvényhozási változtatásoknál fogva, mellyek 1540. óta Erdélyben történtek, főképp annak előbbi municipalis jogrendszerében, nevezetes átalakulás észrevehető. A' magyarországi törvényhozás t. i. semmi befolyást Erdély' jogviszonyaira többé nem gyakorolván, annak helyébe az erdélyi diéta lépett, mellynek végzéseiből Erdélynek XVI. és XVII. századi közönséges, vagy is az ugy nev. *Approbata* és *Compilata*-féle joga fejlődött ki. A' mint pedig az erdélyi fejedelem az előbbi vajdai méltóságnak átalakulásából eredt, és később a' székelyek' grófjának címét és állását is egyesítette személyében; ugy az erdélyi magyar nemzetnek jogügyei nem többé municipalis, hanem diétalis végzések által határozottak el; a' székelyek' viszonyai pedig főképp 1562-től fogva szintén, legalább túlnyomólag, a' diétán rendezettek. Csak a' szászok tartották meg néhány csekély módosításokkal előbbi nemzeti fejöket, és önálló municipalis jogukat. Ehhez képest

1) Erdély' magyar nemzetének jogviszonyait illetőleg :

Általában észreveendő, hogy 1540. óta ennek municipalis joga Werbőczy-féle értelemben megszűnt tovább kifejlődni. Egyes megyéknek, vidékeknek és helységeknek voltak ugyan később is különös privilegiumai és statutumai, de ezeket nemzetieknek nevezni már nem lehetett. A' szempont, melly jelentőségöknek megfelel, ugyanaz, mellyet a' magyarországi megyei és helybeli statu-

tumoknál közelebb megismerni már alkalmunk volt. Különös megjegyzést érdemel, hogy a' megyékben fekvő néhány városok p. o. Kolosvár, Szász-Régen a' szász municipalis törvényekhez tartották magokat; sőt hogy az utóbbtól a' feljebbvitel is a' szász confluxushoz ment.

2) A' székely' nemzet municipalis joga.

Fő fontossággal bírnak a' székely nemzet' szokásai és statutumai, mellyek az 1555-ki aprilis' 28-kán Udvarhelyt tartott diétán egybe gyűjtettek 's Dobó István és Kendi Ferencz akkori erdélyi vajdák által megerősítettek ¹⁾. Régibb municipalis joguk ezek által nagyobb határozottságot és tökélyesebb alakot nyert, és több pontokra nézve tovább fejtetett ki. Ezen számszerint 88 pontból álló statutumokat mint a' székelyek' nemzeti és municipalis jogának alapját lehet tekinteni.

Egyébiránt igen természetes volt, hogy ezen székely jog a nemzetnek 1562-ki nótáztatása és későbbi, némileg megváltoztatott alakbani, megkegyelmeztetése által sok tekintetben megváltozott, vagy legalább módosított. Ugy szinte a' székelyekről szóló Approbata és Compilata-beli törvények, és több XVIII. századi legfelsőbb rendelkezések nevezetes befolyással voltak municipalis jogviszonyaik rendezésére. De ezek soha köz tekintély alatt egybe nem gyűjtettek, 's így külön tanulmányok' tárgya maradtak. *Székely Mihálynak* általam már többször idézett magán munkája: „A' nemes székely nemzetnek constitutiói, privilegiumai és a' jószág' leszállását tárgyzó némelly törvényes ítéletei több hiteles leveles tárokból egybe szedve“ (Pesten 1818.) e' tekintetben a' legtanulságosabb. *Ötven kérdést ugyanannyi felelettel a' székelyek' jogáról Vargyasi Szolga János ügyvéd szerkesztett, 1838-ban pedig Lőcsei Sp. László Marosvásárhelyt ki is nyomtatott.*

3) A' szász nemzetnek municipalis joga.

Az erdélyi szászoknak a' XVI. század előtt írott nemzeti és municipalis jogkönyve nem volt. *Schaser* ugyan írt egy értekezést „*De jure Flandrensi Saxonum Transsylvanorum*“ (Cibinii 1822), mellyben bizonyítani ügyekszik, hogy a' régi szászok frandriai joggal éltek; de semmi írott jogkönyvnek alapján nem elmélkedhetvén, ő csak néhány oklevél' töredékes és határozatlan tételeit állítja egybe, mellyek az ő állítását be nem bizonyítják. Azon kézirati codex pedig, mellyet én 1841. Szebenben a' bruckenthali könyvtárban láttam, melly azelőtt az ottani városházban létezett, 's mellyben ezen szók olvashatók: „*Hoc opus fecit fieri egregius Mgr. Thomas Al-*

¹⁾ Többször kinyomattak p. o. *Rumy K., Monumenta Hung. I. r. 325.* 's k. l.; — *Benkő: Imago nationis Siculicae* 73. 's k. l.; — *A' nemes' székely nemzetnek constitutiói* 'stb. 40. 's k. l. 'stb.

tenberger, magister civium et Judex Regius, nec non Camerarius urbis Cibiniensis anno Domini millesimo quadringentesimo octogesimo primo dicti sui officii Magistri civium anno nono;“ mind a' mellett, hogy régenten a' szebeni polgármesterek tették le reá hivatali esküjüket, nem erdélyi szász jogot tartalmaz, hanem csak a' régi nürnbergi, magdeburgi és iglauri jogoknak pusztá egybeírása ¹⁾; tehát nem csak az erdélyi szászoknak nemzetiségéhez semmi közelebbi viszonyban nem áll, hanem inkább azt bizonyítja, hogy 1481. az erdélyi szászoknak tulajdon írott nemzeti jogkönyvük még nem volt. Ha létezett volna, miért kellett volna idegen jogokat, és pedig hivatalosan használni. Mind a' mellett kétségen kívül látszik lenni, hogy az erdélyi szászok már régenten jogviszonyaikra nézve külön nemzeti szokásokkal bírtak, 's nemzeti gyűléseiken, mint a' székelyek, úgy ők is statutumokat hoztak. Ezen utóbbiak mindazonáltal idő' folytában vagy elvesztek, vagy polgári jogkérdésekre nem vonatkoztak.

Az erdélyi szászoknak legrégebbi írásba foglalt statutarius és municipalis jogkönyve az, melyet — nyilván a' nemzeti gyűlésnek megbízásából — *Bomel Tamás* szebeni városi tanácsos a' XVI. századnak első felében készített. A' gyűjteményemben meglevő kézirati példánya szerint 30 czikkből áll, és minden rajta észrevehető jelenségeket egybe véve, Bomel a' szászoknál divatozó szokások után jegyezte azt fel, úgy mindazonáltal hogy a' romai jognak némi befolyása benne már észrevehető. Miután ezen jogtörténeti szempontból felette érdekes jogkönyv nyomtatásban még nem jelent meg, szabadjon mutatványul ide iktatnom XIV. cikkét.

„De testamento.“

„Omnibus personis, dum sunt compotes mentis, licet testamentari, quocunque tempore velint, masculis quando sunt 14 annorum, feminis quando sunt 12 annorum, ita tamen, ne aliis detrahatur. Muti, surdi, stulti, propter aegritudinem impotes non possunt testamentari. Persona, quae testamentatur, sit compos mentis.

Testamentum fiat in praesentia 2 aut 3 honestorum virorum, qui vocabuntur, aut vocari curentur a testatore. Si tamen non vocati, sed sponte sua advenerint, testamentum erit firmum, sive sit scriptum, sive non; nisi testator revocet. Mulier in testimonium tale non recipiatur.

Legatariis, atque suis amicis liceat facere testimonia pro testamento.

Peste grassante licet testamentari ante duos viros aut duas mulieres, vel etiam qui simul in domo vivunt.

Si testator ab aliquo urgeatur, aut impediatur, aut testes per aliquem impediuntur, quo minus veniant, atque testamentum impe-

¹⁾ L. Ungarisches Magazin. I. Band (Pozsony 1781) 169. 's k. l.

diatur, talis omnem perdit hereditatem, quam amici tandem accipiunt.

Si conjunx antea irascens marito quid legavit bona voluntate, sit firma legatio, et contra vir conjugii.

Filiis aut nepotibus maneat dualitas ex hereditate testatoris. Sic mater potest legare ex tertialitate sua tertialitatem, dualitas maneat filiis aliis.

Patres et filii possunt conqueri de sua non satisfactione; remotiores vero non.

Si vir et mulier careant parentibus et avis fratribus, sororibus aut liberis, alter alteri omnem substantiam suam ex bona sua voluntate legare potest.

Legatarii non impediuntur describere testamentum.

Si pueris minus, quam debebat relinquitur, retribuat illis aliquid iudicio honestorum virorum, ne testamentum in universum rejiciatur.

Si litterae obscurantur in pingendis litteris Iudexmet iudicet conscientiose, quomodo intelligi debeant, atque tandem sic ordinet, prout intelligit.

Si legatoribus quid detur, quod postea videtur contra legitimum usum, id cedatur.

Tale testamentum est firmum, si aut propria, aut non propria manu scribatur; si testator scribere novit, subscribat proprium nomen. Testamentum ita curet, ne legatariis sit ad manus, ne odium quoddam oriatur testatori.“

Nem tudatik, mi oknál fogva Bometől készített ezen jogkönyv a' százszok által municipalis törvényül el nem fogadtatott. Annyi bizonyos, hogy ámbár alkalmaztatott, valóságos municipalis törvénynyé még sem vált; sőt hogy 1544. *Honter János* egy másik javaslatnak készítésével volt meg bízva, mely megbizásnak ő fennidézett „*Compendium Juris Civilis*“-e által gondolt eleget tenni. Ezen munkáról jogtudományi és doctrinalis tekintetben már volt szó, 's hogy törvényül el nem fogadtatott, az csakugyan természetes vala. Azonban nem tartom érdeknélkülinek *Honternek* ajánló verseit „*ad prudentes et circumspectos Dominos Magistros Civium, Iudices, juratosque Senatores Civitatum ac Sedium Saxoniarum, Coloniarum Germanici Imperii in Transylvania*“, mellyeknek néhányát közlöm.

Postquam inter medios quibus undique cingimur hostes

Proxima Bistonio dum plaga Marte tremit.

Summa salutiferi nobis clementia Christi

Dona sui verbi liberiora dedit:

Et templis passim cesserunt daemonis artes

Estque repurgatus religionis honor.

Mox vobis firmis legum compagibus urbes

Ut munirentur, sedula cura fuit.

Formamque optastis Juris Civilis habere
 Quae foret a nostra non aliena fide.
 Scilicet ut possent septem communibus arces
 Legibus atque una religione frui

— — — — —
 — Leges sunt dona Dei mortalibus illud
 Jupiter aetherea munus ab arce dedit

— — — — —
 — Quibus est pietas simul et sapientia cordi
 Hos Deus illustrat cognitione sui
 Perque illos leges et jura ministrat
 Atque eadem nostris usibus apta facit

— — — — —
 Quas (leges) bene disponens haec in compendia strinxit
 Honterus patriae provida cura suae
 Parva quidem fateor sunt corpore : sed taman intus
 Majoris rivos utilitatis habent.
 Cuncta fluunt veterum puris e fontibus et nil
 Barbarica secum de feritate trahunt etc. etc. etc.

Azon municipális törvénynek, mellyel az erdélyi szászok „*Statuta Jurium municipalium Saxonum in Transylvania*“ címje alatt legujabb időig éltek, szerzője *Fronius Mátyás* brassói tanácsnok volt.

Ezen statutumoknak keletkezéséről maga *Fronius* a' német eredeti fordításnak szövegéhez írt és a' szász nemzet' előjáróihoz intézett előszavában ezeket mondja :

Den Edlen Fürsichtigen Namhafften , vnd Woll Weysen Herrn , *Bürgermeistern* , Richtern , Eltesten , vnd Amptleuten , der Sachssischen Städte vnd stül , im Siebenbürgen , etc. meinen günstigen Herrn. EDLE , fürsichtige , Namhaffte , Woll WEYSE Herrn Nach dem ich zwar nicht von langen Jharen her, jedoch zum offtern von meinen gebietenden Herrn , Richtern vnd Rath dieser Stadt Cronen , in ewre Lands versamlungen, so gemeinen geschefften wegen die Universitet belangende , jährlichen haben müssen gehalten werden , ausgesandt , vnd in deren Namen inn E. E. F. W. mittel mit eingetretten bin : für nemlichen aber zu des rechts gemeinen Sitztagen , welche vnser alte Forfahren aus weysen Rath , der Litiganten spannige sachen zu verhören , vnd durchs recht zu örthern , auch auff getzwicke Tagzeiten verordnet , im rechten mitgesessen : Hab ich offtermal meldungen vnd fast gemeine beklagungen hierüber mit angehört , vnnd leyder auch selbst erfahren , wie so vngleicher gestalt in gleichen sachen die vrtheil gefelt vnd die recht administriert worden , welches manche teidig oder Transmissorien briefff beweiset hat : Zu mehrem theil aber, dieweil der Sachssen gerichtshandel , gewonheiten vnd rechte , mit dem Hungerischen edlen recht vnd Decret vnübereinstimmig , am meisten theil dauon variren , das drumb auch ewre Sententien vnd gesprochene vrtheiler , an vnser gnedigsten Herrn vnd Fürsten hoff vnd gerichtsh Taffel , jren bestand nicht haben , sondern zum mehren theil gewandelt vnd verandert

werden, daraus auch gefolget, das man des Rechts vngewis, im vrtheil finden gewancket, vnd zweyffelechtig worden, die teidigs Partheien auch jhres rechts vnd gerechtigkeit nicht allein nicht sein mögen berichtet noch getröstet, sondern in zweyffel stechende, zu lengeren teidigen, vnd schwerere vnkosten verursacht worden, welches alles, zweyffels on, nur hieraus kommen, das vnser Sachsen recht aus lauter gewonheiten administrirt vnd gehandelt, weder in schriefften gefasset, noch der Fürsten Consens vnd sterckung oder bekreffigung nicht erlanget haben.

Damit aber solchen vnrrath gerathen vnd geholffen würde, vnd vnser Recht vnd Gericht der Sachssen in Siebenbürgen (auff form vnd weise des Edlen rechts, so auff schriefften vnd confirmation seliger Könige im Hungern bestchet) auch bass bestellet; haben sie auch gewünschet vnd begeret, das jha einmal aus der Stedten recht, gewonheiten vnd Priuilegien, was gewisses vnd bestendiges mögte zusammen getragen, vnd inn gestalt eines gemeinen rechtens gefasset werden: dessen sich für jharen der Herr Tomas Bomelius, derselben zeit Rathsman in der Hermanstadt mit sonderm fleis vnterstanden, einen kurtzen ausszug Sachssischen rechts, beyd inn Latein vnd Deutsche sprache gebracht, eine anleitung gethan hat, welcher zwar gefellig vnd lieb verhalten, auch inn ziemlichen gebrauch kommen war, doch weil in hernoch lauffenden jharen, etliche nicht geringere felle vnd fragen mit eingelauffen, so zum meisten aus geschriebenen Kayser rechten erörtert, etliche auch aus der Stadte gewonheiten entschlossen, etliche aber der Sachssen Privilegien vnd freythüme berühreten, war ein nothwendiges bedencken, vnd E. E. F. W. ermahnen an die Herren gesandte zum offtern mal, vnd durch sie an die Stedte in gemein, in sonders aber an jenc, so für andre mit rechts erfahren Mennern begabet, das anfangene kurtze rechts Büchel für hende zu nehmen, auff's new zu besichtigen, zu leuteren, vnd mit was dem rechten vnd dieser Landschaffe Sachssischer Nation gewonheiten gemess, zu mehren freundlichen massen befohlen, damit es gereichert an rechts regeln, vnd mit statuten locupletiret, scheinbarer würde, vnd also nachmals aus begnadung vnd Confirmation vnseres gnedigsten Herrn vnd Landtfürstes bestetiget, solche krafft vnd bestandt bequeme, dardurch sich die teidig Partheien sicherlich zu erhalten vnd auch zu vertrösten wisseten, vnd die Rechtsprecher auch nicht noch eygenem sinne vnd wohn (wie bisher sehr geschehen) sonder noch geschriebenen rechten sich richten, jre vrtheil darauff gründen, vnd mit richtigen bescheid den gemeinen Man können vnterrichten, vnnütze, langwirige zankische vnd schedliche teidigen verhüten, wehren vnd abschafften, vnd also beyd jnen selbst vnd auch der Litiganten dagegen ruhe schaffeten.

Die weil mir nu solch E. E. F. W. wünschen beger vnd an-

foddern nicht verborgen, darzu auch meiner gebietender Herren des Woll weysen Rath in Cronen anhalten, mühe vnd fleis in des Büchels examination, mich verursacht, hab ich E. E. F. W. vnd einem erbarn Rath alhie zu gefallen, am meisten aber zu dienen gemeinem Vaterland, meinem wenigen geringen verstand, vnd inn geschriebenen Keyser rechten blöder vnerfahrenheit noch, gedachtes rechts Büchel für mich genohmen, E. E. F. W. zwar nicht ein genügen, sonder noch meinem vermögen auch nur einen schein vnd versuch stück thuen wollen, vnnnd so viel die kurtze zeit leyden köndte, dasselbe meinem bedencken noch auff die ordnung, so für zeiten der Hochberhümpte Herr MAGister Joannes Honterus, aller seligsten gedechtnis, mein geliebster Praeceptor, in seinem Juris compendio gehalten, erstlich etliche Titulos vnnnd Leges anders geordnet vnd versetzt, darnach aber neben etlichen Paragraphis vnd Distinctionibus, aus vnserer gewonheiten vnd gemeinen Privilegien (darzu E. E. F. W. geholffen vnd mit zugetragen haben) auch aus des Justiniani codice vnd recht Büchern, mit rechts regelen, gesetzen, Statuten, vnd mit etlichen gantz auff's new zugesetzten vnterschiedlichen Titulis also gereiniget gebessert gemehret vnd augmentirt, das ich des, so der vorgemelte erste Author oder anfaßer Inuentiret vnd gesetzt hat (ausser E. E. F. W. erster censor vnd nachmals des Edlen vnnnd Gestrengen Herren Martini von Berzeuice Cantzlers, auch der Ehrnuester, Hochgelehrter vnd Rechts verstendiger Doctoren, Herrn Henrici Lemka Syndici: Joannis Torbek, Secretarien der Weitberühmten Stadt Dantzik, an Königl. Maiest. Legaten vnnnd Simonis Brunshwig, Kön. Maiest. fiscalen im Land zu Preussen, welchen jre Mainstat die mühe der Examination, Correction, reinigung vnnnd besserung zu Nepolemitza aufserlegt bedencken vnd ausbutzen) im Latein gar nicht gemindert noch abgethan oder beschnitten, sonder die weil gemelte Herren Correctores (wie auch E. E. F. W. zuuoren) etliche Paragraphos als vbrige vnd vntüchtige ausgezogen vnd abgethan, die andre aber zum mehren theil jrem verstand, lehr vnd bedencken noch, im Latein mit deutlichern vnd zierlichern worten, dan auch die Leges an jhn selbst in ff. vnd Parag: gesatz, erkleret haben, so hab ich drumb inn dieser meiner deutscher Version. etc. etc.

Báthory István pedig, Lengyelország' királya és Erdély' fejedelme, 1583-ki februar' 18-kán a' százok' municipalis statutumait megerősítven, ekkép nyilatkozik:

„Nostrarum partium esse putavimus, etiam rationibus praedicti Regni nostri Transylvaniae providere. Itaque dum inter alios ejusdem provinciae nostrae subditos fidelium nostrorum vniuersorum Saxonum legati, fideles nostri Egregius *Albertus Syweg* iudex regius civitatis nostrae Cibiniensis, ac Prudentes et Circumspecti *Dominicus Dietrig*, iudex regius Segesvariensis, *Mathias Fronius* civis

juratus Brassoviensis, *Joachimus Koch* magister civium Megiensiens., et *Gaspar Budaki* iudex Bistriciensis, civitatum nostrarum Transylvanicarum, huc in Poloniam ad nos missi venissent, nobisque praeter alia privilegia antiquorum Hungariae regum confirmanda, etiam codicem *Juris Municipalis* seu legum et consvetudinum, longo usu et observatione receptarum, inque quibusdam locis de communi Saxonum ipsorum consensu auctarum, ac in quatuor libris et certa capita distinctarum, humilime nobis obtulissent, supplicantes, ut instar aliarum gentium et nationum, quarum leges literarum monumentis mandatae sunt, ne soli consvetudini, quae incerta, mutabilis et oblivioni obnoxia est, niterentur, praedictis iuribus et consvetudinibus, auctoritatem nostram regiam impertiremus, illisque vim iuris scripti tribueremus, et omnia in eo contenta, quoad omnes clausulas, sensus, capita, articulos, in formam privilegii nostri redigi facientes admittere, approbare, eisdem universis Saxonibus et eorum haeredibus ac posteritatibus pro perpetuis legibus et consvetudinibus valituras, de regiae nostrae potestatis plenitudine, roborare et confirmare dignaremur. Minek következtében *Berzeviczi Márton* erdélyi cancellárjának jelentésére a' statutumokat megerősíti.

Az erdélyi százok' statutumainak több commentatorai is voltak, és több munkák irattak. Névszerint említendő : *Reissenfelsi Reissner György* : Commentatio succincta ad Jus statutarium seu municipale Saxonum in Transylvania. Lipsiae 1744. 4°.; — *Albrich János Károly* : Handbuch des Sächsischen Privatrechts. Hermannstadt 1817. 8°; *Branyitskai Nagy László* : Jus Transsilvanico-Saxonicum. Claudiopoli 1845. 8°.

V. A' magyarországi és az erdélyi, Werbőczy ótai jogrendszerek' ki- fejlődése közti viszony és érintkező pontok.

Szegedy János, midőn 1734-ben tyrociniumát kiadta, az erdélyi jogot Werbőczy' Hármaskönyve' III : 3. alá subsumálja, és ehhez képest Erdélynek Werbőczy ótai jogrendszerét is csak mint a' magyarországi municipális és statutarius jogoknak egyikét tekinti. Azon nézetek, mellyek öt ezen felfogásra bírták, 's mellyek Erdélynek magyarországi legislativus egységét föltételezik, nem tartoznak értekezésem' körébe. Láttuk, hogy Erdélynek a' mohácsi ütközet óta külön és önálló törvényhozása és külön törvénykezési rendszere volt; világos tehát, hogy a' magyarországi és erdélyi ezen idei jogot azonosítani, vagy Erdély' jogrendszerét a' magyarországinak csak egyes alárendelt részletéül tekinteni nem lehet.

De mindamelllett a' kettő közt igen közeli viszony és számos érintkező pontok léteznek, mellyeket szabadjon szóba hozni itten. Névszerint :

Mindkettőnek ugyanazon egy *alapja* van, t. i. Werbőczynek mindkettő' közös jogelőzményeit összpontosítólag magában foglaló Hármaskönyve.

A' *szellem*, mely mind a' magyarországi, mind az erdélyi 1526 ótai törvényhozást átlengte és vezérelte, bensőleg ugyanazon nemzeti elemekből folyt, és külsőleg is igen hasonló történeti tényeknek és eseményeknek behatása alatt állt.

Nem csoda tehát, hogy az *eredmény* is lényegesen nem különbözik egymástól; 's hogy Magyarországnak és Erdélynek 1848. előtti jogélete legtöbb részleteiben igen hasonlóan, főpontjaiban pedig majdnem azonosnak mutatkozik. 'S mit így általános tényképpen kimondottam, az minden egyes jogviszonyokra nézve, akár a' vagyon-, akár a' tartozási, akár a' család-, akár az örökösödési jogot tekintjük, szintén áll. A' történeti előzmények mindkettőt olly eredményhez vezették, mely lényegre nézve el nem tér egymástól.

'S ha ezt szem előtt tartva előre tekintünk, 's a' kettőt egyesítve kérdezzük: *Mi viszonyban áll a' magyar-erdélyi jogkorunk' szelleméhez? 's valljon megfelel-e azon kívánalmaknak, mellyeket a' XIX. század tesz, 's mellyhez képest polgárisodott és mívelt statusokban és nemzeteknél korunkban a' törvényhozás gyakorolva, és a' jogrendszer kifejtve van?* Nem felelhetünk egyebet, mint mit Magyarországbán a' közszellem már régen és általában elismert, t. i. *hogy a' magyar-erdélyi jogéletnek nevezetes reformokra van szüksége*, és csak az a' kérdés marad fenn: *mi irányban kell ezen reformoknak történniök? 's mi helyt foglaland el jövőre ezekben Werbőczy' Hármaskönyve?*

Ezen kérdések' megfejtését egyik utóbbi értekezésemnek tartom fenn. Szabadjon mindazonáltal már ezen alkalommal néhány megjegyzést tennem.

Werbőczy' Hármaskönyve a' magyar-erdélyi jogrendszernek három század óta alapja volt. A' törvényhozás' részéről ezen jogrendszer' egyes elveiben és határozataiban történt ugyan változtatás, módosítás és további kifejtés; törvénykezési úton, főkép a' magyarországi királyi curiának döntvényei és az erdélyi királyi tábla' utasítása által szinte nem csak egyes jogelvek megszüntetve és azok' helyébe újak voltak életbe léptetve, hanem a' szokás az egész jogrendszernek már új szempontot közvetített, miben a' jognak doctrinalis tárgyalása is segédkezet nyújtott annak. De ez jelen viszonyaink és szükségainkhez képest még mind kevés.

Valamint népeletünkben a' legközelebb mult három század alatt általános átalakulás történt, mellynek — ha nemzetiségünknek méltóságához illő helyt akarunk a' mívelt nemzetek' sorában bírn — még tovább kell kifejlődnie; ugy ehhez képest jogéletünknek is még nevezetes változáson keresztül mennie, jogunknak pedig nem csak egyes részeiben, hanem egész rendszerében szintén átalakulnia

szükséges. Werböczynek, a' királyi curiának, és az erdélyi felsőbb törvényszékeknek jogrendszeri felfogása többé nem elégséges; a' magyar-erdélyi jog' régiebb előzményeire visszamenni pedig még annál kevésbé lehet, minthogy már eddig is a' Tripartitum mellett ezeknek nem egésze, hanem csak egyes részletei bírtak doctrinalis vagy practicus úton megtartani némi nevezetességet. Nem marad tehát egyéb hátra, mint általános jogreformok' terére lépni. E' tekintetben a' kezdet már meg van téve. Hazánknak 1840. ótái törvényei már a' jelenkor' törvényhozásának és jogreformjainak álláspontjára emelkedni ügykeztek; az 1848 : 15. tcz., és az 1851-ki december' 31-ke alatti legfelsőbb rendelkezésnek 33-ik pontjai még határozottabban nyilatkoznak, törvényhozási reformjainknak a' codificationalis irányt előre kiszabván.

Mind a' mellett nem előlni, hanem átalakítani akarjuk jogélettünket; 's így annak multját el nem lökhetjük egyszerűen magunktól. Egyes jogintézeteink népeletünkkel és nemzetiségünkkel igen szoros, lehet mondani, organicus összefüggésben vannak. Ezeknek legalább nagy részben nem csak multjuk, hanem jövőjük is van még; ha pedig természetöket akarjuk megismerni vagy megmagyarázni: jogtörténeti előzményeinket kell szemügyre vennünk, 's e' tekintetben Werböczy és a' Werböczy előtti magyar-erdélyi jog tovább is fontos marad.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, MART. 22. 1852. 7. órákor.

Nmélrt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen: Bajza, Balogh, Bugát, Czech, Czuczor, Érdy, Gebhardt, Jerney, Horváth Cyrill rr. tt. — Brassai, Csorba, Hunfalvy, Tasner, Tóth, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok, Helmeczy M. pénztárnok.

TOLDY FERENCZ titoknok

Lassu István közelebb elhunyt történettud. osztályi lt' rövid életrajzát olvasta.

Tisztelt osztály! Mult január hó' tizenkilencedikén egy becsületes közmunkás hagyta el sorainkat, ki, bár az idő által utólérve, sőt ömaga megállapodván, el is hagyva, éltében már elfelejtve járt közöttünk: megérdemli mégis, hogy, miután koporsójára az anyaföld takaró rögeit hánytuk, tettei emlékezetét még egyszer megújítván, vég Isten-hozzádot mondjunk az örökké távozottnak.

Lassú István, academiánknak ez osztályban lev. tagja' életét mondom el röviden, egyikét ugyan a' legegyszerűbbek 's egyformábbaknak, de diszesített még is a' buzgó közre munkálás 's a' fáradhatlanság' emlékezetével, míg t. i. egészsége engedé, 's a' siető haladás a' pályáról vissza nem utasítá.

Lassúnak Visk ada születést, Marmarosnak egyik tősgyökeres magyar városa, 1797. april 12-dikén, 's adá az első oktatást is,

mellyet a' virágzó Sziget fejezett be. A' reformált ifjak szokott philosophiai, theologiai és törvénytudományi pályájok' bevégeztével a' huszonnégy éves ifju férfi a' magyar udvari kamaránál lelt alkalmazást mint írnoka a' lajstromzó hivatalnak. A' forradalom őt ugyanabban al-irattárnoknak találta.

A' magyar irodalomhoz vonzó szeretete Lassút már 1823-ban lépteté fel a' Tudományos Gyűjtemény' dolgozói között. Eleinte kapkodva, hol historiai, hol irodalmi dolgozatokat adott, millyek voltak: az órák' feltalálása' történetei, Orániai I. Vilmos' élete, Hunyadi János' védelme a' Pannonia nevű pesti német folyóiratnak egy czikkelye ellen; továbbá a' drámai költészet' története, 's néhány nyelteslen bírálat, mely őt az új ízlés 's az új nyelv' ellenzőjeként tüntette fel. Utóbb szinte kizárólag a' történet és földirat felé fordult, 's 1827-től 1830-ig hosszasabb sorát adta az államismeii, földirati és egyszersmind történeti munkáknak, millyek a' statisticára való bevezetése, Europa' statistikai, geogr. és historiai rajzolatával 's a' tudományok' rövid történetével, Nagy-Britannia', Franciaország', az orosz birodalom', Porosz és Lengyelországok', a' török, austriai, skandináv birodalmak', az olasz státusok' 's Algir' leírásaival, melylyek öszvesen tizenegy, részint terjedelmesb, kötetet töltöttek be, a' közönség által kedvezőleg fogadtattak, sőt részben új kiadást is értek, mint Britannia, 's az orosz és török birodalmak' leírásai. Bár e' munkák, nem levén forrásokból dolgozva, szorgalmas compilációknál nem egyebek, 's bár ugyanakkor Dóczy József, a' szentgothárdi cisterciak' derék tagja, szinte egy sok kötetű földirati munkát ada Európáról; még is érezhető hézagot pótoltak irodalmunkban, a' mennyiben az elsorolt államok' történeteire is, néha bővebben, kiterjeszkedtek, és sajnálni lehetett, hogy szerzőjök, elkedvetlenül író társai élesebb nyilatkozatai által, végig nem ment az Európán kívüli világrészekben, melyekről mind e' napig külön és bővebb munkákat nem bírnak. Ezekkel egyidőben kísérlette meg Horátnak magyarázó jegyzetekkel kiadását, de itt az iskola' emberei által, nem épen érdemetlenül, cserben hagyatva, az első kötetnél megállapodott, mely az Ódák' első könyvét tartalmazza. Ellenben Fejérnek akkori lelkes alispánja Szücs Lajos ur' felszólítására Zschokke' köz kedvességű Ahíthatosság' Óráinak nyolcz kötetben eszközlött fordítását, melyek közül kettőt, a' IV. és V-diket, maga tette át, a' többin javító kézzel ment keresztül. Most újra a' historiához fordulván, Világtörténetet kezdett, 's abból 1832-ben két kötetet ki is adott, a' legrégebbi időktől Augustus' hatalma' megállapításáig haladva. A' részvét' elégtelensége megakasztotta a' folytatást, de élénk részt vett az Esmeretek' Tárában, melynek első négy kötetéhez számos, az utolsó négyhez pedig majd mind ő adta a' historiai czikkeket, 's az utóbbi köteteknek szerkesztését is ő vitte 1833. és 34-ben. Önálló munkálkodást 1836-ban indíta meg ismét egy ge-

neologiai, historiai és statistikai zsebkönyvvel „Merkúr“ cím alatt, abban kisebb czikkek mellett Franciaország újabb történetét, pár folyamra felosztva, adandó, ha a' könyvvizsgálatnál váratlan akadályokra nem talál. Hogy tehát az előfizetésre létesítendő vállalat' pártolónak némiképeleget tegyen, Franciaország' régibb történetét rögtönözte, de a' hirtelen munka kemény megrovatást aratván, felhagyott ezzel is. Megkísérlé ugyan két-három évvel utóbb e' kéziratát egyes czikkeken a' Tud. Gyűjteményben kiadni, de alig jelent meg a' francia forradalom' okait vizsgáló értekezés' két darabja, annak folytatása ismét betiltatott. Ez által végkép elcsüggesztve, már csak pár, részint eredeti, részint fordított erkölcsi munkáscskáját vettük, mint : az Ujévi Gondolatokat 1839-re, és James' útmutatását az idvességre, mellyekkel írói pályáját be is fejezte.

Ennyiből áll, mit Lassú' irodalmi buzgó törekvéseiről mondhatunk. Nála szorgalom és jó akarat nem hiányzottak, de hiányzott az eredetiség, hiányzott a' történetíró' felsőbb hivatása : a' tényleken túl a' világszellemnek az eseményekben működő hatalmát felismerni és éreztetni, 's hiányzott az ízlés, melly nála zordon volt, 's emelkedő míveltségünk mögött elmaradó, ez pedig magát boszulatlanul soha sem engedi mellőztetni. De azon írók közt Lassú' nevét az irodalmi történet még is fel fogja említeni, kik a' magok idejének, ha rövid ideig is, eleget tenni erőlködéssel igyekeztek.

Halála január' 19-dikén hosszas tüdőbajból érte utól. Áldás hazafiúi lelkére, melly akkor sem szűnt meg örülni a' nemzet' haladásának, midőn avval versenyt futni többé nem bírt, sőt makacsságból nem is akart.

— Ez után a' *titoknok* az illető bizottmány' részéről benyújtotta a' *gymnasiumi tantervnek* a' közoktatási ministerium' felszólítására készült magyar kidolgozását, melly a' helytartóság' id. főnökéhez felküldetni határozatott.

— *Ugyanaz* a' kormány' rendelete' folytán újra több nyomdatulajdonosoktól érkezett hazai nyomtatványokat adott be, névszerint a' váczai, nagykanizsai, esztergami, miskolczy, köszegi és pesti Landerer, Kozma és Trattner-féle nyomdákból. — Továbbá a' *tud. cs. akademiájától* : *Sitzungsberichte der mathem. naturwissenschaftlichen Classe*, VI : 5. VIII : 12. Heft. *Sitzungsber. der philos.-histor. Classe* : VII : 1. 2. H. — *A' bécsi cs. geologiai intézettől* 1850-ki Évkönyve' 3. 4. 's az 1851-ki folyam' 1, 2, 3. füzetét. — Végre magányosoktól, név szerint : *Bartal Györgytől* : **Comment. ad historiam status iurisque publici Hung. Poson. 1847. 3. köt. Ballagi Károly és Batisfalvi Istv.* *Történeti életrajzok. Első köt. Pest, 1852. *Daniél János kanonoktól* : *Emlékkönyv. Első köt. Pest, 1852. *Fogarasy János* rt. : *Egyszerű és kettős könyvtel Alapvonalai. Buda, 1850. A' pesti kegyesrendi nagygynasium' részéről : *Elemi tiszta menyiség-tani műszók' sorozata*, Pest, 1852.

— Végre *ugyanaz* benyújtotta *Szlemenics Pál* rt' következő, az Évkönyvekbe szánt dolgozatait : 1. *Törvényeink' története austriai királyaink alatt II. Józseftől I. Ferencz' országlása' végeig.* 2. *Ugyanaz V. Ferdinánd alatt.* 3. *Pótlékok az elébbi részekhez.*

Felelős szerkesztő : **Toldy F.** *titoknok.*

Emich és Eisenfels' nyomdája.

MAGYAR

ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XII. Év.

1852. APRIL.

III. Sz.

KIS GYÜLÉS, APR. 3. 1852.

(A' történettudományi osztály' részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő erja' elnöklete alatt

Jelen az osztályból: Bajza, Czech, Jerney rr. tt. — Kiss Ferencz és Wenzel G. ll. tt. — Más osztályokból: Balogh, Bugát, Czuczor, Gebhardt, Györy, Horváth Cyr., Kállay rr. tt. — Bertha, Pauler, Repicky ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

TOLDY FERENCZ titoknok

Bárány Ágoston történeti osztályi lt' emlékezetét olvasta.

Olly időket élünk, Tekintetes Academia, melyekben a' köz érzés, egy nagy halott feletti bánatos elfásultában, nem veszi észre azon kicsiny hézagokat, miket a' természet' rende sorainkban egyesekek' enyészete által ejt. Hazafiak tűnnek el közölünk, kik becsületesen munkáltak köz kincsuinket, 's kiknek elhúnyta boldogabb korban fájdalommal látogat vala meg: most ök említetlenül tűnnek el, és csak akkor érezzük meg hiókat, midön közös munkához látva, 's számba véve erőinket, itt is ott is hiányban akad meg szemünk. Így, és csak így szaporodott meg halottaink' sora ismét egy névvel, mellyet a' legbuzgóbbak' 's a' legnemesebbek' egyike viselt, kinek emlékezetét élte' vázlatában ma kívánom megújítani: Debreczeni Bárány Ágostonéval, ki épen három évvel ezelőtt, miután hosszas és eredményes munkálkodása' fészkeből, Torontálból, a' népharcz által kiűzetett, Makóra vette magát, 's ott, 1849. aprilis 11-kén, ideglázból elhúnyt.

Ő, ki annyi hazafinak emlékezetét költötte fel 's igyekezett dicsőíteni életrajzai által, megérdemli, hogy az övé mellett is részvétell késsünk.

Barátunk egy régi 's egykor vagyonos nemes család sarjadéka, mellynek legtöbb tagja vérét ontolta a' hazáért, 's idővel birtokai-ban megfogyatkozott; fia egy bajnok apának, Bárány Andrásnak, ki az utolsó porosz háborúban mint köz huszár kezdett szolgálni, utóbb a' török háborúban II. József által a' csatasíkon káplárból főhadnagygyá nevezetett, 's mint illyen Kótim vára alatt, a' foksányi, jászvásári, majd a' martinestyei dúló ütközetekben Suwarow

alatt magát kitüntetvén, Coburg herczeg-fővezér által kétszer ajánlatot keresztre; végre a' francia háborúban, hol azonegy időben öt rokona szolgált, százados kapitánynya levén, a' franczia főnád, egy véres ütközetben bal mellén átlövetett, 's bár a' gyilkos őn állapját szétzúzván, ő csak erejének teljes elfogytával hagyta el a' csatázást, még is hosszas kínos orvoslás után felgyógyult, 's nyugalmaztatván, kedélyes házi életét hetvenkét éves korában fejezte be.

Elmondtam ezeket, Tek. Társaság, mert a' mi elhunyt társunk képződésére ezen atya elhatározó befolyással volt. T. i. ő a' hadi pályán második természetévé vált szigorral nevelte az érzékeny fiút, ki, ha makacs indulatú, talán ellenszegül vala; de szelid engedékeny kedélye a' katonás bánás által félénkké, tartózkodóvá, magába vonulóvá lett, 's ez indulatán soha egészen győzni nem képes: bár atyja, miután fiában meggyökerezve látta, mit mindenek felett becsült, a' jellemet, ennek tizenöt éves korán innen nem annyira nevelője 's atyja, mint barátja és játszó társa lett.

Iskoláit Bárány Ágoston, születése helyén, Miskolczon kezdé, 1805., élte hetedik évében, 's azokat Egerben 1817-ben fejezé be. Egy évi törvénygyakorlat után 1819. Borsodban esküdött lön, 's megnyilván ismét a' jókorig elzárt ügyészi vizsgálatás, 1820-ban Pestre sietett, hol kir. táblai jegyzőnek esküdvén fel, 1851-ben ügyésszé lett. A' szülei ház 's egy más édes érzés ismét haza hívták, hol peres ügyeket vállalván, önálló életet kezdett, melyet, egészen nemes szíve' irányát követve, a' szegények és szerencsétlenek' védésében töltött; de e' mellett szabad óráit régi szerelmének, az irodalomnak, szánva. T. i. Bárány még egy iskolai pályája idején, az ottani magyar irodalom' tanára Ivánszky Antal' vezetésé alatt, különösen a' költészetet megkedvelvén, már ez időben tette első kísérleteit, mik közül egy terjedelmes regény és feles dalok említendők. Világot ezek nem láttak ugyan, de az utóbbiak közül sok, hol híven, hol változtatva még most is énekeltek leginkább Borsodban, 's ennek szomszéd vidékein. Most, kivált, miután Kazinczy Ferenczet levéllel felkereste, 's általa prózai dolgozatokra buzdítottott, az életírásban is tett kísérleteket. Irodalmunk e' tisztelt mesterén kívül Virág, a' két Kisfaludy és Berzsényi lettek kézikönyvei: leginkább még is az utóbbikba élte magát belé. Érezeti ezt több megjelent versén kívül a' „Bölcső és sír“ czimű, melyet Kisfaludy az Aurórába felvételre méltányolt tiszta formája miatt: 's melyet annál fogva is kiemelek itt, mert Bárány' beteges világnézetének, mely nagyrészt nevelésének következése volt, eleven tanuja. Egész élete ez időben illy színt viselt. Andalgó volt, méla költemények' olvasása, illy dalok' éneklése, illy dallamok' zenélése, egész éjjeleknek versírásban eltöltése egészítették ki ügyészi pályáját, mellyen szinte oily tárgyakat vállalt csak, mellyekben érzése is részeltetve volt. 'S így nem csoda, hogy szerelmi viszonyának

szerencsétlen felbomlása után egy, különben meghülésből származott lázas betegsége ideges jellemet öltött, 's őt a' sir' széléhez közelítette. A' felgyógyult ifju még azon évben vesztette el atyját, 's ezzel, mint maga írja „örömeit és reményeit is.“

Azon lánczok, mellyek szülőtte földéhez köték vala, elszakadtak. 1825. tavaszán Torontálba költözött, hol Szent-Györgyön urodalmi ügyész unokabátyjához vonúlt, hol ennek segéde lett. Némmely gyümölcsözőbb irodalmi dolgozatai itt készültek. Ezek közül Bege-Szentgyörgy' leírását azért emelem ki, mert ez helyrajzi munkái' elseje volt. Itt kezdé a' német nyelv' tanulását is, 's néhány ez időben fordított színmű és regény leginkább stílygyakorlatul készültek. 1828. Bánlakon az urodalmi levéltár' lajstromozásával foglalkodott. Gyengélkedő egészsége' helyreállítása végett a' mehádiai és buziási fürdőket látogatván meg, ott és akkor készültek e' regényes vidékek' leírásai, miket aztán a' kassai Minervában vettünk. 1829. octoberben Torontál megyei tiszt. aljegyző lett, de bár e' kört egész lelki örömmel töltötte be, mint külmegeyei abban elő nem mehetvén, az ügyészi hivatalba ment által. Itt több üressége lévén, összegyűjtötte 's bővítette — a' Minervában már megjelent — életrajzait, mik egy jókora kötetet tettek, de kiadót nem találhattak. A' magyar nyelvnek ohajtott közönségessé tételére vezető végzések, miket megyei megbízatásra ő készített, nyomtatásban is megjelentek, és valamennyi megyékkal közöltettek. E' foglalkozásai között ürült meg a' megyei levéltárnoki hivatal, mellyre 1831. octoberben köz felkiáltás' utján el is választatott. 'S ennek köszönhetjük legfontosabb dolgozásait: a' délkeleti megyék régi történeteit és leírásait. Ezek közül kettő, u. m. *Keve Vármegye emléke*, és *Bodrog vármegye az előkorban* 1846-ban az academiánál versenyzett, de siker nélkül azért, mert a' jutalomtétel az újkori viszonyokat is kívánta; ellenben világot láttak: *Torontál vármegye' hajdana* (Budán, 1845) és *Temes vármegye' emléke* (Nagy-Becskereken, 1848.), miben e' megyék' mind özves, mind részletes történetét adja a' legrégibb idők-től kezdve, 's forrásokból, egy részt oklevelekből, dolgozva. *Életrajzai* közül a' kassai Minervában a' következők láttak világot: Gúthi Ország Mihály nádor, Hg Esterházy Pál nádor, Perényi Imre nádor, Pázmány Péter, Forgács Zsigmond nádor, Pálfi Miklós nádor, Ilona, vak Béla kir. hitvese, Kovács Flórián szatmári püspök, Klobusiczky György monostori apát, Zrínyi Ilona, II. Rákóczi Ferencz, Báthori Gábor erdélyi fejedelem, Szilágyi Mihály, Szécsi Mária, Lórántfi Zsuzsánna, Mária királyné, IV. Béla' hitvese, Mérey Mihály nádori helytartó; továbbá több életrajz Básthy' gyűjteményében. E' dolgozatok inkább népszerű, mint forrásokra alapúlt, történeti és lélektani becsű rajzok: de ő ezekkel is a' nemzet' önértétét és hazafiságát kívánta költeni és ápolni, mire azok, igen is, alkalmasak voltak. Szépirodalmi dolgozásairól, mik az almanachok 's több fo-

lyóiratokban elszórvák, hallgathatok. De nem arról, hogy Bárány, szerény polgári állása' daczára is nem csekély tényzője volt a' magyar ügyeknek egy hajdan magyar, de török és rác' pusztítások által elhanyaglott és idegen telepekkel megrakott megyében; nem volt az a' nemzeti érdek, melyet ő ott lelkesen, 's nem csak, de sikeresen is, ne pártolt volna. 'S épen ezért egyike volt az 1848-ki fajdüh' czéltárgyainak; 's az, ki teljes életében szíves, segedelemre kész és jótevő emberbarát volt, élte' alkonyán, melyet egy nemes nő vidított fel, futni volt kénytelen, hogy gyilkosai elől meneküljön; 's az, kinek neve minden jó ügyben mint részvevő és előmozdító tényzőé hangzott, elhalt a' nélkül, hogy a' haza tudta volna, hogy áldást mondhatott volna poraira.

Tegyük azt most mí, bár későn, de hogy a' hazafi érdemnek kijárjon jutalma: a' jóknak méltánylása.

— Ez után

KISS FERENCZ lt.

a' néhai Jankowich Miklós' gyűjteményéből szerzett több rendbeli régi pecsét-nyomókat és gyűrűket mutatott be, és részint ismertetett.

REPICKY JÁNOS lt.

az academiái megbizásból általa lefordított Turcicák közül Hatvan és Eger' ostromát és meghódítását 1596-ban olvasta fel, Naima török történetiróból (I. 18—81) általtéve.

WENZEL GUSZTÁV lt.

Neugebauer' Dáciáját és Kövári László' Erdélyi Régiségeit ismertetvén, 's némely helyeiket pótló észrevetelekkel egészítvén ki, az ő indítványára a' honi régiségek' bővebb megismerése végett egy, az 1847-kihez hasonló felszólítás' kiadása rendeltetett a' hazafi közönséghez általán 's az academiái tagjaihoz különösen, illy régiségekről teendő tudósítások' beküldése iránt.

KIS GYÜLÉS, APR. 5. 1852. 5. ór.

(A' mathematical és természettud. osztályok' számára).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból: Bugát, Gebhardt, Györy rr. tt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Balogh, Csech, Czuczor, Érdy, Horváth Cyr., és Kállay rr. tt. — Hunfalvy, Lukács, Pauler, Repicky, Tóth és Wenzel lt. tt. — Toldy Fer. titoknok. Helmezy M. szav. pénztárnok.

BUGÁT PÁL lt.

a' hadszidznak hatásáról az emberi testre, 's e' hatás' okairól értekezett.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, APR. 5. 1852. 7. óraker.

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen: Bajza, Balogh, Bugát, Csech, Czuczor, Érdy, Györy, Horváth Cyrül, Jerney, Kállay rr. tt. — Hunfalvy, Lukács, Pauler, Repic'y, Tóth és Wenzel lt. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

Olvasztatott nmélt Gróf Teleki József úr ö Exjának Pesten aprilis' 5-én költ levele, mellyben „*Hunyadiak kora Magyarországon*“ czimű munkája' közelebből megjelent első kötetét ezer példányban, mellyek közül egyet az academia' számára ez úttal be is nyújtott, olly feltétel mellett ajánlja fel, hogy az abból bejövendő öszveg' tökéssítvelén, az egész ugy és azon feltételek alatt kezeltessék, mint a' többi első alapítványok. E' szerint a' kamatok' hatoda az academia' tökéjéhez csatoltatván, az a' nagylelkű alapító' obajtása, hogy az így fenmaradandó öt hatod fele a' Teleki-könyvtár' bővítésére, másik fele pedig a' történettudomány előmozdítására fordíttassék; a' könyvek' vételében az öszves academia' legsürgetősb' szükségéi vétetvén tekintetbe, a' történettudomány' előmozdítását illető javaslattétel pedig egyenesen a' történeti osztályt illetvéa. A' szükséges, és az illető kamatokat felül nem haladható, öszveg' kirendelése az elnökségtől függend, melly az iránt felelős, hogy az más czélokra ne fordíttassék: ezen tekintetből minden nagy gyűlésnek és ez által az igazgatóság'nak az időközben tett kirendelések fel lesznek jelentendők. — Az ülés a' nm. Elnök úr' ezen újabb hazafiúi áldozatát élénk örömmel és mély hálával vette; az alapító levél eredetiben a' pénztari hivatallal rendeltetett közöletetni, melly felügyelend arra, hogy a' bizományos könyvtáros minden év' végén pontosan számoljon; s mindjárt az év' elején a' kis gyűlést a' jövedelem' állásáról tudósítandja, hogy ez Ö Exja' hazafiúi szándéka' létesítéséről mielőbb teljes készülettel gondoskodhassék. Tudomásul a' nagy gyűlésnek is fel lévén ez ügy jelentendő.

— Ez után a' titoknok jelentést tett a' *versenyügy* mibenlétéről, melly szerint I. az 1847. dec. 21., és újra 1850. junius 24. kihirdetett ezen *nyelvtudományosztályi kérdésre*: „Előre bocsáttatván a' nyelvrokonság és nyelvhasznalat' fogalmainak tudományos kifejtése, 's ezek szerint a' nevezetes régi és új nyelvek' osztályozása és nyelvtani jellemképe; mutattassanak ki azon viszonyok, mellyekben a' magyar nyelv az indoeuropai, a' semita, az ural- alajai 's az egytagu nyelvosztályokhoz áll; 's ezek' nyomán jeleltessék ki azon hely, melly a' magyar nyelvet az ismeretes nyelvek' rendszerében illeti. A' fejtegetések minél több példakkal világosíttassanak fel“ (jutalma száz arany) martius 31—ig mint határnapig következő jelmondatu két pályairat érkezett, t. i.

1. *A' nyeltnyomozás a' nemzet régi történeti életének ismeretére vezető legbiztosabb fonal.*

2. *Verd a' vasat még meleg.* Arab közmondás.

II. *A' mathematicai osztálynak* 1846-ban, 's újra 1850. jul. 20. kihirdetett, a' mathem. tudományok' encyclopaediáját kívánó száz aranyas jutalomtételére pályamunka most sem érkezett.

III. *A' természettudományi osztálynak* szinte először 1847. dec. 21., másodsor pedig 1850. jul. 20. Vitézféle 30 arany jutalom mellett kihirdetett ezen kérdésre: „Kivánatos levén főképen országunk kopár vidékein, hogy részint a' futó homok növényzet által megköttessék, részint az országutak' szélei fákkal beültetessenek, az a' kérdés: a' földvegyülethez és éghajlati különféleségekhez képest alkalmaztatva országunk' külön vidékeire milly növényekkel, 's mi módon lehetne e' kettős czélt elérni? hogy idővel ezen okszerű intézkedés, közgazdasági tekintetben is, minél több hasznot hajtson hazánk'nak“: a' fenebbi határnapig csak *egy* pályairat érkezett illy jeligével: „*Mississippi.*“

Mind két rendbeli pályamunkák az illető osztályoknak adattak át megvizsgálás végett; a' jeligés levelek az ülés' színe előtt az elnök által az academia és Gebhardt Ferencz és Jerney János rr. tt. pecséteikkel lepecsételve a' levéltárba tételni rendeltettek. A' mathem. jutalomtétel' megújítása a' tett tapasztalás után czéltalannak találtatott.

— A' titoknok előadta *Lukács Mór*cz lt. abbeli kérelmét, hogy miután ő még e' hónapban nagyobb külföldi útra indulván, a' tudományos intézetekre különös gondot kíván fordítani, adna neki az academia, czéljai' előmozdítására, egy általános ajánlólevelet; mire a' nm. elnök egy illyennek kiadására kére-

tett : Lukács Móricz lt pedig megkerestetni rendeltetett, lenne figyelemmel minden hazánkat a' külföldön is bármely tekintetben érdeklő dolgokra, 's tudósítaná illyekről az academiát, valamint koronként hol jártáról és tartózkodása' helyéről, hogy előforduló esetben a' társaság őt megbízásaival megtálhassa.

KIS GYÜLÉS, APR. 17. 1852.

(A' nyelv- és széptud. osztálya' részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöktele alatt

Jelen az osztályból : Czuczor, Vörösmarty rr. tt. — Erdélyi, Hunfalvy, Repicky, Tasner ll. tt. — Egyéb osztályokból : Bajza, Bugát, Czech, Érdy, Gebhardt, Györy, Horváth Cyrill, Jerney, Kiss Kár., Szilasy rr. tt. — Bertha, Pauler, Tóth, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

CZUCZOR GERGELY rt.

folytatólág a' magyar szóelemzés' elveiről értekezett, a' következőkben.

Minthogy a' nagy szótár a' tud. társaság, illetőleg a' nyelvtudományi osztály' felügyelése, és ellenörködése alatt készül; köz érdekünkben áll, hogy rendeltetésének lehetőleg megfeleljen, különösen, ne foglaljon magában tanokat, mellyek nyelvünk' természetével ellenkeznek, vagy vele atyafiságos viszonyban nincsenek, 's tévutakra vezethetnének : de másfelül ki kell tüntetnie azon sajátosság rendszerét is, mellyet nyelvünk, mint egyén, a' többi nyelvcsaládok közül kiválólag mind a' szók' alkotásában, mind a' szómódosításban követ. Van t. i. minden nyelvnek saját egyénisége, 's ha természetét akarjuk tanulni, mindenek előtt saját tulajdon jegyeit kell tekintetbe vennünk. Ha ezt cselekedtük, azaz ha nyelvünk' minden csinját kifürkésztlük, ha a' szókat nem csak egyenként, hanem családokra és nemzetségekre osztályozva összehasonlítottuk; akkor nézünk kifelé, és utána fürkészünk, mint van cz, vagy az, más nyelvekben is? Mert hiszen a' nyelvek mind az emberi ész' szüleményei, csakhogy az ész' működése kimeríthetetlen módosításokban mutatkozik, majd alkot, majd ront, majd állhatatosan megmarad elveinél, majd változtatja. Egy nyelvről sem állíthatjuk, hogy olly alakban él jelennen, mint az alkotó ész' műhelyében készült, hanem mindegyik majd több, majd kevesebb módosításokon és változásokon ment által. Vegyük figyelembe csak az új román nyelveket : mennyire elütnek ezek az eredeti latintól, 's legyenek kézzelfogható jelei a' nyelvek' átalakulásának, illetőleg romlásának, korszolásának. Ezen nyelvekben legtöbb szókat lehetetlen volna elemeznünk, ha anyjok, a' latin, útmutatóul nem állna előttünk.

Ellenben vannak nyelvek, mellyek az eredeti ősi alakhoz hívebben ragaszkodnak, 's már azon rendszernél fogva is, melly által szókat alkotnak, és módosítanak, az eredetiséget kevesebbé veszélyeztetik, midőn t. i. a' gyököt rendesen változtatlanul hagyják, 's új és új ragok által alkotnak új és új származékokat. Ezek' feleke-

zetéhez tartozik nyelvünk is; mert hogy a' magyar szók nem a' gyökök' alaphangjainak változtatása, hanem a' ragoknak egymáshoz illesztése 's mintegy öszvehalmozása által képződnek, azt a' kevésbé avatottak is tudják. A' nyelvelemzésnek, tehát a' szók' értelmezésének is az a' gyökeres kezelése, hogy a' lehetőleg legnagyobb valószínűségig kimutassuk mind azon elemeket, melyekből a' szók' öszveillesztés által képződtek. Erről semmi kétség olly szókra nézve, melyeknek gyökei, mint mondani szokás, még élnek, p. ki kételkedhetnék benne, hogy a' *fejedelem*, *lejtegetés*, *viadalom*, *adomány*, *ingadékony*, *ülepedik*, *alacson*, *eredet* szók' gyökei : *fe*, *le*, *vi*, *ad*, *in*, *ül*, *al*, *er*, rövid szócskák, minthogy mindnyájan önállólag is, részint általán, részint tájszokásilag használatnak? De másfelül vannak szavaink, melyek' gyökei önállással nem bírnak, 's az a' kérdés : mit tartsunk ezek felől? Azt mondjuk-e kereken, hogy ezek mitsem jelentenek, és soha mitsem jelentettek? vagy, hogy eredetileg ezek is bírtak önállósággal, mely utóbb divatból kiment? És ime ez egyik lényeges vitakérdés a' szóelemzésre nézve. Én részemről nem vak képzelődés, hanem buvárkodáson épült meggyőződés után e' második véleményhez állok, t. i. hogy *minden származékszónak hajdan élő, és értelemmel bíró gyökből kellett erednie, mert a' képzők már természetöknél fogva elvileg, az alapszónak csak módosításai, tehát az alapértelemnek is*, péld. a' *rohad*, *rojt*, *rom*, *romlik*, *ront*, *rongál*, *rongy*, *rosz*, *rozsan* szókban általános alapértelem, vagy alapeszme bizonyos egész' részeinek belső vagy külső erőszak általi szétválása; ez fogalom, melyben mindnyájan megegyeznek, tehát *genus proximum*, és ezt a' *ro* gyök fejezi ki, mely valamennyiben megvan, ebből képzők által — per differentias ultimas — keletkeznek az alárendelt egyes képletek, u. m. *ro-h*, az állati vagy növényi test' részeinek a' nedvek' megromlása által okozott feloszlása, melyből lett *ro-h-ad*. E' gyökből származott az elavult ige *ro-j-ik*, melyből *ro-j-ás*, *ro-j-at*, öszvehuzva *rojt*, a' fonalas testnek, szövedéknek szétomló szálai; *m* hanggal lett *ro-m*, általán minden, mi feloszlás által az egésztől elszakadt, honnan, *romol*, *romlik*, am. rommá lesz, v. válik, *romt*, rommá tesz; *rongál*, romokká teveget; *romgy*, lágyabbféle testnek, nevezetesen szövetnek roma; *romcs* apró romok; *romcsol*, apró romokká zúz, tör; *rost* am. rojt; *roz*, *rozos*, *rozoga*, *rozsan*, a' mi romló félben van, p. *rozoga* szekér.

Ezen elemzési módszer az észtan' szabályait követi, melyek szerint egyes tüneményekről emelkedünk fogalomra; mert a' nyelv, mint előttünk áll, a' tapasztalat' tárgya, és így elsöben az egyes tüneményeket, vagy eszméket kell öszvegyűjtenünk, azután közös jegyeik szerint osztályoznunk, 's ekkor látjuk, 's ekkor látjuk, miben hasonlók, miben különböznek, így osztjuk fel a' szókat nemekre és fajokra. A' nyelvben, mint tapasztalati tantárgyban nem kezdetjük az okos-

kodást előleg (a priori) hanem utólag (a posteriori), 's ha egyszer ez uton néhány világos ismértekre jutottunk, csak ekkor lehet ezekből új ismérteket következtetni, 's fogalmakat képezni. Illy előleges okoskodás volna, azt állítani, hogy egyetlenegy hangzóból nem lehet értelmes szó, mert a' hangzó magában csak állati hang, mellynek lelke nincsen; holott a' tapasztalás ellenkezőt tanúsít, mert a' nyelvekben valósággal találunk csupán egy hangzóból álló értelmes szókat; illyenek a' magyarban a' harmadik személyes névadás *ő*, a' régít jelentő *ó*, és a' cavet, defendit értelmű *ó* ige; a' kérdő *-e* p. eljősz-e? a' mutató *a*, *e*, *p*. ott van *a!* ide jer *e!* a' bámuló *a!* a' haragos *i!* A' török nyelv' egyik szójárásában a' harmadik személy *o*, a' bizonyító igen *ö*, a' ház nem csak *ui*, *eu*, hanem *u* is. Szamojed nyelvben a' tej majd *uj* majd *u*, a' fi pedig *i*. Szláv nyelvekben *a* am. pedig, p. ja szpivám, *a* on modli, én éneklek, *ö* pedig imádkozik; az *i* am. is, p. *i* ja *i* ti, én is, te is; az *o* 1) am. róla, felöle, p. *o* tome ne treba miszleti, a' felől nem kell gondolkozni; 2) am. hoz, héz, p. udario *o* kamen, kö-höz ütötte, 3) am. körül, tájban, kor, p. *o* bozsityu, karácson-kor; az *u* 1) am. ban, ben, p. bio szom *u* czerkwu, templom-ban voltam; 2) nál, nél, p. íma *u* nyega, nála van (habet apud se). Ide számítandók mind azon két hangból álló magyar szók, mellyekben a' *v* vagy *j* csak utóhang, u. m. *éj* hajdan *é*, *aj*, *új*, *ar*, *ív*, mellyekhez a' *v*, *j*, csak úgy ragadt oda, mint a' *di*, *hi*, *fe*, *szi*, *nyi*, *nyü*, *mü*, *szá*, *lé*, *hé*, *taré*, *karé* szókból lett *dij*, *hij*, *fej*, *száj*, *nyív*, *nyüv*, *müv*, *száj*, *lév*, *hév*, *taréj*, *karéj*. Illyenek a' következő indulatszók, mellyekben a' *h* és *j* csak elő- vagy utófuvatok, u. m. a' nevető *hi hi!* *he he!* *ha ha!* *ho ho!* a' széles kedvű *i hu hu!* *i ju ju!* a' haragos *eh ih!* a' sohajtó *ah oh o!* a' nagyító, csudálkozó *ej ha*, *ej no!* a' barinokat üző *hi!* *no!* *czo!* *to!* *hü!* a' hívó *ne!* *me!* *le!* *pi pi!* stb. Ezek ugyan mind állati hangok, mert az érzésnek kitörései, de azért nem életnélküliek, mert a' gondolkodó ész egyszersmind lelket, azaz bizonyos határozott értelmet lehelt beléjük.

Nyelvhasonlat' (analogia) utján több illy egy hangzóú gyökökre akadhatunk, ha t. i. az illető képzöket elvonjuk, péld. az *ős'* (avitus) gyöke *ö*, mellynek vastag hangon megfelel az *ó* gyöktől származott *ös*, honnan: *ösdí*, valamint a' *sós'* gyöke *só*. a' *szós*-é szó, a' *jós*-é jó, a' *füs*-é fű, a *hös*-é hő, a' *hüs*-é hü, a' *bús*-é bú, a' *dús*-é dú, mellyekben az *s* képző a' gyöknek bőséges tulajdonságát jelenti, szinte az *üz'* gyöke a' távolító *ü*, a' *z* pedig gyakorlatos képző, mert üzni am. *ü ü* hangon kiáltozva valakit v. valamit folytonosan távolítani. Ezen elemzésnek analogiái: *tüz* (am. nectit, filat) a' *tü*, *füz* a' *fü*, *föz* a' *fö*, *sóz* a' *só* gyököktől, mellyekben a' *z* folytonosságot, gyakorlatot jelent, mint a' *szaladoz*, *maradoz*, *ragadoz*, *epedez*, *meredez*, *üldöz* igékben. Az *eszik*, *iszik* igék' gyökei is, mint már máskor érintettem volt, a' tiszta *é* és *i*, honnan *é-tet*,

i-tat, é-het-ik, i-hat-ik, é-et öszvehuzva *ét, i-t, i-t-al*. Analogiáik: *te, ve, le, vi, hi*, melyekből lett *te-sz, ve-sz, le-sz, vi-sz, hi-sz, te-et* (lét), *ve-et* (vét), *le-et* (lét), *vi-t vi-t-el, hi-t hi-t-el, te-het, ve-het, le-het, vi-het, hi-het, te-end, ve-end, le-end, vi-end, hi-end*.

Kérdem már, lehet-e ezen gyökökről állítani, hogy értelmök nincs, ámbár elvont állapotban nem használtatnak?

Azon ellenvetésre vonatkozólag, mely szerint pusztá hangot nem lehet szógyökül venni, hivatkozom azon köz tudomásra, mely szerint a' magyar minden önálló hangot, illetőleg betűt, ragozhat, és értelmes szót alakíthat belőle, p. az ujonnan született kised *ááá*-gat. A' cigányok *cz* helyett *cs-ézni, sz* helyett *s-ezni* szoktak. Tisza' vidékén divatos a' *j-zés*, Dunán túl az *l-ezés*. Rábaközben a' hosszú *é* helyett *ié-znek* p. *édes, iédes*, a' palóczok pedig *ee-znek*, p. *eedes* anyám stb stb. Ime itt a' gyökök csak pusztá hangok, mégis érthető szók kerültek belőlök.

Az úgy nevezett hangutánzók is az állatok, vagy más testek' hangjainak utánzásai, de azért nem holtak, és lelketlenek, hanem élők és lelkesek, mert bizonyos hangnak eszméjét fejezik ki, és ezen eszme teszi őket élökké, lelkesekké, p. a' *sziszeg, czineg, piszeg, czinczog* szók' értelmét a' magyar észjárás úgy meghatározza, hogy tulajdonképen csak azon állatokról használja, melyek ezen hangot szokták ejteni, t. i. *sziszeg, piszeg* a' nyelvét tologató *kigyó* v. *lúd*, *czineg* a' *czinke, czinczog* az *egér*. Ellenben az ökörről nem mondjuk, 's okszerűleg nem is mondhatjuk, hogy *czinczog*, vagy *sziszeg*, hanem *bóg* vagy *bömböl*, az oroszlánról sem mondhatjuk, hogy *czinczog*, hanem helyesebben, *ordít*; így a' kecske *bekeg mekeg*, a' bárány *bég*, a' kakas *kukorikol*, a' tyúk *kárral*, ha jó kedve van, *kodácsol*, ha megijed, *kirrog*, ha ragadozó madarat lát, *kotyog*, ha csibéit hívja, *kotlik*, ha szomorú, 's költeni készül, és így minden állat saját természete és hangszervei szerint.

A' hangutánzók' meghatározásában is, mint fentebb mondtam, tekintetbe veendő a' *genus proximum*, és *differentia ultima*, p. a' *horthy, korty, forty, szorty* hangokban *genus proximum* az *orty*, a' *differentia* pedig az előhangok, mert *horthyog* az *orr*; *fortyog* a' *haragos ló*'s átvitt értelemben az ember; *szortyog* a' tisztátalan *nedves orr*, vagy rekedt és nedves cső p. pipaszár, *kortyog* a' *torok*, vagy *gyomor*. Hasonlóan különbséget tesz a' magyar ember' füle és esze a' *totyog, motyog, kotyog, szotyog, lotyog, potyog*; a' *dörög, csörög, hörög, zörög* között. Illyetén igék' száma nyelvünkben igen nagy, 's alkotásukban a' legeggyűgyűbb magyar ember is kifogyhatatlan, melyeknek gyökei habár önállólag mind nem használtatnak: de lehet-e azért elhatározólag állítani, hogy ezek nem értelmes szók? Hiszen, ha teszik, akármellyiket is divatba hozhatjuk, mert valamint mondjuk: egy *szusz*-szal végezni valamit; egy-két *kortyot*

inni; nagy *csőrrel pörrel* beszélni; ez az étel csak *lityloty*; a' vén ember *tity-toty*; a' vén asszony *dírdúr* stb, hasonlóan, hol szükség, vagy alkalom van rá, élhetünk a' többivel is, 's beszédünket a' magyar hallásu, és észjárásu ember legott megérti.

Nyelvünkben, kereken szólva, nincs egy ízecke, melly nem élne; mert minden ízecke képes új szónak adni életet. Minden szónk, a' mint valósággal létezik, vagy egyszerű, azaz gyök, vagy öszvetett, azaz származék. Ha a' gyök önálló, már magában él. De vannak szók, mellyeknek gyökei önállással nem bírnak, péld. *domb, gomb, gomoly, komor, mogyoró, forog, fereg* stb. Mindazáltal a' józan ész, nyelvhasonlat után indulva, átlátja, hogy ezen szók' gyökeiben bizonyos határozott értelemnek vagyis eszmének kell rejtenie, mellyet több rokon szók' öszve hasonlításából néha nem nehéz kitalálni.

Mind e' két nemű gyökökből képzők által erednek a' szoros értelemben vett származékszók. A' képzők új alakot és értelmet kölcsönöznek ugyan az alapszónak; de valamint az új alak az eredelit el nem rontja, hanem csak módosítja, hasonlóan az új értelem meghagyja az alapszó' eredeti jelentését, p. *al* gyök, am. latinul, *infra* situm, *humile*, ebből lész *al-att*, in loco *infra sito*, *humili*; *al-att-om*, status in loco *infra sito*, status *humilis*; *al-att-om-os*, qui v. quod statum in *humili loco* vagy *situ constitutum tenere amat* v. solet; *al-att-om-os-ság*, *qualitas personae vel rei, vi cuius statum in humili loco v. situ constitutum tenere amat, vel solet*. Ime, mind ezen származékokban az alaphang és értelem végig megmarad, de folytonosan valamivel szaporodva, azon különbséggel, hogy már az *alattom*, *alattomos*, *alattomosság* átvitt értelmet veszen föl, mert péld. *alattomban* tenni valamit am. magát mintegy meghúzza, egészen lealacsonyítva, titkolódzva, mint a' ravaszok tenni szoktak.

Az *al* gyökből továbbá egy más szócsalád is származik. Ugyanis a' helyre mutató *a* v. *á* képzővel lesz *al-a* v. *alá*, *ala-az* (aláz), *ala-az-ás* (alázás), *al-a-az-at* (alázat), *al-a-a-za-tos* (alázatos), *al-a-az-at-os-ság* (alázatosság). Ezen szókban is, mint fentebb, kiki legott észre veszi nem csak a' tulajdon, hanem az átvitt értelmeket is. Ha ez öt utóbbi származék elé *gy* hangot teszünk, leszen, *gyaláz*, *gyalázás*, *gyalázat*, *gyalázatos*, *gyalázatosság*, mellyekben az alapeszme ugyanaz, csakhogy az alacsonyítás átvitt, erkölcsi értelemben vétetik.

A' többi szócsaládokat, mellyek az *al* gyökből erednek, jellenen mellözöm, hanem elemezek visszajáról is egy-két szót, különösen olyakat, mellyek' gyökei, mint mondják, nem élnek. Péld. a) *ingadozás*, leszen *ás* nélkül *ingados*; *oz* nélkül *ingad*; *ad* nélkül *ing*, azaz, *inog*; *g* nélkül *in*. Hogy az *in* főnév, azt tartom, senki sem kételkedik benne, 's tulajdon értelem nervus, v. musculus, t. i. az állati mozgásnak műszere, honnan *inas* am. lóatófutó szolgál. De

véleményem szerint az *in* egyszersmind egyszerű ige volt eredetileg, mellyből lett *in-al*, mint *süg sugal*, *lő lövel*, és a' gyakorlatos *og* képzővel *in-og*, öszvehúzva *ing*. Minthogy pedig az *inog* és *inal*, am. folytonosan, gyakran mozog, innen észszerűleg az következik, hogy a' mi csak egyszeri mozgást tesz, az *in* v. *in-ik*. Ezen kulcs szerint általánosan állítható, hogy az *og*, *ég*, *ög* képzőjü gyakorlatos igék' gyökei, illetőleg törzsökei egyszerű cselekvést, szenvedést, vagy állapotot jelentő igék, és nevek. Ezen analogia szerint hallottam mondatni: Ezek a' cselédek csak *szöty*-nek *moty*-nak, hol a' gyökök *szöty*, *moty*, gyakorlatosan *szötyög*, *motyog*, mi szerint a' *szöty*, *moty* egyes, a' *szötyög* *motyog* gyakorlatos mozgást jelent. b) *olvadékonyság*, leszen *ság* nélkül *olvadékony*, *ony* nélkül *olvadék*; *ék* nélkül *olvad*; *ad* nélkül *olv*, azaz *olu*, fluidum, mint *ölv ölü*, *szarv szaru*, *darv daru*, *kedv kedü* stb. De az *olv* v. *olu* nem gyök, hanem származék, és tulajdonkép igenév, *oló*, mint *nyelv nyelö*, *ölv ölö* stb. Valamint pedig az *ölv*' gyöke *öl* (occidit, laniat), a' *nyelv*' gyöke *nyel*; úgy az *olu*-é analogia szerint *ol*, mellyhez legrokonabb a' *foly* (fluit, fließt). Innen *olu* am. liquidum, liquor, *folyó* am. fluidum, fluor. Az *oluban* alapértelem a' testnek azon képessége, melly szerint részei híg állapotot vehetnek fel, péld. az ércz, viasz *oluk*, ha t. i. tűz által feloldatnak. A' *folyó*ban alapértelem a' részeknek tettleges híg állapota, és mozgása. Továbbá az *ol*-ból ered *ol-d*, *ol-d-oz*, mint *tol*, *tol-d*, *tol-d-oz*, *öl*, *öl-d*, *öl-d-öz*, *ál*, *ál-d*, *ál-d-oz*. *Oldani* am. valamely testnek együvé fűzött, kötött, bonyolított részeit szétválasztani, 's alkotó részei megegyeznek a' latin *solvo*, és német *los*, *lösen* szókkal. Az oldás és olvasztás tehát abban hasonlók, hogy mindenik részekre oszlat, de az oldás inkább merev, az olvasztás folyó részekre.

Vége elemzési módszerünk még az *ol* szót is felboncsolja; mert hasonlítsuk öszve ezen szókat, *omol*, *omlik*, *omt* (ont), *onszol*, *oson*, *oszt*, *öszlik*, *ocsó*. *Omol* az, a' minek részei mintegy magától szétválnak, péld. *omol* az elhagyott régi épület; minek részei külső erőszak által válnak szét, az inkább *omlik*, péld. a' kézzel morzsolt, v. fogakkal rágicsált kenyér. *Omtani* (ontani) am. α) valamely híg testet, nevezetesen vért elfolyatni, β) kemény testet részekre szakasztani, innen a' közmondás: *Rak, s ont*. *Onszolni* valakit jelent, tovább menésre sürgetni, *osonni* jelent, sietve tovább menni. *Osztani* am. részekre szétválasztani, ideoda adogatni. *Oszol* am. a' tömegből szétválva távozik. *Oszlik*, a' mi némi külső erőszaknál fogva szétválík. Ha e' három utóbbi szó elé a' fuvó *f* hangot teszszük, lesznek; *foszt*, am. nagyobb hatással oszt, elválaszt, szétszakgat bizonyos részeket, péld. a' ki tollat foszt, azt szakgatás által pihekre, és szálakra osztja; a' ki embert foszt meg, annak ruháját, és nála lévő holmiját választja el testétől. Illy viszony létezik

az *oszol*, *foszol*, *oszlik*, *foszlik* között. Hasonlóan *b* előttel *omol*-ból lesz *bomol*, *omlik*-ból *bomlik*. *omt*-ből *bomt*.

Már ha mind ezen szókat öszve hasonlítjuk, találunk bennök egy általános alapértelmet, melly fonalként áthuzódik rajtok, és ez a' *távolodás*, melly két alárendelt eszmére oszlik, a' *részek' távolodása* egymástól, mint az *olvad*, *old*, *oldoz*, *omol*, *omlik*, *omt*, *oszol*, *oszlik*, *osztat*, *oszt*, *bomol*, *bomlik*, *bomt*, *foszol*, *foszlik* *foszt* igékben; másik az *egésznek* távolodása, mozdulása bizonyos helyről, mint az *onszol*, *vonszol*, *oson*, *ocsó* (osó) szókban, és ez a' *genus proximum*, mellynek az *o* hangban kell rejlenie, mert a' mint vagy *l*, vagy *m*, vagy *n*, vagy *s*, v. *sz* járul hozzá, már más-más árnyéklatu távolodást jelent.

De most az a' kérdés: hol van annak valami okszerű alapja, hogy ezen szók' *o* gyökében a' távolság' eszméje rejlik? Vagy ezen 's több illy öszhangzások a' nyelvben merő véletlenség, és önkény' művei?

Mielőtt e' kérdésre elhatározottan válaszolnék, a' dolgot meszszebb kell kezdenem.

Általán elfogadott tan a' nyelvtudósoknál, hogy minden nyelvben vannak úgy nevezett *hangutánzók*. És mit jelent ez? Nem egyebet, mint hogy az ember olly tárgyakat, mellyek leginkább hangjaik által hatottak az érzékekre, tehát mellyek hangjaik által tüntették ki különösen magokat, azoknak hangjait azonosította a' hangadó tárgyakkal. Igy a' *kakuk*, *kuvik*, *bibicz*, *pólicz*, *gyagya*, *pinty*, *csiz*, hangok is, meg azon madarak is, mellyek illy hangokon szólnak. Minthogy pedig a' hang legerősebben hat az idegekre, innen magyarázható, miért van *elsősőr*, hogy minden nyelvben legkitünőbbek, 's leghamarább észrevehetőek a' hangutánzók; *másodsőr*, hogy ezek a' legkülönbözőbb nyelvekben is gyakran csudálatosan meg egyeznek. Nyelvünk e' tekintetben a' természethez bámulásig hív, utánzásaiában kimeríthetetlen, és olly következetes öszvefűggést követ, mintha metafizikáló bölcsék' műhelyéből került volna ki. Itt csak némelly példát hozok elé mutatványúl:

a) mellyekben az *r* hang a' jellemzetes, *d ö r*, *dörög*, *dörget*, *dördül*, *dördít*, *dörren*, *dörrent*, *c s ö r*, *csörög*, *csörget*, *csördül*, *csördít*, *csörren*, *csörrent*, *c s o r*, *csorog*, *csorgat*, *csordul*, *csordít*, *csorran*, *csorran*, *d u r*, *durog*, *durrog*, *durrogat*, *durran*, *durran*, *durrit* (*durdul*, *durdít*), *g u r*, *gurog*, *gurgat*, *gurdul*, *gurdít*, *gurul*, *gurít*.

b) a' sziszegőkből, *p i s z*, *piszeg*, *piszeget*, *piszszén*, *piszszent*; *s z i s z*, *sziszeg*, *sziszeget*, *sziszszen*, *sziszszent*, *c s o s z*, *csoszog*, *csoszogat*, *csoszszan*, *csoszszant*.

c) a' tompákból, *k o p*, *kopog*, *kopogat*, *koppan*, *koppant*, *b ö f*, *böfög*, *böfögtet*, *böffen*, *böffent*, *p u f*, *pufog*, *pufogat*, *pufogat*, *puffan*, *puffant*, *puffog*, *puffogat*.

Nyilván dolog, hogy minden nyelvben vannak szók, melyeket az emberi ész, és szokás úgy kapott fel, hogy bizonyos tárgyak' hangjait beszédszervei által utánozta, 's midőn rájuk hivatkozni akart, ezen hangokat ejtette ki. De honnét van mégis, hogy némely hangutánzók annyira különböznek egymástól? Felelet : 1) Vannak lények, péld. állatok, melyek többféle hangot képesek ejteni, péld. a' *pujka*, tótul *morka*, t. i. a' magyar e' madárnak csendes indulatú *puj*, *puj!* a' tót a' haragos *mor mor* hangját jegyezte meg; a' görög *βας*, a' latin *bos*, a' német *ochs*, a' tót *wohl* valamivel nyiltabb, a' magyar *ökör*, és török *öküz* valamivel zártabb tompa hangját fogta fel ezen állatnak, innen a' *βοαζω*, boo, mugio, és bög, bömből szók közti különbség is. 2) Ugyanazonféle hangtüneményt különféleképp fogják fel a' fülek, a' mint finomabbak, vagy nem, miben a' magyar igen nagy mester, mint a' *kikiriki*, *kukorikol*, *koty-koty*, *csirip*, *röf-röf*, *czini-czini*, *pis-pis*, stb. szók mutatják. 3) Ugyanazonféle hang különféleképp módosul, 's emez egyiket, amaz másikat jegyzi meg, péld. a' magyar' fülében csengősen hallatszók *csep*, latinul tompa *gutta*, németül erős *tropf*, tótul vastag *klapka*. Sőt ugyanazon nyelv' különböző szójárásai szerint is változnak a' hangutánzók, mint, *csücsörke*, *pipiske*; *kacsa*, *kácsa*, *récze*, *rucza*, *gócza* stb. Az is megesik, hogy ugyanazon tárgyat egyik nyelvben hangjáról, másikkban más tulajdonságáról nevezik, p. a' hellen *νησσα*, latin *anas* a' *νεω*, nato, uszást jelentő, a' magyar *kacsa*, *récze* az utánzott hangtól vették neveiket. Mi ugyanazon nyelvben is megtörténik, p. *szántóka* és *pacsirta* egyet jelentenek; az első onnan van, mert mintha szántana, egyenes vonalban száll fel és alá a' levegőben, a' másik hangutánzó. Hasonlóan, *eb* vagy *kutya* mindegy, de a' kutya hangutánzó, másképp *kutyó* *kutyú*, azaz *kutó*, *kutu* t. i. *ku ku* hangon kiáltó, 's megegyezik vele a' hellen *κων*, latin *canis*, és német *hund*. Az *eb'* gyöke egy az *eszik* igéjével, és am. *eő*, *eü*, *év*, *eb*, azaz torkos, pákosztos állat. A' finn *koira* inkább a' *kutya*, az *emba* és *amp* inkább az *eb* szóhoz hasonló. A' törökben *am* = *enni*, az *eb* pedig *eda*, *it*, *öt*.

A' fentebbi előzményekből így okosodom : Ha a' nyelvalkotó emberi ész azon tárgyak' elnevezésénél, melyek kitünőleg a' halló érzékekre hatnak, azaz hangzanak, az illető hangokra figyelt, azokat utánozta, és az illető lényekkel azonosította : vajjon nem tette-e ugyanezt az olly tárgyak' elnevezésénél is, melyek a' többi érzékekre, különösen a' szemekre hatnak, vagyis melyeket látás által veszünk észre? Vagy azt tegyük-e fel amaz eredetileg romlatlan idegzetű, 's élénk felfogású emberről, hogy a' többi tárgyakat csak úgy vaktában nevezte el, a' mint ajkára jött a' hang?

Részemről, hosszabb kutatgatás, és nyelvek' összehasonlítására után azt vettem észre, hogy nyelvünkben — valamint másokban is — nem csak hangutánzók léteznek, hanem fölös számmal

vannak szók, melyek a' tárgyak' szemmel felfogható tulajdonságait, jegyeit utánozzák. Ezek között első helyen állanak a' mozgást utánzó, melyeket röviden *moz-utánzóknak* nevezek. Hogy a' mozgó tárgyak minden emberre nagyobb benyomást tesznek, mint a' veszteglők, ez lélektani axioma.

Minthogy pedig a' mozgás gyakran hanggal jár: innen támadnak a' *hangmozutánzók*. Illyenek péld. az erős mozgásu: *rohan, robog, röpül, ránt, ráz, rezeg, rokka, forog, korong, fereg, fergetyű, kerek, pereg, pergettyű, pereszlén*; a' susogva mozgó: *sas, sás, sáska, sároly, seet* (siet), *sebes* (celer), *selyem, serdül, sereg, serény* (alacer), *siheder, Sió, Sajó, Séd* vizek, *sompolyog, suhan, suhancz, suhad, suwad, szalad, száll, szárny, szökik*, és mások.

De vannak *néma mozutánzók* is, melyekben alapeszme ugyan a' mozgás, de hangot nem föltételező, p. *iczeg, illan, inal, ing, illeg, illeget, iszamodik, izeg, izog, izgat, izom*, és melyekben az előtett fuvó, lehő, vagy általán ajakhangok a' mozgásnak mintegy nagyobb hatását jelentik, p. *iczeg-biczeg, illeg-billeg, ingó-bingó, iczamodik, ficzamodik, izgat-bizgat, iszkál-piszkál, inczi-sinczi, illan-villan*, stb.

A' mozgó tárgyak között különösen nagy benyomást tesznek a' látásra, melyek folytonos mozgásban vannak, jelesen melyek mintegy saját tengelyeik között forogva, folytonosan ingerlik a' szemeket. Innen magyarázható, hogy nem csak a' magyarban, hanem más nyelvekben is, az erős és keringő mozgást jelentő szókban a' legrázkódóbb *r* az alaphang. Az ide tartozó példaszók a' *Kerecsen*-ről irtam értekezésemben részletesen elszámolvák. Ezekkel egészen egy természetűek azon *r*-es gyökök és szók, melyek erős indulatot, első megrázkódást jelentenek, mint: *remeg, reszket, retteg, riad, riaszt, ébred* (érbed), *rázkodik, borzad, borsószik* (a' háta), *irgalom, harag, fermed, fortyan, szörnyed, szörnyű*; a' latinban: *tremit, terretur, horret, fervet, fremit, frendet, trux, ira*; a' németben: *schrecken, hart, regen, erregen, streben* stb.

Füleink érzik, 's eszünk észre veszi, hogy az *r* hanghoz legközelebb áll az *l*, csakhogy ez amannál lágyabb, miért jelentése is, lágyabb vagy könnyebb mozgás, péld. ezen szókban: *lajha, lanyha, lágy, lassu, láb, láng, ledér, legel, lejt, lebeg, lepke* (lebke), *leng, lengedez, letyeg, lityeg, lotyog, légy, lélek* (melly egyszersmind hangutánzó), *lohad, ló, lódúl, lódit, lóg, lóbál, lö, lök* stb.

Továbbá, azon tárgyak között, melyeket szemek által veszünk észre, vannak olyanok, melyek magokban *veszteglők*, 's csak külrő által tétetnek, vagy éppen nem tétethetnek mozgásba. Ezeket is kellett neveznie az embernek; de miről? bizonyosan olly tulajdonságaikról, melyek leginkább megragadták a' szemidegeket. Mint-hogy pedig ugyanazon tárgyban egyik ember különösen ezt, másik

azt veheti észre ; innen történt, hogy különböző nyelvekben ugyanazon dolgot más-más tulajdonságáról neveztek el. És ime ebben ismét egy észszerű oka fekszik a' nyelvek' különbözőzésének.

A' veszteglő tárgyoknak, mennyire szemeinkre hatnak, jelenen két főbb tulajdonságát említem : egyik azon *irány*, melly köztök, és a' néző szemek között létezik, azaz *távolság* v. *közelség*, a' másik azon *alak*, mellyben a' látszerek a' látott tárgyakat az észlelő elmének lefestik. Az elsőbbek *távtutánzók*, vagy *közelutánzók*, emezek *alakutánzók*. De ezekről más alkalommal.

— Ez után

REPICKY JÁNOS lt

egy, Somlyai Bátori István úr, a' nagyszombati rokkant katonák háza' kis-czelli fiókjában nyug. cs. kir. kapitány' ajándékából Mayer Frigyes volt tanár ur' utján beadott, III. Musztafa zultán-féle 1764-beli török felavatási oklevelet mutatott be, mellyben Theodosius nevű szerzetes a' nándorfehérvári és szörényi kerületek' metropolitájaul neveztetik, 's annak fordítását is adván, róla különösen diplomatikai tekintetben értekezett.

KIS GYÜLÉS, APR. 19. 1852.

(A' philosophiai és társadalmi tudt. osztályai' számára).

Nmélt. gróf Teleki József úr ö ezja' elnöktele alatt

Jelen az illető osztályokból : Horváth Cyrill, Kállay és Szilasy, Pauler, Tóth, Wenzel lt. it. — Más osztályokból : Balogh, Bugát, Czech, Czuczor, Erdy, Gebhardt, Győry, Jerney rr. it. — Hunfalvy, Tasner lt. it. — Toldy Fer. titoknok.

TÓTH LÖRINCZ lt.

az angol ügyrédi testületekről értekezelt.

WENZEL GUSZTÁV lt.

a' hazai bányarviszonyok' átalakulásáról és kifejlődéséről folytatólag értekezvén, ez uttal a' Miksa-féle bányajogkönyvet ismertette.

Felelős szerkesztő : Toldy F. titoknok.

E m i c h G u s z t á v könyvnyomdája.

ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XII. Év.

1852. MÁJUS. JUNIUS.

IV. Sz.

KIS GYÜLÉS, MÁJ. 1. 1852.

(A' történettudományi osztály' részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályból: B. Eötvös József tiszt. tag, Bajza József, Czech János, Erdy János, Jerney János rr. tt. Wenzel Gusztáv lev. tag. — Más osztályokból: Czuczor Gergely, Gebhardt Ferencz, Györy Sándor, Horváth Cyrill, Kiss Károly rr. tt., — Csorba József, Hunfalvy Pál, B. Kemény Zsigmond lt. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

JERNEY JÁNOS rt.

Constantinus bizanti császárnak Porphyrogenitus melléknévéről értekezvén, kit előadó a' magyarok' Árpádkori viszonyaira nézve a' legtisztább és leghitelesb kütfőnek vall, hibásnak állítá az újabb írók által irodalmunkba becsempészett „bársonyban, bíborban, bíborpalotában született császárfi“ fordítási eszméket; kifejtvén erre nézve magokból a' bizanti történetírókból, jelesen Anna Comnenának több rendbeli nyomos állításaiból, miszerint a Porphyrogenitus melléknév azon porphyrból épült császári palotarésztől származott, melly egyenesen a' koronás császárnők' gyermekágyas palotája volt; minél fogva az említett fordítások nem csak hibásak, sőt képtelenek is, 's azért ha azon nevé fordítva akarnók adni, úgy ama császárt, valamint a' többi Porphyrogenitusokat is, porphyr palotában születetteknek kellene nevezni.

Szólott továbbá azon áll nézetről, melly szerint némellyek a' *plébánus* nevet a' perzsa pelvi, pelevi „tüzimádó“ szóból származtatják; 's bár megengedi, hogy a' peleben vagy peleván szó újperzsában is tüzimádót jelent, kimutatta a legújabb perzsa nyelvűvárokok' állításaiból, hogy a' pelvi nem csak tüzimádót, hanem a' régibb perzsa korban többször mint historiai és geographiai, annál fogva egyenesen meg nem határozható név fordul elő. Más részről bebizonyítá Dufresne és egyebek által már használt legrégebb diplomatikai adatokból, mikép a' plébánus, plébánia egyenesen a' plebs és plebes régi egyházi nevezetből, melly már a' magyarok' keresztyénsége előtt is divatozott Európában, alakult.

Ismét az *Etelköz* és *Lebediának* Keleti Utazásában kitűzött *fekése* iránt előhozott nézeteit öszpontosítván, felhozta pótlólag Peys-

sonnel francia tudósnak, ki egykor a' krími tatár khán' udvaránál mint francia királyi consul tartózkodott, következő czímű munkáját: „Observations historiques et géographiques sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont-Euxin. Paris 1765. 4r“, mellyet értekező elő is mutatott, 's mellynek harmadik földképén a' Constantinus Porphyrogenitus által *Chingilusnak* nevezett, és most *Csinchul* néven ismert folyó, *Tchungul* névvel jelölve fordul elő, mi előbbi nézetét ama tartományok' fekvése iránt újra megerősíti.

KIS GYŰLÉS, MÁJ. 3. 1852.

(A' mathematicai és természettud. osztályok' részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Je l e n az illető osztályokból : Bugát, Gebhardt, Győry, Kiss Kár., rr. tt., Nendtvich lt. — Egyéb osztályokból : Bajsa, Czech, Érdy, Jerney rr. tt. Wenzel lt. Toldy Fer. titoknok — Helmezy Mihály pénztárnok.

GYÖRY SÁNDOR rt.

emlékbeszédet mondott Beszédes József osztálybeli lt. felett, melly itt következik :

Az ember' életének kezdete és vége, a' születés és halál között, egy titokteljes jövendőség terül el, mellyen midőn remény és kétség, csalódások és küzdelmek között, pályánkat rendeltetésünk felé folytatjuk : a napok, esztendők és korszakok leplezgetik fel a' borító fátyolt, 's a távolban ránk váró események viszontagságainak mind örömeivel, mind csapásaival bennünket egymás után szembeállítanak. Mennyi remény hiúsúl meg csak egy ember' életének lefolyta alatt is, 's mennyi fenyegető veszély vonul el feje felett ártalmatlanul; hányszor nem koronázza kivánt siker fáradságos küzdelmeit, és viszont hányszor fakadoz öröm és áldás számára a' kiszendedett nyomorúságok' forrásaiból; hány ízben viszi előrelátó gondoskodása és számítgató okoskodása, szintűgy, mint tudatlansága 's könnyelműsége, veszedelmes örvények' széléhez, 's hány ízben menti meg azokból egy látatlan kéz, mellyet azok, kik az események' összefüggését nem sejtik, nem ismerik, véletlenségnek szoktak nevezni. Minden bizonynyal valamint az anyagi világban egy elvetett magból vagy fakadó bimbóból, ágak, gyökerek, virág és gyümölcs sarjadoznak; valamint testünk életet, erőt, nevededést nyer a' magába szítt táplálékokból; valamint a' felettünk lebegő égi testek, ellensúlyozva egymással, mindenik a' maga kiszabott körében kereng : azonképen a' szellemi világban is; lelkünkben eszmék eszmékre hatnak, egymásba szövődnek, más-más alakokat vesznek fel, 's azt, a' mi felfogásunknak, érzelminknek, akaratunknak, tetteinknek lényegét teszi, minden egyesekben különbözőképen határozzák el. Semmi sem érdekelhetne tehát bennünket közelebbről, mint ha

az emberi lefolyt élet' körülményit minden egymásra kölcsönösen ható viszonyaival tanulmányink' tárgyává tehetnök, mert azok némileg saját kifejlődésünk' visszatükrözött képeit tüntetvén elő, irányt adó példákat szemlélnék bennök. Azonban az ember, talány önmagának. Létele egy megfoghatatlan kétes hullámszás a' múlt és jövő között, eszméi, érzelmei a' kultárgyak' reáhatásából származnak, melyeknek viszonyai ellenmondásban tűnnek fel előtte, 's midőn egyfelül magát azoktól elkülönözi, másfelül kénytelen elismerni, hogy azok, saját lételének nélkülözhetetlen föltételei, melyek nélkül öntudata semmiségbe süllyed, eszméi öbenne 's ő viszont azokban létezik. De ha már az érzéki tárgyak' lényegét, a' látható, tapasztalható világot ilyen általhatatlan homály fedi, mennyivel inkább úgy van a' dolog a' szellemi világra nézve. Ki hathat mások' gondolatainak, érzelmeinek, szívének, lelkének rejtekeibe? ki sejt-heti csak távolról is azokat? sőt milly bámulatos tehetsége lelkünknek, hogy kívülről érzelmeiket színlelhet, melyekkel belül magában nem bír, gondolatait nem csak eltitkolhatja, hanem csalfa játékot űzhet velök, ál képeket és fogalmakat gerjeszthet, szöhet és fonhat, 's lényegét a' valótól egészen különböző alakban tüntetheti elő.

Hanem ha mind ez kétségbe vonhatlanul igaz, gondoljuk meg egyszermind hogy minden lefolyt élet egy bevégzett tény, egy megoldott feladat, melynek meghatározó feltételeit azon egymásra következő változatos körülmények alkotják, melyeknek szövetéből fejlenek ki akaratumk' rugói, tetteink 's cselekedeteink' módosításai. Pillantásaink sem a' jövődségbe, sem mások' érzelmeinek és gondolatainak titkaiba nem hathatnak, az igaz; mert feladatunk' megoldásához nincsenek adva több meghatározó feltételek, mint a' menynyi múlhatlanul szükséges: de viszont másfelül, hogy életünk' kitűzött feladatát minél tökéletesebben megfejlthessük, tényezőkül kell használnunk minden adatokat, a' melyekkel bírhatunk. E' tekintetben habár azoknak, a' kik pályájokat előttünk megfutották 's bevégztették, egyes lépteiket 's botlásaikat, küzdelmeiket, vágyaik' tárgyát, akaratumk' irányát, tetteik' legbelsőbb indító okait, fáradozásaik' elért vagy meghiusult sikerét, egyéb öszvefűggésökben, legnagyobb részben homály fedi is; mindazonáltal látunk azokból szemléletünk' elébe kitért egész szakaszokat. Főképen a' nyilvános élet' világossága felderíti azoknak legérdekesbjeit, 's a' köz birálat és figyelem, a' különben felettök lebegő homályt rólok szétfuvallván, leplezetlenül tünteti azokat előnkbe.

Ha ezeket meggondoljuk, kétszeresen köteleztetünk elhunyt tagtársainknak szemünk előtt bevégzett életök' pályáját figyelemmel végig tekinteni. Egyikért azért, mert velök, míg közöttünk forogtak, ugyanazon czélra törekvő közremunkálás kötött egyyüvé, 's a' mit tettek, annak mind fényét mind homályát egy részben társulatumkra is árasztják; másikért azért, mert nyilvános életöknek 's

munkásságuknak azon szakaszait, mellyek mind reánk mind a' közönségre nézve tanulságosak lehetnek, főképen nekünk illik előmutatni, kik őket munkálataik' körében mint munkatársak közelebről ismertük 's részt vevőbb figyelemmel kísértük.

Beszédes József született 1787-ben febr. 13-kán tudományos képzettség nélkül szülőköddő, mindazonáltal körökben köz tiszteletet érdemlett szüléktől Magyar-Kanizsán Bács vármegyében, hol atyja, noha sem írni sem olvasni nem tudott, és noha azon városkának fele részét ráczok lakják, mégis egyenes lelkü, részrehajlatlan jelleme, természeti józan belátása, igazságszeretete 's feddhetelensége által, a' község' tiszteletét annyira megérdemlé, hogy a' városi bíróságot tizenegy esztendeig viselte, melly idő alatt a' más ajkú felekezet, a' magyarokéval egyenlő bíróválasztási közös jogáról lemondván, ez által benne helyezett bizodalmának félreismerhetetlen tanubizonyságát nyilvánította. Tanulását születésének helyén Kanizsán kezdette, honnét tizenhárom éves korában 1800-ban Szegedre ment, 's ottan még ezen évben a' második és harmadik normalis iskolát különös próbatételek által elvégezvén, 1804-ben a' syntaktikai classisból főképen a' német nyelv tanulása kedvéért, poésist 's rhetorikát folytatni Temesvárra ment. Ezalatt mind itt, mind amott, szegénységétől kényszerítetve, mellékes tanításokból táplálgatta magát, tanulásaiban pedig mindenütt mint legkitünőbb jeleskedett, szelid jó erkölceivel tanítóinak szeretetét annyira megnyerte, hogy azok, addig, míg szemök előtt forgott, minden tetteire gyengéd szeretettel figyeltek, igyekezeteit buzdításaikkal élesztették, tanácsadásaikkal támogatták, sőt eltávozta után is, a' hálás jó indulatú, szelid erkölcsű, de már jó eleve gazdag remények' bimbóival fejedező gyermeket vele folytatott levelezéseikre méltatták.

Alsóbb iskoláit végezvén, életmódot kelle választania, mellyben inkább kegyes istenfélő édes anyja óhajtásainak, mint tulajdon vonzalmainak engedvén, egyházi életre szánta magát, 's Temesvárról az egri érseki lyceumba költözött. Mindazonáltal ottan a' philosophia' tanulásában eltöltött egy év' leforgása alatt, bővebben meggyőződven felőle, hogy az egyházi hivatal hajlamaival öszve nem fér, 1806-ban Pestre jött, 's itt a' philosophiát és a' mérnöki tudományokat végezvén, ezen utóbbiakból a' szigorú vizsgálatokat 1810-ben letette.

Ezen évben vétetett munkálta a' sárvízi mocsárok' lecsapolása, hova Sátor Dániel igazgatómérnök mellé b. Podmaniczky József kir. biztos által segédül felvételvén, a' gyakorlati évek' eltölte után földmérői oklevelet nyert 1813-ban. Ezután gróf Eszterházy Károly' urodalmaiban vállalt mérnöki hivatalt különösen a' vízi munkálatok' intézésére nézve, mellyet többféle végrehajtott vízi munkálataival az urodalomnak nagy hasznára folytatott 1819-ig, midőn a' sárvízi igazgatómérnök' halála után a' sárvízi munkálatok' igazgatá-

sával bízott meg, 's azokat sikeresen végre hajtotta 1827-ben. Ezen idő' folytatában hivatalos körén kívül mellékes munkálatokkal is foglalatzkodott, mellyek közül említést érdemelnek Sopron vármegegyében az Ikva, Somogyban a' Gyöngyös folyók' szabályozásai, nem különben a' Fertő tava, és Hanság' lecsapolásának és a' Rába vize' rendezésének tervei.

1828-ban a' linz-budweisi vasúti társaság' bizodalma által megtiszteltetvén, miután a' vasútra káros hatású vízfolyásokat kiigazította, Leopoldschlag falutól Lest-ig Ausztriában a' vasút' menetét 13,000 ölnyi hosszúságra ő jelölte ki.

1830-ban a' Duna' medrében létező úgynevezett vaskapui akadályok' vizsgálatára gróf Széchenyi Istvánnal együtt, a' Dunán lefelé egész Konstantinápolyig utazott, 's igyekezett a' köz figyelmet ezen akadályok' elhárítására fordítani.

1836-ban a' n. m. kir. helytartó-tanács' kegyes rendeletének következtében, a' Sebes-Körös és Berettyó' közel 300,000 holdra terjedő mocsárjainak kiszáritásával bízott meg, mellynek, 's a' Körös vize' ágyai megigazításának tervét Békés vármegyében; nem különben Aradban a' Töz és Csiger patakok' megigazításának tervét részletesen elkészítette. Ugyanott a' fehérvörösi vízi malomcsatornát végre hajtotta.

Nyomatásban megjelent dolgozatai:

1. *Történeti előadása azoknak, mik a' Sárvíz, Sió és Kapos' mocsárjainak kivánt sikerrel teendő kiszáritására, az erre kegyelmesen rendelt királyi biztosságnak igazgatása és intézetei által elhatárostattak, történtek és végre hajtattak stb stb. Hírnök Századunk' 840-dik évi 11, 12-dik számaiban.*

2. *Gyakorlós inzenéri értekezés* 830. Tud. Gyüjt. IV. kötet. Külön is megjelent.

3. *A' Duna világkereskedési tekintetben* 830. Tud. Gyüjt. V. kötet. Külön is megjelent.

4. *A' mezei gazdaságra, mesterségekre és kereskedésre alkalmaztatott inzenerségből próbául előadva a' bevezetés.* 830. Tud. Gyüjt. VI. kötet. Külön is megjelent.

5. *A' Duna világkereskedési és mocsár-kiszáritási tekintetben.* Költ Konstantinápolyban aug. 30-kán 1830. Lásd 1831. Tud. Gyüjt. V. kötet. Külön is megjelent.

6. *Gondolatok a' kataszteri földmérésről.* Tud. Gyüjt. 1831. VI-dik kötet.

7. *Vízi természeti törvény próbául.* Tud. Gyüjt. 1831. VI. kötet. Külön is megjelent.

8. *A' Duna' szabályozásáról egy értekezés az 1837-diki Tud. Gyűjteményben, mellynek folytatása kéziratban maradt.*

9. *Magyarországi hydrotechniából. Probául írta Beszédes József nádorcsatornai igazgató-víz mérő.* Pesten Petrozai Trattner Já-

nos Mátyás és Károlyi Istvánnál 1831. Megjelent a' Sas folyóiratban is.

10. *Vízosztó és malomcsatorna Arad vármegyében.* Jelenkor, Társalkodó 1836. 70-dik szám. Ezen csatorna' tervét tettelegesen is végre hajtotta.

11. *Magyarországi hajós folyó nagy ágzat.* Tud. Gyűjt. 1836. XII-dik kötet.

12. *Hazánkban jelenleg fentálló vízzel bánó hét részvényes társaság' rövid leírása.* Jelenkor, Társalkodó' 837-dik és 17-dik számában.

13. *Kolosvártól Grécziáig hajózható országos nagy csatorna' tervének, és a' földszin 's folyóvízágy' ótalmi elvének előadása.* Pesten, Hartleben K. A. tulajdona 839-ben.

14. *Fehér-kőrösi malmokról külön csatornára.* Hírnök Századunk' 840-dik és 7-dik számában.

Ezeken kívül számos rokon tárgyú dolgozatai 's értekezései maradtak kéziratban.

A' magyar tudós társaság levelező tagjává választotta febr. 17-én 1831-ben, milly időtől fogva megbízatásai' következtében annak munkálatait is különféle tárgyú beadott dolgozataival elősegítette. Munkás életét félbe szakasztotta a' halál.

Az élet mint egy álomkép mulékony tüneményei elenyészik, az eszmék felmaradnak. Beszédest, fáradhatlan munkásság, csüggedhetetlen türelem, szülői, nevelői, tanítói 's elüljárói iránt pedig halás hódolat 's engedelmesség jellemezték. Amaz a' nagy dolgok és nehéz vállalatok' kivitelére született férfiaknak tulajdona szokott lenni, emez, eszköze minden világi előmenetelnek; és hogy magasabb polczokra nem emelkedhetett, nem tehetségei hanem hatása' körén kívül helyezett akadályok gátolták. Mostan lefolyt élete úgy áll előttünk mint egy bevégzett tény, mellyhez többé sem hozzá adni sem elvenni belőle semmit nem lehet, és mint feladatának megoldása, hivatva lévén, utat törni inkább, mint ragyogni egy olly pályán, mellyen honunkban annyi jeles tehetségek' fáradságos küzdelmei dísztelen megvettetésben nyom nélkül vesztek el. Kiváltképen az erő- és reményteli ifjúság tanulja meg tőle, hogy nem bérbe szegődött napszamosok, nem a' munkájokat áruba bocsátó jutalomkövetelők emelik magasra a' honi műveltséget és nemzeti jólétet, 's a' haza áldozatokat vár leghívebb fiaitól. Mi pedig bánatos érzellemmel, a' mennyiben egy kitűnő munkás tagunkat veszítettük el benne, vígasztalódva más részről az által, hogy ötet tagtársunkká választván, tőlünk telhetőképén megtisztelni igyekeztünk, hintsünk áldást és békét hamvaira!

— Következett némi osztálybeli ügy' tárgyalása.

(A' nyelv- és széptud. osztálya' számára).

Nmélt. gróf Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból : Czuczor, Vörösmarty rr. tt. — Hunfalvy, Mátray, Repicky, ll. tt. — Egyéb osztályokból : Bajza, Gebhardt, Györy, Horváth, Jerney, Kiss rr. tt. — Bertha, Brassai, Csorba, Pauler, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok. — Helmezy Mih. pénztárnok.

TOLDY FERENCZ titoknok

a' következő beszéddel üllötte Antal Mihály elhunyt osztálybeli tag' emlékezetét :

Vannak emberek, tisztelt társaság, kiknek élete homályban gördül le, 's midőn elhúynak, a' hézag, melyet hagynak, szembe nem szökő : mégis ki merné állítani, ki ösmeré, hogy haszon nélkül éltek, 's viszont ki tudná számokban kifejezni azon fogyatkozást, melyet kidöltök által bizonyos erkölcsi öszvegek szenvedtek?

Mert vannak lelkek, kik egy vagy más nemes ügyért léledzve, mindenütt hol szólni, felvilágosítani, kérni, buzdítani, segíteni és áldozni kell, ott vannak, szólnak, munkálkodnak, és áldoznak : de hatások, mellynek öszvege sokszor meghaladja olyyakét, kik önálló 's közvetlenül eléhozó munkálkodásuk által figyelmet gerjesztének, sőt nevöknek némi maradandóságot is vívának ki, hatások, mondom, még is elvegyül névtelenül azon eredmények' egyetemében, mellyeket senki nem bonczol részekre : hasonlók a' kötél' szálaihoz, mellyek csak egymással összeköttetésökben fejtik ki bámulandó erejököt.

Egy illy egyes erő volt nemzeti emeltyüink, a' nemzeti írók' sorában azon osztálytárs, kinek emlékezetét ma kivánom Önök előtt megújítani : Antal Mihály ; kinek neve, homályban míg élt, 's feledékben mióta elhalt, megérdemli mégis, hogy ez osztályban elismeréssel neveztessek, 's hogy ez academia' történetlapjain, mellynek munkás tagja volt, a' vég enyészettől megóvassék.

A' mi barátunk a' maga szerénységében még csak egyszerű éltéfolyásának adatait sem tartotta méltóknak, hogy feljegyezze ; pedig ha ő mind azon egyes apró hazafiúi tetteket, mellyekben él-tének minden éve, sőt minden napja, eltölt, méltóknak tartotta volna feljegyzésre : azok által a' színpalak közt történtek nyílnának meg szemünk előtt, és érdekes adatokat bíránk újabbkori feleledésünk' folyamatjához : de ez emlékszózat is tényekkel járulhatna nevének dicsőítéséhez : midőn most általánosságokkal kell beérnem, 's kevés töredékkel e' jóban munkás életből.

Antal Mihály Jász-Ladányon született, hol atyja községjegyző volt, 1793. körül, mint baráti emlékeznék. Ifjúságában az egyházi élethez érezvén vonzódást, az egri papnöveldeben végezte a' bölcsészeti tudományokat ; azonban épen ez idétt, hihetőleg a' természettan által, e' szak íránt gerjedvén fel figyelme, 1811. körül le-

vetvén papi öltönyét, Pestre jött, 's itt az orvosi tudományokat hallgatta; de nem szerezhette meg azon költségeket, mik a' szigorlatok' letételét terhelik, a' jogra ment által, 's ennek bevégezte után több úri házaknál nevelőséget folytatott. Miután e' pályán némi kis tartalékpénzt szerzett, 1830-ban vágyó lelke' ösztönének engedve, Pesten telepedett le, 's itt tudományos kimiveltetésének visszavonulva élt. Midőn az academia' néhány tagja, kevéssel az intézet' megalkotása után, addig is, míg a' sok és sokféle előkészületeket feltételező nagy szótár munkába vétetheték, a' másod elnök' sürgető felszólítására egy a' napi szükségnek lehetőleg megfelelő kézi szótár' kidolgozását felvállalá : ugyan ezek Antal Mihályt, kinek az irodalmi ügy, mint a' népi nyelv körüli terjedelmes ismeretei előttök ismeretesek voltak, munkatársul hívták fel, 's a' hosszas együtt-foglalkodás alatt bővebb meggyőződést szerzvéen nyelvtudományi képzettségéről, őt az academiának érdemlett megtisztelésre ajánlák, minek következtén ő 1833. nov. 15. levelező tagul meg is választott. Kevéssel ezután a' nemzeti casino' könyvtárnokává levén, e' hivatalában halálaig megmaradt, melly 1850. június 20-dikán fájdalmas mellbetegségből következett be, mellyet ő ritka férfiasággal látott közeledni, 's a' tiszta öntudat' nyugalmával üdvözlött.

Nem tehetem, hogy azon munkáról, mellynek dolgozásában társunk olly lényeges részt vett, itt néhány részletes vonást ne adjak. Addigi szótárirásunk mindenkép el volt maradvá nyelvünk' fejlődési állapotjától; a' melly gazdagodást ez Kazinczy' fellépése óta vett, valamint a' népi nyelv' sok kincse, a' régi nyelv' tiszteletre méltó maradványai 's a' tudományok' újabb haladásainak szónyereményei abba még fel nem vétettek, számos szók balúl vagy hiányosan értelmezettek, szerepeltek benne némely törvénytelen és csak szótárakban javasolt szók, a' nyelvtani formákban sem helyesség, sem szabatosság. Kresznerics épen akkor lépett fel időszak-alkotólag a' maga szöfejtő szótárával, ámbár az inkább rendezett hű tára volt az anyagnak, mint ennek feldolgozása. A' Zsebszótár' dolgozói belátták, hogy itt nem maradhat szó vizsgálatlanúl, akár a' felvételekre, akár a' magyarázatra nézve. És hozzá látának a' munka' társas kidolgozásához, mellyet egy ember gyorsabban, kevesebb idő-áldozattal és több könnyűséggel véghez viend: de a' közös felelősség a' legapróbb részletekig közös munkásságot igényelt. 'S ki magam is egyik kisebb részese voltam e' munkának, mondhatom, hogy legszebb korunk' egy nemes részét, őt hosszú évünknek fele idejét, ezen, a' munka' nehéz voltát nem is sejdítettő, két kötet ragadta el. Antal a' tehernek nagyobb részét vitte, a' mennyiben a' köz nyelv' kincseinek az életből összeszedése, a' vég átnézés 's a' nyomdai igazítás az ő vállaira nehezedett. Azon időben mindennapos tanúi voltunk lángoló szerelmének legszebb kincsünk iránt, láttuk : mint járt kelt minden üres óráiban a' magyar polgárság közt, sokszor házról

háza, e' vagy amaz egyes szó és kifejezés' helyes értelmének és alkalmazásának kifürkészése végett, melly munkássága nélkül sok gyöngy, melly e' munka által nyeretett meg irodalmunknak, eddig tán feledékbe sülyed.

Ezenkívül is ritka és ernyedetlen buzgóságát nem lehet hallgatással mellőznöm, mellyel majd minden hazai egylet és vállalat körül, mint részvényes, vagy mint választmányi tag, vagy mint hivatalnok, jutalom nélkül is, munkálkodott; de nem lehet azon hatást is, melly az eddig említettekkel felérő, elhallgatnom, mellyel nyelvünk' ismertetésére, becsültetésére, sőt terjesztésére, és irodalmunk' kedveltetésére magán érintkezések, buzdítás és meggyőzés által volt.

'S e' szép, de rejtett, működést végintézete nemesen fejezte be. Kisdud könyvtárát a' jászok területnek hagyá, a' vagyonából bejövendő összeget pedig, melly azonban az utolsó évek alatt nagyon összeolvadt, a' váci siketnémák' intézetének 's az academiának szánta.

Halála olyan volt, mint élete: egy becsületes, vallásos férfiúé, 's hű hazafié. Barátjai szomorú szívvel hintének néhány maroknyi hazai földet elhült tetemei fölébe: de ő megérdemelte, hogy az egész haza áldást mondjon nevére!

— *Hunfalvy Pál* lt.

BORNEMISZA JÁNOS

úr által beküldött előadását a' cigány nyelv' szerkezetének kezdte olvasni. — Szinte

HUNFALVY PÁL lt.

észrevételeket olvasott Kállay Ferencz rt. múltkori előadására az *elme szó' ősvilági alapjairól*. Nagyobb szerencsétlenség — így nyilatkozott — nem érhetné a' T. Társaságot, mint az, ha *Értesítője* némely tekintélyt nem tudna magának szerezni. Azért nem csak megbocsáthatók hanem szükségesek is az abban megjelent értekezésekre a' „szükségképen teendő észrevételek.“ Illy erkölcsi kénytelenség mondat velem most néhány észrevételt Kállay társunk' fennemlített értekezésére ¹⁾.

Az két tengely körül forog, úgymint *szónyomozási és hitregei* körül.

Az első körül keringenek magyar, sémi és finn nyelvi csomók.

A' magyar szónyomozást illetve, felhordatik több vélemény, mellyek mind alaptalanok és gyermekesek; 's azért méltán mellőzi értekező úr is.

De már a' sémi szónyomozás igen dús. Megkezdetik azzal, hogy: „a' magyar *elme* szóhoz mind alaki mind tartalmi tekintet-

¹⁾ Megjelent az 1851-ki Acad. Értesítő' novemberi számában.

ben — még a' jelentések' árnyéklaiban is — legközelebb áll az arab *elm* vagy *ilm* törzs-szó, mely mint főnév és igező bölcselkedést stb. stb. fejez ki. — Az *alaki* tekintet nyilván nem lehet itt *nyelvtani*, hanem csak *hang-hasonlósági*, miszerint a' magyar *elme* körülbelül így hangzik, mint az arab *elm* v. *ilm*, mi magában semmit sem tesz: hisz a' magyar *elmén* abit, és *elmén* in mente, még hasonlóbban hangzik egymáshoz, még sem találunk köztök semmi rokonságot, mivel értjük; annál fogva, ha nem találók érteni, ez okból nem volna szabad köztök rokonságot gondolni. Ha pedig az *alaki* tekintet csakugyan *nyelvtani* akar lenni, nagyon hamis tekintet az, mert általában alig lehet valami különbözőbb, mint a' magyar és sémi (héber vagy arab) névszó és igező. — A' *tartalmi* tekintet bizonyosan a' jelentést nézi. A' magyar *elme* szó mindig lelki tehetőséget, vagy magát a' lelket jelenti, soha sem tudást: az arab *ilm* szó mindig tudást jelent, soha sem lelket vagy lelki tehetőséget. Annál fogva ezen tartalmi tekintet nem jól talált. Azután a' szó' értelmének bebizonyítására *D' Herbelot* és *Hammer*, és *Jahn*'s *Ewald*, *Freytag*, és *Bayer* és *Wankuli* idézetnek. De e' szó nem *ἀπαξ λεγόμενον*, hanem olyan közönséges mint a' latin *scio*, vagy a' magyar *tudok*, minél fogva az arab irodalom' valamennyi nagy és kis könyveiben, minden régi, új és legújabb arab nyelvtanokban, olvasókönyvekben, szótárakban stb előfordúl. *D' Herbelot*-ból pedig a' világon senki sem tesz nyelvtani, vagy szótári idézéseket. — *Hammer* még hűfedező gyanánt is említetik, „hogy már ő jegyezte volna meg, hogy az *álim*-nak többese *ulema*.“ E' többes idom bizonyos melléknéveknél oly közönséges, mint a' *praestans*-nak többese, *praestantes*, mit már senkinek sem kell többé „megjegyezni.“

Végre a' héber *elohim*, *jehovah*, *Élam* stb vétetnek segítségül. Hogy *eloah* annyi volna mint *élő*, azt még senki nem mondta és nem fogja mondani, mert — — *elmén* abit, nem = *elmén* in mente: hasonlóan *jehovah* nem = *jó* mert — — stb. Úgyde az arab *ilm* és a' héber *eloah* ép oly kevéssé rokonok, mint a' magyar *jó* és a' héber *jehovah*. *Élam* tartomány- szó és *olam* világ szók' összeköttetését pedig *élohímmal* vagy a' magyar *élni*-vel 's *elmével*, nem tudom mint mutatja meg a' tudós dán *Raske*: az elsőt még csak összeguzsalyozhatja, de ő már finn tudósságánál fogva nem vete-medhetik az *élni* szóra. Ezen itt említett héber és arab szók között senki sem láthat összeköttetést, ki bármi keveset tud a' héber és arab nyelvből.

A' finn szónyomozás szint oly alaptalan mint a' sémi. Az *ojme* nem *ilma*, valamint a' *vaina* (vaina) nem *vén*. 'S ezek és a' magyar *elme* között még csak annyi tartalmi hasonlat sincs, mennyi van az *Ilmarinen* (tűznek, légnek istene, kovács, mintegy a' finn *Vulcanus*) és a' *kovács* között.

Ennyi az értekezés' szónyomozási tengelyéről.

A' *hitregei tengely* körül csak egy lidércz kering, t. i. a' *Szent Elm'* tüze, mellynek magyar nevét nem tudom. Hogy ezt a' finn *ilma* és a' magyar *elme* szókkal összekapcsolatba lehet hozni, ez értekezésben olvastam, de soha nem mertem volna gondolni.

KIS GYÜLÉS, MÁJ. 17. 1852.

(A' *philosophiai és társad. tudd. osztályai'* részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnökele alatt

Jelen az illető osztályokból: Horváth, Kállay rr. tt. — Karvasy, Pauler, Tóth Lőr., Wenzel G. tt. — Egyéb osztályokból: Kubinyi Agoston tt. — Bajza, Bugát, Erdy, Gebhardt, Györy, Vörösmarty rr. tt. — Repický János tt. — Toldy Ferencz titoknok.

PAULER TIVADOR lt.

a' porosz büntető törvény' fő elveit fejtegette, folytonos tekintettel az ausztrira, 's a' magyar büntető törvényjavaslatra a' következőkben:

I. A' büntető törvények döntő hatásúak, nem csak egyesek, hanem népek, nemzedékek' sorsára.

A' polgárok' élete, becsülete, szabadsága, vagyona azoknak elveitől tételeztetik fel, és valamint a' magánjog, Verulami *Baco'* amaz ismeretes állítása szerint: „*Jus privatum sub tutela iuris publici latet*“ a' közjogi intézkedésekben találja biztosítékát, úgy különösen a' büntető törvények a' magán- és állampolgári jogokat vagy életvalósággá emelhetik, vagy pusztá szemfényvesztéssé alacsonyíthatják.

Nem csudálhatni tehát, hogy a' tudományok' fölélesztése, de főleg az észjog' szorgosabb művelése óta, a' jogászok' 's államférfiak' figyelme a' törvényhozás' ezen ágára, és pedig annál nagyobb mértékben irányult, minél szomorúabb volt annak állapotja.

A' középkor, mint az európai népek' serdülési kora, történetének feny- 's árnyoldalai' sorában alig akadunk sötétebbre, mint a' büntető törvénykezés' kegyetlen, az emberiség' érdekeit mélyen sértő kezelésére.

A' büntető hatalom, az egyesek' visztorlási jogából, melly a' népek' őskorában mint vérbosszú nyilvánult, eredvén, utóbb a' kiegyenlítési elven, mint a' magán- és közjog' érdekeit közvetítő nyomatókon állapodott meg: majd azonban a' középkor' sajtáságos viszonyainál fogva az elrettentés' embertelen rendszerévé fajult, melly *Welckerként* mindent felülmula, mi által valaha keleti önkény, bosszúvágy 's kegyetlenség kigúnyolá az emberiség' legszentebb érzelmeit ¹⁾.

De hosszabb időbe került, míg a' százados előítéletek fölött diadalmaskodhattak az ész és érzület' követelményei.

¹⁾ Staatslexicon III. 271. 1.

A' XVI. és XVII. században, midőn már a' tudományosság' sugárai mindinkább felderíték a' multnak homályát, még az eretnek-ségi és boszorkánypörök, kínváltások, vagyonkobozások, gyanúból történt elítélések' mindennapi példáinak hosszú sorára akadunk, úgy hogy e' kor' büntető törvénykezését leghívebben jellemző *Wallenstein* ama mondatával: „Bűnhődjenek az ártatlanok, hogy annál inkább rettegjenek a' bűnösök.“

V. *Károly* német császár, és I. *Ferencz* francia király' büntető törvényhozásai, nemileg enyhíteni kívánák ezen rendszer' sulyos következményeit, és főleg a *Nemesis Carolina*, melly az emberszerető *Schwarzenberg*' tollából folyt, a' nyilvános eljárás, a' nép' kebeléből választott esküdtek, az okiratok' átküldése, bizonyítékok' szigorú szabályozása által, egy jobb kor' kiindulási pontjával szolgálhatott volna, ha intézkedései kellőleg felfogva, életbe lépnek.

De azon kor' jogászai, kik *Schwarzenberget* a' gyakorlat' igényeit fel nem fogó, érzélgős ábrándozónak gunyolák, és *Carpzov*' elveit dicsőíték, megíúsíták ezen törekvéseket, és a' kivételes büntények' felállítása által kijátszák a' Carolina' bizonyítási rendszerét, méltók hogy reájok is alkalmazzuk a' *Fridriki* reformatio' szerzőjének kora' jogászairól mondott ítéletét, miszerint ők az igazság' nem felkent papjai, hanem zsoldos szolgái, kik kevésbé ismerik a' jogosság' elveit, mint a' laikusok.

És még a' XVIII. század' első felében sem tapasztalunk e' tekintetben lényeges változást. — *Mária Terézia*' 1767. törvénykönyvében a' sulyosított halálbüntetések, a' kínváltási nemek' hosszú sorára akadunk; honunkban pedig, hol a' XII. században egy bölcs király rendelé „De strygis quae non sunt nulla fiat quaestio“, a' XVIII. században ép e' törvényre vonatkozólag megjegyze a' cynosura' szerzője: „Hodie iudex secularis contra illas procedit, et convictas more aliarum gentium igne exterminant“, és ez állítása még törvénytarunk' 1822. évi kiadásában is, de hála a' fölvilágosodottság' nemtőjének, gyakorlati jelentőség nélkül maradt fenn.

Voltak ugyan egyesek, kik szembe szállva az előítéletek' ezerfejú hydrájával, bátran emelék fel szavukat az emberiség és igazság' szent ügyeért, mint a' német jogtudomány' híres reformatora *Thomasius* Keresztély; ebbeli igyekezeteik azonban ép oly kevés viszhangra találtak, mint *Penn* Vilmos' emberszeretet lehelő szelíd törvényhozása.

A' XVIII. század' másod szakának volt fel tartva azon dicsőség, hogy ez irányban is új korszak' kezdeteül szolgáljon, Olasz-honnak pedig az *Ulpianok*, *Papiniánok* és *Gajusok*' hazájának, hogy szülje azon förfít, kinek kortársait e' tekintetben roppant hátramaradásuk' öntudatára ébreszteni sikerült.

Beccaria *Caesar* Montesquieu' munkái, *Calas* János' igazságtalan kivégeztetése által felbuzdítatva, szerencsés időpontban a'

meggyőződés és lelkesedés' szent hangján szólamlott fel, szózatának ihletett tüzevel rokonszenvre gyulasztván kora' jelesbjeit, rést tört a' törvényhozási átalakulás' nagy munkájának, és *Welcher'* állítása szerint százezerek' életét, becsületét, szabadságát mentette meg.

Kis terjedelmű de nem csak az irodalom' hanem az emberiség' történetlapjain emlékezetes irata, hatására nézve túlmulta azoknak foliansait, kik *Bacóval* szólva, csak a' tételes törvények' bilincseiből okoskodnak.

Kezet fogtak vele több rokonkeblű férfiak, kik közül *Sonnenfels* József említendő, miután főleg fáradhatatlan buzgalmának köszönhető, hogy Mária Terézia, valamint az ausztriai örökös tartományokban úgy hazánkban is, megszüntette a' kivallatás' alkalmazását.

A' tudományosság és tisztább elvek' hatásának eredményeiként tűnnek fel *Lipót'* toscanai törvényhozása, *II. József'* büntető-törvénykönyve, és a' porosz tartományjog' II. részének 20. címje, mely 1797. kihirdettetvén, 1851. évig a' rajnánineni részek' kötelező törvényét képezte.

Sok történt e' törvénykönyvek által, de mind a' porosz, mind a' József császár' törvényeit pótoló 1803. osztrák büntető törvénykönyvben keletkezésök' korviszonyainak több jeleire akadunk; azon körülmény, nem különben a' tudomány' újabb haladásai, mellyek Európa' s Amerika' több törvénykönyveiben visztükrözvék, hazánkban a' büntető törvényhozás' gyökeres átdomítását, Ausztriában és Poroszthonban az ebbeli törvények' megváltoztatását tevék kívánatossá.

Milly sikerrel valának hazánk' törvényhozásának e' nemű törekvései, közösen tudva van. Az 1791. és 1827. évi törvényczikkek által alakított választmányok' munkálatai csak tervek maradtak, és az 1840. 5. törvcz. következtében honunk' legjelesb férfiai által kidolgozott javaslat, mellyet a' külföld' elismert tekintélyei, mint *Mittermayer*, magasztalva említének, hasonlólag nem emelkedett törvénynyé.

Az ausztriai törvénykönyvnek már 1824. *Zeiller* által fogatba vett, és 1828. külön udvari választmányra bízott átdolgozása sem vezetett mind eddig *czélra*; a' tisztes *Jenull* fáradozásai', ernyedetlen munkálkodásai' eredményeit meg nem élheté, és az 1803. évi törvény' anyagi része, némi pótló, módosító és enyhítő rendeletekkel még jelenleg is teljes erejében áll fenn 1).

A' büntető törvénykezés az 1850. januar 17. eljárási szabályzat által lényegesen megváltoztatva, legközelebb ismét újabb elrendezést nyerend.

Poroszthonban azonban az 1843. és 1847. történt kísérletek után, végre az 1850. dec. 10. kelt és országgyűlésileg megvizsgált javaslat mult évi april' 14. nyervén szentesítést, azon esztendei ju-

1) Az előadás az új ausztriai büntető törvény' kihirdetése előtt tartatott.

lius' 1. napján lépett életbe, mi által a' tartományjog' ebbeli rendeletei, a' rajnai részekben érvényes francia büntető jog, a' hohenzollerni fejedelemségekben divatozott badeni, végre a' közönséges német büntető törvények erejüket elvesztették; épségökben maradván a' közjóvedelmi, társulatok körüli és erdészeti kihágásokra vonatkozó fegyelmi szabályok.

A' törvényhozás' műveiben bizonyos solidaritás létezik; az európai nemzetek' viszonyossága e' tekintetben tagadhatatlan, és egy ország sem vonhatja ki magát az általánosakká vált elvek' befolyása alól; azért a' szomszéd nemzetek' törvényhozásaiban történt haladások vagy visszalépések rendesen hatással vannak a' többiek' sorára is.

Főleg áll az olly állodalomról, melly mint a' porosz, politikai tekintetben a' nagy hatalmak közé tartozik, szellemiben a' viszonyainkra olly döntő befolyású németiség' élén áll.

Miért is legújabb büntető törvénykönyve' fő elveinek megismertetését, és összehasonlítását az ausztriai büntető joggal, és azon javaslattal, mellyet hazánk' legkitünőbb férfiai egy évtized előtt készítenek, jelen értekezésem' tárgyául tűztem ki, a' részletek', névszerint az egyes büntettek' s azokra szabott büntetések' elősorolása annak határait túlhaladván.

II. Az 1851. porosz büntető törvény, melly a' büntető jog' csupán csak anyagi részét tartalmazza, minthogy az eljárást az 1849. évi januar 3., a' rajnamelléki tartományokban pedig a' francia törvény szabályozza, a' bévezetésén kívül három részből, több czimből és 349. §§. áll.

Az *első rész* a' büntettek és vétségekre vonatkozó általános elveket tárgyalja; a' *második* a' büntettek és vétségekről különösen, a' *harmadik* a' kihágásokról szól.

Már ebből kitünik, hogy a' büntőtörvényszegéseket szorosan vett büntettek-, vétségek- és kihágásokra osztja.

Ezen megkülönböztetés a' francia törvénykönyv' nyomán fogadtatott el, habár a' büntett és vétség közti határvonalat tudományosan kijelölni alig lehet, minekutána az nem annyira a' törvényszegés' belső természetében, mint a' büntetések és bírói illetékeség' különbségében találhatik; nevezetesen a' porosz törvény büntetteknek azon törvényszegéseket mondja, mellyek halállal, fegyházzal, vagy öt évet túlhaladó börtönnel, vétségeknek, mellyek 6 héttől öt évig terjedhető szabadságbüntetéssel, vagy 50 tallérnál magasabb bírsággal fenyttetnek.

Más tekintet alá jönnek a' rendőri kihágások, mellyek az előbbiektől lényegesen különböznek, mivel jogsértéssel nem járván, csupán a' bátorság' megóvására, sértések' megelőzésére hozott szabályok' megszegésében állanak.

Azokra nézve a' jogbölcselet' követelményei, hogy minél szü-

kebb körre szoríttassanak, nehogy az egyéni szabadság kelleltinél nagyobb korlátolása által a' czél áldoztassék fel az eszköznek; továbbá hogy mind a' büntetés' nemeire mind az eljárásra nézve szorosan különböztetessenek meg a' valóságos jogsértésektől, nehogy ellenkező esetben a' nép' jogérzelme tévedésbe hozassék, midőn a' legszentebb polgári jogok' sértőivel, egyenvonalba helyezve szemléli azokat, kik könnyelműség, vigyázatlanságból vagy más akármilyen okoknál fogva, oly szabályokat sértettek meg, mellyeknek czélja nem más, mint a' netalán eredhető káros következmények' megelőzése.

Ez elvekkel öszhangban a' porosz törvény a' kihágásokat külön részben a' 332. §. — 349. §. tárgyalja, és mind büntetésök' nemeiről, mind a' kísérlet, elévülés, visszaesés körül külön és különbözőleg intézkedik, de több törvényszegést, mellyek természetök-nél fogva a' kihágások közé tartoznának, a' vétségek' sorába iktatván, a' tudomány-szabta határt kellőleg meg nem tartja.

Az ausztriai törvénykönyv a' törvényszegéseket büntettek és súlyos rendőri kihágásokra osztá; az első osztályba azon szándékos jogsértéseket sorolá, mellyek a' sérelem' nagysága vagy a' körülmények' veszélyességénél fogva büntető eljárásra alkalmasak. A' többi szándékos jogsértéseket, a' rendőri intézkedések' megszegéseivel együtt a' második osztályba helyezé; mellynek legfőbb büntetési fokozata 6 havi fogság volt.

Az 1850. behozott eljárási szabályzat a' vétségek' felállítása által a' francia osztályozás' külső alakját honosítá meg, a' nélkül hogy a' vétségek és kihágások közti természetes határvonalat szorosan alkalmazta volna.

A' magyar javaslat a' büntetteknek csak egy osztályát ismeri; a' rendőri kihágásokat külön toldalékba foglalva a' leges-legkisebb számra szorítá.

A' büntettek' alanyaira nézve a' porosz törvény, valamint az ausztriai és a' magyar tervezet, szigorúan fentartja a' területi felsőbbség' elvét; az ország' határain belül, akár honfi akár külföldi által elkövetett büntetteket és vétségeket a' hazai törvények szerint büntetvén.

A' Poroszországon kívül elkövetett büntettek és vétségek szabályként büntetés alá nem kerülnek; de a' porosz, ki külföldön oly törvényszegést követett el, melly mind az ottani mind hazai törvények szerint büntetéssel fenytetik, és sem a' külföldön nem bűnhődött sem kegyelmet nem nyert, úgyszintén a' külföldön külföldiek által Poroszhon ellen elkövetett pártütési, felségsértési és pénzhamisítási büntettek, e' törvénykönyv szerint fenytetnek meg.

Az ausztriai törvény a' külföldit, habár külföldön elkövetett alkotmányértési, közhitelpapír 's pénzhamisítási, az ausztriai birodalomra vonatkozó' büntényei miatt is, honfiként veszi büntetés alá;

más esetekben fogságba helyezi, az illető állodalommal kiszolgáltatása iránt alkudozást rendel; és ha az őt elfogadni vonakodnék, honi törvények szerint bünteti; kivévén ha az elkövetett bűntény helyén divatozó törvények szerint büntetése enyhébb volna, melly esetben azok vétetnek zsinórmértékül.

A' magyar javaslat a' büntettes' kiszolgáltatását egy általában tilalmazá; azonkívül elvül jelenté ki, hogy kik külföldön olly tettet követtek el, melly magyar törvény' értelmében büntett és ottan nem bűnhődtek, hazai szabályok szerint ítéltesenek el; a' kik büntetésüket ott már kiállották vagy fölmentettek, újra meg nem fenyíthetnek; a' mi pedig külföldön büntetnek nem tekintetik, arra nézve itt sincs helye a' büntetésnek; kivévén ha a' tény az ország ellen irányoztatnék, vagy a' bűnös csupán a' büntetés' kikerülése végett ment volna külföldre.

Egyébiránt a' porosz törvény kiterjed minden porosz polgárra, még a' katonákra is, mennyiben a' haditörvények kivételt nem tesznek; az ausztriai csak a' polgári rendűekre szorítkozik, a' katonaság' számára külön büntörvények léteznék; a' magyar terv a' valóságos szolgálatban lévő katonákat kivette; családjaikat, szolgálkat nem különben a' nyugállapotban lévőket azonban, a' köz törvények' rendelkezésének vetette alá.

Tekintve a' büntársak' cselekvőségét és részvétét, azok részint *bűnszerzők* és pedig szellemiek vagy természetiek, részint *bűnszegédek*.

Az új porosz törvényhozás a' szellemi bűnszerzőre valamint a' természetire alkalmazza a' büntetés' egész szigorát; de még a' segédre is, kivévén ha segedelme nem volt lényeges, a' midőn halál vagy örökös fegyház' helyébe, ideigtartó, névszerint enyhítő körülményeknél fogva, 2—10 évi fogság lép. Büntársnak tekinti továbbá azt, ki közhelyen tartott beszédjei vagy forgalomba tett iratai, ábrái által, büntettekre vagy vétségekre bujtogat; ha felszólítását siker követte; ha azonban a' nélkül maradt, egy évi fogságra ítéltető.

Hasonló szellemben rendelkezik az ausztriai törvény, melly a' szellemi szerzőségénél a' büntetetre irányzott szándokot is nyíltan megkívánja.

A' magyar javaslat a' határozott felszólítás, csábítás, erőszak, parancs általi szellemi szerzőséget a' tettel egyenlően fenyíti; ha a' büntett eredmény nélkül maradt, mint bűnkisérlet tudatik be, még akkor is, ha a' felbujtott a' bűntény' elkövetéséhez nem is fogott, midőn t. i. a' törvény valamely esetben a' kíséreltet is rendeli büntetendőnek; kivétetik azon eset, ha a' szerző mindent elkövetett felbujtása' eredményei' meggátlására, és a' bűntényt még idején a' hatóságnak jelentette fel.

Részletesen és czélszerűen intézkedik azonkívül a' bűnszövet-

ségről; a' társakat, kik a' büntett' elhatározása és kivitelében vettek részt, tekintettel befolyásuk' beszámítási fokozatára, egyenlő büntetés alá veti; kik a' kivitelben részt nem vettek, a' törvényes büntetés' egy harmadával; kik a' büntett' elkövetését akadályozni ohajták és kiléptek egy nyolczadával; ha a' szövetség a' viszonyoknál fogva eredmény nélkül feloszlott, részesei annak hatodával sújtatnak. — Kik önkényt feloszlatták bünszövetségöket, minden büntetés nélkül maradnak; nem különben ki azt feljeleníti, ha maga nem lett volna a' felbujtó.

A' segédeket enyhébben bünteti; de ha befolyásuk oly lényeges volt, hogy nélkülök a' büntett el nem követhetik, a' törvény' egész súlyát érezteti velök.

Ki büntett vagy vétség után a' tettest a' büntetés alól felszabadítani, vagy tette' előnyeit biztosítani törekszik, a' porosz törvény' értelmében mint orgazda 200 tallérnyi bírsággal, vagy egy évre terjedhető fogsággal büntetetik; — kivételnek a' tettes' fel- vagy lemenő águ rokonai, testvérei, házastársa; de ki segítségét eleve leköttötte, habár rokona volna is, bűnszegédnek tekintetik.

Vétségek' feladására ki sem köteleztetik, de a' ki felségsértési, honárulási, pénzhamisítási, gyilkossági, emberrablási, életveszélyező büntettekről, rablási merényletekről hiteles tudomással bírván, arról a' hatóságot vagy érdeklött személyt idején értesíteni elmulasztá, ha a' büntett elkövetve vagy megkísértve lön, 5 évig terjedhető fogsággal fenyíthetetik.

Az ausztriai törvény a' büntett' utólagos elősegítését külön bünténynek tekintve, egyes eseteiről részletesen intézkedik; a' magyar codex a' fel-nem-adót bűnszegédnek tekinti, ha arra hivatalánál fogva köteleztetik, vagy bér, ígéret' fejében hallgat; egyébként csak bizonyos törvény-szabta esetekben sújtja a' feljelentés vagy figyelmeztetés' elmulasztását; de az egyenes vonalú vagy oldalágú rokonok a' második fokozatig, sógorok, házastársak, és gyámok nem esnek büntetés alá.

A' büntett, eredményére nézve, vagy *befejezett* vagy *megkísérlett*; e' különbség' tekintetbe vételével a' porosz új törvény a' kísérletet csak akkor rendeli büntethetőnek, ha a' büntény' kivitele külső cselekvények által megkezdve, és vég befejezése a' szerző' akarátján kívül levő körülmények által akadályozva lön; ez esetben büntetése azonos a' teljesített, véghezvitt büntetettel, a' bíró azonban az általános enyhítő körülményeken kívül, még azt is tekintetbe venni, miszerint a' büntett csak megkísértett, és ennél fogva a' halál- és örök fegyházbüntetés, ideigtartó, legfelebb 10 évi fegyházi fenyítékké változtatandó. A' vétségi kísérlet, csupán némelly különösen kijelölt esetben, kerül büntetés alá.

A' távoli kísérlet, melly az előkészületekben állapodik meg, büntetti beszámítás alá nem vétetik.

Hasonlóan intézkedik az ausztriai törvény és magyar tervezet; az utóbbi még nyíltan megéri, miszerint a' kíséret csak bizonyos esetekben vehető szorosan meghatározott fokozatu büntetés alá, ha a' tettes önmaga el nem állott szándokától.

Végre a' szabad akarat' befolyását tekintve, a' büntettek vagy *szándékosságból*, vagy *vétkes vigyázatlanságból* erednek; e' különbség és hatása a' porosz törvénykönyvben meg nem érintetik; míg az ausztriai codex a' szándékosságot minden szoros értelmű büntetl' szükséges kellékének állítja, a' magyar javaslat pedig az ide vágó elveket részletesen tárgyalván, a' gonosz szándokot sem fel nem tételezi, sem nem tagadja, hanem a' körülményekből meghatározandónak mondja, és a' vigyázatlanság' súlyosabb és enyhébb fokozatait, a' gonosz szándokkal határos gondatlanság' természetét, szabatosan adja elő.

III. A' büntető törvénykönyvek' nem kevésbé jelentékeny részét képezik a' *büntetések* körüli elvek. Valamint a' múlt századok' e' tekintetbeni kegyetlenkedései leginkább éreztették a' javítás' nélkülözhetetlen szükségét, úgy az ezen nemű intézkedések korunkban legbiztosabb ismérveül szolgálnak a' törvényhozás' szellemének.

Az egyes büntetések között főnyomosságú a' halálbüntetés, melly *Beccaria* óta annál szétágazóbb ítéletek és vélemények' kifejtésére szolgáltatott alkalmat, minél szövevényesebb és nehezebb e' kérdés' jogi és politikai nyomatkainak, nem mondom, elválasztása, hanem öszszerű felfogása, kellő méltánylása; minél szorosabb összefüggésben áll a' politikai körülmények' hatásával.

A' porosz törvény megtartotta a' büntetés' ezen nemét, és pedig lefejeztetés által: a' pártütés, honárulás és gyilkosságra, továbbá a' felségsértés, ölés, gyújtogatás, árvíz-okozás, vaspályák' szándékos károsítása, hajótörések' előidézése' súlyosabb eseteiben, kutak és étkek' megmérgezésénél.

A' végrehajtás' módjára nézve azonban Éjszakamerika' néhány állodalmi' példájára, nevezetes változást tevén, megszüntette a' nyilvánosságot.

A' kivégeztetés a' fogház' falain belül, vagy más bekerített helyen a' közönség' kizárásával egyedül a' törvényszék' két, az államügyészség' egy tagja, törvényszéki írnok, fogházi tisztviselő, pap, az elítelt' védője és a' község' 12 képviselője' jelenlétében történik; egyedül a' lélekharang' kongása tudatja a' többiekkel, miszerint a' büntetések' legsúlyosbika vétetik gyakorlatba; a' kivégeztetettnek tetemei rokonainak egyszerű, ünnepélyességek nélküli eltakarításra adatnak által.

Az ausztriai büntető törvény a' kötél általi kivégeztetést a' pártütés, gyilkosság, rablói emberölés, köz hitelpapír-hamisításra és súlyosabb gyújtogatási esetekre méri.

A' magyar terv a' halálbüntetést teljességgel elmellőzte, és

így az oldenburgi és thüringeni legújabb törvényhozásoknál is tovább ment, mellyek annak alkalmazását, rendkívüli eszközként, kivételes állapotban fentartandónak vélik.

A' szabadsági büntetéseknek három neveit különbözteti meg a' porosz codex : a' fegyházat, elzárást, fogságot; ezekhez járúl még a' rendőrségi felügyelet, és némelly esetekben a' száműzés.

A' fegyházi büntetés vagy örökös, vagy ideigtartó, két évtől húszig, és munkával kapcsoltatik össze.

Az elzárás várakban vagy más arra kijelölt helyeken történik, 20 évig terjedhet; az elzártnak munkássága felügyelés alatt van.

A' fogság rendszeren csak 5 évre terjed, és a' foglyok tehetségközhöz mért munkára alkalmaztathatnak.

A' szabadsági büntetések' minimuma 24 órában állapított meg.

A' rendőri felügyelet egy évtől tízig terjedhet; következményei : hogy az illető bizonyos helyekeni tartózkodástól eltávolíthatik, házkutatások nála akármikor történhetnek; és ha tolvajság, rablás vagy orgazdaság miatt felügyelés alá helyeztetett, lakása' éjjeli elhagyása is megtiltathatik. Külföldiek felügyelet alá nem helyeztetnek, hanem kiutasítatnak.

Az ausztriai codex szerint a' börtönnek három neme létezett, mellyek az élelem, a bilincsezés, munka. általában a' rab' egész tartására egymástól különböztek, de legsúlyosabb fokozata az 1843. évi január' 11. kelt rendelet által megszüntetve lévén, csak a' súlyos és egyszerű börtönbüntetés maradt fenn. Az egyszerű és súlyos fogság, vétségek és kihágásoknál alkalmaztatnak.

A' börtönzés' súlyosbításául rendelt nyilvános munka az 1850. jan. 17. szabályzat által eltöröltetett.

Hazai javaslatunk az örökös, ideigtartó börtönt és egyszerű fogságot fogadta el. A' börtönök a' javító, névszerint magányrendszer' elvei szerint szervezve, a' bűnös' megfenyítésén és így a' sérült társasági érdekek' kiengesztelődésén kívül, még az erény' ösvényeire visszavezetését is célba vették volna; a' fogság legfőlebb egy évig tarthatott, és arra nézve minden az elzárás' természetével összeférő könnyítések megengedtettek.

A' vagyonbüntetések közül megtartotta a' porosz törvény a' bírságokat, mellyek' legkisebb mértéke egy tallér; a' vagyon' elkozbzását, melly nagy részt az ártatlan utódot sújtja, csak egyes tárgyakra, nevezetesen a' büntett vagy vétség eszközei és eredményeire, ha a' bűnös' tulajdonát képezik, nem különben a' törvényszegés' tényálladékát magában foglaló iratok és ábrákra szorítja; az általános jóságkoboaszt tehát épügy nem ismeri, mint az ausztriai büntörvény és honi választmányunk' munkálata.

De a' becületbéli büntetésekre nézve fel nem leljük azon elveket, mellyeknek szigorú megtartása a' tudománynak és emberiségnek érdekében volna.

A' halálbüntetés bizonyos esetekben, és a' fegyház a' polgári becsület' vesztével jár.

Annak következményei a' porosz nemzeti kokárda, nemesség, fegyverviselési jog' elvesztése; továbbá az elmarasztaltnak képtelensége méltóságok, czimek, rendjelek' viselésére, esküdti állomásra, mindennemű politikai jogok' gyakorlatára, tanúskodásra, gyámságra, katonáskodásra, családtanácsi részvételre, kivéven ha saját gyermekeit illeti, és mind a' család' tagjai mind a' hatóság beléegyeznek; azonkívül még az egyes testületek' szabályainál fogva bekövetkezhető joghátrányok is teljes erejökben fentartottak.

A' fegyházra ítélt továbbá gyámság alá jön; vagyonát nem kezelheti, jövedelmét nem húzza, arról sem élők közt, a' pártütés és honárulás' kitünőbb fokozataiban pedig halál' esetére sem rendelkezhetik.

Azonkívül létezik még a' polgári jogok' felfüggesztése, melly az érintett következményeket egy időre szüli, egy évtől tízig terjed, és akkor lép hatályba, midőn az illető szabadsági büntetését már kiállotta; végre az ideigtartó hivatal-képtelenség, melly a' viselt hivatalok' elvesztését vonja maga után, és egy évtől ötig terjedhet.

Az ausztriai törvény ugyan némelly joghátrányokat kapcsolt össze a' súlyos börtönnel, de az elmarasztaltat meg nem fosztja polgári becsületétől, sőt büntetése után polgári jogaiba visszahelyezi; és az illy büntetésre vonatkozó szemrehányást fogsággal fenytendő kihágásnak tekinti.

A' magyar tervezet nyíltan kijelenté, hogy a' büntetésnek becsületlenítő következményei nincsenek; a' hivataltöli megfosztás külön büntetés, melly csak a' kiszabott időre terjed; sőt ki bizonyos hivatalra alkalmatlannak nyilvánítatik, az által más hivatalból végkép ki nem záratik.

Testi büntetések sem a' porosz törvény sem a' magyar terv szerint nem alkalmazhatók; Ausztriában 1848. évi május' 22. szüntettek meg; legújabbban azonban (1852. május' 4.) a' rabokra nézve mint fegyelmi büntetések visszaállítottak.

IV. A' mi az általános rész' harmadik tárgyát, a' *törvények' alkalmazása* körüli elveket, illeti, fő figyelmet igényelnek a' beszámítási és a' bírói hatalomra vonatkozó szabályok.

Azon okok közé, mellyek a' beszámítást végkép kizárják, a' porosz törvény az örültséget, a' szabadság' hiányát, az önvédelmet, a' kort 16 évig, ha az illető megkülönböztetési tehetséggel nem bír, végre a' tudatlanságot számítja, midőn a' vétkesség a' sértő vagy sértett' tulajdonságaiból vagy a' körülményekből veszi eredetét, és ezeket a' bűnös nem ismerte.

Az ausztriai törvényhozás részletesebben fölemlítvén az ide számítható okokat, különösen megemlíti a' teljes részegséget, ha büntetetre irányzott szándok nem forog fenn, és a' 14 évet, mellyen

alúl büntettet el nem követhetni, míg a '10. minden, tehát vétségi és kihágási beszámítást is kizár.

A' magyar javaslat még a' betegség-okozta elmeháborodottságot, a' vég szükség' állapotját, a' siketnémaságot minden oktatás' hiányában, a' gyermeki kort 12. évig, végre a' hazai hatóságok által nem tiltott, az ellenség ellen, vagy harc szokás szerint a' hon' védelmére irányzott cselekvényeket, veszi ki a' büntető beszámítás alól.

Enyhítő körülmény a' porosz törvény szerint a' fiatal kor 16. évig, ha kellő megkülönböztetési tehetséggel bírna is az elmarasztalandó; ez esetben a' halálbüntetésnek, fegyháznak, polgári becsület' elvesztése vagy felfüggesztésének, rendőri felügyeletnek helye nincs; a' halál és fegyházi büntetés 3 évtől 15-ig terjedhető, illy ifjak' számára rendelt külön fogházakban kiállandó börtönnel cseréltetik fel; a' fenytékek' többi nemeinél a' legalsóbb fokozatnál alább szállhat, a' rendes büntetés' felénél pedig nagyobbát nem rendelhet a' bíró.

Az ausztriai törvény és magyar javaslat az enyhítő körülményeket részletesebben meghatározza, az első azokat részint a' bűnös' személyes tulajdonságaiból részint a' tény' természetéből származtatja; és a' 20 év alatti kort, a' nevelés' elhanyaglását, elme gyöngeséget, előbbi jó viseletet, félelmet, mások iránti engedelmességet, indulatot, alkalmat, szegénységet, önfeladást, társak' felfödözését, káros következmények' elhárítását, vizsgálati fogság' hosszúságát, tény' félbeszakasztását, kár' csekélységét és megtérítését; a' második a' kort 18. évig, a' részegséget, ha szokássá nem vált, és gonosz szándokkal nem kapcsolatos, végre öt évnek multát számítja ide.

Súlyosító körülmények a' porosz codexben nem fordulnak elő, ha csak a' bűnhalmazat és visszaesés körüli elveket ide nem soroljuk.

A' bűnhalmazatnál ha alaki, a' kiszabott legsúlyosabb büntetés, ha anyagi, a' külön büntetések egyenként de azon megszorítással alkalmazandók, hogy az ideigtartó szabadságbüntetés büntetteknél 20, vétségeknél 10 évet túl nem haladhat.

A' visszaesésnek jogérvényessé vált elítélés után van helye; csak némelly törvény-szabta esetekben súlyosbítja a' büntetést, de ez soha a' legmagasb fokozat' felén túl nem emelkedik, és az ideigtartó fogság 20 évet meg nem haladhat.

Az ausztriai codexben és magyar tervezetben a' súlyosító körülmények tüzetesen adatnak elő, az utóbbi tizenöt pontba foglalja, külön még a' halmazat és visszaesésről rendelkezvén, mellyek' elsejét mindenkor, az utóbbit csupán bizonyos esetekben tekinti súlyosbításnak.

A' bírói hatalom a' porosz törvénykezési rend által szabályoztatik; az érintett törvénykönyvben tehát csupán az alapelvek határoztatnak meg.

A' büntetések' fölcserélése csak bizonyos körülményekben szabad, és akkor egy évi elzárás, 8 havi fogsággal, egy évi fogság 8 havi fegyházzal, egy tallér egész háromig egy napi fogsággal tétetik egyenvonalba.

A' büntetések' nehezítését és könnyítését csupán a' kiszabott határon belül engedi meg; meg van tehát határozva a' büntetés' maximuma és minimuma, mint az ausztriai törvényben; ámbár ez utóbbi, főleg az 1850. januar. 17. eljárás szerint, a' bírót bizonyos esetekben felhatalmazza a' törvényes minimum alatti büntetések, sőt azok' enyhébb nemének alkalmazására is.

A' magyar terv' sajátosságai közé tartozik, hogy méltányolva a' beszámítási fokozat' különbségét, és azon szempontból indulván ki, miszerint lehetnek esetek, hol a' törvényes minimum is, az igazságos mértékkel ellenkezik, ezt sehol meg nem határozta, sőt a' bírót arra is felhatalmazta, hogy a' körülményekhez képest a' börtönt fogsággá, a' fogságot birói dorgálássá változtathassa át.

Végre a' büntetések' megszüntetése körül a' porosz törvény a' kegyelmezésről, mint alkotmányos fejedelmi jogról, nem rendelkezik; az elévülést elfogadja, és azon büntetésekre nézve, mellyek halállal fenytettek, 30, a' 20 éven túli szabadságbüntetéssel sujtottakra 20, a' többiekre 10 évet; a' vétségekre, mellyek 3 hónapnál hosszabb fogsággal büntetethők, 5, a' többire 3 évet határozott. Büntettek és vétségek, mellyek csupán magánvád' alapján vétetnek fenyték alá, 3 hó alatt évülnek el. A' jogérvényesen kimondott büntetésekre nézve az elévülésnek helye nincsen.

Az ausztriai törvény szerint a' halálbüntetés el nem évül; az örökös fogságra nézve 20, a' húsz évire 10, a' többiekre 5, vétségekre nézve egy esztendő fejezi be bizonyos feltételek alatt az elévülést.

A' magyar terv szerint a' vizsgálat örökös börtönnel fenytett büntetteknel 20, a' többire nézve 10 esztendővel évül el; a' már kimondott büntetés, ha két évet túlhalad, 15, egyébként 5 év múlta után veszti érvényességét; az örökös börtönnel büntetése elévülés alá nem esik.

Ezek az 1851. évi porosz büntető-törvény' fő elvei, mellyek' összehasonlításából az ausztriai törvénykönyvvel és magyar javaslattal azok' viszonylagos belbecsök fölött vég ítéletet mondani nem nehéz.

Azt kétkedés nélkül állíthatjuk, miszerint hazai törvényjavaslatunk, akár szabatosságát, akár elvei' méltányosságát tekintsük, azal bátran kiállhatja a' versenyt.

Más részről tagadhatlan, hogy ezen törvénykönyv a' porosz tartományjog' rendeleteihez képest, örömmel üdvözlendő haladás.

Hiányait ki fogja mutatni az idő, pótolni az eljárás' czélszerű rendje; mert nem szabad megfélejtkeznünk, miszerint a' törvény-

kezés életet kölcsönöz a' törvény' betűjének, és kellőleg elrendezve, mint Britannia' példája tanúsítja, sikeresen orvosolja az anyagi jog' hiányait, hézagait. Poroszhon pedig czélszerűen szervezett, a' rajnai tartományokban nemzedéken át hiven őrzött és meggyökerezett eljárással bír.

Ez meg fogja ismertetni a' néppel törvénykönyve' hiányait, rést törend további tökélyesítésére, óriási hatalommá emelvén azon meggyőződést, miként a' büntető jog' alapja az igazság, de ennek határain belül a' büntetés' minden nyomatékainak, tehát az elrettentésen kívül a' bűnös' javításának tekintetbe vétele is ész-parancsolta szükség; minthogy a' büntettes nem mindenkor a' társaság' ellensége. hanem gyakran gyarlóságának, szenvedélyeinek sőt némellykor a' viszonyok' hatalmának szánandó áldozatja!

— Ez után

WENZEL GUSZTÁV lt.

a' hazai bányaviszonyok' előadását folytatván *jogi szempontból*, azoknak a' felföldi és nagybányai kerületekben, úgy Erdélyben mi-voltukat tárgyalta 's be is fejezte.

ÓSZVES KIS GYÜLÉS, MÁJ. 17. 1852. 8. órákor.

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból: Bajza, Bugát, Érdy, Gebhardt, Györy, Horváth Cyrill, Kállay, Vörösmarty rr. tt. — Karvasy, Pauler, Repichy, Tóth Lőr., Wenzel lt. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

— Olvastatott Szilasy János r. tagnak az academiához intézett következő levele:

„Tekintetes Társaság! Legkegyelmesebb urunk és királyunk által olly feltét alatt, hogy tüstént Nagyváradra költözsem, kano-nokká neveztetvén, kénytelen vagyok a' Tekintetes Társaságtól olly értelemben bucsút venni, hogy heti üléseiben, melyeken én olly örömmel és szorgalommal szoktam megjelenni, ezután részt nem vehetek. Ez így levén, de különben is egyházi javadalmam, mint biztosan reménylem, minden szükségemet eléggé fedezvén, nem csak ezutánra minden díjról, hanem a' sanyarú körülmények miatt hátramaradt évidíjamból is ezennel lemondok, szentül kötelezvén magamat, hogy mihelyt a' környülállások engedik, mind készen álló mind ezután készítendő értekezésimet felolvasandom, vagy más általi felolvasásukat kérendem. Igen, eltökélett szándékom eme' nemzeti szép Intézetet mind életben mind halál' esetére tölem telhető módon anyagilag szinte mint szellemileg előmozdítani. Legyen isten' áldása általam mindig mélyen tisztelt nagyméltóságú elnökén; áldja meg isten a' többi szeretett és tisztelt tagtársaimat is, kiktől minden különbség nélkül legérzékenyebb szívvel e' rendeim által bucsút veszek, és kik közöl mindegyiknek sohajtva isten-hozzádot mondok.

A' Tekintetes Társaságnak Pesten, aprilis' 23-kán 1852. alázatos szolgája Szilasy János s. k."

Az ülés a' tisztelt rendestagnak új viszonyai közt minél boldogabb és hosszabb életet kívánva, valamint eddigi buzgó és munkás részvételét jegyző-könyvileg méltatni szíves kötelességének tartotta, úgy ígérte, hazafiúi nemes érzése' újabb szép tanúságát, teljes méltánylással és köszönettel vette. Ehhez képest egyszersmind a' vidéki r. tagok' sorába áttetve, erről a' nagy gyűlés, 's illetőleg az igazgató tanács a' maga idejében tudósíttatni rendeltetett.

— A titoknok a' tudományok' cs. kir. academiája' részéről a' következő munkákat nyújtotta be:

1) Archiv für Kunde österr. Geschichtsquellen. Jahrg. 1851. VII. Bd., 1 und 2. Heft. 2) Notizenblatt zum Archiv. 1. Jahrg. 1851. 24 sz. 3) Sitzungsberichte der philosoph.-historischen Classe. Jahrg. 1851. VII. Bd. 3. 4. 5. Heft. 4) Sitzungsberichte der mathematisch-naturwissenschaftlichen Classe. Jahrg. 1851. Bd., 3. 4. 5. Heft. 5) Denkschriften der kaiserl. Academie der Wissenschaften: Mathematisch-naturwissenschaftl. Classe. III. Bd. 1. Lieferung.

— Ugyanaz magánosoktól a' könyvtár' számára a' következő ajándékokat adta be: 1) *Egyed Antal*tól: * Dunaölvári vőfények' készvételése Lakodalmakon. Pest, Müller Emil' könyvnyomdája 1852. Átváltozások P. Ovidius Násotól. Fordította Egyed Antal, a' magyar t. t. tagja. 1. 2. 3-dik füzet. Pester. Müller Emilnél, 1851. 2) *Ihász Gábortól*: * Magyar Nyelvtan az I. és II. osztálybeli gymnasiumi ifjúság' használatára. Egerben 1852. 3) *Kenngott Gusztáv*tól: Übersicht der Resultate mineralogischer Forschungen in den Jahren 1844 bis 1849. Von Dr. Gustav Adolf Kenngott. Über die Achatmandeln in den Melaphyren namentlich über die von Theiss in Tirol. Von Dr. Gustav Adolf Kenngott. Mindkettő Bécsben 1851. 52. Ugyanattól három külön kisebb értekezést. 4) *Kis Ferencz* m. t. t. tagtól: * Einige Blicke in die räumliche Unendlichkeit des Weltalls während der Lichterscheinungen des 13. Novembers 1832. Buda 1849. 5) *Kovács Samutól*: * Egyházi beszédek. Kolosvárat 1852. 6) *Kubinyi Agoston* ttól: Az első magyar festészeti academiát gyámolító társulat' Évkönyve. 1846--51. Pest, 1852.; Jegyzéke az 1852-iki virág- és kerti termény-kiállításra beküldött tárgyaknak, kiadta Kovács Gyula, Pest, 1852. 7) *Kuthy Lajos*tól: * Kuthy Munkái VI. VII. VIII. köt. Pest, 1852. 8) *Szoorényi József* lev. tagtól: * Az ó classica literatura vagy görög és romai remek irodalom' történelmének főbb pontjait, Eger, 1851.

KIS GYŰLÉS, JUN. 7. 1852.

(A' math. és természettud. osztályok' részére).

Mélt. gr. *Andrásh György* h. másod Elnök' elnöksége alatt

Jelen az illető osztályokból: *Gebhardt*, *György rr. tt.*, *Csorba lev. t.* — Egyéb osztályokból: *Bajza*, *Érdy*, *rr. tt.* *Bertha*, *Wenzel lev. tt.* — *Toldy Fer. titoknok.* *Helmecczy Mih. pénztárnok.*

CSORBA JÓZSEF lt.

a' kenyérről kezdvén értekezni, annak történeti előadása után a' külön népek' szokásai szerint, a' kenyérnek honunkban használt gabonanevetek tudományosan tárgyalta, különösen szólván a' buzáról 's annak fajairól, a' rozs, árpa, zab, kukoricza és tatárkáról, ez alkalommal a' kenyérsütés' módjait, helyes fogásait 's a' jó kenyér' kellékeit adta elő.

KIS GYÜLÉS, JUN. 19. 1852.

(A' nyelv- és széptud. osztálya' részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnökte alatt

Jelen az illető osztályokból : Czuczor rt., Hunfalvy, Mátray, Tasner lt.
— Egyéb osztályokból : Kubinyi Ágoston lt. — Bajza, Bugát, Érdy, Gebhardt,
Győry, Jerney, Kállay rr. lt. Bertha, Repický, Wenzel lt. lt. — Toldy Ferencz
titoknok.

MÁTRAY GÁBOR lt.

a' magyar népdalok' kitünőbb sajtáságairól értekezett zenei tekintetben, 's értekezését számos, egy acolyconon előadott példákkal kísérte. Előadása itt következők:

Szokatlan 's inkább műteni mint tudományos tárgyat választván ezen előadásomúl, okom lehetne attól tartani, hogy a' t. academia' nagybecsű figyelmét ez alkalommal kevésbé igényelhetem; hacsak másfelül nem volnék meggyőződve, miszerint a' nemzetünk' életkörébe vágó bármilly csekély körülmény iránt is sokkal nagyobb érdeklél viseltek a' t. társaság, hogysem közönösnek mutatkozhatnék a' nemzeti zene, 's névszerint népdalaink' zenéje iránt, melly több tekintetből megérdemli, hogy kitünőbb sajtáságait közelebbi figyelemre méltassuk. — E' sajtáságok' némelleyit ohajtván jelenleg bármilly röviden érinteni, hogy állítmányimat érthetőbbé tegyem, szükségesnek tartám azoknak érdekesb oldalait gyakorlatilag és így hangszerezen is előadni; — miért azonban előleg is a' t. academia' szíves elnézéseért esedezem, minek megnyerhetését annyival is inkább reményelem, miután a' népdalok' szövegei' egybegyűjtését a' t. academia már fennálltának első éveiben teendői' egyikévé tűzvé ki, annak eszközöltetésével a' Kisfaludy-Társaságot bíz meg, 's ez olly szerencsés lön, hogy Erdélyi János munkás tagtársunk' szorgos szerkesztése mellett 1846—1848-ban három vastag kötetnyi népdalokat bocsáthatott közre; miért a' haza elegendő hálát a' társaságnak nem mondhat.

Népköltészetünk' e' kincseinek becséről szólottak már többen kimerítőleg: tartózkodom tehát a' népdalok' költészeti érdemeinek újabb taglalásától. Említnem kell azonban, hogy zenéjük az, melly a' lelkesítő, elragadó varázsszal hat nem csak a' magyar, hanem az elfogulatlan külföldi hallgatóra is. A' magyar népdallamokból ömlik a' villany, melly kimondhatlan rohammal szökik az idegekre; belőlük csap reánk a' büvessző, mellynek érintésére pezsgővé változik a' lankadt vér, melly a' kenyérmezei táborban még a' komoly hős Kinizsi Pált is tánczra gerjeszté. Szóval, a' magyar népdalok' zenéjében fekszik a' jellemző szellem, melly színpompát 's életet ad a' költemény' szavainak. — Ki az érzelmek' tengere iránt érdeklél viseltek, ismerkedjék meg a' magyar zene' őszvegével, 's bámulni fogja annak keleties színvegyületét, melly mint a' léleknek mind megannyi indulata, özönlik élébe.

Épen a' mult hónapban valék szerencsés Bécsből egy különben német ajkú, de jó zeneismerőtől levél által megtiszteltetni, mellyben következő sorokat is olvastam : „Wie mächtig wirkt die ungarische Nationalmusik, der darin liegende grossartige Charakter der Melancholie und der Frische des Lebens! — Beides unübertrefflich! so, dass Jeder mit Staunen mitfühlen muss. Ich kann mich nicht genug ausdrücken über diesen geistvollen Charakter“ stb.

Az idézett levél' írója nem áll pedig egyedül a' külföldön, ki rokonszenvvel viseltetik magyar zenénk iránt. E' vonzalom már messze terjedett; mert a' nagy német birodalmi, frank, angol, spanyol, 's portugaliakat is érdeklik, kivált mióta a' magyar népdalok részint német 's angol forditmányokban megjelentek, részint dallamaik hangjegyekkel is kinyomattak. Alig múlt egy hónapja, hogy a' portugali király ö felsége Pestről meghozatta magának a' hangjegyes nyomtatványú magyar népdalokat. Ezeknek a' külföldön megkedveltetését leginkább eszközlék a' mintegy évtized óta külföldön utazott nagyobb 's kisebb tekintélyű hazánkfiai, különösen pedig a' Havi 's mások által vezérelt magyar dalnok-társaságok, valamint a' magyar népzeneészek is; névszerint jelen évben Kálozdi' társasága, kik csaknem fél Európát bejárván, mindenütt legnagyobb lelkesedést gerjesztének magyar zenénk 's dalaink iránt.

Nem lehet egyébiránt tagadni, hogy a' külföld' figyelmét nem kis mértékben ébreszték fel a' magyar népdalok 's költemények' német forditmányai, mellyek korábbi időkben ifjabb gróf Teleki Ferencz, gróf Mailáth János, Toldy Ferencz, Gruber Antal, Tretter (Járy) György, Petz Lajos, Haliczky Antal, Paziazi Mihály, Draut L. 's Gaál György, — újabb korban pedig Greguss M. Á., Steinacker Gusztáv, Benkert (Kertbeny), Vilney Antal, Buchheim Adolf és Falke Oszkár, végre Stier G. által készítettvén, nyomtatásban jelentek meg.

De mielőtt magyar dallaminkat a' külföld gyakorlatilag is használná, elkerülhetlen volt a' szükség, azokat magában édes hazánkban a' míveltebb osztályuakkal, különösen pedig a' nőnemmél, megkedveltetni. — Erre pedig kettő szolgált eszközül : a' dallamoknak hangjegyekkel kiadatása 's a' színpad.

Az elsőt folyó századunk' elején Csokonai Vitéz Mihály 's Versegly Ferencz kísérték meg. Amaz részint három egyes dalának hangjegyes kinyomatásával (Bécsben 1803. háránt 2-od rétből, Márton József költségén), mellyek között volt a' „Földiekkel játszó“ is, — részint „Öszves Munkái“ első kiadásában, — emez pedig „Magyar Aglája“ (Budán 1806. 8r.) — és — „A' magyar hárfásnak részint Aglájából vett, részint újonnan szerzett énekei fortepianóra“ (Budán 1807. háránt 2-od rétből, két szakasz) című munkáiban hangjegyekkel kiadott magyar dalaival, mellyek között két ismeretes magyar népdallam is fordul elő, u. m. „Móta megnyílt lány-eszem“ azon melodiára (csak hogy kemény hangnemből), mellyre Horváth

Ádám „De mit töröm fejemet“ kezdetű dalát alkalmazá ¹⁾ — majd ismét „Nincs megyénkben szebb leányka Örzsikénél“ című dal, amaz ismeretes „Hol lakik kend komám asszony? Keresztúrban“ kezdetű dallamra ²⁾. — A' közelebbi két utolsó évtizedben Bartay Endre 1833-ban, későbbben Szerdahelyi, Egressy Bénéjám, Fogarassy és Travnyik, Füredi Mihály 's Bognár Ignác több más névtelenekkel együtt dicséretesen folytatták Csokonai és Verseghy' megkezdett művét.

Legtöbbet tett azonban a' színpad. — Már 1812-ben Balogh István és Görög István, a' pesti magyar színésztársaság' tagjai, *Cserni György és Angyal Bandi* című színműveikben magyar népdalokat is kezdtek használni, mellyeket a' közönség kedvesen fogadott. De fájdalom! a' magyar színművészetnek nem sokára vándorbotot kelle ragadni, 's Pestről távozni, 's így e' kezdet csak kezdet maradhatott. Fővárosunkban a' magyar színművészet csak mostoha gyermek volt mind addig, míg némelly buzgó 's örök hálánkat lekötelezett hazafiak' erélyessége a' hon' szívében állandó saját templomot emelt neki. Ekkor kezdhete csak igazán saját ereje' kifejtéséhez, 's e' kedvező alkalom' megnyíltának mindjárt első évében (1837.) Munkácsy János *Garabonczás Diák*-jával megkezdvén az eredeti magyar népszínművek' sorát, az ezekben iktatott magyar népdalok' a' miveltebb osztálybeliek, kivált a' nőnem' ismeretébe jutottak, magyarok és németek' tetszését egyaránt megnyerték, 's nem sok időre a' budai, pozsonyi, jelenleg pedig bécsi német színpadokon is zengenek.

A' korán elhunyt Egressy Bénéjám, nemzeti színházunk' munkás és szorgalmas tagja, egyike volt azoknak, kik a' népszínművekben népdalaink' használatát leginkább eszközlék. Ő többeknek zenéjét maga szerzé; más régiek alá alkalmasabb szöveget készít; és mivel csakhamar kedvesek lettek a' közönség előtt, a' pesti műárosok kaptak rajtok, 's egymást érték az általok kiadott több rendbeli népdal-füzetek. Egressy' népdalszelleme' dalai nem sokára a' köznép' körébe is hatottak. Hallám ez által énekeltetni a' díj-koszorúzott „Szózat“ dallamát mindjárt megjelente után rövid idő múlva. — „Télen nyáron pusztán az én lakásom“ dalát pedig három jó kedvű 's egymást átkarolt magyar paraszt ember által 1849-ki július' 20-kán délelőti órákban Pesten az úri-utcán minden tartózkodás nélkül hangosan dúdoltatni hallottuk.

Ide járult még egy szerencsés körülmény. Az t. i. hogy nemzeti színházunk' jelesebb dalmokai között többen keletkeztek, kik a' magyar népdalokat nyilvános hangversenyekben épen olly örömet

¹⁾ Lásd : Magyar Aglája 98. 's 218. lapon, — és : A' magyar hárfásnak stb énekei. 1-ső szakasz, 2-ik lapon.

²⁾ Lásd : Magyar Aglája a' 167. 's 229. lapon.

's helyesen éneklék, mint a' közönség tapsviharral fogadá azokat. Ez ösztönül szolgálta Egressy Béninek, hogy a' népdalok' szokott egyszerű rövidségével felhagyva, részint több magyar zeneművet forrasztott össze, hogy azokat hosszabb dalokká alakítsa, és új szöveget készítvén reájok, színpadra hozta, — részint egészen új, hosszabb magyar népzene-szellemű dalokat készíte, mellyek egy Hollósy Kornélia 's La Grange Anna asszonyság által előadatra, leírhatlan lelkesedést gerjesztének, 's a' közönség' részvétét oly nagy mértékben megnyerék, hogy (mi azelőtt hallatlan volt) jelenleg nemcsak a' közép-osztály' szűk szállásain, hanem grófok és herczegek' dísztermeiben is ugyanazoknak családtagjaik által énekeltetnek, vagy pompás hangversenyekben vendégeik és magyar művészeink' ajkairól hangzanak: minek legközelebb is örvendetes bizonyítványát tapasztaltuk, midőn f. é. april' 25-én ő cs. kir. főherczegsége Albrecht fenséges kormányzónk' fényes budai lakán adatott esti hangversenyben Fűredi Mihály, nemzeti színházunk' dalművésze, szerencsés volt ő fensége 's mélyen tisztelt fenséges hitvese előtt nagy számú vendégkoszorú' jelenlétében magyar népdalokat énekelni ¹⁾. — 'S e' tekintelben mondhatni, hogy Egressy Béni új korszakot teremtett a' magyar dalok' világában, 's az elfogulatlan hazafi méltán kesergi kora elhunytát, kivált miután ügylársa, Szerdahelyi József, is boldogabb életre szenderült, ki szintén, mint amaz, a' magyarabb néptörzsök között jártas levén, a' magyar zene' jellemeivel közelebről megismerkedhetett.

Ez érzékeny veszteség után mindazáltal ne essünk kétségbe. Az ügy kedvezőleg van megindítva. Kövessünk el részünkről mindent, mi előmozdítását segítheti. Szerezzünk pártolókat; gyámolítsuk a' vállalkozókat ne csak szép szóval, de tettel is! Hiszen még elegenden vagyunk, kiktől a' sors meg nem tagadá a' tevékenység' áldását, mellynek mozgásba tétele által mégis csak többet hagyhatunk e' részben is utódink' számára, mint a' múlt századiak, kik régibb népdalaink' emlékét, úgy szólván, csak némi töredékes hagyományokban engedék hozzánk a' nép' ajkairól átzeni.

Hogy a' magyar nép szeretett énekelni, több hazai 's külföldi író emlité már. Örökös kár, hogy a' hajdani magyar népdalok' szövegeit legalább, írásba nem foglalák. — Magyar troubadouraink' egyike, Tinódi Sebestyén, a' XVI. század' első felében jött azon jó gondolatra, hogy az általa szerzett történeti daloknak nemcsak szövegeit, hanem dűdjaik' hangjegyeit is kinyomatta Kolosvárott 1554-ben. Nem említem azok' némelyeinek későbbben újabb megjelentöket, meg kell jegyezmem, hogy ítéletem szerint az említett dala-

¹⁾ Hasonló szerencsében részesült ugyanez évi jul. 6-án azon pompás zeneestély' alkalmával, melly ő cs. kir. ap. felsége' tiszteletére szintén ő cs. kir. főherczegségénél adatott. Fűredin kívül ez úttal Lonovics-Hollósy assz. is szerencsés volt ugyanott magyar dalokat előadni.

mok, bármilyl tökélyetlen alakban adattak is ki, az akkoron divatozhatott modort, millyet t. i. hasonnemű szövegek igénylettek, tükrözik vissza. — Ki az egyházi régibb magyar dalok' melódiáit ismeri, — ki honunkban az egyháznapok, úgynevezett búcsúk, és vásárok' alkalmával, kivált kisebb városok és falukban megjelenli szokott, 's részint földön csúszva, részint kétkerekű taligán húzatva, és vagy egy rozsz hegedű' kísérete mellett, vagy a' nélkül éneklő magyar koldusok' dalait figyelemmel hallgatta, sok hasonlatosságot talál Tinódi' dallamaiban, sőt ezeknek egész typuszát véli csengeni. Jele, hogy a' régi magyar egyházi és világi, névszerint a' történeti 's könyört gerjeszteni akaró (vagyis a' test' nyomorait emlegető) dalok jóformán egy húron pendültek. — Bármi ritkán hallani jelen korunkban már az illy pórnyomorékok' dalait, mégis nagy meglepetésemre folyó junius' 6-án a' pesti országúton levő vásáros bódék mellett egy illy földön csuszó magyar koldussal találkozáim, ki hasonló régi modorban énekelvén meg nyomorát, alamizsnáért esedezett.

Ki egyébiránt Tinódi' dalait zenci tekintetben tagolni, 's azokból öszhangzati szabályok' segélyével rendes dallamokat akar kiaknázni, ezt csak úgy lesz képes eszközölni, ha részint a' fennebb említett egyházi 's bucsús dalokban, részint a' magyar népdallamokban, szerzett tapasztalatait, 's így az öszves magyar népnél szokásban levő dalok' zenéjét veszi segélyül; mert Tinódi 's énekei sem a' mai rendszeres úgynevezett kulcsokkal, sem bizonyos hangnemmél és idenynyel (tempo) meghatározva, a' hangjegyeket változtató kereszt vagy b jelekkel ellátva nincsenek. A' hangjegyek' értéke azonban, régi alakjaik mellett is, a' hajdani kótairás' ismerete' segedelmével, annyira meghatározható, hogy e' dallamokat ütenyekre (tactus) osztani és szabályos dallamokká is alakítani jóformán lehet. — Nem levén ez alkalommal czélom Tinódi' dallamai' bővebb taglalásába ereszkedni, legyen szabad azokból egy párt, mellyeket nézetem szerint határoztam meg, gyakorlatilag is a' t. academiának bemutatni, előleg megjegyezvén, miszerint a' Tinódi' Krónikájába foglalt 25 dallam között vannak négy-negyedes, vagy inkább négy-nyolczados, és három-nyolczados, de rendetlen számú ütenyekre terjedő 's részint kemény, részint lágy hangnemben írt dalok. — Illyen négy-nyolczados 's kemény hangnemű mindjárt az első: „Sok csudák voltanak jó magyar országban.“

Ellenben három-nyolczados ütenyű 's lágy hangnemű a' 16-ik számú (a' 244-ik lapon)

„Hadnagyoknak tñúság“ című dal.

Ha tekintjük, hogy magyar egyházi 's világi énekeink között mai napon is divatoznak olyanok, mellyek már századok óta szokásban vannak, bátran mutathatom be a' t. academiának azon dallamot, mellyet én még XVII-ik századnak tartok. — A' folyó század' első éveiben (1800—1804) t. i. részint születésem' helyén, Nagy-

Kátán, részint atyám' későbbi lakhelyén Tápió-Szecsön, hallám minden évben sz. Gergely' napján (martius' 12-én) iskolás gyermekek által énekeltetni e' dalt : „Szent Gergely doktornak,

Híres tanítónknak
Az ő napján“ stb.

E' dalt egyébiránt napon hazánk' más vidékein is szokták az említett gyermekek énekelni. Szövege nyomtatva olvasható egy XVII-dik századi énekes könyvben, melly „Zöngedező mennyei kar“ czímmel Lőcsén 1696-ban 24-ed rétbén jelent meg, valamint Erdélyi János „Népdalok és Mondák“ (Pest 1846. 8r.) I-ső kötete' 312-ik lapján is, de némi csekély változattal. — E' dalt énekelve az ünnepiesen öltözött iskolás gyermekek (kik közül némelyek még az őseiktől fenmaradt magas gömbölyű süvegeket is fejökre tették), szent Gergely' napján a' helységbeli lelkész' lakánál kezdvén, minden ház előtt tisztelkedtek, 's a' háztulajdonostól egy pár krajczárral, vagy pedig liszt, szalonna, tojással megajándékozva tértek vissza, honnan elindultak az iskolamester' házához, hol szintén elénekelvén a' dalt, mellynek utolsó fordáját (stropha) mindenkor sebesebb tempóban 's tánczolva dúdolák el, a' hozott adományokat átadák a' tanítónak, ki a' pénzt elosztván közöttük, az élelmi szereket, mint őt illető accidentiát, feleségének kézbesíté. Ezen inkább világi mint egyházi szellemű dal a' hajdani régiség' minden tyuszát, de már épen nem Tinódi' hangjait, viseli magán. Így névszerint: az alaphangnak (mellyet az egész dal' folyamatában mesterség feltalálni) ötöd-accordjával kezdődik 's végződik is, mielőtt már átmenvén a' negyed-accordba, e' három között forog mind végig, a' nélkül hogy az alaphang' zárpontjában találhatná végét, minthogy ez, mint mondám, a' quintán rekesztetik be. — Nemcsak e' tekintetnél fogva tehát, hanem a' fennebbiek' nyomán is állíthatom, hogy hazánkban e' dal legalább is a' XVII-ik század' közepén már divatozhatott.

A' XVIII-dik századból, hiteles kútfők után, már több népdalt sikerült fölfedezhetnem. Mutatványul legyen egy 1790-ki dal Bihar vármegyéből:

„Bodrog' partján növekedett tulipán.“

Hogy pedig a' dallamok' menete különbségét minél észrevehetőbben tüntessem elő, ím egy a' XIX-ik századból is, a' folyó évben divatozók közül:

„Fakó lovam, gyors paripám“

E' mutatványokból látszik, miszerint közelebbi négyszázadbeli népdallamaink' zenéje abban különbözik egymástól, hogy a' folyó századiak szabályosabbak, 's a' kor' igényeihez, a' szabályosabb, divatozóbbhoz inkább simul.

Mi már népdalaink' jellemző sajátságait zenei tekintetben illeti, ezeket két rendűre kell osztanom, u. m. szellemi és zenetani sajátságokra.

I. *Szellemi sajátásaik* a' legtarkább vegyületben mutatkoznak. Ezek lelkei a' magyar dallamoknak; ezekből ömlenek az indulatok gazdag forrásai. — A' keleti népek' zenéje általán búskomoly jellemet visel és feltűnőleg szabálytalan: de az eddig előttem ismeretes keleti zenék között a' magyarban legtöbb szabatossgát 's ízlést, habár gyakran vegyítve szabálytalan zenei menetekkel is, találtam. — Zenei időmozgásra nézve a' magyar zene lassú, és gyors vagyis fris menetű. A' lassúk azonban sokkal nagyobb számúak, és ezek komolyak, a' nélkül hogy szomorú hangokra kelnének; búsak valódiilag, ha gyászos történetet, a' szív' fájdalmat festik: ellenben gyakran szomorú hangmenetűek akkor is, ha víg tárgyat énekelnek meg. Soha sem víg menetűek azonban, ha komor tárgy körül foroganak. — A' gyors, élénk menetű dalok majd szomorú majd víg hangokban ömlenek, 's egyaránt magukon viselik a' fürgesség' tűzét, valamint az olaszban, melly a' déli tikkasztó hévből a' legvidámabb hűrookra ugrik át. E' psychikai változatossággal a' legillatosabb virág' tarkaságában szövődik a' nemes érzelmek, bú, keserv, hősieség, szerelem, és pajzán vidorság' bájló vegyülete, melly azt kedvessé teszi fiatal 's korosabb, bel- és külföldi ember előtt. Például legyenek a' következő dalok:

1) Komoly de nem bús hangulatú, kemény hangnemű dal:

„Megégett a' szentpéteri állás.“

2) Szomorú tartalmú 's lágy hangnemű:

„Gerliczeként nyögdécszelek.“

3) Szomorú tartalmú, de kemény hangnemű:

„Ne szomorkodj, légy víg.“

4) Víg tartalmú, de lágy hangnemű:

„Hej pajtás beh nevetem a' világ' bolondságát.“

„Vigan élem világom“.“

5) Víg tartalmú 's kemény hangnemű:

„Megy a' kocsi, megy a' szekér.“

II. *Zenetani sajátásai* között említendők az ideny (tempo), üteny (tactus), hangnem (Tonart) és műszerkezetiek.

1) Az *ideny* legnagyobb változatosságban fordul elő, és pedig a' legkomolyabb lassútól kezdve a' legvidámabb gyorsaságig, gyakran, miként az olasz zenében, a' legbámulatosabb 's idegen zenészek előtt csaknem megfoghatlan sebességig. E' sajáttság szépen tükrözi vissza a' nemzetnek komolyságával párosult fürgességét.

Ide sorozandók azon dallamok, mellyek feszes idenyre nem szoríthatók, és mintegy csak szavalva (recitativo) énekeltetnek. Tartalmok többnyire komoly és bús. — Ezek az úgynevezett furullyánóták' körébe tartoznak. Illyenek: „Az ég alatt, a' föld színén“ — „Repülj fecském ablakára.“

2) *Üteny*-re nézve a magyar dalok csaknem általán két-negyed vagy négy-nyolczad hangjegyet tartalmaznak egy-egy ütenyben.

Más nemű ütenyt a' magyar zene keveset ismer; 's ha csúszott is a' nép' ajkára tisztán $\frac{3}{4}$, vagy $\frac{3}{8}$, $\frac{6}{8}$, vagy $\frac{4}{4}$ ütenyű dal, ez nem a' magyar népzene', hanem idegennek kifolyása. — Azért még azon $\frac{3}{4}$ ütenyű egyházi magyar énekek is, mellyek nálunk régóta divatoznak, habár szépek, nem tisztán magyar eredetűek. — Ez okból tartom az idegen zene' befolyásából eredhetőknek ama' különös magyar népdalainkat is, mellyekben kétféle üteny egymást váltva fordul elő, t. i. $\frac{3}{4}$ és $\frac{2}{4}$. Ezt mind eddig zenészeink nem vették észre, 's midőn az illy dalokat hangjegyekre írták, erőnek erejével $\frac{3}{4}$ ütenyű rá-mára vonván, vagy egészen kivetkőzteték rhythmusaikból, vagy összevissza czibálták szegényeket, nem tudván, mi tevők legyenek velők. Pedig illy dalok a' skot nemzetnél is divatosak, 's nálunk a' folyó századiak között gyakrabban fordulnak elő. A' szemesebb vizsgáló és a' dal' rhythmusára ügyelő, akár akarja, akár nem, kénytelen e' dalokban majd $\frac{3}{4}$ majd $\frac{2}{4}$ tactust változtatva írni, ha következtelenségbe esni 's hinárba bonyolódni nem kíván. Illyen dalok a' következők :

- a) Szőke kis lány megy a' kútra, hajaha!
- b) Már minálunk így köszönnek, hajaja!
- c) Ez a' kis lány hamis kis lány.
- d) Elment a' lány az apjával szántani.
- e) Esik eső a' harasztan.
- f) Kisütött a' nap a' cserén.
- g) Széles a' Duna' közepe.

Hogy egyébiránt idegen nemzetektől is kölcsönzött dallamokat a' magyar, — világos példánk van Csokonainál, ki e' dalát „Gyenge rózsa bokor kesereg bűvában“ egy előttem még kis gyermek koromtól fogva ismeretes tót nótára alkalmazá. E' dal hangjegyekkel is kiadatott Csokonai' Poétai Munkáji' (Bécs 1813. 12r.) III-ik kötete' végén az utolsó lap' alján. — E' különösséget azonban csudálnunk nem kell; mert a' XVIII-ik század' utófelében a' magyar írók megkedvelletni ohajtván a' magyar olvasmányt, idegen 's névszerint német költeményeket 's dalokat gyakran fordítottak magyarra. Innen történt, hogy az illy magyarra fordított német dalok már a' múlt század' utolsó tizedeiben énekeltek középső osztályú hazánkfiak által. Illyenek voltak:

- a) O szívem öröme mért habozol? stb.
- b) Kékes szemű szép enyelgöm, jer velem.
- c) Hold milly szépen világíts te.
- d) Kivánsz vig lenni.
- e) Bundás Geczi házasodni régen akart már.
- f) Ez a' pohár bűjdossék.
- g) A' Faludi Ferencz által hihetőleg fordított „A' szép hajnal miként hasad“ melly már a' múlt XVIII. század' végén „Estve jött a' parancsolat“ dűdja szerint énekeltetett — és „Egy kis tarka madár“ dalok.

h) A' Szentjóni Szabó László által fordított „Fakadj piros rózsza“ (Blühe liebes Veilchen).

Ezeknek 's több másoknak ekkor divatozott dallamaik világoosan mutatják, hogy nem magyar, hanem német szelleműek.

A' folyó század' első tizedeiben is, kivált Pesten a' magyar színművészet' föléledése 's kisebb magyar operák' adatása' korszakában több német dal fordított magyarra, melyek közül említhetem a' Verseggy Ferencz által fordított német dalt : „El ne felejts, ha mély keservem széled (Vergiss mein nicht stb)“¹⁾ — és a' tagtársunk Szemere Pál által fordítottakat, melyek „Dalok azoknak, a' kik szeretnek“ czím alatt nyomtatva is kiadattak (Pest 1812. Sr. 4.1.) Voltak pedig ezek : a) Az óra, melyre vágyódtam (Die Stunde, der ich sehnsuchtsvoll stb). b) Eszembe jutsz, és egy gyenge érzés (Dein gedenk' ich stb). c) Még most is hordom lánczaim' (Noch trag' ich meine Fesseln). Ezekon kívül említendőek : „Az ér mellett ült a' gyermek (An der Quelle sass der Knabe)“ — „Utánad folynak könyeim (Dir folgen meine Thränen)“ stb.

A' pesti magyar színésztársaság' nőtagjai között e' korszakban (1808—1813) kedves fiatal énekesnök voltak, kik bűvös hatással folytak be a' fiatal magyar költők és írók' munkásságának ébresztésére. Így történt, hogy néhány év alatt számos népdal jutott magyar fordítmányokban a' közép osztályú szépnem' ajkain divatba.

III. A' magyar népdalok' *hangnemei* (Tonarten), melyeken t. i. minden zeneműnek alapulnia kell, a' furcsaságok' valóságos tömkelege, mellyből az idegen zenész kívánszorogni alig tud. — E' tekintetben olly tarkaság, olly sokoldalúság van bennök, millyet egy miveltebb nemzet' népzenejében sem találunk. A' magyar dalokban annyira uralkodik a' szabályos és szabálytalan hangnemek' legfurcsább változatossága, hogy a' szabályos zenéhez szokott fül gyakran alig képes meghatározni azon alaphangot, mellyet vezérhang gyanánt kell tartania. — Megkísértem e' sajátságok' néhányainak ismertetését.

a) Némelly dal szabályosan mind végig kemény (dur) hangnemben jár, p. o. „Megégett a' szentpéteri állás“ — „Jegenyefa' tetejébe.“

b) Mások ismét egész végig lágy (moll) hangneműek, p. o. „Vigan élem világom“ — „Simonyiban van egy malom.“

c) Némelly dalok egy vidéken kemény, más vidéken lágy hangnemben énekelletnek, p. o. „De mit töröm fejemet“ — „Gyere be rózsám, gyere be!“

d) Másoknak eleje kemény, közepe lágy, utolja ismét kemény hangnemű, vagy megfordítva, p. o. „Az alföldön halász legény vagyok én.“ — „Végig mentem az ormódi temetőn.“

e) Más daloknak első része kemény, másodika lágy hangne-

¹⁾ Lásd : Magyar Aglája. Budán 1806. Sr. a' 190. és 236-ik lapon.

mű, vagy megfordítva, p. o. „Fakó lovam, gyors paripám“ — „Jaj rózsám beh szeretlek“ — „Végig mentem a' temetőn.“

f) Ismét mások egészen kemény hangnemben mozganak, csupán végök felé mennek át a' rokon lágy hangnemre, p. o. „Korcsmárosné! bort ide az itczébe!“

g) Némelyek csaknem egészen lágy hangnemben forganak, 's végök legnagyobb meglepetésünkre kemény alaphanggal záratik be, p. o. „Gerliczeként nyögdecselek.“

h) Másokban az első rész' alaphangja kemény, a' második rész átugrik amannak kemény quintájára, 's ugyanebben végig meg is marad, p. o. „Elmentem én a' kis kertbe.“ — Ez egyike a' legszemetűnőbb sajátságoknak.

i) Más nevezetes furcsaság tűnik fel e' dalban : „Szerettelek, szeretlek is, a' míg élek.“ — Itt a' lágy alaphangnem csak a' második részben tűnik elő; mert első része a' lágy quinttel kezdődik, 's egyszerre leugrik a' kemény quartra, és innen ismét áttér a' lágyhangnemű második részre.

k) Más dal ismét rokon kemény hangnemének quintájával veszi kezdetét, átmegy a' rokon kemény alaphangnemre 's a' lágy alaphanggal végződik p. o. „A' szeretőm iródiák.“

l) Van egy különös keleties sajátsága magyar dalainknak, mellyel a' külföldiek 's a' szabályos zenéhez szokott idegen zenészek semmiképen nem tudnak megbarátkozni. Az t. i., hogy némely dalaink, ha még olly szabatosak is, nem végződnek az uralkodó alaphangon, hanem ennek lágy vagy kemény quart vagy quintáján. Így nem levén a' zenének rendszeres bérekesztő nyugpontja, a' fület erre mintegy várakoztatni látszik, holott az soha be nem következik, ha csak a' zenekísérő rajta nem segít valamely módon. Illyenek : „A' mezei kis pacsirta“ — „Sebes az én újjam.“

m) Vannak azonban még furcsábbak. Ollyanok t. i. mellyeknek sem elején, sem folyamatán keresztül, sem végén az alaphang nem uralkodik, hanem egészen más hangnemekben látszanak barangolni, 's lappangó alaphangukat csak sejtítettni engedik. E' sajátság gyakran alig engedi meghatározni azon hangnemet, mellyben a' dalt leírni kell. Azért némely zeneíró, ki e' vegyes sajátságoknak mintegy zenei vegytanilag feloldozásukhoz nem ért, illyes dalok' leírásánál valóságos hajótörést szenved. Legyen például e' dal : „Most jöttem Erdélyből.“ Ennek első része a' lenni kellő alaphang' kemény quartájában jár, holott a' második rész a' kemény quintára megy át. — Illyenek még : „Hejh pajtás beh nevetem“ — és „Miről apám olly búsan szólt“ mellyek általán véve lágy vagyis szomorú hangnemen alapszanak, de kemény quinttel kezdődnek sőt végződnek is.

n) Más dalok végre az első részben kemény hangneműek, a' másodikban átmennek amannak lágy quintájára, 's a' kemény quintában végződnek, p. o. „Irigylik a' bajuszomat.“

IV. A' magyar népdalok' műszerkezetében fekszik a' rhythmus, melly szintén különféle alakban fordul elő, 's a' zenésznek minden tehetségét igénybe veszi. — A' zenében szintúgy, mint a' köz beszédben, megvan a' periodus 's ennek alkatrészei, a' comma, semicolon, colon 's incimukok. Ezek legkönnyebben megismerhetők a' rövid dalokban. Ki azokat taglalni nem tudja, a' magyar népdalok' rhythmusát sem fogja érteni. — E' rhythmus a' dal-részek' ütenyei' (tactusai) felosztásából legkönnyebben kivehető. — Népdallamaink e' részben is legnagyobb tarkasággal ellátvák. Így:

A) Vannak dalok, mellyeknél meghatározott colon, vagyis az úgynevezett első 's második rész közölti határ, a' középpont, nehezen, vagy épen nem található; hanem a' dal olly egészet képez, mellynek szabálytalan számú ütenyekre terjedő részeiben nincs megnyugvás, míg csak végét nem éri, p. o.

„Bort iszom én, nem vizet.“

„Hej pajtás beh nevetem“

B) Vannak ellenben három részűek is, p. o. „Árva szivem nyögésit“ — „Földiekkal játszó égi tünemény“ (minden rész nyolcz tactussal) — „Bundás Geczi házasodni régen akart már“ (a' két első rész négy-négy tactussal, az utolsó rész nyolczczal).

C) Más dalok szabályos, minden részökben meghatározott 's egyenlő számú ütenyekkel bírnak. Így például:

a) Minden részében 4-4 ütennyel bír:

„Fakó lovam, gyors paripám.“

„Nyisd ki rózsám az ajtót.“

„Azért, hogy kend kicsit ragyás.“

„A' pünkösdi rózsa.“

b) Minden részében 5-5 tactussal:

„Káka tövén költ a' rucza.“

„Estve jött a' parancsolat.“

„Szép a' betyár paripája.“

c) Minden részében 6-6 ütennyel:

„Cserebogár, sárga cserebogár.“

„Az alföldön halász legény vagyok én.“

„A' virágnak megtiltani nem lehet.“

„Azt a' kerek pusztát járom én.“

d) Minden részében 8-8 tactussal:

„Ég a' kunyhó, ropog a' nád.“

„A' szép magyar legény beteg.“

„A' kis Vénus vakon szült.“ stb.

D) Vannak azonban szabálytalan részűek is a' legnagyobb változatosságban, t. i. mellyeknek első részökben vagy kevesebb vagy több tactus van, mint a' másodikban. Így p. o.

	Első rész.	Második rész.
	Ütenynyel:	Ütenynyel:
En vagyok a' petri gülyás. }	2.	4.
Nincs magasabb az egeknél. }	2.	6.
Ne szomorkodj, légy víg. }	2.	6.
Bús az idő, bús vagyok én magam is. }	3.	5.
Végig mentem az ormódi temetőn. }	3.	6.
Be van az én szűröm' újja kötve. }	3.	6.
Megégett a' szentpéteri állás. }	3.	7.
Nini, hát ez a' szerelem. }	3.	10.
Dínom, dánom, sógor. }	3.	10.
Jaj rózsám beh szeretlek. }	4.	6.
Csösz leszek én a' nyáron. }	4.	6.
Egy kis tarka madár víg kedvében. }	4.	7.
Fáj, fáj, fáj a' szívem, fáj. }	4.	7.
Mikor én nőtelen voltam. }	4.	8.
Hol lakik kend, komám asszony? }	4.	8.
A' Tisza, a' Duna zavarodik. }	4.	8.
Drága kincsem galambocskám }	5.	6.
Csak azért szeretem a' magyar menyecskét. }	5.	6.
Háromféle szeretöm volt. }	5.	7.
Három fehér kendőt veszek. }	5.	7.
Végig mentem a' temetőn. }	5.	8.
Sem eső nem esik. }	5.	9.
Természeti édes ösztön. }	5.	9.
Kerek az én kis kalpagom. }	6.	5.
Nincsen nekem pej paripám. }	6.	5.
Jegenyefa' tetejébe. }	6.	7.
De mit töröm fejemet. }	6.	8.
Mi füstölög ott a' síkon, távolban? }	6.	9.
Ant mondják, nem adnak engem galambomnak. }	8.	6.
Estve jár a' hajdú a' faluban. }	8.	6.
Hol jártál violám ilyen korán? }	8.	7.
Magasan röpül a' daru, szépen szól. }	8.	9.
Nincsen kedvem, mert a' fecske elvitte. }	8.	9.
Hortobágyi pusztán fúj a' szél. }	8.	12.
A' fényes nap már ezután stb. }	10.	11.

E) Vannak dalaink, mellyeknek rendszeres két vagy három részökhöz még egy függelék (coda) is adatik. Illyenek:

„Jó bor ez, gazda.“

„Ott a' réten egy almafa zöldellet.“

„Hogy sokáig éljete.“

„Nem kell nekem a' te vized.“

F) Említnem kell még a' magyar népdalokban divatos prosodia' abbeli sajátságát, mellynél fogva a' leghosszabb hangzó betű is

igen gyakran, kissé tompítva ugyan, de röviden énekeltetik, a nélkül hogy a magyar hallgató különben e tekintetben igen kényes fülét sérteni látszanék; ellenben a rövid hangzó sokszor hosszú hangjegyre vétetik, melly szabadságot már Tinódi' dalaiban is tapasztalám. Így e dalban: „Fákó lovám, gyors paripám.“ — Pedig mégis milly nehezünkre esik, ha valamely nem-népdalban a rövid hangzó hosszan, a hosszú pedig röviden énekeltetik; de népdalaink zene-rhythmusa miatt e hibáért nem szoktunk nehezeltetni. — Mind e mellett igen ajánlatos volna, ha a népdalszövegek' újabb szerzői szoros lelkiösméretességgel ügyelnének arra, hogy strophákra írt népdalainkban, vagy zenére alkalmazandó bármilly költeményben a metrumot legpontosabban tartanák meg, 's a positio által is hosszúvá válандó hangzókat csak legnagyobb szükségben használnák, nem annyira az éneklés' érdekében, mint azért, mert a szótagmérték' szabálytalansága 's az úgynevezett költészeti szabadságoknál fogva engedett prosodiai tétovázások (millyekre jelen időben az újabb költők a legszélesebb értelemben vett szabadsággal vetemednek) a lelkiösméretes zeneszerzőt gyakran legnagyobb zavarba ejtik.

G) Végre nem tartom mellőzendőnek azon körülményt is, miszerint népdalaink' tömegében igen sokat találunk, mellyek ugyanazon dallamra énekeltetnek, habár a vidékek szerint, hol divatoznak, némi csekély különbséggel is. — Milly kívánatos volna ismerni mind ezeket annak meghatározása végett: hány valódilig Eredeti 's önálló népdallam találattik a sok ezer magyar népdal' tömkelegében.

Valóban igen érdekes volna, ha a magyar ajkú népség között divatozó népdallamokat egy a magyar népzeneben alaposan jártas műértő által egybe gyűjtve 's hangjegyekkel ellátott nyomtatványban ki is adva, bírhatná a nemzet. Ámde ez csak igen költséges és hosszasan tartó utazás, a nyomtatásra szentelendő tömérdek pénz-erő, 's csaknem egész életkort igénylő fáradozás által lehetne eszközölhető. — Ámbár pedig e hazafias ohajtást csak a pium desideriumok' sorába vagyunk kénytelenek helyezni, még sem következik, hogy e részben épen semmit se tegyünk. Kezdjük meg a munkát, 's tegyünk valamit részenként mind addig, míg erőnk 's tehetségünk engedi. Talán a nemzet nem veszi közönyösen az ügyet, 's fáradozásunkat nem hagyja gyámol nélkül. Kisértsük meg népdallamaink' egyetemes gyűjteményének egyes füzetenkénti kiadását. Ha az utókor hasonló kegyelettel fog viseltetni ez ügy iránt (miről kétkedni a nemzet' becsülete 's anyai nyelvének forró szeretete nem is enged), bizonyosan fognak későbbben ismét találatni buzgó hazafiak, kik elhalt 's megmerevült újjaink közül kiragadják a munkás tollat, 's folytatni fogják félben hagyott műveinket. Nemzetünk' hatalmas istenébe helyezett abbeli bizalmam, hogy hazánk 's nemzetünk' élete még sok évszázad' során fog díszleni, lelkesíté azért keblemben is a fennebbi reményt, — lángra lobbantá a rég hamvadt szikrát, és

bátorságot gerjeszte bennem népdallamink' gyűjteménye' részenkénti kiadásának megkezdésére. 'S bár egy részről a' reám várakozó különféle nemű teher' meggondolása, és a' pártolási bizonytalanság' réme gyakran visszarezzentőleg aggasztja keblemet : más részről a' hazafiság' mentője biztatólag látszik kitartást 's reményt sugallani vállalatom' folytatása' érdekében. Mellyet midőn, mai tárgyamtól kitérőleg, a' t. Academia' szíves figyelmébe 's hazafias rokonszenvébe ez alkalommal ajánlani bátorkodom, egyszersmind kérem, hogy azon kevés észrevetelimet, mellyeket ez úttal népdallamink' némelly saját-ságairól előadni szerencsém volt, a' magyar népzene' ismertetésének csak némi adalékaul tekinteni, 's jó neven venni kegyeskedjék.

Ezen érdekes előadás alkalmul szolgált az osztálynak a' tisztelt tagot felszólítani, hogy a' XVI. századbeli magyar költő' eposi dallamait zenetani észrevételeivel kísérve kidolgozná; mire a' tisztelt tag szíves is volt vállalkozni.

— Ez után

CZUCZOR GERGELY Rt.

az *elme* és *ész* szókat a' magyar nyelvből értelmezte a' következőkben :

Miután az *elme* szót Kállay és Hunfalvy tagtársaink idegen nyelvekkel tett összehasonlítások' nyomán fejtegették : nem lesz talán érdektelen azt egy másik oldalról is megvizsgálni, t. i. mit értett eredetileg a' magyar az *elme* alatt? Továbbá, mi ezen szónak gyöke, 's mily rokon hangu, és értelmű szókkal hozható kapcsolatba?

Hogy a' tiszt. Academia' egyik ülése az eddig bolygó értelmű *elme* és *ész* között szabatos különböztetést tett, melly szerint *elme* am. az ember' lelki tehetségeinek öszvesége, latinul *mens*; *ész* pedig am. *Vernunft*, *ratio* : ez a' tudományos nyelvre nézve minden esetre nyereség. De épen azon körülmény, hogy e' szók a' köz nyelvben körülbelül egy értelműek, arra ösztönzi a' nyelvbúvárt, hogy eredeti jelentéseiket fürkészze, vagyis magából a' nyelv' járásából kikutassa, mit érthetett a' magyar az *elme* és *ész* alatt?

Ha azon jellemző, sajátos mondatokat összevetjük, mellyeket nyelvünk e' két szóhoz ragasztani szokott, az tűnik ki, hogy a' magyar' fölfogása szerint az *elme* és *ész* valami mozgékony, ide-oda járó-kelő, majd rendes, majd csavargó úton haladó, 's néha egészen eltévelyedő lény. Ugyanis ha a' magyar némely tárgyakról mintegy könnyeden, ide-oda szállongva gondolkodik : akkor *elméjét futtatja*, és az illy gondolkodás' neme *elmefutás*, *elmefuttatás*. A' magyar szerint az *elme* néha *tétováz*, néha *csavarog*, néha *hottlik*, 's ha sokat futtatják, *elfárad*; innen az *elmetétovázás*, *elme-csavargás*, *elmebotlás*, *elmefárasztás* jellemző kifejezések. Mennyiben az *elme* a' belérzéki tehetségeket is magába foglalja, a' szerint vagy *csendes*, *nyugott*, vagy *megindul*, *felindul*, *megháborodik*, *felháborodik*.

Észre vonatkozólag nevezetesek az illy mondatok : nincs ott-honn, nincs helyén az *esze*. Megy, elment az *esze*. Jár, lótfut az *esze*. Csavarog, bujdosik az *esze*. Megállt az *esze*. Föltekerte az *eszét*. Térdébe szállt az *esze*. Alászállt az *esze*, mint az ökör farka. Más *esze* jött. Megtért, megjött az *esze*. Néha úgy rajzollatik az ész, mint bennünket hordozó paripa, vagy kocsi. Innen : *eszeden* jársz; magad *eszén* jársz, ne a' másén; *eszén* van, azaz nem esett le róla; *eszére* tért, mintegy ismét ráült.

Ha az észnek rendes, szabályszerű működése, azaz járása megzavarodik : akkor a' magyar' fölfogása szerint : *bomlik*, *megbomlik* az *esze*' kereke, *bolyog*, *tébolyog*, *megtébolyodik*, *bolyókás*, *hóbolygó* azaz a' hold' változatai szerint bolygóvá lesz. A' *bolyog* igével egy gyökü a' *bolond*, 's a' kevésbé vastagabb hangzón *balyókás*, *balga*, *balgatag*, *balfasz*. Ide tartoznak az *örjöng*, *örült*, *döre*, mellyek' gyöke a' forgó mozgást jelentő *ör* vagy *ör*, minthogy az *örült* *bolondok*' egyik sajátága a' keringés, mint a' közmondás tartja : *Kész bolond, csakhogy nem kering. Forog, mint a' kinek az esze elment.*

Mind az elmének, mind az észnek e' közös jelzői : *lassú*, *késedelmes*, *fris*, *fürge*, *gyors*, *sebes*, szinte mozgó tulajdonságra vonatkoznak.

Ezekből az tűnik ki, hogy a' nyelvalkotó ősz magyar' fölfogása szerint az *elme* és az *ész* olly valami lény, mellynek fő tulajdonsága a' mozgás; mi a' dolog' természetével csakugyan legegyezőbb. Mi egyébről is vehetjük inkább észre ezen szellemi tehetséget, mint szüntelen izgékonyságáról, melly még álomban is működik? Egyébről, ha más nyelveket is szorosabb vizsgálat alá veszünk, hasonló felfogásra és kifejezésekre találunk. Illyenek a' latin : *cita*, *tarda*, *celer*, *vaga mens*; *dissipare*, *colligere mentem*; *aliquid revocare ad mentem*; *redire ad saniora* stb.

De lássuk már e' szókat elemeikben is.

Elme, alakjára ollyan, mint : *eszme*, *isme*, *hajma*, *fityma*, *tutyma*, *szuszma*, *duzma*, *kuszma* stb. Hogy a' *me*, valamint a' megfelelő vastag hang *ma* ezen és hasonló több szóokban képzőrag, az a' nyelvhasonlatból világos, és így törzsül vagy gyökül hátramarad az *el*. Mellözvén most e' szócskának egyéb jelentéseit, csak azon egyet emlitem, melly szerint *el*, megnyújtva *él*, eredeti közvetlen értelemben am. megy, mozog, 's rokon vele az élénkebb menést, mozgást jelentő *il*, mellyből *illan*, *villan*, *illeg*, *billeg* stb származnak. Ez az *el* szónak öszvényes (concret) értelme, melly a' dolog' természeténél fogva mint afféle érzéki dolog előbbi az *él* (vivit) elvont eszménél; mert hogy valami megy mozog, azt szemeinkkel láthatjuk, de hogy valami él, azt csak közvetőleg, például abból ismerjük meg, ha mozog : a' hol t. i. a' mozgás végkép megszűnt, ott nincs élet. Hogy pedig a' rövid *el* és hosszú *él* ezen értelemben

véve egyek, kitűnik az *eleven*, *eledel*, *eleség* származékokból. Ezek szerint *elme* am. mozgó, menő (t. i.) valami.

Hogy az *el* gyök' egyik jelentése *megy*, kitetszik az *eszelés* szóból is, mert kit mondunk eszelősnek? Kinek az esze megy, tehát elemezve: *esz-el-ő-s*, eszmenős, eszemenős, eszement.

Továbbá, minthogy számos adatok nyilván bizonyítják, hogy a' hangzóval kezdődő gyökök elé mássalhangzókat szeret tenni a' magyar, nem alaptalanul állíthatjuk, hogy az *el* mint menést, mozgást jelentő rejlik e' szókban is: *hel hel!* mellyel a' ludakat menésre nógatják.

Kel, ige, am. megy, mozog, p. *kelj innen*, *átkelni*, *túlkelni*, *kikelni*, *fölkelni*, *cselleg belleg* am. jár-kel, csavarog, elötét nélkül *elleg*, mellyben az *el* kettőzötve levén am. *eleleg*. Rokon vele a' csangós és ugyanannyit jelentő *czelleg*, *czelleng*.

Feled, v. *felejt*, am. *eled*, v. *elet*, v. *elejt*; mert mit tesz valamit feledni? az észből elszalasztani, elmenni hagyni. Ugyanezen eszmerokonság van a' szerb nyelvben, hol *boraviti* am. valahol járni kelni, tartózkodni, és *zaboraviti* am. elfeledni.

Hogy az *ész*-ről a' hellénnek is ollyféle fogalma volt, mint a' magyarnak, kitűnik a' *νοος* és *φρον* szók' elemzéséből. Az elsőre nézve így vélekedik a' görög szótáríró Schrevelius: *νοος* a' *νεω*, *εο*, quia in perpetuo motu est, et omnium rerum velocissimum; a' másodikra: *φρον* quasi a *φερω*, ut sit quasi *φερων*, quod animus corpus agit, et fert quo velit. Ide vág Thalesnek ezen mondata is: „*ταχιστον νος; δια παντος γαρ τρεχει*. — A' latin *mens*, *meditor*, is legokszerűbben azon szókhoz sorozhatók, mellyek közvetlenül a' *meo*, közvetőleg az *eo* igétől származnak, úgy hogy *mens* nem egyéb, mint az öszszehúzott igenév: *means*. A' németnek nincs reá egyszerű eredeti szava, mert a' *Vernunft* és *Verstand* öszszetettek, 's a' *vernahmen*, és *verstehen* szók' származékai, a' szláv *razum*, *rozum* pedig a' latin *ratio* után képződtek a' francia *raison*-val együtt.

Ész, eredetileg rövid *esz*, innen: *eszem*, *eszéd*, *esze*, *eszés*, *eszű*, *eszelés*, *eszme*, *eszmél*, *eszmélet*, *eszmélkedik*, *esztelen*, *eszereveszett*, *eszement*, mind rövidek. Ezen szó egyszerű gyök, 's minthogy a' magyar' fölfogása szerint épenúgy mint az *elme* jelent mozgó valamit, ennél fogva rokonságban van azon szókkkal, mellyekben az *esz*, *ecz*, *isz*, *icz*, *es*, *is*, *ez*, *iz*, *esz*, *isz*, *ed*, *id*, *et* it rokonhangu gyökök szinte mozgást jelentenek; különösen az *esz* v előfuvással menést jelent a' *vesz* igében, mellynek megfelelő a' latin *pereo*, *peris*, *perit*; t. i. a' latin *is* a' *veszés*' eszméjét a' menéssel, távozással, eltünéssel azonosította; f előfuvással *fesz*, mellyből *feszít* am. tendit, *eszűl* am. tenditur, *panditur*, *feszéleg* am. nyugtalanul mozog; a' latinban is a' *tendo* szinte menést jelent p. quo *tendis*? hová mégysz, hová szándékozol? ide tartoznak: *vez*, mellyből *vezet*, olyan míveltető, mint *hoz*-ból, *hoz-at*,

húz-ból *hú-zat*; vezetni t. i. am. valakit maga után járítani, vagyis véghez vinni, hogy menjen; *pez*, melyből *pezder*, *perderkedik* am. szembe kel, szembe száll, hánykolódik; *ecz*, mely megvan a' *eczekendik*, *keczél*, *beczél*, *keczebeczél*, *keczke*, *keczmereg*, mind élénk mozgást jelentő szókban; *icz*, melyből *iczke-ficzke*, *ficza*, *ficzamodik*, *iczeg-biczeg* erednek; *isz*, az *iszamik*, *iszamodik*, *iszánkodik* stb származékokban; *iz*, melyből *izeg*, *izgat*, *bizgat*, mozgást jelentők származnak stb.

Az *esz* gyökből épen úgy képződött az *eszme*, mint *el*-ből az *elme*. Ennél fogva szorosán véve a' párhuzam így áll köztök: *esz* és *el*, gyökök; *eszme* és *elme*, *eszmél* 's *elmél*, *eszmélés* 's *elmélés*, *eszmélet* 's *elmélet*, *eszmélkedik* 's *elmélkedik*, *eszmélkedés* 's *elmélkedés*, *eszmélkedet* 's *elmélkedet* származékok. Az *esz*-nek tehát szabatosan az *el* felel meg; de mivelhogy ezen szócskának más jelentései is vannak, nem is olly hangzatos, innen helyette az önállóbb, de többet jelentő *elme* kapott fel. Így járt nyelvünk több rövid szóval, péld. a' régi *idv*, *nedv*, *es* (juramentum) helyett közönségesen a' bővebb értelmű *idvesség*, *nedvesség*, *esku* v. *esküvés* divatoznak.

Azon rendszer' nyomán indulva, melyet mi a' szóelemzésben követünk, itt is megjegyezzük, hogy az *esz* és *el* gyökökben a' *genus proximum* az *e* hangzóban fekszik, az *sz* pedig és *l* módosítást adnak a' mozgást jelentő alapértelemnek, mi az *eszmél*, *eszmélkedik*, és *elmél*, *elmélkedik*' jelentéseiből kiváltképen kitünik, mert péld. *főleszmélni*, *megeszelmélkedni* am. öntudatlan állapotból magához térni, észre jönni, magát a' külső tárgyaktól megkülönböztetni, mi a' szoros értelemben vett észnek működése által történik; *elmélkedni* pedig am. szellemi tehetségeit általán véve járítani, futtatni.

Az *eszme* és *elme* szókhoz alakilag legrokonabb az *isme*, melyből épen olly származékok folynak, mint amazokból, azon különbséggel, hogy származékaiban lengő *l* helyett rengő *r* hangot vesz fel; *ismér*, *ismérés*, *isméret*, *ismérkedés*, *ismérkedik*, hangváltozattal: *esmér*, *ösmér* stb.

Hangra és alapeszmére rokonok az *emlékezik*, *emlékezés*, *emlékezet*. Hogy az emlékező-tehetség az elmei tehetségek' egyike, abban nincs kétség, csak az a' kérdés, vajjon az *emle* törzsök egészen más-e, mint az *elme*? vagy pedig annak betűátvetés általi módosítása? Véleményünk szerint az *emle* nem eredeti törzsök, legalább azon magyar szókkal, melyek *em* gyökből származnak, szoros eszmei rokonságot nem látunk benne, különösen hogy az *emik*, *emő*, *emős*, *emlő*, *emse*, *emészt*, *eméng*, *ember*, *emel* szókkal, és származékaikkal pusztá hangon kívül semmi köze, azt kiki világosan látja, legvalószínűbb, hogy az *emle* nem egyéb, mint az átvetett *elme*.

Illy átvetés van a' *semlyék*, és *selymék* szókban. Az *elme*' származékai: *elmelet*, azaz valakit vagy valamit gyakran nyelvén v. elméjében forgat (e' származékban a' törzsök' véghangzója kima-rad, mint a' *tiszta*, *sima* szókban az *a*, midőn *tisztogat*, *simogat* alakul belőlök). *Emlékezik*, am. valami eszébe jön, eszébe jut, a' mi t. i. már elmúlt; *emlékezet* péld. valakit valamire, am. eszébe juttat; *említ*, valamire mások' elméjét figyelmezteti. Mind ezen származékokban alapeszme az elmének azon működése, mely által mintegy maga magát az időben távollévő tárgyról visszahozza, 's ekkor *ról*, *ről* ragu viszonynévvel jár, péld. *emlékezünk régiekről*, vagy mintegy magát a' multakra visszaviszi, p. *emlékezünk az elmúlt időkre*. E' szerint az *elmelet*, *emlékezik*, *emlékezet*, *emlékeztet*, *említ* annyit tenne, mint *elmeget*, *elmékezik*, *elmékezet*, *elmékeztet*, *említ*. Illy viszony látszik létezni a' latin *memini*, *memor*, *memoria*, *miniscor*, és a' *mens* között, *reminisci* = revocare in mentem, valamint *recordari* = revocare in cor.

Az *elme*, *elmés*, *elmesség* szókkal credetle és jelentésre nézve öszvefügg az *ildom*, *ildomos*, *ildomosság*. Az *ildomos* előfordul a' Münchener Codexben. Krisztus azt tanácsolja tanítványainak, hogy legyenek *ildomosak* (*prudentes*), mint a' kigyók. A' hamisságnak legnagyobból pedig mondja, hogy *ildomosan* tölt volna, mert e' világnak fiai *ildomosbak* fényességnek fiainál. A' latin szövegben mindenütt *prudens*, v. *prudenter* áll, mellynek e' helyeken a' német *klug* felel meg. Az idézett helyek' szövegéből kitünik, hogy az *ildomosság* alatt olly elmei tulajdonság értetik, mely szerint valaki a' körülményekhez, és pedig mint kigyó ravaszúl tudja magát alkalmazni. Az *ildom* tehát az ideoda forgolódó, különféle mozdulatokban ügyes észnek állapota, 's gyöke az élénk mozgást jelentő *il*, mellyből *illan*, *illant*, *villám*, *pillant*, 's némelly más rokoneszméjü szók erednek. Az *ildomos* helyett újabb korban az *eszes*, *okos* szókat használták, de mindig az *ovakodás* vagy *surfangosság*' mellékeszméjével.

— Utána ismét

MÁTRAY GÁBOR II.

Ozorai Imrének Krisztus és Antikrisztusról szóló munkája' eredeti (1535-iki) kiadásának az országos Széchenyi-könyvtárban levő, eddig ismeretes harmadik, példányát mutatta be 's ismertette meg ekkép:

Ozorai Imre, a' XVI-dik század' első felében békési ágostai vallású lelkész által szerkesztett 's Krakkóban 1535-ben nyomtatott, mai napig „De Christo et eius ecclesia“ czím alatt ismert vallásos vitatani munkáját gróf Kemény József 1839-ben nem csak becses jegyzeteivel kísérve mutatá be az academiának, hanem azt buzgó közbenjárása által az academia' könyvtárának meg is szerzé. Ezekről bővebb tudósítás adatik a' magyar tudós társaság' Évkönyvei V-ik kötetének 6—12-dik lapjain, hol egyszersmind mondatik, hogy

Osorainak e' könyve a' magyar ösnyomatványok' másodika, és első kiadásából akkoraig (1839.) csak ezen academiái és egy Jankowich Miklós' birtokában létezett példányok ismertettek; az utóbbi pedig néhai debreczeni tanár Sinai Miklósé volt.

E' tudósítás' kiegészítéseül figyelmeztetem a' t. Academiát, hogy e' Sinai-féle példány jelenleg Pesten régi könyvekkel kereskedő Horowitz héber vallású hazánkfiának birtokában van, ki azt néhai Jankowich Miklós, köz tiszteletben állott tagtársunk' örökösaitól egy egész könyvgyűjteménnyel együtt folyó esztendő' elején megvásárolván, most 20 aranyon bocsátja áruba. E' könyvecske' bekötési előtáblája' belsején Sinai saját kezével írván be nevét, megjegyze, hogy az már „1760-ik esztendő'től fogva“ birtokában volt. A' nyomtatványt megelőző 's követő lapokon Sinai, Jankowich és Toldy urak' tollaiból folyt több rendbeli érdekes sorok e' példány' kora 's ritkaságáról értesítvén, azt is említik, miszerint Osorainak e' munkája ritkább a' Komjáti Benedek által 1533-ban kiadatott sz. Pál' Leveleinél, és Pesti Gábor' 1536-ban megjelent újtestamentománál.

Ezeket előre bocsátván, örömmel jelentem a' t. Academiának, hogy e' magyar könyvészeti nagy ritkaság' harmadik példányát magyar nemzeti muzeumunk' országos Széchényi könyvtárában fölfedezni szerencsés valék, mellyet ez alkalommal sietek bemutatni. Valamint egyébiránt az academiái példány' egykori birtokosa' nevére 's azelőtti őriztetése' helyéről a' fennemlített Évkönyv minket nem tudósít: úgy e' muzeumi példánynak a' muzeumba mikor és honnan került felől sem értesíthetem legalább még most a' t. Academiát, minthogy mind eddig az intézet' hivatalos iratai között nyomába nem juthattam. Mivel azonban a' könyv' első lapjára a' Széchényi-bélyeg van nyomva, jele, hogy újabb kori Széchényi-szerzemények között jutott a' muzeumba, 's így azt méltán Széchényi-példánynak nevezhetjük, melly az eddig ismert kettőnél jobban van megőrizve aunyiból, hogy lapjai általán épek és hibátlanak. Czímlapja ennek sincs, mint amazoknak; de megvan az első ívből a' 3., 4., 's 5-ik levél, mellyek amazokban sem írva sem nyomtatva nincsenek több más levelekkel együtt; ámbár ez utóbbiak a' két első példányban nagy részint írottakkal pótolvák.

A' Sinai-példány legtükéletlenebb e' három között. Terjed a' **Dd** ív' első, de csak írott 's ez sem teljes, előlapjáig. Az academiáié sem írva, sem nyomtatva nem foglalja magába a' **Cc** ív' utolsó vagyis 8-dik levelét: ellenben ez a' három példány között azon előnnyel díszlik, hogy nem csak eredeti kötése van meg, hanem a' könyvet tökéletesen berekesztő **Ff** ívnek négy, vagyis a' munka' vég lapja is, sőt az ezt követő tiszta levél' hátulsó oldalán jól fenntartva látható a' Frangepán Kata, Perényi Gábor' özvegyének címerét mutató xylographon is, majd egészen hasonló ahhoz, mellyet sz. Pál' Leveli' címlapja' túloldalán szemlélhetni; holott a' muzeumi

példány már a **Dd** ivnek tökéletes egészével végződik, mi a' Sinai-példányban már nincsen meg.

Midőn tudósításomat ez érdekes fölfedezésről továbbra halasztani nem ohajtom, lehetlen hallgatással mellőznöm ama' kívánatomat : vajha tehetősebb hazánkíai a' Sinai-példányt külföldre vitetni ne engedjék, 's mentenék meg kedves honunk' részére e' nagy becstől kincset!

KIS GYŰLÉS, JUN. 21. 1852.

(A' phllosophiai és társadalmi tud. osztályal' számára).

Nmélt. gróf Teleki József úr ő exja' elnökte alatt

Jelen az illető osztályokból : Horváth Cyr., Kállay rr. tt. — Karvasy, Pauler, Tóth Lőr., Wenzel lt. tt. — Egyéb osztályokból : Bajza, Balogh, Bugát, Czuczor, Erdy, Győry, Kiss rr. tt. — Tasner lt. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

KARVASY ÁGOSTON lt.

az egyéni tulajdon-jogról 's a' szabad concurrentiáról státuszgázdászati tekintetben kezdett értekezni.

WENZEL GUSZTÁV lt.

az 1514-iki somlyó-vásárhelyi urbariumot és annak 1678-iki további kifejlesztését terjesztette elő a' következőkben :

A' somlyó-vásárhelyi urbarium, melyet a' Tek. Társasággal közölök, nemcsak a' magyar jog, és közigazdászal' története', hanem a' magyar nyelv' szempontjából is nevezetes.

Első tekintetben bizonyos, hogy a' magyar földmívelési állapotok' régi történetét még mindig sűrű homály fedi, 's hogy ez főkép a' földmívelésre vonatkozó jogviszonyokról áll. Régibb történet alatt értem itt az 1514-ki évi pórháborút megelőzőt időt. Egyébiránt az újabb úrbéri szabályozás előtti, tehát a' XVIII. század' közepét megelőzőt kor' viszonyai is érdemelnek még e' tekintetben figyelmet. Minél nagyobb számuaknak kiadása hazai történettudományunk' érdekében volna. A' somlyó-vásárhelyi a' nevezetesbek közé tartozik.

Ehhez járul még, hogy ezen urbarium magyar nyelven van szerkesztve, úgy hogy e' tekintetben érdekesebb nyelvemlékeinknek is egyike. Illyennek említtetik Döbrenței által is a' Régi Magyar Nyelvemlékek' II-dik kötete' második osztályának XVIII. lapján.

A' somlyó-vásárhelyi urbarium általam egy XVIII. századi hitelesített másolat után közöltetik. Ebben keletkezési ideje 1514-ki „visitatio Boldogh asszony napjára“ (julius' 2-kán) tétetik. Döbrenței tudósítását más kéziratból meríthette, mert 1511-re teszi keltét. 'S miután az 1514-ki pórháború csak az említett esztendő' augusztusában folyt nagyban, a' sajnós emlékü 1514-iki országgyűlési cikkek, melyek a' magyar földmívelő nép' sorsára olly szomorú befo-

lyást gyakoroltak, azon esztendei sz. Erzsébet napján keltek; ezen urbarium a' magyar földmivelő népnek régibb viszonyaira és állapotaire vonatkozik.

Az urbarium a' következő:

„1514 esztendőben irvan Visitatio Boldogh aszszon napian Praemonstratomi a' vagy Boldogh aszony szerzetének apáczai Szegedről Sz. Lélek egyházából helyhesz tettenek Vásárhelyen való Sz. Lampert Egyházában Ferencz prépostnak Ságbi Szent Egyháznak és azon szerzetnek az ideöben való feiedelemnek, és András prépostnak Bosóki sz. Egyház feiedelmének és az egész szerzetnek egyik tanácsanak általa, és az apácza asszonyok, az kik az időben itt helyheztettenek ezek voltak: Első Catharina asszony Szegedi, ki ez szerzetben első szüz volt, itt is penigh hagyatott feiedelmül; a' többi Örsébet Sarkany, Juliana Pestheny, Anna Kis, Anna Huszár, Catharina Oláh, Beatrix Catharina Horváth, Clara Kis, Catharina Kémény, Catharina Lorantffy, Sophia Kegyes, Martha Borsos, Martha Kalmár, Erzsébet Szántó, Margaretha Gyuthi, Catharina Makaji, Erzsébet Somogy, Anna Kéken, Margaretha Palasthi, és ezek kezében az fellyöl megmondott Sz. Lampert egyházának adatott ennyi öröksége, és marhaia. *Vasarhelye* nevö valál hol az kalastrom és az Sz. Egyház helyheztetett avagy fundaltatott, melly valalban vagy 72 ülés hely egy fertály héján, és ezek közül volt az időben ép hel 68, minden egész hel sz. György napban tartozik husz penzt adoul fizetni; Sz. Mihály napban is husz penzt, farsangban is azonképen husz penzt. Aiandékokat ad karácsonban minden egész hel egy kappant, két kalácsot; husvetben penigh 10 tikmonyat, 2 kalácsot; sz. Lampertnapjan ad 2 penz arra pecsenyet és 2 kalácsot. Szolgálatyok penigh ekkeppen vagyon, hogy aratásban minden egész hely tartozik kepet aratni, szena takarasnak idem tartozik minden egész hely 4 kalangyát kiből 2 szekér telik, gyüiteni, és azt behozni. Karacsonba penigh tartozik minden 2 egész hely egy szekér fát hozni. Ez fellyöl megmondott adókat, aiandékokat és szolgálatokat az *Vasarhely* Biró 12 eskütyével egyetemben tartozik ki szerzeni és az asszonyoknak beszolgáltatni. Vagyon továbbá azon *Vásárhely*nek határában az Somlyo hegyen szőlöhegye, kiröl az *Vásárhelyiek* az eö szőlőjököl borkilenczedet az asszonyoknak adnak, de gabonaiokból semmit sem adnak. Videkiektöl penigh kiknek az hegyen szőlőjök vagyon akar az asszonyok jobbagya legyen, akar penigh egyebe, minden egész szőlőlöl akóul 12 vödör bor fizettetik. Vagyon továbbá ugyan azon *Vasarhely*nek határában Torna nevü vizen két helen való malmok. Törvennye penigh e' képpen vagyon. Mikor valamely ember mást megh ölend, tehatha negy forintot a' birónak adand, a' vagy hazában a' biró láttára bevetendi, tehát se a' biró sem az Ispán azt meg nem foghattya, de Pörössével lesz dolga. Továbbá ha ki mást megh sebesítend, és verend a' birónak penigh egy

fél sem panaszland, semmi busagon nem marad; ha penigh valamely fel panaszland, bator csak egy éskütnek panaszollyon, az bünös fel két forinton és negyven penzen marad. Ez fellyöl megh mondott bírságoknak penigh két része az aszszonyoke, harmada az Ispánye. Ha penigh valaki mast meghszidand, akar ferfi asszony állapot, akar asszony állapot férfiat, ha valamely fél a' bírónak panaszland, tehat azon bünös fél az Vrnak egy forint bírságon marad. Tovabba ha valaki akárminemü dologért aszszonyának avagy Ispányának a' bíró híre nélkül panaszlana, tehát a' mint megh vagyon írva az Vrnak azaz asszonyának legottan egy forint bírságon marad. Továbba azon Somlyo hegyen a' sz. Lampert Egyházának 3 szöleie vagyon, és az egyik neveztetik *Polnarne* szöleienek, az második hivattatik nagy Szölnök; az harmadik penigh Sz. Margit asszony kapolnajának mellette vagyon. Továbba azon Sz. Lampert Egyházának vagyon egy helyen való réte is; melly nagy rétnek hivattatik.“

„*Lovas*. Masodik faluia, ki hivattatik Lovasnak. Ez faluban vagyon 22 egész hely, és azoknak tizenhatod fele ép; és minden egész hely Sz. György napban adóul ad a' sz. Egyháznak 20 penzt; Sz. Mihál napban ismégh 20 penzt karácsonban az aiandékul minden egész hely egy kappant, egy pecsenyét és három kalácsot. Az bogár nevü rétet kéremés szerint kaszáltak az sz. Egyházhoz kilenczed helyében penighlen, valamenyi képét a' Sz. István Dézmássa ró, annyi köből számu tiszta jószágot tartozzanak az SzentEgyháznak adni. Azon falu határában vagyon az sz. Egyháznak egy bokor tilalmas erdeje, melly hivattatik apácza asszony erdejének. Törvények mindenképpen egy az városival egytül megh válva. Hogy az ki eö közötték egy-mást megh szidgya, annak 62 pénz bírsága, mely bírság telyességgel az otvaló bíróé.“

„*Cheösz*. Chösz harmadnevü falujok. Ebben vagyon egész hely harminczhatedfél, kik telyességgel mind épek és mind egész hely. Karácsony napban ad a' sz. Egyháznak adóul 20 penzt; ugyan azon üdőben ad ajandékul egy koppant és 3 kalácsot. Farsangban ad adóul is mégh 20 penzt. Husvétban ad ajandékul 10 tikmonyat, 3 kalácsot. Sz. György napban ad adóul 20 penzt; Mindszent napban ad ajandékul két pénzara pecsenyét, és 3 kalácsot. Kilenczedet azon képen fületi mikképpen Lovas nevü falu. Továbba azon falu határában a' sz. Egyháznak vagyon úr földé ott ollyal, melly földet az ott való jobbágysok tartoznak megszántani, bevetni, megh aratni, betakarni, és behozni. Törvények penigh ekképen, hogy valaki asszonyának avagy Ispánnának bíró híre nélkül panaszlana, tehát az Urnak feién jószágán marad. Szitokért penighlen egy forint bírságon marad az Urnak. Ha valaki penigh bíró tilalmát megtörendi az úrnak feién jószágán marad, és az valálnak kapunkint 60 pénzen.“

„*Iszkász*. Negyed faluja Iszkász. Ez faluban vagyon egész hely 10 egy fértaly héján és minden egész hely Sz. György napban adóul

ad 20 pénzt. Sz. Mihály napban ad ajándékul 2 pecsenyét avagy egy kappant, 3 kalácsot. Husvétban ismét ad 3 kalácsot, 10 tikmonyat. Egyéb neme törvénynek és kilenczedgyek mind azon szerint vagyon, mint az Lovas nevű falunak. Azon falu határában a' sz. Egyháznak vagyon egy réte, kit azon falubéli jobbágyok tartoznak megkaszálni, fölgyüiteni, és behozni.“

„Kis Szőlős. Eötödfalu Kis Szőlős. Ez faluban vagyon 19 egész hely, Sz. Mihály napban adóul ad 20 pénzt Sz. Márton napban ad ajándékul egy kappant, 3 kalácsot. Karácsonban ismet ad egy kappant 3 kalácsot. Sz. György napban adóul ad 20 pénzt, Husvétban ajándékul 3 kalácsot, 10 tikmonyat. Mind ezeknek fölöttö a' sz. Egyház körül ha mi épülésnek kell lenni, azt tartozik az Egyház tartománya megszerezni. Ez felöl megh irt vér bírságnak két része az egyházé, harmadrésze az Ispányé. Termő fát ki le vág az mi jószágunkban négy forint bírság. Továbbá : valaki háttal valami dolgot földes urának avagy tisztartójának bemond, megh köll bizonyítani, mert minden szónak bizonyosságának kell lenni. Továbbá : valami vidéki embernek, kinek szőlője itt volna az mi hegyünkön, és az atyafiával osztálos, tehát mikor szőleit el akarna adni, az eő osztályos atyafia megh nem veheti az helység ellen; de az ki egy kenyéren vagyon atyafiával, tehát az megh veheti az helység ellen az eő osztatlan atyafia szőleit.“

Ezen urbarium 1592. az apácák' fejedelemasszonya mint földesuraság által helyben hagyatott : „Hunc legum antiquitus statutarum ac legitimorum tributorum a possessionibus et subditis quibus supra ad monasterium Ecclesiae S. Lamperti Episcopi et Martiris in oppido Vasarhely constructum pertinentibus Conventui Sanctimoniali ejusdem monasterii jure antiquo annuatim exigere solvi debentium libellum religiosa et venerabilis Virgo Catharina de eodem Vasarhely pro tunc dicti Conventus Priorissa curavit ad futuram necessariamque redituum suorum cautelam unanimi praescriptarum possessionum consensu et voluntate reformatum praesentibusque et coram eis perlectum iri omnibus illis audientibus et approbantibus anno a verbo nato 1592 17° kalend. Julii.“

De azon kívül 1593. február' 23-án Fejérvári nyitrai püspök és Rudolf király' helytartója által is Pozsonyban megerősített. A' megerősítő levélben a' következőket olvassuk : „Quod pro parte et in personis religiosarum virginum Dominae Catharinae de Vásárhely Priorissae et totius Conventus Sanctimonialium Ordinis Praemonstratensium Monasterii S. Lamperti Episcopi et Martyris in oppido Vásárhely in Comitatu Wessprimiciensi existentis fundati exhibitum nobis et praesentatum extitit urbarium Ejusdem Conventus in formam libelli confectum ac sigillo ejusdem Conventus impendenti munitum, continens in se leges et statuta ac legitimos proventus a subditis Eidem Conventui annuatim provenire debentes ordine consignatos,

olim quidem per eundem conventum in ordinem redactos, recenter vero anno proximo transactos 17°. Kalendas Julii per praefatam Dominam Catharinam de Vásárhely priorissam unanimesi subditorum suorum in possessionibus infrascriptis degentium consensu et voluntate, reformatum, ac coram eis perfectum tenoris infrascripti. (Supplicanti ut ratificetur, et observetur; quod auctoritate Suae Maiestatis fit.) (Következik a' megerősítés.) Később is, t. i. I. Leopold által Bécsben, 1693. június' 7-ke alatt; és III. Károly által Bécsben, 1721. mártius' 30-ka alatt megerősítetett.

Ezen urbáriumra vonatkozik egy későbbi, 1678-ki törvénykezési tárgyalás, melly Somlyó-Vásárhely' úrbéri viszonyait újonnan rendezi, 's melly e' következő:

„Anno 1678. die 1. Septembris in forma continuationis processus prioris die 20. Junii anni modo currentis 1678. instituti facta est *judicialis revisio* in infranotato negotio praesentibus Generoso D. Georgio Horvath de Kissevicz S. C. R. M. Camerae Hungaricae Consiliario, nec non ceteris Dnis convocatis, admodum Rndis Dominis Andrea Illyes et Laurentio Fittos V. Capituli Posoniensis Canonis, Generosis item Dnis D. Thoma Angrany pariter altememoratae Suae Maiestatis Camerae Hungaricae Consiliario et Rationum Magistro, Joanne Kultik Exc. Regni Hungariae Gubernii Registratore, Joanne Christophoro Koller, praelibatae Camerae Hungaricae Suae Majestatis Officinae Rationariae coadjutori, Stephano Thomasfalvay Jurato Notario; altero Stephano Egyedy Senatoribus Regiae Liberaeque Civitatis Posoniensis, Joanne item Ernesto Aver, et altero Joanne Wittnyedy Civibus et inhabitatoribus modo fatae L. R. Civitatis Posoniensis.“

„Antequam autem ad ulteriorem judicarium processum condensum fuisset, ad seriam, eamque salutarem praeinsertorum Dominorum Convocatorum Judicum interpositionem admonitionemque, vigore deliberationis die 20. Junii anni modo labentis praespecificati latae et per eotum Dnos Convocatos consententesque Judices deliberationis tenore comparentes praenominati oppidi Vásárhely in Cottu Weszprimiensi commorantes et degentes subditi et jobbagyones sub hac serie a praefati videlicet oppidi Communitate cum sufficienti plenipotencia transmissi, seseque demisse praelibatae salutari interpositioni et admonitioni Dnorum Judicum accomodantes, ad Urbarium videlicet a. 1650 renovatum et auctum usuque antea roboratum, et exposit in omnibus punctis, clausulis et articulis, prout et certa puncta Vngarico idiomate ipsis jam post praeinsertum 20. Junii terminum judicialiter in paribus transmissa, taliter infranotandi Vasárhelyani oppidi nomine jobagiones et subditi coram praedeclaratis Dnis Judicibus die et anno supra notatis cum Rndissima Matre Abbatissa Anna Eugenia Wesselény, nec non Conventu Sanctimonialium Ordinis S. Clarae in hac L. R. Civitate Posonsi commorantis existen sese re-

solvissent sponte et benevole, irrevocabiliter et ir retractabiliter nullis unquam ex post temporibus quovis sub praetextu aut temporis circumstantia tenenda et acceptanda sub infranotato vinculo ipsis in persona, ac demum ipsa quoque Communitas per eosdem sub eodem palam et publice acceptanda pronunciassent. Et quidem in persona providus Stephanus Szalay pro hoc tempore et anno toties fati oppidi Judex, item Michael Szabo, Martinus Szabo, Michael Kovacs, Petrus Csun, Georgius Kalmar, Martinus Tóth, Petrus Márton Jurati, prout et Georgius Német et Georgius Pál subditi et incolae antelati oppidi Vásárhely nominatim praeter urbarium in anno 1650. confectum puncta subsequentia declarativa ejusdem Urbarii continuo ab eodem tempore usuati, et in posterum usuandi ratificassent. *Elsőben* hogy a' szőlőnek mindennemű szükséges munkáiat az többi között az Gurablast a' vagy bujtást és draiazást valamellyek ahoz kívántatnak fogyatkozás nélkül megh adgják. *Másodszor* mindennemű gyalog és szekerekkel való munkát az Kastelyhoz adgyák megh az ott termelt csapra való borok meghozásával együtt, vidéken penigh termelt borok meghozassával is tartozzanak communiter nyolcz hordoval minden kár nélkül. *Harmadszor*. Az minemű huszon három és három fertály sessiokat az kit el sikasztottak az vásárhelyiek, mindgyárt hiven ki keresvén az tisztviselők, azoktól is mindennemű adókat praestállyanak az urbarium szerint, úgy hogy az minemű házok után való földek, szőlők, rétek avvagy appertinentiak az föl- oszlandó sessiokhoz találtatnak, és az kiknek assignaltatnának avagy adattnának, illendő arrán magához váltván úgy szolgállyon és fizessen, mint a' többi proportionaliter. Ha penigh hogy ki nem akarná váltani és az birná, a' kinél találtatnik, az is proportionaliter ahoz képest fizessen és szolgállyon. *Negyedszer*. Az minemű szőlője vagon az városnak az kilenczedet elengedik ugyan az aszszonyok, de mivel az dézmát arendálni szokták, megh találtatván az vásárhelyiekről, az meddigh arendálni fogyák engedelemmel lesznek. *Ötödször* az Vásárhelyiek az Lovassi határt, mivel pascuationak akarják tartani, minden esztendőben megh arrendályák a' nemes Conventtől, és bizonyos arendát fizessenek rajta leendő pascuatitól és száraz faélésétől esztendőnkent 25 forintokat sz. Mihály naptól fogva sz. Mihály napigh. Az pénznek letétele esztendő eltelvén legyen. Az minemű szántóföldek és rétei azon Lovassi határon volna az hozza ne értessék, és ha az meg arendált funduson más marhák találtatnának, avagy más fát vágotna, ha mi birságok lenne, az éppen tellyességessen az Vásárhelyieké legyen. In reliquo mind megh maradgyon az 1650 esztendőbeli urbarium minden punctumiban.“

„Qua modalitate praemissa per praemissos praesentes subditos et jobbagyones, ac per eos per totam Communitatem Oppidi mentionati resoluta, acceptata ac per Dnos terrestres confirmata et ratificata nunc postreme ipsis proposita urbarii antelati declarativa pun-

cta, sancteque ut praemissum est in posterum et inviolabiliter, prouti et submissive ac infallibiliter observanda, eisque in omnibus accommodanda, nec ullo sub tempore revocanda aut in dubium trahenda praesentes quidem manibus stipulatis in persona, Communitas vero per eosdem sub poena homagii vel vero, si ita Dominabus terrestribus allibuerit, sub resuscitatione poenae incursionis, vigore processus die 20. Junii anni modo labentis supra notati, interventa hac eorundem submissiva Vrbarii punctorumque declarativorum acceptatione per Dominas terrestres depositae et descendensae suo modo exequendae. Datum Posonii uti praemissum die videlicet 1. Septembris anni 1678.“

(Következnek az aláírások.)

Ez I. Leopold és III. Károly királyok által a' fennemlített napokon szinte megerősítettett.

Úgy hiszem, hogy ezen urbarium' közlése hazai jogunk, valamint nyelvünk' történetére is némi érdekléssel bír. Vajha hazánk' földművelése régibb történetére vonatkozó más illy nemű adatok is minél nagyobb számmal napfényt látnának.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, JUN. 21. 1852. 7. órákor.

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból : Bajza, Balogh, Bugát, Czuczor, Érdy, Györy, Horváth, Kállay, Kiss Kár., rr. tt., — Karvasy, Pauler, Tasner, Tóth Lőr., Wenzel ll. tt. — Toldy Fer. titoknok.

— A' titoknok a' cs. kir. közoktatási ministerium' küldeményéből, a' szerző' részéről beküldött ezen munkát adta be : Topogr. u. physiogr. Beschreibung der Ebenen von Troja, von Dr. P. W. Forchhammer. Mit e. Karte. Frankfurt am Main 1850. 4r.

— Ugyanaz a' m. kir. egyetem' kedveskedéséből a' könyvtár' számára e' munkát nyújtotta be : Chronicon Hungarorum Posoniense. Buda 1852. fol.

— Ismét az Horváth Döme kecskeméti ügyvéd' részéről következő ajánlékokat : 1) Wilken : Geschichte der Kreuzzüge. 9. Bände. Leipzig 1801—32. 2) Platons Gespräche von Klenker und Stollberg 7 Bde. Wien 1803—4. 3) Bibliothek hist. Classiker. 29. Bde. Wien 1817—19. 4) Gillier, Gesch. v. Altgriechenland. II. Th. Wien, 1826. 5) Zieglers Bilderchronik d. Oest. Kaiserstaates, 1. Bd. Wien, 1843. 4r. 6) Horváth Mih. az Ipar és Kereskedés' története Magyarhonban. Budán. — Továbbá 7) Firnhaber Ferencz' ajándékából : *Actenstücke zur Aufhellung der ungr. Geschichte des XVII. u. XVIII. Jahrh. Wien 1852. — Végre :

Paur Iván mérnök' részéről : Gabrielis Bethlen Instructio pro Stephano Csuzy curiae nostrae Magistro. Eredeti kézirat.

Felelős szerkesztő : Toldy F. titoknok.

Emich Gusztáv könyvnyomdája.

MAGYAR

ACADEMIAI ÉRTEŚÍTŐ.

XII. Év.

1852. JULIUS.

V. Sz.

KIS GYÜLÉS, JUL. 3. 1852.

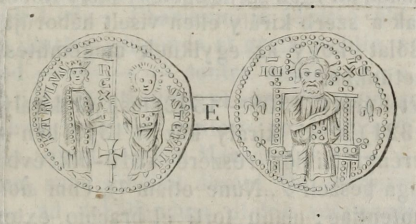
(A' történettudományi osztály' részére).

Kubinyi Ágoston tiszt. tag' helyettes elnöklete alatt

Jelen az osztályból : Bajza, Érdy, Wenzel rr. és l. tt. — Egyéb osztályokból : Balogh, Bugát, Gebhardt, Györy, Kállay rr. tt. — Csorba, Hunfalvy, Pauler, Repický ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

ÉRDY JÁNOS·rt.

ezt a' kérdést fejtegette : *Van-e Robert Károly királynak szerb veretű érme?*

Az itt látható érmet Zanetti adta ki száz évvel ezelőtt, saját gyűjteményéből, melly többé nem is fordult azóta elé. Ez éremnek *előlapj körirata* jobbról : KARVLVS, balról : S STEFAN; *képverete* : szent István első vértanú, Szerbország' védszentje, fénykörös fővel állva, jobbával magas, alul egyenkarú átlikasztott kereszttel ékes zászlót nyújt a' jobbról, szerb díszöltözetben álló koronás királynak, baljában könyv. A' király jobbával a' zászlóhoz nyúl, baljában vezénybot. A' király és zászló között REX olvasható.

Hátlapjának fölirata : IC XC azaz : Jesus Christus. *Képverete* : Krisztust fénykörös fejjel, palástosan karszékben ülve 's könyvet tartva állít elé; a' téren két lilium látható.

Zanetti következőleg szól róla : „E' szorgalommal rézre vésett magyar érmet itt adjuk legelőször. Az érem ezüst, súlya 's verete mind a' leírott (szerb); mind pedig a' velencei példányokéhoz hasonló, tartalmát kivéve, melly sokkal silányabb ötvű. Birtokunkban volt, minapábanadtuk oda barátunknak ajándokul. Mi az érmet Robert Károly magyar királynak tulajdonítjuk, ki azt akkor veretű,

mikor őt a' pápa, követe által Székes-Fehérvárott 1310-ben megkoronáztatá. Anjou-nemzetségét a' lilimokról ismerhetni meg.

Voltak, kik ez érmet Martell Károlynak, Robert Károly atyjának vélték tulajdoníthatni; de Károlynak szakálatlan és fiatal képe eléggé mutatja, kinek tulajdonítható 's mikor veretett.

Ennyit az éremről. Most okát is kell adnunk: miért velencei veretű? III. velencei Endre magyar király' érmei is velencei veretűek; és Robert Károly, mint gyanítható, ezen elődének példányait utánozta, mikor ezt vereté.¹⁾ Eddig Zanetti ¹⁾.

Leírja ez érmet Schoennisner is, ki mivel jól tudta mind azt, hogy III. Endrének érmei közt ehhez hasonló veretűt nem találhatni; mind pedig azt, hogy Robert Károly fehérvári koronázásán szerb díszöltözetben, mikép ez érmen ábrázoltatik, meg nem jelenhetett: azért eltérve Zanetti' véleményétől, azt állítja, hogy Károly' szerb érmének azon háború szolgált alkalmúl, melly közte 's II. Uros Milutin szerb király között tört ki, 's mellyben a' győztes magyar hadsereg visszafoglalta az idegen hatalom alá került magyar végvidéket ²⁾.

Schoennisner' ezen véleményét elfogadták mind azok, kik ez éremről utóbb ittanak, mi igen természetes; mert Robert Károlynak szerb érme 's annak a' szerb király ellen viselt háborúja között, van annyi eszmekapcsolat, hogy az egyiknek megemlézése a' másikat hozhassa emlékezetünkbe.

Hogy Robert Károly (1308—1342) magyar király, és II. Uros Milutin (1275—1321) szerb király között 1319-ben háború ütött ki, azt Károly Perényi Miklós' részére 1319-dik évben kelt adománylevelében maga beszéli: „Nunc etiam ³⁾, cum nos aggregatis viribus nostrae potentiae, manu forti et brachio extento Vrosium regem Seruiae, inimicum nostrum capitale, hostiliter inuasissimus“ ⁴⁾. E' háborúban a' győztes magyar hadsereg visszafoglalta a' magyar koronához tartozott macsó bániságot, mint Károly más, szinte 1319-dik évi adománylevelében ismét maga beszéli: „Quod cum Vrosium regem Seruiae et regnum eius — — — aggressi fuissimus, hostiliter inuadentes, et castrum Macho cum aliis ipsius castris et oppidis, dextra Domini virtutem faciente, obtinuissemus“ ⁵⁾. Az ekkor visszafoglalt helyek közé tartozott a' még akkor igen jelentéktelen Nándorfehérvár is; mert Károlynak utóbbi okleveleiben

¹⁾ Hieron. Franc. Zanetti, De nummis Regum Mysiae seu Rasciae ad Venetos typos percussis. Venetiis, 1750. 8. p. 28—30. n. VII. Recus. in Argelati Collect. Dissert. de monetis Italiae. Mediolani, 1750. 4. P. III. p. 21—22. n. VII.

²⁾ Schoennisner, Notitia Hungaricae rei numariae. Budaë, 1801. 4. p. 200.

³⁾ Tehát 1319-ben.

⁴⁾ Cod. Dipl. Tom. VIII. Vol. II. 208.

⁵⁾ Katona, Hist. Crit. Tom. VIII. 405.

a' főpapak' és zászlósok' sorában, mind a' nándorfehérvári püspök, mind pedig a' macsói bán gyakran föltalálhatók.

Károly e' győzelem után félbe szakasztotta további hadjáratát; mert az Ausztriával szövételkezett Németújvári Endre föllázadt, és az ország' széleit pusztította. Károly tehát megelégedvén a' visszafog-
lalt macsói bánsággal és azzal, hogy II. Uros Milutin szerb király kénytelen volt a' magyar korona' fenhatóságát megismerni, seregét az alvidékről Endre ellen vezette.

E' történeti előadás után nehéz Zanetti' egyetlen érdemét Robert Károlyra fölkényszeríteni, kinek szerb háborúja és e' szerb érem nem csak hogy nem állanak, de még nem is hozhatók öszhangzásba egymással; a' mi már akkor is feltűnt előttem, mikor ez érmet egykor kiadtam, és azóta mindig bánt azon árnyékoldala, hogy Robert Károly magyar királyt szerb díszöltözetben állítja elé, kinek vallásos buzgalma, 's a' római szent székhöz ragaszkodása fenhangon hirdetik, hogy illy schismaticus emléket, főkép szerb diadala' következében, az utókornak nem hagyhatott.

Szerb diadalát ugyanis legott hírül adta a' római szent-széknak, mire XXII. János (1316—1334) pápa részvétre szólítja fel, más fejedelmeken kívül, Fridrik választott római királyt is, kinek 1320-ban ezeket írja: „Charissimi in Christo filii nostri Caroli regis Hungariae illustris, iucunda et grata relatio nostro Apostolatui patefecit, quod — — — — contra *schismaticos*, et *orthodoxae fidei inimicos*, in potenti manu et exercitu copioso procedens, superna sibi fauente potentiae dextera, de dictis *schismaticis* feliciter triumphauit ita, quod regnum Macedoniae ¹⁾ — — — — de manibus illorum ereptum, suae subdidit ditioni. Qui tanquam *princeps catholicus* — — — — ad debellandum dictos *schismaticos* et *infideles*, usque ad partes maritimas spem robusti cordis strenuitate protendens, ad id invigilat, suasque vires *catholicas* roborat atque conflat, ut — — — — aliorum catholicorum principum fultus auxilio, procedere valeat ad dictorum *schismaticorum* et *infidelium* residuum contendum.“ ²⁾.

Ezekből Robert Károly' lelkének egész belvilága tűnik elé; a' pápa elég erős vonásokkal festi annak lángoló vallásos buzgalmát, valamint azon fagyos érzelmeit is, mellyekkel a' keleti egyház' követői, 's ezek közt főkép II. Uros Milutin ellen viseltetett. E' szerb király már 1321-ben vált meg életétől, és Robert Károly még 1326-ban is következőleg beszél róla: „Quod cum convocato regni nostri generali exercitu *Rasciam*, regnum videlicet *Vrosy regis schismatici*, condam inimici nostri capitalis pro repulsanda nostra

¹⁾ Helyesebben: Regionem Machoviae, mint fönnebb Károlynak 1319. évi adománylevelében olvastuk.

²⁾ Cod. Dipl. Tom. VIII. Vol. II. 258.

et regni nostri iniuria , per eundem illata , hostiliter-aggressi fuissimus“¹⁾).

Zanetti' schismaticus jellegű érmét tehát bajos Robert Károlyra erőszakolni , kinek érzelmeivel , de leginkább vallásos buzgalmával merően ellenkezik. És még sem mondhatjuk ki , hogy ez érem soha nem létezett ; mert Zanetti írja róla : „Birtokunkban volt , minapában adtuk oda barátunknak ajándokul.“

Úgyde ha azt Károlynak , kinek nevét viseli , nem tulajdoníthatjuk , mit tegyünk hát vele ? Ezt akkor határozhatjuk meg , ha vagy egészen hasonló , vagy rokon példány kerül kezünkbe ; mert összehasonlítás nélkül alig , vagy igen bajosan leszünk képesek annak beteg oldalát kitanulni. Azt ugyan könnyű észre venni , hogy előlapja I. Uros (1237—1272) szerb király' érmeinek utánzása ; lilíomos hátlapja pedig II. Uros Milutin' példányaiból vétetett : de azért mégis bajos összehasonlítás nélkül határozottan kimondani , hogy Zanetti VROSIVS helyett KARVLVS nevet olvasott , a' mi egyedül azért látszik hihetőnek ; mivel helyes olvasása mellett semmi sem szól , ellene pedig minden. Arról sem hozhatunk látatlanul világos ítéletet , hogy ál példány , a' mi Zanetti' azon állításából gyanítható , hogy a' többinél sokkal silányabb ötvü.

De miért akadunk fönn Zanetti' szerb példányán , hiszen Robert Károlynak hasonló veretű boszniai érme is ismeretes ? Tudjuk

és ismerjük az előttünk 1. sz. alatt fekvő ezüst érmét , csakhogy ennek rokon példánya is van , mellynek segedelmével amannak beteg oldala könnyen kitalálható.

Előlapj körirata ez : ROBERTVS REX S. STEFANVS ; képerete : sz. István első vértanú Szerbország' védszentje , fénykörös fővel állva , jobbjával magas kettős keresztet nyújt a' jobbról szerb díszöltözetben álló koronás királynak , baljában könyv. A' király jobbjával a' keresztkehez nyúl , baljában keresztke.

¹⁾ Cod. Dipl. Tom. VIII. Vol. III. 74.

Hállapjának fölrata : IC XC azaz : Jesus Christus; *képvete* : Krisztus palástosan karszékben ülve, feje körül fénykörbe foglalt három fény sugar, melléhez szorított jobbában könyv. A' téren két lilium látható.

Kiadta Reichel ¹⁾, ki következőleg értekezik róla : „Minthogy ez éremnek széle kicsorbult : a' KAROLVS előnév egészen hiányzik; köríratát tehát így kell olvasni : KAROLVS ROBERTVS REX BOSNIAE, kinek királyi czíme ez : Ungariae, Dalmatiae, Croatiae, *Bosniae*, Serviae, Galliciae, Lodomeriae, Cumaniae, Bulgariaeque rex. Károlynak bosznaországi érmei abban különböznek annak szerb érmeitől, hogy ezeken zászló jö elé; e' bosznaországin pedig kettős kereszt látható, 's a' király' egész neve : KAROLVS ROBERTVS olvasható.“

Reichel itten arra tanít bennünket, hogy Robert Károly nem csak Zanettiféle szerb, hanem hasonló bosznaországi érmeket is veretett. De ezen oktatása el nem fogadható, mind azért, mert nincsen hazai emlékeinkből merítve, melyekben Károly' czímében nem Bosnia, hanem mindig Ramae rex olvastatik; mind pedig, mivel Reichel' soraiból az tűnik ki, hogy példányának olvasásán igen könnyen sikamlott keresztül, és ott is KAROLVS nevet olvasott, hol semmi sem olvasható, 's egész név a' hely' szüke miatt ki sem is férne.

Hogy példánya' széléből egyedül a' V betű pattant ki 's körírata ez : VROSI REX S STEFAN, arról a' 2. sz. alatti érem tesz bizonyosságot, mely dr. Stur Lipót, a' bécsi orvosi kar' tagja, jelenleg esztergomi lakos' jeles gyűjteményének kiadatlan példányai közé tartozik, és II. Uros Milutin szerb király' kétségtelen érme épen úgy, mint Reichelé; mert mind a' kettő ugyanazon nemű példány csekély különböző változatban.

Az olvasást liliumok miatt eltéveszteni, vagy kétesen kiegészíteni igen merész gondolat, miután az igen is kétségbe vonható, mit Zanetti mond, hogy a' liliumokról az Anjou-nemzetséget ismerhetni meg. Mindenki tudja, hogy a' liliumok a' közép századok alatt általános ékesítésül használtattak ²⁾, és II. Uros Milutin jobbában lilio-

¹⁾ Koehne, Mémoires de la Société d' Archéologie et de Numismatique de St. Pétersbourg. 1849. 8. Vol. III. Hol Reichel' illy czímű értekezése olvasható : Beiträge zur Münzkunde der südlichen Slawischen Völker. 154—170. Rajza : VI. 4.

Gazdag gyűjteményeiről már 1835-ben írják : „Herr Collegienrath und Bankdirector Reichel zu St. Petersburg besitzt, ausser einer bedeutenden Sammlung von Kupferstichen und alten Holzschnitten eine Sammlung von Münzen und Medaillen aller Länder in Gold und Silber. — Die Anzahl der Stücke dieser Sammlung übersteigt 17,000 ausgewählte Stücke.“ (Grote, Blätter für Münzkunde. I. B. Leipzig, 1835. 4. n. 14. III.).

Die Reichelsche Münzsammlung in St. Petersburg, 1842—1844. czfmű munkáját nem láthattam, mely kereskedési uton nem is kapható.

²⁾ Hefner und Wolf, Die Burg Tannenberg und ihre Ausgrabungen. Frankfurt am Main 1850. 4. 90.

mos kormánypálcát tart még azon érmein is, mellyeknek hátlapján a' liliomok hiányzanak.

Ezek után a' föltett kérdésünkre : Van-e Robert Károly magyar királynak szerb veretű érme? azt adhatjuk egyenes feleletűl : nincsen.

Ezen előadást a' következő, szinte éremtani, követte, mellyben ugyan

ÉRDY JÁNOS rt.

Ostoja Istvánnak, Dusán szerb czárnak tulajdonított, érméről értekezett.

— Ezek után

KÁLLAY FERENCZ rt.

a' *czófalki arany csákányokról* értekezett ekkép :

Ezekről első tévén hiteles jelentést, mellynek nyomában a' bemutatott rajzok szerint négy illy csákány 's más egy helyben ugyanakkor (1840) talált lószerszámi apróságok, az Acad. Értesítőben (1844-kí év, IV. szám, 72. l.) könyomatban közöltettek is, az én és Érdy társunk' véleményezésével együtt. 1844-ben ugyan e' tárgyat szinte a' kezdivásárhelyi akkor felásott régiségek' nyomában azon hozzáadással ismét főlemlítvén (Acad. Értesítő, 1844-kí év, VI. sz., 165. l.), hogy a' czófalvi csákányokról részletes archaeologiai értekezés még seholsem készült, sőt azt sem tudni, mi sors érte e' csákányokat : szerencsém van jelenben a' tisztelt osztálygyűlést értesíteni, hogy a' bécsi régiségyjtemény' főbre, Arneth kormánytanácsos úr, mult évi martius 19-kí ülésében a' bécsi tudom. academiának e' tárgyat szóba hozá (l. Sitzungsberichte 1851. VI. B. 280. l.), 's az oda csak egy példányban felhatott eredeti műnek színezett rajzát is közlé (Archaeologische Analecten 1851. Tafel XIV.), melly közlésekből kiviláglik, hogy maga a' szakértő tudós Arneth úr is e' művet csákánynak (czakany) tartja; de az amazonok' *bipennis* fegyverére is emlékeztet, hihetőleg a' csákány' két szarvánál fogva, melly a' bécsi példányon látható, de a magyar academiái rajzokban, mellyek négy műpéldányt állítanak elő — csak kettőről ez elmondható, a' más kettő egy szarv-val vagy fokkal el látott, honnan a' *fokos* neve is az illy csákányoknak. En a' helyfevésnél fogva, hol találtattak az arany csákányok, úgymint Czófalva és Barátos közt, a' német kereszties vitézek' fegyvereinek tartom azokat, mivel az egyik csákányon két halmon álló pontozott kereszt, 's a' kereszték közt szinte egy kipontozott bázányka látható, mellyek a' Szentföldre járók' fegyverein nem szokatlanok. A' bécsi példányon e' pontozatok nem láthatók, különben a' tudós Arneth úr azokat nem hallgatta volna el, pedig megemlíti, hogy a' karlsburgi vagy fejjérvári pénzhivataltól adott szűk tudósítás szerint kilencz illy csákány találatott 1840. Czófalvánál, a' magyar academia négy példányt közlött még, azért megérdemlené a' további fürkészetet : hová lett a' nyolcz arany csákány, hogy legalább a' nemzeti muzeum

is egy példány' birtokába juthasson. A' bécsi kincstár 700 pforintot fizettetett ki az egy példányért 's némi ugyanott talált apróságokért, 34 $\frac{1}{32}$ latnyi arany apróságokat mint nem mívbecsüeket visszaszolgáltatót a' pénzhivatalnak, melly, úgy látszik, 1850. küldte fel e' talált régiségeket —, de hogy' kerültek azok oda —? arról a' bécsi academiái jelentésben nincs semmi közölve.

Szükségesnek véltem a' tisztelt osztálygyűlést mind ezekre figyelmeztetni, hogy jó alkalommal a' nemzeti muzeum is egyik vagy másik mív' birtokába eljuthasson; a' 700 pforintot 1851. nem csupán az egy csákányért fizette a' kincstár, hanem az arany darabért is (ein Klumpen Gold), melly a' hozzám jött jelentés szerint téglázóvas formára volt öntve, 's 1 fontot 22 lat súlyt képezett (l. Acad. Értesítő 1841. IV. sz.).

Fő kérdés most már, a' mi eldöntendő: vajjon az érdekelt csákányok a' *keresztes barátok*' vagy pedig *amazoni*, vagy végre, mint Érdy tagtársunk akkorában véleményezé, *daco-geta* fegyvereknek veendő-e? Mellettem szólnak: a) A' találás' helye *Barátos*' közelében, hol a' keresztes barátok birtokoltak, mint az első jelentésben kifejtve áll. b) A' némelly példányokon látható pontozott kereszttek, és a' szinte azok közt kipontozott báránka, mellyet Érdy társunk lónak magyarázott. c) A' fényüzés, mellyel az úgynevezett csákányos játékok a' persa, byzanti, sőt az egyiptomi mamluk szultani udvarokban egykor üzettek, miből azoknak aranyból készítése kimagyarázható, 's mivel lóháton folytattak az illy néha veszedelmes játékok, az együtt talált arany lólánczok, nyeregszerhez tartozó boglárók 's arany lóállazók az illy csákányos játékok' függelékeinek tekinthetendők. A' vitéz keresztes barátok már e' szokást a' keresztes hadak' idejében elsajátíthaták, vagy pedig magokkal hozhatták azokat a' byzanti, vagy a' szent-földről mint drága ritka emlékeket.

Hammer így ír: „*Tschewkan* persa, nem turk szó, melly a' magyarba is átment, mint a' byzanti görög nyelvbe, mellyben *Τζευχανηριον* a' játszó hely' nevét jelenté (d. i. der Platz zum Maillespiel).“ Ismét írja: „*Guin Tschewgan*, d. i. die Kugel und der Schlägel, das Maillespiel stb (l. Wiener Jahrb. XXXIII. B. 10. l. XXXVII. B. 201. l.).“ Meninszkiben *csewkan* persaul = clava lusoria, malleus militaris, az orosz *czakan*, tatár *tschergan* mind illy kölcsönözések (l. Hammert Wien. Jahrb. LXVII. B. 57. l.). Beregszászi az albán *τζεχαν* formát is felemlíti.

Az arab *soldschan*-ban leginkább el van rontva a' csákány szó, mit alig lehetne felismerni, ha Hammer arra nem figyelmeztetett volna. Quatremére bőven leírja e' csákányos, lóháton folytatott laptjátékokat azon hozzáadással, hogy az arabok is, kivált Haroun al-Raschid alatt nagyban üzték e' játékot, így a' seldschuki törökök 's mongolok közt is divatos volt az, mint a' mamluk szultánok' ud-

varában, hol a' *djoukan-dar* hivatalczím is, behozva volt = porteur du djoukan, sorte de raquette peinte qui servait pour le jeu de paume à cheval. E' tudós is a' persa *tschaugan*-t veszi fel alapul, 's a' francia *chicane* szót közelebről a' magyar *csákány*, távolabbról a' persa szóból eredezteteti (Notice sur l'histoire des Sultans mamlouks de l'Égypte par Makrizi — fordítá Quatremère. Paris 1837. T. I. 121. l., vese őszve Journal Asiat. nro 44. Aotit 1839. és Hammert Wien. Jahrb. LIV. B. 40. l., Du Cange-t *Tζεζαυιζηριου* szó alatt 11. lap, 723., Adelung' német szótárát in voce *chicane*). Hammer *dschwckjen-darnak* írja a' *djoukan-dar* hivatalczímet: der Träger des Czakan; ellenben *tschewekjan* szinte persa szót „der Träger des Maillesschlägels“ magyarázta az arany Hordáról írt könyvében. Azonban a' kettő, mint láttuk, egyre megy ki, és Mennszki a' *dschewkan*, *cschewkan* szóformák alatt azt is írja, hogy az „clava lusoria, baculus incurvus, quo ligneas pilas impellunt, dein malleus militaris; *cschewkani*, persice equus, qui saltando anteriores pedes instar baculi incurvi tenere solet, turcice *cschiogen* pro *dschewkan* = baculus incurvus vel aduncus (415. l. edit. Jenisch: in litera *dschim*).“ Ezekből itélve aligha csalatkozom, ha állítom, hogy ma is az alföldön divatos *csög*, vagy *csűrök*-játék ázsiai szokásaink' maradványának tekinthető azon különbséggel, hogy ma nem lóháton hanem gyalog üzetik az; a' kör szinte ki van mérve, mellyben e' játék foly csögös botokkal, 's az, ki a' csögöt, néha börlaptát, csögös botjával hajtja a' földön a' kimért körvonal' középebe, hol annak befogadására lyuk van ásva, 's a' körvonalon álló játékosok azt mindenkép akadályoztatják 's el-elütik csögös botjaikkal — méltán *djoukan-darnak* tekinthető. E' játékban magam is sokszor részt vettem gyermek koromban, melly a' teke játéktól merőben különbözik. Kezdetben bizonyosan fa- és kőanyagokból állott a' fegyverkezet; a' magyar nyelv bírja a' *csög*, *csök* és *csák* gyököket (clava), mellyekből a' csákány szó könnyen kimagyarázható, azért nem szükség azt persa kölcsönözetnek venni, mint a' *görcs* szót sem, melly szinte a' persában fellelhető, 's Ferridun' görcsös botja vagy buzgánya a' persa mythológiában nagy szerepet játszik.

Az oláh *dschoku* (τζόζο), ha Beregszászi azt jól közlé, mert Sultzer *csokán*-nak írja, az afghán *tschaka* (= Messer), ostják *tschok*, *cok* (= Beil Klaprothban Asia Pol. 172. l.), a' kirgis *tschakane* = petite hache à manche fort long, dont les coups sont mortels“ (France litteraire 1835. avril. 315. l.), a' turk *tschaki*, persa *dschakji* = Taschenmesser (Wien. Jahrb. XCVI. B. 125. l.) híven tükrözik vissza a' magyar *csög*, *csák* és *csákány* szókat, azért nem fogadható el Inchoffer' állítása is, hogy a magyar Csákány nevű családnév a' Siciliából bejött *Saccan* családnévből került ki (l. Podbradczky' Kéza' kiadását 155. l.), midőn már I. Károly' oklevelé-

ben Andreas filius *Chakan* a' hü jászok közt felemlítették 1323 (Horvath, de Initiis Jazygum 92. l.), 's még előbb is a' saaghi convent' levelében 1227. *Chakan* és *Bugud* testvéreknek irvák, mellyek hogy ős magyar pogány nevek, kétségbe sem vonható (Fejér, Dipl. V. Vol. 2. 409. l.) 's a' kaukázi *tsakhan* kapunév is, hol ős eleink egykor fészkeltek (Görres, die Jafetiden 96. l.) a magyar csákány névszóval legkönnyebben kiegyenlíthető, kivált hogy az az örmény tudósításokban tartatott fenn a' parthus vagy jobban Sáka *Sakasene* földről, melyet Görres is scytha nevek vett: mellyhez a' georgiai *Tschakan* helységnév is Akhaltsik megyében sorozható (Journal. Asiat. 77. sz. 463. l.); mert a' magyar földön is több hason nevű helységek elősorozvák Kresznericsben. A' turk *chagan*, *chakan*, *hagan* (= chán), a' mongol *schagan*, *tsagan*, *zagan* stb szóformák (= fejér) a' csákány szóval öszve nem keverendők. Inchoffer' *saccan*-ja nyilván Sicania = Sicilia, honnan a' bevándorlás történt.

Visszatérve már a' csákányos játéokra, megemlítendő még, hogy az Indiában ma is divatos, melly a' berlini critica lapok szerint (1834. oct. 63. szám alatt) Persiából szakadt oda, 's azt *Char-din* és *Ouseley* korábban már körülményesen le is írták.

Az ércz-időszakban vas és réz csákányok váltották fel a' csöngös botokat, 's görcsös buzgányokat épen úgy, mint a' hegyes fanyílveszők vasveszők által cseréltettek fel. Itt is csudálatosan találkozik a' persa *khalendsch*, *külentsch* a' magyar *kollint* és *kullancs* szókkal, millý nevű fából még ma is itt-ott nyilakat készítenek, de az egyszersmind nadályt is jelent, vagyis inkább annak tuskés fulánkját értik alatta, melly mint a' nyíl sebet ejt (Frähn's Iln Fosslau, 107. l.). Az arab és néger földön szinte zagu palma-fából nyilakat, 's dárdákat készítenek 's készítenek ma is.

Az arany csákányok nézetem szerint fényüzési czikkek voltak, 's mivel a' czófalviak mélyen nem is voltak elásva, mert néhány terhes szekér képes volt azokat a' czófalvi és barátosi sík téren a' földből feltorlani — az is hihető, hogy azok a' harcztéren maradtak ott el, vagy a' keresztes barátok' vagy még későbbi időszakból. Haddák vagy pedig más scytha fajok' uralkodása alatt Erdélyben maradtak volna azok ott el, lehetetlennek látszik, hogy az olly könynyedén, mondhatni, a' föld' felületén csak ellakart kincsek két ezer évig heverték volna ott egy helyben. Maga a' tudós és szakértő Arneht úr a' bécsi antiquek' leírásában és analectáiban némelly hason arany műveket byzanti dolgozatoknak ismervén el, talán e' szákértő nézet a' főlebb elmondottaknál fog e' csákányokra is alkalmazható lenni; mert az amazoni *bipennis*, mellyet Penthesilea talált fel (Plinius VIII., 57) 's mellyet Xenophon és Herodot *sagaris* névvel említnek (l. Ukert, über die Amazonen. Abh. der Bayer. Acad. 1847. V. B. I. Abtheil.) két élő bárd vagy fejsze volt,

használták azt a sákák, persák, mosynoekek, massagéták, rhetusok, 's vindelicusok, 's az Opus Tripartitum, de Analogia Lingvarum tudós írója is megtévedt abban, hogy azt a *handzsár* szó' elrontásának vélte, holott az nem egyéb mint a latin *securis* 's magyar *szekerese*. Ha az úgy nevezett *csúd* sírokbán 's bányaromokban, mellyekben néha semmi réz-, hanem csak aranymívek találtak, hason csákányok fődöztettek volna fel: úgy azokat méltán *scytharimaspi* műveknek lehetne venni, de annak megalapítására a pétervári muzeum' gondos átvizsgálata szükségeltetik.

— Következett több, részint az academia' felszólítására, érkezett levél' felolvasása; illyek: *Fabó András* agárdi ev. papé, némelly, a' múlt század' történetét illető írományokról, *Ráth Károlyé* Györből, régi magyar köriratu pecséték 's egy állítólag a' csornai levéltárban létező Mátvás kir. korabeli, magyar tanuwallatásokat foglaló, határjárásí oklevélről, *Nagy Iváné*, némelly velencei magyar dolgokról, *Privitzer Lászlóé* némelly az ottani határban létező romai sírkőről, és *Valentinelli Józsefé*, a' velencei sz. Márk könyvtára' igazgatójáé, az academia' számára ott folyó másolatokról. Ezek közül a' következőt közöljük:

„Tekintetes m. Tudós Társaság! A' legközelebb elmúlt téli időszakot a' világhírű Velence' városában töltvén, mint nemzetünk' történeteinek tisztelője, — főleg a' hálamat érdemlő dr. Wenzel Gusztáv úr' ösztönzése, és becses utasításai' nyomán — minden ügyekezeteimet arra fordítám, miszerint az ott találató, és hazánk' történetét érdekli emlékeket átvizsgáljam. És ezt, a' mennyire állásom által igénybe nem vett üres időm engedé, teljesítém is.

Legelőször is, mi a' nevezetes városban a' magyar történetvizsgáló' figyelmét megragadja, az azon 10,000-et meghaladó kézirat, melly a' sz. Márkról nevezett könyvtárban őriztetik. E' kéziratok között, főleg az úgy nevezett Contarini- és Nani-gyűjteményben, tömérdek találtak, mellyek a' magyar történettudományra ha nem valaményt változtató adatokat tartalmaznának is, azt mindazáltal részletességek által szélesbítenék.

A' könyvtár' jelenlegi munkás fő fölügyelője Valentinelli József úr, kinek szíves készségével dicsekedhetem, sziveskedett ugyan még az elmúlt évben a' T. Tudós Társasággal ezen hazánkat érdekli kéziratok' névjegyzékét közleni; mindazáltal e' közlemény — a' t. könyvtárnok úr' érdemeit homalyosító szándok nélkül legyen mondva — sejtellem szerint nagy részben a' könyvtár' lajstromából készítettett, más részről pedig a' t. féríu mint idegen, hazánk' történeteivel nem eléggé levén ismerős, kellőleg nem is buvárkodhaték számunkra. És így reánk nézve még sok kéziratnak tartalma, sőt soknak még létezése is ismérten, már csak azon oknál fogva is, mivel az úgynevezett Contarini-gyűjtemény még lajstromba sincs iktatva egészen; pedig e' gyűjtemény, melly 1843-ban Contarini Jeromos' nemes hagyományá' következtében jutott a' Marciana-könyvtárba, a' legtöbb, és legérdekesb történeti emléket

tartalmazza. E' családból, mellynek tagjai közül nyolcz ült a' dogei székbén, több követ volt, kiknek a' Signoriávali levelezéseik reánk nézve is gyakran érdekes eseményeket tartalmaznak.

Azonkívül több régi krónika' lapjain is imitt-amott elszórva találhatni történetünket érdeklő adatokat, millyenek közül magam is akadván néhányra, azokat annak idejében közleni fogom.

Arra, hogy mind ezen emlékiratokról magunknak teljes ki-merítő ismeretet szerezzünk, nem csak az általam rá fordíthatott kevés idő nem elégséges, de tán pár év is kevés volna. Ez egyik fő oka, hogy én teljesen mindent ki nem meríthettem. Más részről pedig én jobbnak tartván az egyéni véleményekkel gyakran elválaszthatlanul összefort egyoldalú kivonatoknál és ismertetéseknél, viszonyaink' tekintetéből is, néhány kéziratnak teljes lemásolását, időm' nagyobb részét másolással töltöttem. Ezt javaslá azon nézetem is, miszerint ekkép a' kézirat honunkba jutván, ott alkalom nyilandik abból többeknek buvázkodni, minthogy több szem többet lát, és gyakran mi egynek figyelmét kikerüli, az másnak föltünhetik. Illy szempontból ajánlám föl dr. Wenzel Gusztáv úr által a' lemásolandó kéziratokra nézve is segélyemet.

A' lemásolandó kéziratok közül pedig főleg fontosaknak látszottak azok, mellyek Gritti Alajosnak magyarországi viszonyait tárgyzzák. Már csak azért is, mert e' férfiú hazánkban nemzetünknek leg életbe vágóbb időszakában szerepelt. Ennélfogva e' férfiúról szóló minden emlékiratot lemásolék; névszerint : 1. Francesco dalla valle de Padoa' emlékiratát; 2. Tarvisini Museo Ágostonnak a' meggyesi ostromról naplóját, és a' császári marsall előtti vallomását; 3. A' bécsi udvarnáli velencei követ Contarini Ferencznek e' tárgyra vonatkozó két, és más néhány leveleit. — Mind ezeket a' T. Tudós Társaságnak — mihelyt Grittiről munkába vett értekezésemet bevégezdem — tiszteletem' zálogául átadom.

A' T. Tud. Társaság által leiratni rendelt többi kéziratok Valentinelli József úr' fölügyelete alatt munkában vannak, és közölök egy darab, mellynek czime : „Information de la Condition, et qualita del Regno d' Ongaria“ a' t. könyvtárnok úrtól f. hó' 1-én történt elbúcsuzásom' alkalmával már kész lévén, azt magammal el is hozám, adandó biztos alkalommal a' T. Tudós Társaságnak átadandó.

A' T. Academia által lemásoltatni rendelt kéziratok közt van a' következő is : Quoddam propositum coram Rege Hungariae. Zannetti sub Nro CCCCLXXV. Ez a' Marciana-könyvtárban Petrarca' munkáinak egy XIV. századbeli pergamenre írott dísz-kiállítású példányában található, és valólag Petrarcának prozában írott műve; föltalálható tehát — Valentinelli' úr' állítása szerint is — Petrarcának kinyomott művei közt is. Különbén pedig tartalma miatt is előttem olly fontosnak épen nem látszék; azonban a' rendelkezést illetőleg e' tárgyra avatkozni körömön túlinak tartottam. Egyébiránt

az egész „propositum“ terjedelmére nézve is csekély, és egy ivnél többet meg nem halad.

Dr. Wenzel Guszláv úr figyelmeztetett arra, miszerint a' Morosini-család' történeti gyűjteményét, főkép mi III. András királyunkat, és atyját Istvánt illeti, szemügyre venni el ne mulasztanám. Minthogy Morosini Jeromos' San-Giovanni-Laterano-féle házában a' király, és atyjának képe mondatott lenni. Ezekről tehát, az úgynevezett *Aranykönyvről*, melly szinte a' Morosini-család' birtokában mondatott lenni, és mellyben állítólag István' Velencebei ünnepélyes bémenetelének körülményes leírása foglaltatik, ügykeztem körülmenyes tudomást szerezni.

Sajnos azonban, hogy minden utánjárásom, és fáradságom' daczára is, mindenről biztos adatok' nyomába nem akadhattam. Végre gyakori kérdezködések után többek, de főleg Bartolomeo della Rovere úr' szivességéből megtudám, miszerint a' Morosiniak' S. Giovanni-Laterani-féle házában épen semmi sem létezik, és hogy III. András királyunk' neje, Thomasina, nem is ezen ágból volt, hanem azon Morosiniak' ágából, melly a' későbbi időkben Morosini de Gatterbourg melléknevet viselt, és mellynek jelenleg utolsó nő tagja, Loredana, a' családnak San Stephano-téren fekvő palotájában lakik. A' Morosini-családnak e' palotájában találtak a' nemzetségnek minden régiségei, fegyver-, kép- 's levéltára. E' palotát egy ízben Rovere úr' kíséretében megtekintém. Már a' fölmenetnél az előcsarnokban meglátásának a' családi régi ereklyék. Feljutván pedig az első emeletbeli terembe, sorra vizsgálam az ott függő képeket, mellyek nagyobb részint a' híres peloponnesusi hős Morosini Ferencnek hadi tetteit ábrázolják. E' teremben van két női arczkép is. Egyik, mint aláírásából kítűnik, szerviai királynő vala, és minket kevésbé érdekel. A' másik arczkép azon ajtó fölött diszlik, melly a' szomszéd terembe nyílik. És ez utóbbi Morosini Thomasina, III. András' anyjának, arczképe. Térdig van lefestve a' szőke hölgy, fején koronával. Azonban e' kép, valamint a' többi itt található is — nem előbb festetett, mint a' XVII. század' második felében. Fölírásában pedig történeti hiba van, minthogy IV. István magyar király' nejeinek íratik, holott — mint tudjuk — Morosina Thomasina' férje István, fattyja III. Andrásnak, soha magyar király nem vala. Az egész fölirat szóról szóra a' következő: „Thomasina Maurocena. Hungariae Regina Stephani IV. Regis uxor, Andreae Regis Mater. MCCLXXXVII.“ — A' királynő' feje fölött az egyik oldalon egy czímer látható, melly egy hosszában kétfelé osztott paizs. A' paizs' jobb felében vörös mezőn három ezüst folyam vagy szalag; — bal felében sárga mezőn egy kék szalag látható. Amaz — tudniilik a' három ezüst folyam — mint mondatik, Magyarország' czímerét képezi: emez pedig a' Morosiniak' czímere. Nem tartom érdektelennek itt kivonatban közleni azt, mit a' Morosiniak' czímereiről, és

Morosini Thomasináról egy régi velencei kézirati krónikából jegyztettem. E' krónika, melly a' XV. században íratott, és Contarini Jeromos' hagyományából a' Marciana-könyvtárban (Class. Ms. Ital. VII. Cod. DCCXIV. nrus Contar. 96.) őriztetik, elején a' velencei nemes családoknak lefestett czimereik mellett röviden eredetök is leíratik. Itt a' Morosini családnak három lefestett czimere található. Az első egy arany mezőben vízszinleg (horizontaliter) fekvő kék szalag. „E' Morosiniak, úgymond a' krónika, Mantoából szakadtak Velenczébe.“ A' második czímer az elsőtől csak abban különbözik, miszerint a' kék szalag (a' krónika' szava „sbara azura“ : kék sáncz v. korlat) részatosan fekszik a' jobb oldalról kezdve lefelé a' baloldalra. E' Morosiniak a' krónika' állítása szerint hajdan *Molorini* névvel neveztettek, és Schiavoniából (Slavoniából) származtak át Velenczébe. Ezen Morosini-családból való volt Thomasina is, III. András királyunk' anyja, aminthogy a' Thomasina' arczképe mellett levő czímer is ezen részutos kék szalagu czímerrel ugyanaz. Azonban e' Morosiniakból utóbb egy más czímet használó ág támadott, mint azt a' krónika a' következő szavakkal adja tudomásunkra :

„Morexini che porta la croce con una zogia in mezo e la sbarazura, questa caxada si equal la da la sbarazura, ma mⁱ Albertin morexini siando principio di Schiavonia p lo Re Ambres (így) di Ongaria lui levo questa arma, et impho tutti quelli ch sono in sidi del ditto mⁱ (ez az elavult *messer*-t jelenti) Albertin portano questa arma, et fo del MCCLXXXII, equesti con li suoi vicini fecero edificar la chieziade san moro martyro, e una altra chiezia pichola a nome de san Gabriel anzolo zoe santo, anzolo e mⁱ Andrea Morexini silevo la croce rossa quando lui ando a zara al tempo de la rebellione del 1346.“

Még bővebben ír ezen krónikairó ugyancsak ezen krónikájában az 1292-ben történeteket illetőleg Morosini Thomasináról, és fia III. Andrásról, mellyből megtudjuk III. András' koronáztatásának idejét. Megtudjuk, hogy Thomasina *messer* 1) Albertinnak nővére volt. Végre megtudjuk, miszerint a' Morosiniak ez Alberttől kezdve czímerökbe a' sárga mezőben fekvő kék szalaghoz még egy fehér abronccsal körített fehér keresztet is fölvettek. Ezek pedig a' krónikának — megtartva az eredeti régi helyesírást — tulajdon szavai.

„De la incoronation d mⁱ Andrea Morexini.

Corrando li anni del signor 1292 in la vigilia d san domeneago de agosto fo incoronato mⁱ Andrea morexini dl reame de Ongaria de volontade de tutti li baroni. Et questo mⁱ Andrea fo fiol de una dona di Venetia la qual fu madona thomaxina sorella d ml

1) *Messer* elavult olasz czím, annyit tett mint a' franczia *monsieur*.

Albertin morexini et fo el ditto ml Andrea fiol de Stephano fiol del re de Ongaria el qual morto rimaxe la madre grauida d mꝝ Stephano et li suoi pareti litosse la signoria et questa donna si venne a ferrara p ch la era fia del Marchexe et stagando li lapartori questo mꝝ Stephano el qual fu ualoroxo, et valentissimo homo, et venne a venecia et maridosse in quella zintildonna madona thomaxina morexini del qual nasce poi mꝝ Andrea, e p questa magnificentia lui volse ch l fusse cognosciuto il suo colonello de tutti li altri morexini et azonse in la sua arma una croce de biancho cu uno cerchio dintorno, la qual arma dapoi tutti quelli ch sono discexi di quel columnello si la porta cu grande honor, et a questo modo quelli morexini scambio larma.“ —

A' Morosini-palotában megtekintetem a' szomszéd teremet is, mellyben a' család' életnagyságu arczképei függnek. Az arczképek alatt ráhába foglalva láthatók a' Signoriától nyert diszoklevelek' másolatai. De III. András királyunk, és atyjának Istvánnak arczképét sehol nem találtam. — A' családnak, mint mondatik, jeles fegyver-gyűjteményébe, és reánk nézve még érdekeseb levéltárába minden ügyekezetem mellett sem juthattam be, és ekkép az állítólag ott lévő *Aranykönyv*ről, és Istvánt, — III. Andrást illető adatokról is semmi bizonyost nem mondhatok.

Az *Aranykönyvet* illetőleg különféle adatok' nyomába jutottam. Több velenczeinek, 's köztök Valentinelli úrnak is, véleménye az, miszerint az *Aranykönyv* nem létezik, sőt a' nevezett úr szerint nem is létezett; öszerintök az *Aranykönyv* csak képzelt tárgy; vagy pedig e' fogalom alatt nem egyebet értenek, mint a' velenczei nemesek' czímergyűjteményét, ellátva a' családok' rövid történetével. Illy gyűjtemények kézzel írva többfélék találhatók Velenczében, és a' Marciana-könyvtár' kéziratái közt több különféle századokból való őriztetik. En csupán czímergyűjteményt, történeti leírás nélkül nyomott kiadást, láttam, még pedig 1587. évből valót. — Azonban mind ezen adatok valamint mást, úgy engem sem elégítettek ki az *Aranykönyvet* illetőleg. Kerestem tehát tudósítást róla Velencze' történeteiben. És csak ugyan ezen fentebbi véleményektől egészen elütő tudósításra vagy adatra akadtam Daru-nek velenczei történetében (Histoire de Venise par le Comte Daru. Bruxelles 1838. Tom. II. p. 266.), hol ezeket lehet olvasni az 1797. évről: „Le 4. juin le livre d' or fut brulé en cerémonie, au pied de l' arbre de la liberté.“ — Ezen állítás szerint az *Aranykönyv* elégettetett volna.

Mások szerint az *Aranykönyv* most is megvan, és a' „Dei Frari“ levéltárban őriztetik, sőt szives ka'auzom Rovere úr, állítása szerint, ott saját szemével látta is. En a' „Dei-Frari“ban nem voltam azon bizonytalanságok miatt, mellyek a' bebocsáttatást illetőleg kérdeztetteimről hangzottak, időm' rövideége miatt pedig végre az ügy' végére járnom nem lehetett. Azonban ezen utóbbi állítmányt

valószínűvé teszi ismét egy más írott adat. Ugyanis Lecomte Gyula francia író Velencze' nevezetességeit leírván, ennek olaszra fordított munkájában : Venezia etc. di Giulio Lecomte. Ven. 1844. 460. lapon, a' „*Dei frari*“—levéltár' ismertetése foglaltatik, hol is az *Aranykönyvet* illetőleg a' következők olvashatók : „*Colá si conserva il famoso Libro d' oro, nomenclatura severa del Veneto patriziato. Esso forma una serie di volumi legati in veluto rosso, sui quali s' inscrivevano tutte le nascite ed ii matrimonii dei patrizii. Il libro d' oro fu istituito nel 1315, come a registro ed a codice dellá nobiltá veneta. Alcuni principi stranieri vi furono ammessi : Enrico IV. fra gli altri, com' e noto. Vi s' inscrivevano anche altri personaggi e nobili di terra ferma, in qualche caso e sotto certe condizioni.*“ stb.

Mit higyük már most ezen két ellenkező adat után az *Aranykönyvről*, annak eldöntését másra bízom. — Egyébiránt, hogy az *Aranykönyv* minket is érdekel, arra elég legyen annyit megjegyez-nem, miszerint abba több magyar család a' patriciusok közé bevé-tetvén, beíratott. Az említett czímeres családi kronikákat pedig ha nem lehet is szóral szóra leírt másolatoknak tartani, az *Aranykönyv*vel mégis tartalomra, és valóságra nézve minden esetre meg-egyeznek. Ennélfogva illy krónikákból is szedtem adatokat történe-tünkre nézve. Illy nevezetes adatok' egyike az, melly szerint Cor-vin János is 1497-ben bevétetett a' patriciusok közé, mellyről már Marin Sanutóban is (I. köt. 79. lap) tétetik említés. A' mint e' tárgy-ról más alkalommal bővebben szándokom tudositást adni.

Hátra van még egy tárgy, mit megemlítés nélkül nem hagy-hatok, melly alkalommal azonban lehetlen egyszersmind sajnálko-zásomat ki nem jelentenem azon körülmény miatt, hogy a' tárgy-ról saját tapasztalásom szerint nem szólhatok. Velenczéből elindu-lásom' estéjén értesültem csupán Rovere úrrali beszélgetéseim kö-zött arról, miszerint Gritti Luigi Magyarország' egykori kormány-zójának arczképe valamint atyjáé is, a' Gritti ó-palotában (melly a' Santi Ermagora et Fortuna, overo San Marcuolo-ban fekszik) lát-ható. — Erről tehát, valamint más összegyűjtött adataimról is a' tudositást más alkalomra hagyván, teljes tisztelettel vagyok

Pozsony, május 28. 1852. a' Tek. Academianak tisztelő szol-gája, Nagy Iván.“

KIS GYÜLÉS, JUL. 5. 1852.

(A' mathematicai és természettud. osztályok' részére).

Bugát Pál rt' helyettes elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból : Györy rt., Csorba és Nendtvich U. U. — Más osztályokból : Bajza, Balogh, Érdy, Horváth Cyr., Jerney rr. U., Bertha, Hunfalvy, Pauler, U. U. — Toldy Ferencz titoknok, Helmecczy Mihály szarazatos pénztárnok.

CSORBA JÓZSEF lt.

a' június 7-ki osztályülésben kezdett előadását a' *kenyérről* folytatta.

GYÖRY SÁNDOR rt.

az *öszhangzatok, hanglépték és mérséklet' számviszonyairól* értekezett.

KIS GYÜLÉS, JUL. 10. 1852.

(A' nyelv- és széptud. osztálya' részére).

Kubinyi Ágoston tiszt. tag' helyettes elnöklete alatt

Jelen az osztályból: *Balogh rt., Hunfalvy, Repicky és Tasner lt. lt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Bugát, Érdy, Györy, Jerney rr. lt. Csorba és Wenzel lev. lt. — Toldy Ferencz titoknok, Helmecczy Mih. szav. pénztárnok.*

— A' titoknok felolvasta

FÁBIÁN GÁBOR rt.

következő értekezését a' *római classicusok' olvasásával's tanulmányozásával egybekötött élvezetről és érdekről.*

A' római classicusokról nálunk tüzetesen rég nem szólott senki. Felölök sok újat mondani nem is igen lehet; miután a' hány kiadásban, majd meg annyi commentárral kísérve forognak előttünk. Azonban nekünk e' nemben ót és újat szőnyegre hozni még sem leend fölösleges ma, midőn honosaink' keblében, a' nemzetiség' erőre kapott dicséretes tüze mellett, a' latin nyelv's irodalom iránti egykor kelleténél is melegebb buzgalmat szemlátomást hülni tapasztaljuk. Óhajtandó ugyanis, hogy e' szembetünő részvétlenség tartós divattá ne váljék; mert az bennünket mind az általános tudományosság' körében sok szép élvezettől, mind saját irodalmunkat tekintve, több becses nyereményektől fogna megfosztani. És e' kettő az, mit jelen értekezésemben röviden kimutatni akarok; mely szempontoknál maradva vélem csak, hogy ez, úgy szólván, elkoptatott themának némi érdeket adhatnom és egy úttal magamat a' szakom' korlátain kívül csapongás' vádja ellen megóvhatnom sikerülend.

Ahhoz, hogy a' római classicusokból minden bennök rejlt élvezetet magunkévá tehesünk, kettő kívántatik; egyik: őket összesen ismernünk; másik: lehető legjobban értenünk. E' két föltételek' elseje, az újabb irodalmak' bármellyikére alkalmazva, túlságos követelésnek tetszhetnék: a' rómaiakét illetőleg nem az. Mert ezeknek úgy nevezett *classicus* írói, időre nézve ugyan elég hosszú korszakot, de számra csekély tért foglalnak el még úgy is, ha e' nevezetet egész a' római keresztyén írók' föltünéseig nyújtánók; mit mi azonban eddig csak *tagasb* értelemben, *szorosan* véve pedig nem tovább, mint az Antoniusok' koráig adunk meg. És ezt azért, mivel Róma' e' korszakon túl élt pogány íróin a' classicitásnak már csak kevés vonásai mutatkoznak; a' nyomukba lépett keresztyén szerző-

kön pedig az eredeti tyrust merőben elenyészve látjuk. Az új vallás' ihlete alatt folytatott latin irodalomban tárgy, eszme, gondolkozás-mód, nyelv és styl egészen új alakot öltöttek, melynek vonásai után képezték magokat a' későbbi keresztyén irodalmak általjában.

Immár ha a' szélesb értelemben vett római classicusok' egész seregét tekintjük is: száma azoknak, kiket a' nagy tömegből az idők' pusztító vihara enyészettől megkimélt, oly csekély, hogy át-olvasásuk- 's tanulmányozásukra egy pár rövid év elegendő. Helyes megértésökre pedig, a' szükséges segédeszközök bőven föllelhetők; ahhoz t. i. a' nyelv' grammatikai ösmérete mellett, az egyes szerzők' válogatott jegyzetü kiadásain, vagy ezek' nem létében, egy jó szótáron, Nieupoort' Antiquitásán 's Hoffmann' ismeretes Lexiconján kívül, nem igen kell egyéb.

Az élvezet, mit a' római classicusok nyújtanak, nem oly nemű, hogy ebből az úgy nevezett szaktudományokban általánosan gazdagúlnunk lehessen. Ez utóbbiak a' később korban majd mind oly haladást tettek, hogy azon pontról, mellyen jelenleg állanak, nincs szükség tanulás végett a' classicus korba visszavándorolnunk. Bölcsészet-, csillagászat-, természet-, orvos-, mér- és törvénytán' körében alig van ma már oly hézag, mit amonnet kellene pótolnunk. Talán csak a' keresztyén aerát megelőzőtt történet- és szónoklatlan az, mikben a' római classicusoktól, *tartalmukat* illetőleg, még most is szaktudománybeli gyarapodást vehetünk. Hanem a' *formában*, vagy is előadás' modorában folyvást mestereink lehetnek — mint majd ezt annak helyén, hol alább a' classicusok' olvasásából szerezhető irodalmi nyereseményekről szólandok, fogom kimutatni: most először csak a' műveikben kínálkozó *tárgyélvezetről* lesz szavam.

E' részben a' *történetírők*, kikhez az egyesek viselt dolgairól szóló Cornelius Nepost, a' jeles tettek' 's mondatok' compilerát, Valerius Maximust, és a' biographus Suetoniust is kell számítnom, kétszeres érdekekkel bírnak. Először, mint a' pogány Róma' történetének eredeti forrásai, mellyekből az ide tartozó adatokat egész tisztaságukban merithetjük, 's históriai ismeretünk' tárát az első kezekből vett árukkal rakhatjuk meg. Másodszor: mert a' nálók föltaláló számos jellemrajzok a' pogány öskor' egyéniségeinek oly példányait mutatják föl előttünk, mellyeknek megható nagyszerűsége bennünket bámulatra, tiszteletre ragad, velünk az erényt megkedvelteti 's annak utánzására hatalmasan buzdít. Valerius Maximus, kinek különben írmodora, minden szabatosága mellett is, nem kis mértékben untató, az illy jellemrajzok' csoportos kiállításával úgy leköti az olvasót, hogy munkájának IX könyvétől, mint valami tündér képcsarnok' meg annyi igéző teremétől alig képes az ember megválni. És illy nemű élvezetet Julius Caesar, Cornelius Nepos, Livius, Justinus, sőt a' többi alsóbb rendű historicusok' művei is bőven szolgáltatnak. Mert a' történelmi munkák azon előnnyel bír-

nak egyéb neműek felett, hogy bármily tollal legyenek írva, már magokban érdekes olvasmányok mindig. „Orationi et carmini parva gratia, nisi eloquentia sit summa; *historia quoquo modo delectat. Sunt enim homines natura curiosi et qualibet nuda rerum cognitione capiuntur, ut qui sermunculis etiam fabellisque ducantur.*“ *Plin. Epist. V : 8.*

A' történetírók után a' *szónoklattan* az, melly saját nemében, ma is bő tárgyismerettel kínálkozik. E' tudományt a' rómaiak mind elméletben, mind gyakorlatban a' tökély' azon pontjáig vitték, melyet a' később kor nem csak túlhaladni, de még utólélni sem volt képes eddig. Minek oka szerintem, főleg e' nemzet' sajátságos politikai intézményeiben keresendő, mellyek a' szónoklatnak olly tág, olly díszes 's egyszersmind gyümölcsöző mezőt nyitottak, minőben azóta sehol nem részesült. Az azon pályázók magoknak nevet, tekintélyt, hatalmat, vagyont szerezhettek; honnét valamint a' versenyzőknek, úgy e' művészet' minden oldalról ki zaksákmánylásának száma, szere nem volt. Még kiktől a' természet egy, vagy más keléket megtagadott is, azok sem rettentek e' pályától el, hanem mi nálók hiányzott, szorgalom és mesterség által igyekeztek pótolni. Elég legyen e' részben például az egy C. Gracchust említenem, kiről olvassuk, hogy valamikor népgyűlésben, vagy köz helyen szónokolt, háta mögé mindig egy zenészethez értő szolgát állított, ki a' szónok' előadásánál a' hangejtést egy elefántesont-síp' segítségével titkon igazgassa. Nincs olly kisszerű tárgy, mire hatály' tekintetéből gondot ne fordítottak és mit művészi szabályok alá ne vontak volna. Nem csak testállás, taglejtés, hanghordozás és arczkifejezés, de még az öltözködés is saját kiszabott modorára volt szorítva. Ki a' szónoklat' minden fortélyát ki akarja tanulni, az a' római rhetorok' különösen Cicero' és Quintilianus' tanulmányozását nem nélkülözheti.

A' classici irodalom' egyéb ágaiban, úgy prózai, mint költészeti művek' olvasását az *teszi tárgyukra nézve* főleg' érdekessé, hogy a' pogány őskori életet, mint e' művekből minden lépten viszsztatükrözöt, velünk saját eredeti nyilatkozataiban ösmerteti meg; mellynek valódi képéről az azt később másoló archaeologiai lexicon-írók soha olly tiszta fogalmat nem adhatnak. És ez érdek annyira vonzó, hogy általa, tárgykülönbség nélkül, minden classicus író' olvasásánál fogva tartatunk, és még némellyeknek, mint egy Martial- vagy Petroniusnak botrányos elmefuttatásai sem unatkozhatnak. Midőn ezek a' távol hajdant előnkbe idéz:k, ollykép' tetszik, mintha egyszerre két világ, az ó és új, állana előttünk; mellyeket egymással összeméretegtünk szintolly gyönyörködtető, mint tanulságos is. Ez egybehasonlítás megigazítja fogalmunkat a' multról, mellyet különben, kellő ismeret nélkül, a' jelennel vagy sokkal jobbnak, vagy sokkal rosszabbnak, vagy legalább merőben különbözőnek szeregtünk képzelni. Belőle látni fogjuk, hogy a' hajdan- és jelenkor' főbb

arcvonalai jóformán egyeznek, és hogy sok a' köz és magánéletben előforduló dolgok, miket később századok' sajátai gyanánt néztünk, csak a' régiektől reánk átszállt ős hagyományok; azok pedig, mikben az újabbkor némi előnnyel bír, az ő világnak nálunk föl nem találtató más sajátságai által gyakran ellensúlyozvák, néha túl is múlvák.

És mivel világban az ember, emberben ennek legbecsesb tulajdona, az *erkölcsi képesség*, érdemel első helyet: összehasonlításunkat ez oldalról kezdve meg, úgy találjuk, hogy az újabb kor' legkitünőbb előnyét a' tökély' utolsó követeléseig bevégezett keresztén *erkölcs*tan teszi; de ha ezzel a' pogány Rómának, minden isteni kijelentés nélkül, önerejéből teremtett 's bámulandó tisztaságig kiképzett morálját állítjuk szembe: tagadnunk nem lehet, miszerint e' téren elméletben ugyancsak kis távolság van közöttünk; mi pedig a' gyakorlatot illeti, abban tőlök meglehetősen hátra maradtunk. Hosszas lennék, ha azt, mit ennek bebizonyítására a' római classicusokból fölfordíthatnék, csak nagyjában elősorolni akarnám is; azért elégnek tartom e' célból csupán ifjabb Pliniusnak egy helyét idézni föl, melly az említettem pogány morál' tisztult szelleméről bő fogalmat nyújthat. A' hely imígy szól: „*Omnium libidinum servi sic aliorum vitii irascuntur, quasi invideant, et gravissime puniunt, quos maxime imitantur; quum eos etiam, qui non indigent clementia ullius, nihil magis, quam leuitas deceat. Atqui ego optimum et emendatissimum existimo, qui caeteris ita ignoscit, tanquam ipse quotidie peccet; ita peccatis abstinet, tanquam nemini ignoscat. Proinde hoc domi, hoc foris, hoc in omni vitae genere teneamus, ut nobis inplacabiles simus, exorabiles istis etiam, qui dare reniam, nisi sibi, nesciunt.*“ (Epist. VIII: 22.). Ennél a' felebaráti szeretet' 's erkölcsi életnek szebb szabályát az evangéliom' lapjain sem lelünk; és mi a' classicai korszaknak legnagyobb dicséretére válik, az, hogy ott az illy erkölcsszabályok nem maradtak holt ígék, hanem a' gyakorlat' terére áltvíve, a' társadalmi életben követés', versenyzés' tárgyai lettek 's eredményül hozták ama' nagyszerű antik jellemeket, mellyeket mi ma, kétségkívül derekabb keresztén morálunk' lobogója alatt, bámulni inkább, mintsem utánzani bírunk. Maga Plinius 's az általa dicsőített Traianus szép példakül szolgálhatnak e' részben, kedves, magasztos jellemeikkel.

A' *tudományosság* — mint már fentebb pár szóval érintők — a' classicusok' korában alantabb fokon, de magasabb becsben állott, mint ma. Annak avatottait nálók a' *tudós* cím nem zárta a' szobafalak közé, hanem nekik a' társadalomban kitünő állást, tevékeny szerepet juttatott 's legkevésbbé kedvező esetben, a' jobbák' és főbbek' házainál baráti összeköttetésekre nyitott utat. Ott e' névért a' polgárok' első osztályait látjuk versenyezni; sőt látunk a' caesarok' sorában is egyéneket — mint pl. Nero — kiknek korlátlan önkénye,

miután az állodalomban, az észen kívül mindent elsajátított, az egy tudományosságot, mely magát egyedárusítani nem hagyta, magánosok' birtokában irigy szemmel nézte 's kaján sovárgással szemjűhozta. Innét van — mire az újabb irodalmakban példát hiába keresünk — hogy a' rómaiaknál majdnem egész írói kart a' magasb születésűek', főbb rangúak 's nagyobb hivatalnokok' fényes sorozata képezi 's azon kevesek is, kik e' tekintetben kivétel alá esnek, baráti benső viszonyuknál fogva, amazokkal a' köz tekintélyben majdnem azonos egy vonalon álltak. Julius Caesar, Octavianus, Germanicus, Nero: caesari családból valók; Cato, Cicero, Petronius, Silius Italicus, Curtius, Tacitus, Frontinus, ifj. Plinius, Aurelius, Victor, Festus, Macrobius, Ausonius, Rutilius consulságot; Varro és id. Plinius, tengeri parancsnokságot; Sallustius, Cornelius Gallus, Symmachus, tartományi helytartóságot viseltek; Vitruvius hadi-szertármester; Velleius Patèrculus, a' philosophus Seneca és Lucanus, quaestor és praetorok; Lucretius, Catullus, Tibullus, Propertius, Ovidius, M. Seneca, Persius, Florus, Gellius, Apuleius fő 's részint igen gazdag nemesi családok' ivadékai voltak 's többnyire lovagi rangjoknál fogva hadi szolgálatokban is forgottak; és, mint tudjuk, még a' lapangni szerető kényelem embere Horatius is dolgát e' pályán szinte ezredességig vitte föl. Ugyan ő, Virgilius, Livius, Quintilianus, Stadius, Martialis, Suetonius, Claudianus, Serenus Samonicus, mint Caesarok' kegyenczei ösmeretesek előttünk; kik közül a' fejedelmi kegyből Quintilianus czimzetes consulsággal 's országos évdíjjal, Martialis lovagi ranggal 's ezredességgel, Suetonius államtikársággal, Claudianus pedig, még élteben, érczoszloppal lőnek jutalmazva; végre Ennius a' korabeli nagyoknál, Terentius különösen Afrikai Scipiónál 's Laeliusnál, Cornelius Nepos Cicero- és Atticusnál, Valerius Maximus Sextus Pompeiusnál a' legkedveltebb — tiszteltebb házibarátok' díszes koszorújában nyertek helyet.

A' római irodalom' itt elősorolt lovagias képviselői, nemcsak a' genius' kedvtöltéseitől tekinthető szépművészeti nemben, hanem a' tudományok' legkomolyabb ágaiban is igen jeles 's részben olly kimerített műveket hoztak létre, melyekhez a' később századok' fölfedezései is csak keveset adhattak. Cato, Varro, Columella' könyveikben a' mezei gazdaszat' szabályainak nagy része föltalálható; Julius Caesar, Frontinus anyai hadtudományt foglalnak magokba, hogy azokat, a' később divatba jött új fegyvernemek 's e miatt megváltozott hadviselés mellett is, szakembereinek tanulmányozni épen nem fölösleges; melyek közül az elsőt maga az újabb kor' legnagyobb hősenek vallott Napoleon, minden hadjáratainál kézikönyvül magával hordozni méltónak tartotta. Szóval, azt lehet mondani, hogy az egyetemes tudományosság' körében, az újabb kor-szülte vegytan mellett, leginkább a' földleírás az, miben Róma' írói, keresztyén utódaikhoz képest szembetűnőleg hátra voltak. Mit e' nemben tőlők

kaptunk, mind magában véve, mind különösen azért fölötte hiányos, mert korokban két nagy világrész fölfedezve még nem voltak. Ők csak Európát, Ázsiát és Afrikát irták le — 's ezeket is tökéletlenül. Pomponius Mela', id. Plinius' 's ennek másolója, Solinus' és Vibius Sequester' ide tartozó meddő tartalmú munkáik az akkori időkhöz mérve sem kielégítőek. Hogy földisméretöket önmagok hiányosnak hitték, kitetszik némileg a' tragicus Seneca' azon soraiból, melyekben mintegy Amerika' 's Ausztralia' egykori fölfedezésére czélozva, valódi jósló sejtelmét így fejezi ki:

— — — — „Venient annis
Secula seris, quibus Oceanus
Vincula rerum laxet, et ingens
Pateat tellus, Typhisque novos
Detegat orbes, nec sit terris
Ultima Thule.“ *Med.* v. 374.

Hanem a' csillagászatban, mathematicai geographiájok' hiányos rendszerének daczára is, annyira haladtak, hogy a' nap- 's holdfogyatkozásokat már a' legrégebb időkben, szintolly pontossággal, mint ma történik, órára megjósolni tudták. „Inventa iam pridem ratio est, praenuntians horas, non modo dies ac noctes solis lunaeque defectuum.“ *Plin. Hist. Nat. XXV : 5.*

Az élet' egyéb nyilatkozatait tekintve, nem kevésbé gyönyörködtet a' classicus írók' olvasásánál az, hogy bennök sok ma divatozó intézmények', szabályok' és szokások' nyomaira akadunk; sőt néha, nem kis meglepetésünkre, némelly újabbaknak hitt tárgyakat is nálók már létezetteknek tapasztalunk. Nem czéлом minden effélet itt együvé foglalni; csak a' kevésbbé köz tudomásuak közül kívánok néhányat a' köz és magán életből, érdekkerjesztés okáért fölemlíteni.

Először is, a' politikai intézmények' sorában ott találjuk a' rómaiaknál, egykori *megyei tisztválasztó gyűléseink'* szakasztott képét, a' Comitiumokat, mellyek amazokkal legkisebb vonásig merőben egyeznek. Itt, valamint amott, zajos, fegytelen választó tömeget, fölkiáltással *nyílt szavazást* látunk szabad ég alatt a' küzdtéren; sőt látjuk még a' pártok' szenvedélyes vezetőit vagy *kortés-főnököket* is az úgy nevezett Suffragatorokban. A' becses intézményt ott és itt ugyanazon visszaélések rontották meg 's orvoslására hasonlókép' a' *titkos szavazás'* behozatala által tétetett kísérlet, mint mind ezek ifj. Plinius' következő soraiból kitetszenek: „Excesseramus sane *manifestis illis apertisque suffragiis* licentiam concionum. Non tempus loquendi, non tacendi modestia, non denique sedendi dignitas custodiebatur. Magni undique dissonique clamores; procurrebant omnes cum suis candidatis; multa agmina in medio, multique circuli et indecora confusio; adeo desciveramus a consuetudine parentum, apud quos omnia disposita, moderata, tranquilla, maiestatem loci pudoremque retinebant. . . . Ad tacita suffragia quasi ad remedium decurrerunt.“ Azonban hogy a' titkos szavazásnak ott is, mint

nálunk, voltak hatalmas ellenzői, maga Plinius bizonyosság reá, midőn így folytatja: „Sed vereor, ne procedente tempore ex ipso remedio vitia nascantur. Est enim periculum, ne tacitis suffragiis impudentia irrepat. Nam quocuique eadem honestatis cura secreto, quae palam? Multi famam, conscientiam pauci verentur.“ *Epist. III: 20.* Ugyan ő később ez aggodalmát és a *lex tabellariának* (mint a' titkos szavazást rendelő törvény nevezetett) csakhamar mutatkozott rossz következményét példával is igazolni törekszik, midőn (*Epist. IV: 25.*) barátjához Messiushoz panaszkodva így ír: „Scripseram tibi, verendum esse, ne ex tacitis suffragiis vitium aliquod existeret. Factum est. Proximis comitiis in quibusdam tabellis multa iocularia atque etiam foeda dictu, in una vero pro candidatorum nominibus, suffragatorum nomina inventa sunt etc.“ *Tout comme chez nous*, mondhatná rá az ember; mert illyes dévajtságok a' titkos szavazás körül, ott hol az írott czédulákkal történik, nálunk sem ismeretlenek.

A' senatus' ülései pedig, közigazgatási hivatásuk-, tanácskozási modoruk- 's különösen egyenlő szavazatjogukkal a' *megyei közgyűléseket* juttatják eszünkbe. Határozatok, végzések' hozatalánál mind két helyütt a' többség' elve divatozott és a' szavazóknál nem az *értelmiség'* súlya, hanem a' *sám* döntött. Mi hogy a' rómaiaknál sem volt mindennek inyére, és hogy a' *sanior* meg *maior pars*, *votorum numeratio*, meg *ponderatio* felőli előttünk ismeretes phrasisek, melyeket nem rég gyűlési vitáink közben annyiszor emlegettetni hallottunk, még ama' korból veszik eredetüket, szinte ifj. Pliniusból látható, kinél olvassuk: „Numerantur sententiae, non ponderantur in publico consilio; in quo nihil est tam inaequale, quam aequalitas ipsa, nam quum sit impar prudentia, par omnium ius est.“ *Epist. II: 12.*

Ama' jelenleg szerte magasztalt politikai intézmény, mely az újabb reform-törekvések' egyik kítűzött czélpontját teszi: az *eskütszék*, korántsem a' később idők' találmánya. Megvan ennek szinte nyoma a' classicusoknál. Ugyanis mi egyéb volt a' rómaiak' azon törvényszéke, melyhez az elnöklő praetor, az Urbanus praetor által évenként bizonyos számmal összeírt egyénekből sorshúzás' útján választott bírákat, kik közül a' vádlott fél ötvenet visszavethetett, az elfogadottak pedig előleges eskü' letétele után bíraskodtak? E' népszerű igazságszolgáltatást nemcsak a' republikai Rómában, de a' caesarok alatt is még főnnállani látjuk; miután Plinius, Panegyricusában Traianus' főbb érdemei közé sorozza azt, hogy e' bírói eljárásnak még az állodalmi ügyész' irányában is helyet engedett. Ide vonatkozó szavai ezek: „Sors et urna fisco iudicem adsignat; *licet reuicere*, licet exclamare: Hunc nolo, timidus est et bona seculi parum intelligit; illum nolo, quia Caesarem fortiter amat. Eodem foro utuntur principatus et libertas.“ *Paneg. c. 36.*

A' *czéhek*' első behozatalát hibásan tulajdonítják némellyek a' közép századoknak; e' korszak csak visszaállította azokat. Mert a' classicusokban előforduló adatok után, azok Rómában már Tarquinius Priscus' idejében, sőt némelly történetírók szerint még Numa Pompilius alatt a' polgári intézmények közé fölvétettek. Ugyan ez adatokból világos, hogy a' mai társadalmi életben olly fontos szerepet nyert *magán társulatok* is az őskorban már léteztek. Illyenek voltak jelesen a' görögöknél ama' *jóteköny egyletek*, mellyeknek köz pénztára *Eranos*-nak hívatott 's mellyekre vonatkozóok Cornelius Neposnak Epaminondasról mondott ime' szavai: „Quum aut civium suorum aliquis ab hostibus esset captus, aut virgo amici nubilis propter paupertatem collocari non posset, amicorum concilium habebat et quantum quisque daret, pro cuiusque facultatibus imperabat.“ (*Corn. Nep. Epam. c. 3.*) Illyenek voltak szinte náluk az úgy nevezett *Hetaeriák*, vagy is bizonyos kitüzött czélokra szövetkezett egyletek; valamint a' *Collegium fabrorum* nevet viselt ama' derék tűzoltó társulat is, mellynek hasonmásával már ma különösen az éjszakamerikai egyesült államok jeleskednek. Rómában illy egyletek iránt, kivált a' caesarok' korában, nem nagy rokonszenvet tapasztalunk; azok' háttérében t. i. a' hatalom' féltékeny természete mindig rejtett politikai czélokot szeretett szaglálni. Innét még az *Optimus*nak czímezett Traianus maga is, mind Nicodemiában a' *Collegium fabrorum* fölállítását, mind Amisus' városában az Eranus' létrehozását Pliniusnak nem javasolta, kihez az elsőt illetőleg így ír: „Tibi quidem, secundum exempla complurium in mentem venit, posse Collegium fabrorum apud Nicomedenses constitui; sed meminimus provinciam istam et praecipue eas civitates ab eiusmodi factionibus esse vexatas. Quodcumque nomen, ex quacunque causa dederimus iis, qui in idem contracti fuerint, *hetaeriae*, quamvis breves fient etc.“ (*Epist. X: 43.*); az utóbbira nézve pedig, Amisus' irányában, a' netalán létezett törvényes gyakorlat' föltétele mellett, kivételt engedve, nyilatkozatát ezzel végezi: „In caeteris civitatibus, quae nostro iure obstrictae sunt, res huiusmodi prohibenda est.“ (*Epist. X: 94.*)

A' *vásárjog*, mint nálunk, úgy a' rómaiaknál is, a' kiváltságok' sorába tartozott; érte a' tanácshoz kellett folyamodni, melly azt, az ellenmondással élhető szomszéd községek' kihallgatása után szokta csak megadni. Ott van ifj. Pliniusnál a' példa, ki is *Epist. V: 4.* azt mondja: „Vir praetorius sollers a Senatu petiit, ut sibi instituere in agris suis *nundinas* permitteretur: *contradixerunt* Vicentinorum legati.“

Ugyan ez iróból megtanuljuk, hogy a' római birodalomban szokásban voltak az *útlevelek* is, mellyek diplomáknak hívatnak; a' caesarok által saját nevök' aláírásával adattak ki, — bizonyos időre száltak, és lejárat után meg-megújítottak. Úgy látszik, azok' osz-

toгатása kizárólag a' caesarok' jogához tartozott, melyet még tartományi kormányzóknak sem volt szabad gyakorolniok; mert ifj. Plinius, mint Bithynia' kormányzója, egy helyt (*Epist.* X : 54.) Traianusnál kérdést tesz az iránt : vajjon a' lejárt határidejű diplomákat szabad-e használatban meghagynia? — másutt pedig (*Epist.* X : 121.) ugyan annál nagyon mentegetődzik, hogy nejenek, egy igen sürgetős útjára diplomát adni bátorkodott. Hogy e' jogot a' caesarok magoknak tartották fön, oka az, mert az illy diplomák nem épen puszta útlevelek voltak, hanem egyszersmind némi Salvus Conductus' színét viselték 's bennök, mint a' nálunk divatozó hivatalos utalványokban, az utazók' könnyebbségére holmi kedvező rendelmények is foglaltattak.

Az országos pénzügy körül alkalmazott rendkívüli szabályok közt ott találjuk az előttünk tapasztalásból jól ismert *pénz-decalcatiót*; melyre id. Plinius Róma' történetéből e' két példát hozza föl: 1) „Librale pondus aeris imminutum bello punico primo, cum impensis respública non sufficeret, constitutumque ut asses Sextantario pondere ferirentur. Ita quinque partes factae lucri. *dissolutumque aes alienum.*“ 2) „Postea Annibale urgente M. Minutium, Q. Fabio Maximo dictatore, asses unciales facti, placuitque denarium sedecim assibus permutari, quinarium octonis, sestertium quaternis. Ita respública dimidium lucrata est.“ (*Hist. Nat.* XXXIII : 18). Első esetnél az akkori pénz' értékét $\frac{1}{6}$ részre, másodiknál felére látjuk leszállítva. — De találunk e' nem épen kérdésére való fináncz munkálatnál valami derekabbat is Róma' pénzügyi történetében, u. m. az általános *adómegszüntetést*. Ugyanis id. Pliniusnál ezt olvasuk : „Intulit Aemilius Paulus Perseo rege victo e Macedonia praeda H. S. M. M. CCC. a quo tempore populus romanus tributum pendere desiit.“ (*Hist. Nat.* XXXIII : 17). A' később korbéli államgazdászati dolgát ennyire vinni még sehol nem bírta, és az adómegszüntetés' titkát alig is fogja a' követett ösvényen fölfedezni valaha; miután annak kulcsát, mint szerinte nem is létezött, úgy látszik, keresni sem tartja méltónak. Pedig részére a' fölhozott példában azon kifogás, mintha Rómának az adómegszüntetést csupán a' kincstárba külföldről behozott nagy pénz-zsákmány tette volna lehetővé, nem sokat nyom, azért, mert az Aemilius Paulus által beszolgáltatott egész öszveg, a' mi pénzünk szerint 16,407,070 fr. 54 krnál nem tett többet, holott nem egy alkalmat tudunk, midőn egy és más kormány' kincstára kül- és beháborúk' következtében, ennél nagyobb öszveggel is gazdagodott.

Végre az ország-kormányzat körében, az újabb kori úgy nevezett *szenstszövetség*' s a' Londonban minap alakult társulat által fölfogott *békepolitika*' eszméjét sem fogjuk századunk' ma született magzataul nézni többé, mihelyt id. Pliniusnál olvastuk, hogy már ama' szövetségi szerződésnek, mely Porsenna Tuscus király' s Róma

között létesült, egyik fő cikkében nyilván kikötetett, miszerint azon túl vasat csupán földművelésre szabadon használni. Plinius' ide tartozó szavai ezek : „In foedere, quod expulsis regibus populo romano dedit Porsenna, nominatim comprehensum invenimus, ne ferro, nisi in agricultura uterentur.“ (*Hist. Nat.* XXXIV : 39). Én ezekben a' békepolitika' eszméjének első csiráját látom lappangani.

A' magán életre tartozó tárgyak közt, olly sokra akadunk a' maiakból Róma' iróinál, hogy azokat látva, magunkat az ó világban mintegy otthon érezzük, és az általok szolgáltatott képvonásokból körül-belül a' következők panorámája alakul Rómának szemünk előtt : A' városba, mai töltéseinkhez hasonló, gondosan készített országút vezet, mellynek oldalain a' távolság csinos faragású kőoszlopokkal van jelelve ¹⁾. Belebb, a' mezei térségen, hol, mint pusztáinkon, itt-ott gémes-kutak meredeznek fölfelé, szép paripákon agarászó-úrfiakkal találkozunk ²⁾; egy közel pataknál pedig csapat fiút látunk maszlagoló halászzattal foglalkodni ³⁾. A' töltésen előbbre haladva, szebbnél szebb majorok 's kertek közé jutunk, mellyeknek kerítéssein belül már a' gémes-kutak mellett, kerékjárárok, szivattyúsak ⁴⁾, sőt szökők ⁵⁾, épületeik közt pedig virág- és gyümölcstenyészítő üvegházak is ⁶⁾ tűnnek szemünkbe. Előttünk három terhelt kocsi halad befelé, — egyik gubacsokkal ⁷⁾, másik szömörccével ⁸⁾, harmadik kétszersült kenyérrel ⁹⁾ van megrakva; a' két első a' város' végén egy udvarba hajt, hol a' jelek szerint tímárnak kell lakni; a' harmadik kocsi terhével a' Tiberis felé tart, azt (t. i. a' panis nauticus) ott hajóra rakandó. — Minél belebb érünk a' városba, annál magasabbak az épületek; cserép- vagy fenyőfa-zsendelylyel fedvék ¹⁰⁾, — több emeletesek, — némelylek padlás-szobákkal ¹¹⁾ is toldvak; mellyeknek szűk ablakaiból, a' méreg drága házber ¹²⁾ miatt oda szorult holmi sáppadt költő- vagy philosophus arczókat is veszünk észre lekandikálni, talán épen a' künn hallott lármára, melly vagy a' vacsora' gondját, vagy tört kancsójakat juttatja eszökbe;

1) *Liv.* XLI : 27.

2) *Parcius utaris, moneo, rapiente veredo, Prisce, nec in lepores tam violentus eas etc. Martial.* XII : 14.

3) *Plin. Hist. Nat.* XXV : 18.

4) *Hortos villae iungendos non est dubium, rignosque maxime habendos, si contingat, praefluo amne, si minus: e puteo, rota, organis pneumaticis, vel tollenonum haustu rigandos. Plin. Hist. Nat.* XIX : 20.

5) *Frontin.*

6) *Martial.* VIII : 68.

7) *Plin. Histor. Natur.* XVI : 9.

8) *Idem* XVI : 30.

9) *Id.* XXII : 68.

10) *Id.* XVI : 15.

11) quem tegula sola tuetur

A pluvia, molles ubi reddunt ova columbae. *Juven.* III : v. 201.

12) Sed pensio clamat. *Juven.* IX : 63.

mert alant, a ház előtt, egy meleg kolbász-áruló ¹⁾, és egy drótozó is ²⁾ kiabál egyszerre. Lent az útszák boltok' és műhelyek' hosszú sorait mutatják, különbözőféle címereikkel; amazok közt némelyek pamut- ³⁾ mások finom selyem-szövetekkel ⁴⁾ rakvák; vannak, melyekben *fournirozott* asztalos munkákat, csontokkal, elefántfogakkal, békateknővel kirakott bútorokat ⁵⁾, melyekben *csínezett rézedényeket* ⁶⁾, ismét melyekben *metszett, köszörült, színes üvegportékákat s' tükröket* ⁷⁾ árulnak. Az *illat- és kenőcs-raktárok* ⁸⁾ 's *könyvárás-boltok* sem hiányzanak ⁹⁾. Ez utóbbiak' ajtaja előtt, ki-függesztett könyvhirdetések, sőt némely irodalmi művekből pompás kötésű mutatvány-példányok is kitéve láthatók; olvashatni jelentéseket azon egy munkának olcsóbb és drágább, *kisebb és nagyobb alakú kiadása* ¹⁰⁾, vagy valami legújabbnak bizonyos napra kitűzőtt fölolvása felől. Egy táblán írva áll, hogy Statius' Thebaisának harmadszori fölolvása holnap fog tartatni *Fronto*' teremében ¹¹⁾. Tovább ismét más nemű jelentések tűnnek elő az útszára nyíló ajtószárnyakon, melyekben enni- vagy innivaló árucikknek: vadak, halak, madarak, csigák, borok hirdettetnek; egyen újlag érkezett jóféle galliai 's hispaniai *sör és sörélesztő* ¹²⁾ ajánlatik. Az utzaszazleteken, nagy falragaszokban, az aedilisek' különbözőféle játékokról szóló hirdetményei olvashatók. — A' műhelyek' sorában látunk *fodrászokéit, borbélyokéit*; — amazokban *vendégghajak* ¹³⁾, emezek' némelyikében *mesterséges fogak* is ¹⁴⁾ kaphatók; majd mindegyik

1) *Fumantia qui tomacula raucus*

Circumfert tepidis cocus popinis. *Martial.* I : 42.

2) *Plin. Hist. Natur.* XXX : 18.

3) *Plin. Hist. Natur.* XIX : 2.

4) *Bombyces* telas araneorum modo texunt ad vestem luxumque foeminarum, quae *bombycina* adpellatur. Prima eas redordiri rursusque texere invenit in Ceo mulier Pamphila, Latoï filia, non fraudanda gloria excogitatae rationis, ut *denudet foeminas vestis*. *Plin. Hist. Nat.* XI : 26. Itt a' vég szavakban azon átlátszó kelméjű öltözetekre van czéltás, melyeket közönségesen *Multiciá*-knak hívtak, Varro pedig *vitrea togá*-knak nevez. Általában fonás, szövés a' rómaiaknál nagy tökélyre volt víve; úgy hogy Plinius — mint mondja — olly finom vadászhalókat is látott, melyeket fészítő-kötelőkkel együtt egy gyűrűn ált lehetett húzni. „Vidimusque iam tantae tenuitatis (casses) ut annulum hominis cum epidromis transirent.“ XIX : 4.

5) *Plin. Hist. Natur.* XVI : 84.

6) *Idem XXXIV* : 48.

7) *Idem XXXVI* : 66.

8) *Juven.* II : 40. v.

9) *Horatius*ból ismeretes a' *Sosius-testvéreké*.

10) *Martial.* I : 3.

11) *Juvenal.* VII : v. 82.

12) Galliae et Hispaniae, *frumento in potum resoluto . . . spuma ita concreta pro fermento* utuntur. *Plin. Hist. Nat.* XVIII : 12.

13) *Nigrum flavo crinem abscondente galero*. *Juven.* VI : v. 120.

Nunc tibi captivos mittit Germania crines

Cul'a triumphatae munere gentis eris. Ovid. Amor. El. XIV : v. 45.

14) *Emptos non soleo polire dentes. Martial.* XIV : 56.

borbélyműhelyben pedig, a' borotválás mellett *értágás-*, *köpölyözés-* 's *piócszázással* is foglalkodnak 1). — Az utzákon hullámozó tarka tömegben, itt egy csapat gyalogmenőt, inasok lepedővel, kefével, szivacsos stb követnek; ezek a' mindenfelé nagy számmal találtató fürdők' valamelyikébe — talán egy *gőzfürdőbe* 2) mennek. Velök, az *Arany-almához* címzett ház körül 3), egy ismerős család jő szembe kocsin; ezek ismét a' vidéki hegyekben használt *zuhanyfürdőből* 4) most térnek vissza. — Más csapatban hivatalos arcú komoly urak ballagnak kimért léptekkel, kisérve több ifjaktól, kik hónuk alatt irat-csomagokat visznek; ezek : senatorok, gyakornokaikkal 's mennek a' tanácsba — épen mint nálunk egykor az ítélőmesterek jurátusaikkal, a' curia' ülésébe. Ezekéhez hasonló ünnepies köntösben többeket látunk egy palota' *járdával* kirakott előtérén várakozó képpel állongani; ez egy *küldöttség* a' városba most hazatérő imperator' elfogadására 5). Itt üveges gyaloghintókat, benők puha pamllagon kényelmesen olvasgató, vagy szundikáló úri személylyel 6), természetes szolgák czepelnek széles vállalikon; amott, szép nyílt kocsin, még szebb fogatot *maga hajtó kényes úrfi* robog el szelesen előttünk, többször föl-, az ablakokból kinéző dámákra, mintsem lovai' elébe tekintgetve 7). Eszelős kandiságával egész zavarba hozza az útczát 's majdnem veszélyt okoz, midőn jobbról egy *gyufaárus zsidó-fűt* 8) üttet le lábáról, — balról, ijedt félreugrás közben egy *házaló-kalmár*, hóna alól, portékás ládáját, egy suhancz öléből, karácsonyesti ajándékainkhoz hasonló árúját, a' saturdayára szánt, *aranyporos figékkal rakott palmaágot* 9) hullatja a' sárba stb.

Könnyű volna a' képen még sok illy, korunkéival rokon arcvonásokat kimutogatnunk, ha attól nem tarthatnánk, hogy már is kelletténél többet cicerónéskodtunk, midőn talán olyanokat is hordtunk föl, miket mindenki tud. Azért ez elszámáltakhoz végre még csak egy két, előttünk különösbnek tetsző fölfedezésünket kívánjuk toldani : a) Hogy a' classicus íróknál találtató adatok szerint, a' ró-

1) *Plin. Hist. Nat. XXXII : 42. Item Corn. Cels.*

2) *Cornel. Cels. II : 17. Item Vitruv. V : 10.*

3) *Domitianus natus est in regione urbis sexta, ad malum punicum. Sueton. in Domit.*

4) *Marc. Manil. L. IV.*

5) *In area palatini cum Salutationem Caesaris opperiremur. Gell. XX : 1.*

6) *Causidici nova cum veniat lectica Mathonis*

Plena ipso. Juven. I. v. 32.

7) Pervolat axe citato

Flaminiam : puer Automedon nam lora tenebat,

Ipse lacernatae cum se tactaret amicae. Juven. I : v. 60.

8) Transtiberinos ambulator,

Qui pallentia sulfurata fractis

Permutat vitreis. Martial. I : 42.

9) *Aurea porrigitur Jani coryota calendis. Martial. XIII : 27.*

maiak szüntolly alkatásu *ekével* szántottak, minő ma nálunk közönségesen használtatik ¹⁾. b) Testi büntetéseiknél a' *botozást* általjában, küönösen pedig katonáik' fenyítésénél a' *cesszőzést* ők is alkalmazták és arra, valamint *abroncsokra*, szinte a' nyírfát választották. ²⁾. c) Asztalaikat ők is ékesgették *virágbohrétákkal*, de ezeket nem vízzel töltött poharakba, hanem üvegharangok alá szokták helyezni ³⁾. d) A' bennünket nem régiben, soha nem hallott nevével rémitve meglepett *epemirigy*, nálók közönségesen ismert nyavalya volt, melyet szintén *cholerának* hívtak 's melyet Celsus, orvoslómódjával együtt, nem is a' kivételes, hanem a' rendszeren uralkodni szokott nyavalyák' sorában ad elő ⁴⁾. És e) a' *bujakórságnak* is, melyet általában az újabb kor' kinövésének szoktunk tekinteni, néhány fajait, minők pl. az *inflammatio colis*, *cancer colis*, *inflammatio testicularum*, *condylomata* és *fluxio alba* ⁵⁾ szinte ismerték legyen, többek közt Celsusból 's idősb Pliniusból eléggé kitűnik ⁶⁾. Végre f) a' *fütés* ama' legújabb módjának is, melynek kitalálásával a' *Meissner*-név dicsekszik, ifj. Pliniusnál ⁷⁾, valamint a' *galambpostának* ⁸⁾ id. Pliniusnál és Frontinusnál világos nyomára akadunk.

Illy nemű adatok nagy számmal fordulnak elő a' classicus íróknál, melyeket, midőn olvasás közben rájuk bukkanunk, még ha előttünk egyéb forrásokból már ismertek voltak is, némileg saját fölfedezéseinkként tekintünk 's annál érdekeseknek találunk, minél nagyobb élvezetet szoktunk venni a' tárgyakból, ha azokat nem csak mások' előadása után ismerjük, hanem szemeinkkel is látjuk.

* * *

Efféle az élvezet, melyet a' classicusok, munkáik' tartalmának tárházából juttatnak. Ez azonban nem annyira épületes, mint inkább csak mulattató oldaluk. A' tanúlással gazdag élvezetet e'

¹⁾ . . . In silvis magna vi flexa domatur

In burim, et curui formam accipit *ulmus* aratri,

Hinc a stirpe pedes temo protentus in octo,

Binae aures, duplici aptantur dentalia dorso. *Virg. Georg. I* : 170.

²⁾ *Betula* terribilis magistratum virgis. Eadem circutis flexibilis.

Plin. Hist. Nat. XVI : 30.

³⁾ Conditae sic puro numerantur lilia vitro,

Sic prohibet tenuis gemma latere rosas. *Martial. IV* : 22.

⁴⁾ *Corn. Celsus. IV* : 11.

⁵⁾ Szeméremből nem nevezzük magyar néven ezeket. „Haec vocabula et tolerabilis se habent et accepta iam usu sunt; cum in omni fere medicorum volumine atque Sermone iactentur : apud nos foediora verba, ne consuetudine quidem aliqua verecundius loquentium commendata sunt. *Corn. Cels. VI* : 18. It. *Plin. Hist. Nat. XXI* : 73. 79.

⁶⁾ Orvosokra nézve nem lenne érdektelen, e' nyavalyák', különösen a' cholera' gyógyítása, valamint az id. Plinius által leírt egyiptomi bebalzsamozó szer' és a' Mithridatesféle híres ellenmég' készítése körül hajdan alkalmazott eljárást szakértő bíráló alá venni.

⁷⁾ *Plin. Epist. II* : 17.

⁸⁾ *Plin. Hist. Nat. X* : 37. *Frontin. Stratag. III* : 13.

munkák' *formájában*, szerkezetében, és modorában, jelesen prózai előadásában találjuk föl. Ez utóbbiban Róma' írói az újabb századbeliek által utólérve még nincsenek. Prózát, az övékéhez hasonló becst, nem a' magyar, de angol, francia, olasz és német irodalom sem bír fölmutatni. Midőn ezt mondom, nem a' jó prózai előadást értem; mert azt nemcsak az említettem mívelt nyelvekben bőven találunk, de magunkéban sem nélkülözünk; hanem a' különbség a' classicaí 's újabb koru próza között, abban áll, mert amannak a' *jóság*on kívül a' *szépség* is kitünő sajátja, és pedig elannyira, mi szerint, ha a' kettő közt hasonlítást teszünk, úgy tapasztaljuk, hogy, midőn a' később kor' írói, prózájokban a' szépséget mintegy mellékdolognak venni látszanak, akkor az a' classicusoknál oly fő kellék, melynek elérése után erejük' egész megfeszítésével törekedtek. A' rómaiak, kik irodalmukat a' kényes izlésű görögöké után képezték, ezektől a' *szépnek* mindenben uralkodásra emelt eszményét, vagyis a' *Ουε Ταις χαρισιν*-elvet, úgy költői, mint prózai előadásaikba áltültették; mi által prózájuknak valódi művészi alakot adtak. És e' *művészi alak* teszi a' fő különbséget az ó és új próza között. Annak a' *stylus*' kimivelésénél vezéreszmeül vétele a' régieknek bölcs tapintatára mutat; mert az élő és írott beszédnek valódi célja: eszméink' másokkai fölfogatása levén, igen természetes, hogy e' célt könnyebben 's hamarább fogjuk elérni úgy, ha eszméink' tolmácsaül nyájas, tetszetes, magát beszínleni tudó, mintsem ha nyers, száraz 's bár világos és értelmes, de kedvességnélküli komoly nyelvet használunk. Eredetét a' hatásra számított szónoklat egyenesen e' nézetből veszi, és én meg vagyok győződve, miszerint e' nézetet a' *szép előadás' hatálya* felől, épen a' szónoklat' körében tett tapasztalás vitette ált a' régiekkel, írott prózájukba. Ők t. i. Quintilianus' ama' kifejezése szerint: „Mihi unum idemque videtur: *bene dicere ac bene scribere*“ (XII: 10.) az élő és írott beszédet azonagy szempontból fogták föl, 's innen van (mit az újabb izlés nálok hibául szokott felróvni), hogy jelesebb prozaistáik is, mint a' két Plinius, a' philosophus Seneca, Florus, Curtius, Valerius Maximus, nem ritkán szónoklati modorba csapnak ált. Mellözve annak vitatását, mennyiben kelljen a' prózánál e' különben módjával alkalmazott szónoklati tüzszerezést rosszallni, annyi bizonyosnak látszik, hogy a' római classicusok, prózájukat a' *tökély*' ama' magas fokára, mellyen az máig utól nem érve ragyog, az említett nézet által emelték. A' római irodalom' lovagias képviselői, kik, mint föntebb érintők, egyébiránt is majd mind a' társadalom' magasabb míveltségü osztályához tartozván, már ennél fogva is a' csinosb nyelvet mintegy rangjok' sajátáül bírták, azzal, hogy írásaikban fő gondjukat az *előadás' szépségére* fordították, oly ígézö prózát teremtettek, melly munkáikat, még ha tárgyuk nem vonzó is, minden különbség nélkül, egyaránt gyönyörködtető olvasmányná teszi. Az ő tolluk alatt vers és próza mű-

vészi alakot nyer, és a' legszárazabb tárgy, úgy kötött, mint kötetlen beszédben, egyenlő költészeti szint ölt magára. A' honnét, ám ki sértse meg bárki, fogja tapasztalni, hogy, ha Virgil' csodaszépségű Georgicona után, egymást követő rendben, Caesar' Commentárain, ifj. Plinius' Levelein, Tacitus' Annalisain, Quintilianus' Rhetoricáján, a' másik Plinius' Naturalis Historiáján 's Frontinus' Stratagematikonán végig ment : majd alig fog az élvezetben, mit az egymástól nagyban eltérő tartalmú művek' olvasásából merített, némi különbséget észre venni.

Az újabb irodalmak az általános ígérés' e' mesterségét nem bírják; bennök a' szép előadás majdnem egyedül költői művekre szorítkozik; prózajok pedig többnyire komoly, értekező modorban mozog. És ez, úgy látszik, nem is vaktában, hanem elvszerűleg történik így; miután nálunk az úgy nevezett *szép irodalom'* szorosán elkülönített osztályába pusztán költői művek sorozvák 's belőle a' prózaiak, úgy szólván, egészen kizárvák; mert habár a' regények és novellák szinte a' szépirodalom' rovatába jönnek is, e' megkülönböztetést korántsem prózai alakjoknak, hanem költői tárgyuknak köszönik. Mig Róma' írói a' szépség' szabályát általában alkalmazván, ez által úgy költői, mint prózai munkáiknak szépirodalmi szint adtak : mi arra — mondhatnók — csak a' kötött beszédnél ügyelünk, a' kötetlent pedig alóla majdnem egészen föloldjuk; szinte, mintha azt hinnők, hogy a' prózának csak *jónak*, de *szépnek* nem szükség lennie; vagy hogyha egyszer jó, már ennél fogva a' szépség' criterionát is bírja. Azért — hogy csak rólunk magyarokról szóljak — valamint a' classicuskéval mérközhető költői szép előadásban, úgy *jónak mondható* prózában sincs fogyatkozásuk ugyan; ez utóbbit — jelenleg élő derekabb íróinkat nem is említve — már Pázmány' Kalauzában 's Mikes' Leveleiben is föltaláljuk : de a' *sajátlag szép prózában* nyilván szegények vagyunk. Az erre törekvést elannyira mellőztük ekkorig, hogy annak szembetünőbb nyomára első rangú íróinknál is alig akadunk. Kevesen vannak, kiknek azt megkísérteni kedvök jött 's ezek közt is talán csak Kazinczy és Kölcsey azok, kik ez úton kielégítő sikerrel haladtak; a' többiek, midőn a' szép styl' eszményével vajudtak, többnyire ékes próza helyett Döbrenteiféle éktelenségeket hoztak elő; mert t. i. a' szépnek keresésében tévúton indultak 's példányokúúl, nem mint amazok, a' római classicusokat választották magoknak, hanem vagy hiúlag eredetiséget vadásztak, vagy majd német, majd francia modort majmolgattak. Kétséget nem szenved, hogy, ha a' szépprózát, arra termett íróink, egy Bajza, egy Vörösmarty, egy Czuczor, vagy Toldy — kik közül a' három elsőik már mint költők, a' szépirodalomnak, vagy sajátlag szólva *szépenírásnak* ex professo avatottai; az utolsó pedig mint jeles aestheticus, ki a' szépet sok oldalról kimívelt izlésénél fogva megválasztani igenis jól érti — a' classicusok' nyomán kísértik meg : tö-

rekvésöket szerencsés siker követé vala, és ma nem csak a' jó, de az *igazi szépprózának* sem volnánk annyira szükében. Mert hogy írónk, kik arra nem csak akarattal, de hivatással is bírnak, épen nem ügyetlen utánzó, annak görög és római minták után képzett egész költészetünk fényes bizonyágát adja. Vannak epicusaink, lyricusaink, kiknek teljesen sikerült műveit a' classicusokéival bízvást egy sorba állíthatjuk; Csokonainkról pedig el lehet mondanunk, hogy anacreoni dalaiban mesterét Anacreont fölülmúlta.

A' bájt, melly a' római classicusok' prózáján előmlik, könnyebb érzéssel fölfognunk, mintsem szavakkal kellőleg rajzolnunk. Az ő styljek némi ünnepies köntöst hord magán, mellynek okszerű 's kecses szabása úgy az ész', mint az ízlés' követeléseinek teljesen megfelel. Benne minden legkisebb rész gondosan megválasztott, tervszerű, maga helyére illő és mint jó zongorán a' húrok, egymással kedvesen összehangzó; egy kifejezés, egy szó, egy betű nem fölösleges, nem kirívó, hanem minden az egész' harmoniájára művészi tapintattal kiszámított nélkülözhetlen tényező. Az eszmét elevenen visszaadó jól talált szavak, logikai szabályok szerint alkotott kifejezések, tömött szerkezet — a' beszédnek világos értelmet, kevéssel sokat mondó rövideiséget, kellemes kerekdedséget adnak; és e' kellemességet még egyfelül az elmés változatossággal ejtett fordulatok, másfelül a' mondatok' csergedező pataként lefolyó hangzatos gördüllete is nem kis mértékben nevelik. És a' classica prózának e' sajátságok által elővarázsoló szépsége oly nemű, hogy azon némelly írónknál, minők pl. Julius Caesar, Cornelius Nepos, Celsus és Mela — a' *természeti egyszerűség művészi alakban*; másoknál, mint Tacitus, ifj. Plinius, Quintilianus, Curtius, Florus stb. a' *művészi alak természeti egyszerűségben* tűnik elő. Nem úgy mint nálunk, kiknek stylusunk, midőn egyszerűsége törekszünk, többnyire dísztelenül meztelenné; midőn mesterkélünk, ízetlen piperévé szokott válni. Az újabb irodalmakban talán csak az angol próza az, melly e' tekintetben dicséretes kivétel alá eshetik. Én legalább ebben, a' többiekhez képest, legtöbb természeti egyszerűséget, férjfiass kellemet 's életrevalóságot veszek észre; és ezt, valamint a' rómaiaknál, úgy náluk, egyenesen a' nyilvános politikai életnek 's abban nagy szerepet vinni szokott szónoklatnak vagyok hajlandó tulajdonítani. Mert a' szónoklat a' szépprózának legracticusabb oktató mestere volt mindig. Nálunk magyaroknál is a' próza amaz utóbbi pár évtized alatt kezdett magára türhetőbb alakot öltetni, midőn a' nemzeti mozgalmak köztünk a' szónoklatot a' nyilvánosság' színpadára idézték, és ott számára mindennapi szerepet osztottak. Legszebb prózai példányainkat az akkori hírlapok' politikai vitatkozásaiiban bírjuk. Ha akkor eszünkbe jut, prózai előadásunk' szépségének magasbra vitelénél másik emeltyőül a' római classicusokat venni elő: azóta e' téren nevezetes haladást tehattünk. Ez idő azonban ránk

nézve már — lejárt. A' rajtunk legközelebb átszáguldott szélvész, midőn Jánus' templomát bezárta, egyszersmind a' politikai szónoklat' iskolájának ajtaját is becsapta előttünk. De épen e' körülmény kétszeresen int bennünket, hogy a' classicusoknak számunkra folyvást nyitva maradt iskoláját annál buzgóbban igyekezzünk fölhasználni irodalmunk' javára. Prózánknak azon bájta, melyet még nélkülöz, csak innét fogjuk legbiztosabban megszerezhetni. Sehoh e' részben több tanulni valót nem találunk, mint itt. A' classicai irodalom ránk nézve, ha nem a' tudományok' aknája is immár, de bizonyosan az ízlés' műtereme marad mindig, hol a' szépek mindazon mintáit, melyek után prózánknak a' hiányzó műalakot megadhatjuk, készen leljük.

És ez immár ama' gazdagon jutalmazó nyeremény, melyért a' classicus írókat olvasunk, tanulmányozunk, nemcsak méltó, de elengedhetlén szükség is. Hanem hogy e' részben czélt érjünk, nem pusztá futékony kedvtöltésből, de komoly, tanuló szándékkal kell fognunk a' dologhoz; szemes figyelemmel kísérnünk írmodorunk' minden legkisebb vonásait; ellesnünk a' nálok gyakran természeti egyszerűség' leple alatt lappangó titkos mesterfogásokat; azután ezek' másolgatását saját nyelvünkön kísértgetnünk. E' végre legtöbb sikert ígérő eljárásnak mutatkozik a' classicusok' lefordítgatása, arra hívatott vállalkozók által. Azért is, a' tárgy' fontosságát tekintve, nem látnám academiánk' méltóságán alul, sem hívatásán kívül esőnek, ha egyéb gondolai közt azt is egyik föladatává tennie tetszenék, hogy az illy tehetségeket — kik bizonyosan találatni fognának — névszerint kijelelendő classicusok' fordítására, bizonyos kifizűött jutalmak által koronként föl hívja. Mert a' dologban csak így, versenyzés' útján, lenne igazi köszönet; miután ma a' classicusok' saját szakálra fordítása 's kiadása, szellemileg csekély sikerű, anyagilag tekintve pedig talán a' leghálátlanabb írói foglalkodás. Innét valamit így eddigelé prózában kaptunk, nemcsak fölötte kevés; de Kazinczy' Saulustján 's Czuczor' Neposán kívül (Tacitusféle Germaniáját még nem ismerem) többnyire mind fölüleges, gond és csin nélküli dolgozat. Ha ama' nagy czélt, melyet én itt sürgetek, úgymint: a' *classica próza' műalakjának nyelvünk' részére áltasajátítását* elérni akarjuk: akkor azok' fordításánál egész más szempontból szükség kiindulnunk, mintsem eddig történt. Gondunk' első, fő föladatáú, a' fordítandó munkáknál, legyenek azok kötött, vagy kötetlen beszedűek, nem a' tartalmat, hanem a' formát kell tennünk; nem a' tárgy' érdemét, hanem a' műbecset néznünk; e' mező az, mely előttünk a' közhasznú vetélkedésre 's koszorús remekelésre nyitva áll. Ez úton egy jól sikerűlt fordítás, minő például Szabó István' *Odysseája*, nyelvünknek több nyereséget hozand, mint hozna mind azon szaktudomány, melyet az összes classicus munkák' legértelmesh, de műbecscsel nem bíró fordításából tanulhatnánk.

Azon tárgyak felől, melyekről azok szólnak, az újabb irodalmak' gazdag termékeiből sokkal bővebb, alaposabb ismereteket szerezhetünk magunknak — ezekért nem szükség amazokhoz iskolába járunk. Ki Tacitust, vagy Julius Caesart csupán a' római történet', Columellát a' mezei gazdaszat', Pliniust a' természethistória', vagy Celsust az orvostan' kedvéért akarja csak fordításban adni: az sem irodalmunknak sem olvasóinak nagy szolgálatot tenni nem fog. De igenis teend akkor, ha ezek' előadásának magasztos szépsége által magát mintegy kihíva érezvén, velök fordításában versenyre kél 's nyelvtsúba ereszkedik. Az illy, stylistikai gyakorlat-forma próbálkozó fordítások által lehetne a' classicusok' styljének sokféle kecselit lassanként prózánk' részére kivivogatnunk. Azért is, ha azon írónk, kik most legközelebb — mint a' hírlapokból olvasám — igen helyes tapintattal, a' classicusok' kiadását 's fordítását tüzték ki czélul magoknak, e' vállalatuknál az általam kimutatott irányban indulnak: tőlök e' téren szép eredményeket várhatunk; föltéve, hogy a' dícséretes szándékot köz részvét és pártolás is kísérendi. Mert az utóbbiak' hiával, a' legjobb, mit e' nemben valaki adhatna, nyom nélkül fogna maradni 's elhalni lassanként, mint szép hang a' sivatagban. Óhajtott siker' eszközésére múlhatlanul szükség honosainknál a' classicai irodalom iránt érdeket gerjeszteni és azt folyvást ébren tartani, mind addig, mígnem annak gazdag erü műaknáit fordítónk' egymás közt vetelkedő serege által végkép kibányászva leendenek. Legtöbbet tehetnének e' részben: felsőbb helyről, pl. az academiától, vagy más tudományos intézettől jövő gyakoribb fölszólalások, buzdítások, jutalom-kitűzések, verseny-előidézések; az egyes, vagy többszörös fordítások' szigorú bírálata, az eredetivel és egymás közt szoros összevetése, — végre — mi a' rómaiaknál a' nyelv szépségre törekvést olly hatalmasan tüzelte — köz fölolvasása. Addig pedig, míg mind ez megtörténnék, szerintem nem roszt szolgálat tétetik az ügynek azzal is, ha magánosok, saját ösztönből, a' classicusok' olvasását gyakran szóba hozzák 's érdekesb oldalaikról megismertetni igyekeznek. E' tekintet birt engem is arra, hogy a' classicusok' olvasása 's tanulmányozása felőli jelen szerény nézetimet nem csak papírra tenni, de velök az íróasztal mellől ki is lépni jónak lássam.

— Hunfalvy Pál lt. befejezte *Bornemissa János* úr' értekezésének a' *czigány nyelvről* olvasását, melly itt egy tagban közöltetik.

Egy baráti körben tartott vita, mellyben némellyek a' czigány nyelvet a' magyarral rokonnak állították, arra birt, hogy megtudandó: mennyire igaz vagy nem igaz ez állítás, miután czigány nyelvtant hiába kerestem, múlt évi julius hóban esetleg olly házban mulatván, mellyben két domonyi *rom* — (a' czigányok magokat így nevezik, 's *románi cship* = czigány nyelv) — kőmives munkával hosszabb ideig volt elfoglalva, élve ez alkalommal, időtöltésből nyelv-

vöket tanuljam. Egy-két pohár bor megoldá nyelvöket, 's a' milly szívességgel fordíttatták magyar mondatimat romra, én a' hallottakat olly készséggel jegyezgetém. Néhány nap alatt az egész nyelvtanon végig mentem. Kikeresnem a' nyelvtani idomokat és rendbe szednem, nem volt nehéz. Mi kétes marada, mit ezen tanítóim megfejtteni nem tudtak, felvilágosították más fajtársaik, kikkel Domonyban, Sz. Lászlón, Kókán, Szecsön (Pest megyében) találkozám. — Vizsgálódásim' eredménye : a' magyar és cigány nyelvek közt *semmi rokonság!*

Jelen nyelvtan kész volt, midőn Pott hálai tanárnak 1844. kiadott, két kötetből álló jeles *czigány nyelvtana* került kezemhez. — Átnéztem. Az első kötetben *ötven* írónak, kik a' cigányokról és nyelvökről értekeztek, elősorolása 's rövid elmélkedés után, emezek' különféle (chai, romano, zincalo, katzibelos, karatchi, charami, egypticus, bohemicus stb) neveikről és valószínű eredetükről értekezvén, tárgyaltatik a' *nyelvtan*; a' második *kis szótárt* foglal magába, mellyet megelőz rövid értekezés a' *zsebelők' nyelvé-ről* (Gauinersprache) megmutatására annak, hogy ez a' cigánynyal nem egy; azután következnek mutatóványok az újtestamentomnak rom fordításából, rom beszélgetések, könyörgések stb. — E' tudós' buvárlatinak eredménye : a' *cigány nyelv a' szanszkritnak egyik távolabbi sarjadéka 's így az indeurópai nyelvcsaládhoz tartozik; de azon nyelv még nem tudatik, mellyel legközelebb rokonságban áll, sem azon ország vagy vidék, melljéből a' cigányok szakadtak, sem idő, mikor, miért hagyták vala el őshonukat.*"

Pott' művében mind az egyes szavak, mind a' nyelvtani idomok különféleképp írvák, a' szerint, ammint ezen vagy azon kúforrásból merítették, mi a' vizsgálót nem kissé zavarja. Az írók t. i., kiket követ, több nemzetbeliek, angolok, francziák, olaszok, csehek, németek stb; a' rom szavakat mindenikök saját anyanyelvének helyesírása szerint írja, — innen a' különféle írásmód. Egyébiránt nagyon kétes, vajjon azok jól írvák-e, miután némelly nyelvben, pl. németben, nincsenek is minden cigány hangnak megfelelő hangjegyek (bötük). A' kiejtés és nyelvtani idomok' változatossága pedig onnan magyarázható, hogy alkalmasint a' cigány nyelvben is, mint másokban (pl. tótban a' sárosi, liptói, nyitrai), vannak szójárások, 's a' cigányok különféle országokban és vidékeken nem egyképen beszélnek. A' szitnaaljai (Hont megyei) *tót* cigányoknál pl. én is vettem észre némelly idomokat, mellyek az alföldi *magyar* cigányoknál, legalább azoknál, kik után én e' nyelvtant szerkesztém, nem divatosak, 's ezek' állítása szerint az oláh cigányok ismét másképen beszélnek, úgy hogy ök minden szavokat nem értik.

Mik e' nyelvtanban állanak, úgy írvák, miként én hallottam; 's a' szabályok is ezek után vonattak el. Poltnak enyémtől itt-ott eltérő véleményét a' szöveg alatti jegyzékekben érintém.

Czigány mondákat keresve eddiglen följegyzésre méltót nem találtam. A' nyelvtan' végén áll néhány czigány dal, melyeket egy domonyi czigány nőtől hallottam. Idővel, ha olly vidékre vetődöm, melyet népes rom családok laknak, nemcsak hegedülni, de énekelni is tudók, talán többeket. Mostanára legyen elég mutatványúl néhányat közölnünk 's előlegesen a' *rom nyelv' szerkezetével* megismerködnünk.

B Ö T Ű T A N.

1. §. A' czigány hangok' (bötük) száma.

A' czigány nyelvben előforduló hangok magyar bötükkel jecölve, következők: a, á, b, bh, cz, cs, csh, d, e, é, f, g, gh, gy, h, i, í, j, k, kh, l, ly, m, n, ny, o, ó, p, ph, r, s, sz, t, ty, tyh, u, ú, v, z, dz, zs, ds. 42.

Ezekon kívül van még egy hang, mely sem *a* sem *e*, hanem közepett jár, 's némelly czigányok' ajkain inkább *a*-nak, másokéin *e*-nek hangzik, pl. *szo angyal?* vagy: *szo angyel?* mit hoztál? Szerző *e'* hangot, hol előforduland, *ä*-vel fogja jelölni. Hangzása körülbelül mint a' német *ä—é*, ebben: *Hände*, kezck vagy inkább mint a' magyar kérdő *é*, ebben voltál-*e?* mértékre nézve rövid.

Ó, ö, ü, ű hangok a' czigány nyelvben nincsenek, miként a' szláv nyelvekben is hiányzanak. A' czigányok az *ö*-t rendszeren *e*-vel vagy *o*-val, *ő*-t *o*-val, *ü* és *ű*-t valamint a' magyar *é*-t *i*-vel szokták kiejteni, pl. *kenyino*, könnyü; *Szecsova*, *Szecsö*; *sepróve*, *seprö*; *gyimelcsu*, *gyümölcs*; *binosengero*, *bünös*; *kisirteto*, *kisértet*; *vitiná*, *vétékem*.

2. §. Bötü-lágyítás.

Gy, *ly*, *ny*, *ty* hangok, miként magyar nyelvben, részint gyök-szóokban jönnek elé, pl. *vógyi*, *lélek*; *patyav*, *hiszek*; *kanyha*, *tyúk*; — részint származékokban, 's ragok által keletkeznek, mint a' magyar *dj*, *lj*, *nj*, *tj* hangok, pl. *godi*, *ész*, *godjaver*, *eszes*; *mol*, *bor*, *moljake*, *bornak*; *roszt*, *éles*, *rosztjára*, *élesíték*; *szosztén*, *gatyá*, *szoszténja*, *gatyák*. — Kiejtésök mint fentebbieké.

3. §. Bötücsere.

H és *sz* fölcseréltetnek egymással ezekben: *hohavá* v. *szohavá*, *csalok*; *hi* v. *szi*, *van*; *har* és *szar*, *hogy*; *ny* és *ly* ezekben: *sznyom* v. *szlyom*, *vagyok*; *kamnyom* v. *kamlyom*, *szerettem*.

4. §. Bötüváltozás.

Av változik *á*-ra ebben: *ályom*, *jöttem*; *avá*, *jövök*.

e *ú*-ra ebben: *mályom*, *meghallam*; *merá*, *meghalok*.

i *j*-re, ha hangzón kezdődő rag járúl a' szóhoz, pl. *raklja*, *lányok*, *rakli*, *lány*; *godi*, *ész*; *godjaver*, *eszes*; a' *j* ilyenkor szíszegőre változik, ha előtte olyan találtatik, pl. *rusavá*, *haragszom*, *russavá*, *haragitok*; *gádsi*, *asszony*, *gádssa*, *asszonyok*.

or *ú*-ra ebben : *orá*, leszek, *ályon*, lettem, de *í*-re *jóv*á képző igék' múltjában, pl. *pasljová*, fekszem, *pasljilyom*, feküdtem; *motjóv*á, megrészszegek, *motjilyom*, megrészegettem.

n után változik : *k g*-re, pl. *mange*, nekem, *manke* helyett; *tumenge*, nektek, *tumenke* h.

t d-re, pl. *mandar*, tölem, *mantar* helyett; *olendar*, tőlök, *olentar* helyett.

h cz-re, pl. *mancza*, velem, *manha* h.; — *amencza*, velünk; (*tuha*, veled; *oleha* vele).

k vált. *ty*-re ezekben : *akh*, szem, *atyha*, szemek; *dikhav*, látok, *dityhol*, látszik.

n l-be megy át ebben : *megsegitilla*, megsegít; *e'* helyett *megsegítinla*.

5. §. *Hangugratás.*

e kiugrasztalik ezekben : *o devla!* oh isten! *devel* vagy rövidítve : *dél*, isten; *romeszkro*, *romeszkero* helyett, férfias és férfiúé, férjé; *bilovengro*, *gero* h., pénzetlen. Általában *kero*, *gero* ragok rövidítve is használatnak : *kro*, *gro*. — *Igy* : *biken!* adj el! *bikná*, eladok; *iker!* tarts! *ikrá*, tartok; *aver*, más, *avrete*, másutt; *klinczo*, szög, *tótul klinecz*; *ninczo*, német, *tótul nemezc*.

6. §. *Hang-elhagyás és olvadás.*

Kohodá? *e'* helyett : *ko hi odá?* *ki (van) az?* *szohodá?* *mi (van) az?* *dsári!* menj ki! *e'* helyett *dsa ári!* *mrátyhóra*, *mre atyhóra* helyett, *szemecskéim*; *tovesz*, *te ovesz* helyett, *ha leszesz*; *tovlahi*, *te ovlahi* h., *ha volna*; *pál oleszte*, *pale oleszte* h., *utána*. *Trító*, *trinto* h., *harmadik*.

Ezekben : *má* = *már*; *maj* = *majd*; *mer* = *mert*; *odá* = *odább*, *kiso* = *később*, mint látjuk, *a'* végbőtük *hagyatnak* el.

7. §. *Hangrövidítés.*

Bár, *kert*, *barja*, *kertek*; *zór*, *erő*, *zoralo*, *erős*; *gádsi*, *aszszony*, *gadssa*, *asszonyt* és *asszonyok*; *me dsá*, *megyek*, *amen dsaha*, *megyünk*; *me dá*, *adok*; *amen daha*, *adunk*.

8. §. *Közbe-szárat.*

Czaklo tüveg, *tótul szklo*, *czklo*, *a'* miből az eredett.

S Z Ó T A N.

I. *A' főnevekről.*

9. §. *Nem- és névelőről.*

A' *czigány* nyelvben, mint *héberben*, két *nem* van, *him* és *nő*, *amaz o*, *emez í* névelő által jelöltetik meg, pl. *o pro*, *a'* láb, *o*

rom, *a'* férj és cigány; *i* romni, *a* nő, és cigány nő; *i* bár, *a'* kert; *i* sztadik, *a'* kalap. — *Többes számban* mindkét nemű főnevek előtt *o* áll, pl. *o* pre, *a'* lábak, *o* romnja, *a'* feleségek. (*A'* német nyelvben többesben *die* közös névelő van).

Kivéve azon szókat, mellyeknél *a'* nemet *a'* természet mutatja, pl. *o* phral, *a'* fitestvér; *o* dad, *az* atya; *i* phen, *a'* nővér; *i* daj, *az* anya stb., többinél *a'* nem' meghatározására nem igen állíthatni fel csálthatatlan szabályt, legalább *a'* végzetek nem szolgálhatnak mindig biztos vezérül, pl. *o* vógyi, lélek; *o* páni, *a'* víz; *o* ármin, káposzta, *hímneműek*; *i* godi, *az* ész; *i* guruvni, *'a* tehén; *i* zumin, *a'* leves, *nőneműek*.

Állatok' neveiből az *o* végzetűek him-, az *i*-ben végződők és *ni* végzetűek pedig nőneműek, pl. *o* raklo, *a'* fiú; *i* rakli, *a'* lány (latin nyelvben hasonló filius, filia, dominus, domina) — *i* guruvni, *a'* tehén; *i* graszni, *a'* kancza.

o, *i* végzetek mellékneveknél, és részesülőknél is nemet jelentenek, amaz hímet, ez nőt, pl. *mro* gullo dad, édes apám; *mri* gulli daj, édes anyám; *kamlo* cshávo, szeretett fiú; *kamli* csaj, szeretett lány.

Többesben mindkét neműek *e* ragot vesznek, pl. *mre* gulle dada, édes apáim; *mre* gulle daja, édes anyáim, *kamle* csháve taj csaja, szeretett fiúk és lányok. — (Hasonlítsd evvel össze *a'* tót részesülő multat, *hn.* milovav (milovao), *mn.* milovavsi; többesben *közös.* milovavse, szeretett, szeretvén).

10. §. Főnév-gyűjtemény.

I angust, újj; *o* ármin, káposzta; *o* alav, név; *i* angruszi, gyűrű; *o* arcsics, ólom; *o* akh, szem; *o* asaripe, dicséret.

O bálo, disznó; *o* bálicsho, malacz; *o* ball, haj; *o* biboldo, zsidó; *i* bhul, alfel; *o* bisinger, huszas; *o* bakro, juh; *o* búti, do-log, munka; *o* bár, kő; bára, kövek; *i* bár, kert; barja, kertek; *o* barjengero, kertész; *o* báróro, kertecske; *o* bloki, ablak; *o* bankóve, bankó; *o* barvalipe, gazdagság; *o* bárípe, nagyság; *o* bolevasz, szalonna; *o* baszt, szerencse; *o* bokh, éhség; *o* bjeng, ördög, gonosz; *o* bjengipe, gonoszság; *o* bers, esztendő; *o* bobo, kukoricza; *o* buze, sarkantyú; *i* balval, szél; *o* brisin, eső (tótúl prsi = esik).

O czaklo, üveg; *o* zipa, bőr; *i* csúri, kés; *i* csár, fű, virág; *o* cshá, cshávo, cigány fiú = der Sohn; *i* csaj, cigány lány = die Tochter; *o* cshavóro, gyermek, kised; *i* cship, nyelv; *i* csham, orcza; *i* csaladi, óra, tulajdonkép ütött, ütés, innen: du csaladjakor = két órakor = két ütéskor; *i* csucsin, csecs; *o* cshóra, szakáll; *i* csavri, csirke; *i* csik, sár; *o* csibalo, kovács; *o* csiriklo, madár; *o* csíken, zsír; *o* csumidav, csók; *i* csumnik, ostor; *o* cshom, hold; *o* csóre, árva; *o* csacshipe, igazság.

O dél, deval, isten; *o* déve, dive, nap; *o* dand, fog; *i* drákhí,

szöllő; i dukh, fájdalom; o dad, apa; i daj, anya; o desinger, tizes; o dimé, adás; o dudum, tök; i dorik, madzag.

Endánja, nemzet (mre endánja sza adule híle, én nemzetem mind ezek).

O fóro, város; o felhóve, felhő; i fekéle, fekély.

O gádso, férfiú; i gádsi, asszony; o gadsóro, kedves; o gád, ruha; o gra, ló, graszta, lovak; i graszni, kancza; o guruv, ökör; i guruvni, tehén; i gódi, ész (godi is); o gój, hurka; o gyív, buza; i gyíli, ének; o gyimelcsu, gyümölcs.

I holev, nadrág; o hartya, rézműves, kovács; o harkum, réz; i hanik, kút.

O jak, szem (l. fentebb: akh); o járo, liszt és tojás (kanyhalo járo, tyúktojás); o jilo, szív; o jevend, tél (tavasz és őszre czi-gány nyelvben nincs szó); o jag, tűz; o jegó, jég; jigo dél; jig, esik; o jégóhiv, jég hó = jégeső; o jiv, hó (hiv is).

O khuro, csikó; o kopanya, teknő; o kotar, darab; o kokal, esont; o kher, ház; o kheróro, házacska; o korro, korsó és garas; o kisirteto, kísértet; o khedipe, szedés; i khan, fül; khanja, fülek (khanjará, hallgatódzom, fülelek); o kastuno, keresztyén; o kast, kereszt; i kanhi és kanya, tyúk; o kúr, membrum virile; o kello, nyak; o kolín, mell; i khangheri, templom; o kurke, hét, ünnep, vasárnap (hétköznapokra nincsenek nevek); o keztyuva, keztyű; o kasta, fa; o khase, széna; i kafídi, asztal; o kafidjengero, asztalos; o klinczo, szeg; o khamipe, szeretet, akarat; i kruska, körte; o karjalo, kabát; o kham, nap; o kheszno, kendő; o karmuczi, macska.

O lóve, pénz; o lacshipe, jóság; o lavuta, hegedű; o lil, levél és könyv; i lubuniczi, krumplic; o lón, só; o lepedóve, lepedő; o lukeszto, katona.

O máro, kenyér; i mol, bor; o manus, ember; o masz, hús; o maszjalo, husárus; o musz, kar; o muszóro, karocska; o muj, száj; o mácsso, hal; o mácsengero, halász; i mincs, membrum muliebre; o mátyha, légy; o moszto, láda; o meribe, halál; o maripe, verekedés; i mortin, bőr; o maszek, hónap, hó; i mesznicza, mé-szárszék.

O nakh, orr; o nája, köröm; o ninczo, német; o neszvalipe, betegség; o nyilaj, nyár; o nebo, ég.

O pór, toll; o pódo, padlás; i piri, fazék; o píron, villa; o poklo, pokol; o patrin, falevél; o pro, láb; i patyivo, becsület, hitel (patyav, hiszek); o parastyúri, ünnep; o páni, víz; pánja, vizék; i póri, fark; o piráno, szerető; o petala, patkó; i poszityi, zseb; i papin, lúd; o pétya, kemencze; o pisjalo, molnár; i panjali, kocsmá; o péle, tök (testtag) (dsuklano péle, kutyatök = krumplic); o purum, veres hajma; i phú, föld; i phen, nővér; o phral, fivér; i phudine, trombita; ó phabha, alma; o phusz, szalma; o phenepe, mondat, parancs.

O raklo, fiú, Knabe; i rakli, lány, Mädchen; o raj, úr; i ráni, úrnő, asszony; o ronavo, bíró; o rom, cigány, férj; i romni, cigánynő, feleség; o rát, vér; i ráti, éj; o rozsiko, rozs; o rasaj, pap; o ruv, farkas; o rusipe, harag; o rupuno, ezüst; o ranik, vessző.

O szikljardo, tanító; i szoszten, gatyá; i sztadik, kalap; o szovnakaj, arany; i szkami, szék; o szír, foghajma; o szelevári, kantár; i szluzsina, szolgáló; o szvito, ország (tótul szvet = világ); o sero, fej; o sosaj, nyúl; o sukaripe, szépség; o sepróve, seprő; i sliva, szilva; i singa, szarv; o sélya, kötél; o sutlo, savanyú, eczet; o sellóve, forint (= sel = 100, lóve = pénz); o siro, sír; sil, hideg (sil hi man, hidegem van = fázom).

O trupo, test; o tóver, bárd; o thud, tej; o tatepe, forróság; o traszt, vas; i thardi mol, pálinka (thabá, thavá, égek; thará, thajará, égetek; tehát thardó, i, égetett); tusni, itcze; i tyirhaj, csizma; o tyirhajengero, csizmadia; o thiral, túró, sajt.

O ustyibe, kelés, támadás.

O vógyi, lélek; o vés, erdő; o va, kéz; vaszta, kezek; o vuder, ajtó; o verda, kocsi; o verdangero, kocsis; o vus, kender; o vodro, ágy; o vlahiko, oláh.

I zór, erő; i zumin, leves; o dzarval, szőr; o dsó, zab; o dsuklo, kan-e; i dsukli, nőstények; o dsivibe, élet; o dsuklanipe, kutyaság; garasi, garas; doctori, doctor.

11. §. Főnevek' képzése.

Az előbbeni §-ban elősorolt főneveket vizsgálván, némelly végzeteket több ízben találunk, melyeket lehetetlen nem tekinteni képzőeknek. Illyenek

I. *Idegen eredetű főneveknél:*

o; pl. *klinczo*, *ninczo*, *szvito*, *poklo*, *jego*, *siro*, *kisirteto*.

u; pl. *gyimelcsu*.

i; pl. *grosi* v. *garasi*, *bloki*, *doktori*, *Pontiusi*, *Pilatusi*, *Jezusi*, *Krisztusi* (l. alább a' hitet.)

ina; pl. *szluzsina* (tót nyelvben: *szluzsit* = szolgálni).

óve; pl. *lepedóve*, *sepróve*.

uva; pl. *keztyuva*.

ova; pl. *Szecsova*, *Szecső*. Más helynevek is *a* végzetet kapnak, pl. *Aszóda*, *Pesta*, *Domonya* ¹⁾.

II. *Czigány eredetűeknél* vagy olyanoknak látszóknál következő képzők tűnnek elő:

imé; pl. *dimé* (dá, adok), ekhetane *dimé*, összeadás.

ine; pl. *phudine*, *phudá*, fúvok.

¹⁾ Pot' kútforrásaiban találtak ezen kívül *osz*, *esz*, *isz* pl. *popelosz*, *hamu*, tótul *popel*; *národoss*, *barát*, tótul = *nemzet*; *harangosz*, *harang*; *kepenyegosz*, *köponyeg*; *csaplarisz*, *sogorisz*, *csaplár*, *sógor*; *rimarisz*, *római*; *latinarisz*, *latin*.

ibe és *ipe* ¹⁾ elvont szókat képzők melléknévek és igékből; pl. *báripe*, nagyság; *csacshipe*, igazság; *vakeripe*, beszéd; *rusipe*, harag; *meribe*, halál; *khamibe* v. *pe*, szerelem.

engero, *jengero*, *ingero* foglalkodást, mesterséget jelentő neveket képeznek 's a' magyar *ász*, *ész*, *as*, *os* fő- 's melléknéveket alkotó képzőknek felelnek meg; pl. *kafidjengero*, asztalos; *mácsengero*, halász; *sztadikjengero*, kalapos; *barjengero*, kertész, *verdangero*, kocsis.

Bisinger, huszas; *desinger*, tizes; *selinger*, százas; mint látjuk, *o* végzet nélkül használatnak.

jalo; *karjalo*, kabát; *pasjalo*, molnár; *maszjalo*, húsárus. (Ez utóbbi talán a' tót *meszjar*-ből lett, az *r l*-re változván 's a' szóhoz melléknévi végzet ragasztatván, millyen *os is*).

nicza; pl. *mesznicza*. (Ez tót képző, eléjön ezekben: *temničza*, börtön; *szvétnicza*, szoba).

ni, nőnemet, jelent; pl. *romni*, cigány nő; rom, cigány; *ráni*, úrnő; *raj*, úr; *graszni*, kancza; *guruvni*, tehén.

o, *i*, nemjelentő végzetek (mint latinban *us*, *a*, ezekben *filius*, *filia*, *servus*, *serca*); például *raklo*, *rakli*, *gádso*, *gádsi*, *dsuklo*, *dsukli*.

icsó, *icsó*, kicsinyző; pl. *bálicsho*, *disznócska* ²⁾, *malacz*; *harangicsó*, *harangocska*. Ennél gyakoribb:

óro; *csavóro*, gyermek; *devlóro*, *istenke*; *csajóro*, *lányka*; *báróro*.

ik; *dorik*, *sztadik*, *csumnik*.

iko; *vlahiko*, *rozsiko*.

ek; *maszek*, hónap, hó (tótul *meszjacz*).

in; pl. *brisin*, *ármin*, *zumín*, *patrin*, *mortin*.

av, *ev*; pl. *alav*, *csumidav*, *holev*.

avo, *ivo*; pl. *ronavo*, *patyivo*, *cshávo*, fiú.

j; pl. *raj*, úr; *szovnakaj*, arany; *sosaj*, nyúl; *daj*, anya; *csaj*, any; eredetileg talán *dai*, *csai* volt.

d; pl. *dad*, apa (tata).

do; pl. *biboldo*, zsidó; *sziklardo*, tanító.

uno, *uni*; pl. *kastuno*, *rupuni*.

áno, *áni*, *piráno*. (A' három utolsó képzőt lásd a' melléknéveknél).

Jegyzet. Összetett főnevet keveset vettem észre, pl. *ekhetane* *dimé*, *összeadás*: *jegohív*, *jéghó* = *jégeső*.

¹⁾ Pottnál e' h. *ben*, *pen* áll, mihez szerinte hindu nyelvben hasonló *apano*, mahrattiban *pan*, malabáriban *pán*. A' magyar cigányok az *n* végbotút talán úgy hagyják el, mint a' magyarok a' marasztaló *ban*, *ben*-ből, ha póriasan beszélnek, pl. *malomba*, *kertbe* van, *malomban*, *kertben* helyett.

²⁾ *Csha*, *csa* a cigány nyelvben gyermeket jelent; *csa-j*, leány; *cshá-vo*, gyermek; tehát *bálicsho* = *disznó'* fia stb.

12. §. A' főnevek módosítása.

a) A főnevek ragok által módosíthatnak (ejtegettetnek), melyek mássalhangzón végződő szókhoz közvetlenül, hangzós végzetüekhez azonban többnyire csak a' véghangzónak ellöketésével ragaszthatnak. (Lásd a' köv. §-t).

b) Ejtegetés van *kettő*, hím és nőnemű főnevek számára külön egy-egy; — vagy ha azt nézzük, hogy a' mássalhangzón végződő szók mindenikben másképen ragoztatnak, mint a' hangzó végzetüek, úgy *négy* van.

c) *Eset* van *nyolcz*¹⁾ t. i. *nevező* vagy *alanyeset*, *tárgyazó* (accusat.), *tulajdonító* (dat.), *birtokos* (genit. v. inkább possessivus), *helyező* (locativus), *távolító* (ablat.), *társító* v. *segítő* (sociativus v. instrumentalis) és *hívó* (vocat.). A' többi magyar viszonyragok a' rom nyelvben elüljárók által fejeztetnek ki.

Esetek' számára nézve a' cigány nyelv a' szláv nyelvekhez, különösen cseh-tóthoz áll legközelebb. Ebben van hét eset, ugyan annyi a' szanszkrit nyelvben is.

d) *Szám* van *kettő*, egyes és többes.

13. §. Főnévi viszonyragok.

E g y e s s z á m.

(Nőnemű ejtegetés).

(Hímnemű ejtegetés).

	(i, j)	(mással hangzó végzet).	— —	(mással hangzó végzet).
Nevező.	(i, j)	(ja)	(e)	(e, n, sz, t)
Tárgyazó.	(a)	(ja)	(e)	(e, n, sz, t)
Tulajdonító.	ke, ake,	jake,	szke,	eszke, aszke,
Birtokos.	kero, akero,	jakero,	szkero,	eszkeró, aszkeró,
Helyező.	te, ate,	jate,	szte,	eszte, aszte,
Távolító.	tar, atar,	jatar,	sztar,	esztar, asztar,
Társító.	ha, äha,	jäha,	eha,	eha.
Hívó.				

T ö b b e s s z á m.

Nevező.	(a)	(ja)	a, e, i, szta (a, e)
Tárgyazó.	(en)	(jen)	(en)
Tulajdonító.	enge,	jenge,	enge,
Birtokos.	engero,	jengero,	engero,
Helyező.	ende,	jende,	ende,
Távolító.	endar,	jendar,	endar,
Társító.	encza,	jencza,	encza,
Hívó.	—	—	—

Jegyzetek. a) Jellemző eseti ragok v. ragvégzetek : *ke*, *kero*, *te*, *tar*, *ha*; a' *k* többesben *n* után *g*-re, *t* után *d*-re, *h* után *cz*-re változik. — b) *Élettelen* dolgok' tárgyazója olyan mint nevezőjök, de

¹⁾ Pott' csak hét esetet állít, a' helyezett *első* tulajdonítónak vévén. Miért nem értek vele egyet, alább fogjuk látni.

élő lényeké emettől mind egyes mind többes számban különbözik, névszerint a' *hímneműek* egyes tárgyazóban *e* ¹⁾, többesben *en*, a' *nőneműek* amabban *a*, *ja*, emebben *en*, *jen* ragokat kapnak. Ez eset *vezéresetnek* látszik, legalább a' többi viszonyított esetekben a' jellemző ragvégzetek, kivált élő lények' neveinél, rendesen a' tárgyazóhoz fűggednek.

Példák.

Egyes szám.

Nőnemű főnevek.

Nev.	i daj (anya), dai,	i rakli (lány),	i phen (növér),	i mol (bor),
Tárgy.	da,	raklja (raklia),	phenja,	mol,
Tulaj.	dake,	rakljake,	phenjake,	moljake,
Birt.	dakero,	rakljakero,	phenjakero,	moljakero,
Hely.	date,	rakljate,	phenjate,	moljate,
Távol.	datar,	rakljatar,	phenjatar,	moljatar,
Társ.	daha,	rakljaha,	phenjaha,	moljaha,
Hívó.	daj,	rakli,	phen,	mol,

Hímnemű főnevek.

Nev.	o raklo (fiú),	o vógyi (lélek),	o dad (apa),	o kher (ház),
Tárgy.	rakle,	vógyi,	dade ²⁾	kher,
Tulaj.	rakleszke,	vogyiszke,	dadeszke,	khereszke,
Birt.	rakleszkeró,	vogyiszkeró,	dadeszkeró,	khereszkeró,
Hely.	rakleszte,	—iszte,	dadaszte,	kheresztte,
Távol.	raklesztar,	—isztar,	dadesztar.	kheresztar,
Társ.	rakleha,	vogyjeha,	dadeha,	khercha,
Hívó.	raklo,	vógyi,	dade,	kher.

Többes szám.

Nőnemű főnevek.

Nev.	o daja,	o raklja,	o phenja,	o molja,
Tárgy.	dajen,	rakljen,	phenjen,	molja,
Tulaj.	dajenge,	rakljenge,	phenjenge,	moljenge,
Birt.	dajengeró,	stb.	stb.	stb.
Hely.	dajende,	„	szintúgy.	
Távol.	dajendar,	„	„	
Társ.	dajencza,	„	„	
Hívó.	daja,	„	„	

1) Pottnál *esz (osz)*. — *Én sz* végzetet tárgyazó esetben csak *e*' kérdő névmásban : *kasz ? kit ? vettem észre*. Meglehet, eredetileg megvolt ez esetben és megvan jelenleg is, csak a' *magyar* czigányok nem hallatják (talán úgy mint magyar pórjakakon *hoz, hez* ragokban nem hallik a' *z*; pl. házhoz, kerthe, házhoz, kerthez helyett); többi esetekben legalább, és pedig nem csak élő, de élettelen dolgok' neveinél is az *sz* a' jellemző ragvégzetek előtt hallik, pl. tulajdonitóban : *dadeszke, rakleszke, khereszke*.

2) Pott' kútforrásaiban : *dadesz, raklessz*.

T ö b b e s s z á m .

Himnemü főnevek.

Nev.	o rakle,	o vagyja (vogyia),	dada,	khera,
Tárgy.	raklen,	vogyja,	dadén,	khera,
Tulaj.	raklenge,	vogyjenge,	dadenge,	kherenge,
Birt.	raklengero,	stb.	stb.	stb.
Hely.	raklende,	„	„	szintügy.
Távol.	raklendar,	„	„	„
Társ.	raklencza,	„	„	„
Hívó.	rakle,	„	„	„

Jegyzetek egyes esetekről.

14. §. a) A' nevező esetről.

Többses számi nevező' ragai közül:

I. *a* tétetik 1) az *i* végzetű *nönemü* főnevekhez, mire ezen *i* rendszeren *j*-re változik, pl. ránja, asszonyok; romnja, feleségek, cigány nők; raklja, lányok; kafidja, asztalok; csurja (csurija), kések; csavrja, csavrja, csirkék. — Gádsi, asszony; gadssa, asszonyok; miben a' *j s*-re változik. — 2) Mássalhangzón végződő *himnemü* főnevekhez, pl. dada, apák; roma, cigányok; khera, házak; tyirhaja, csizmák; danda, fogak stb. De csorea is, árvák.

II. *ja* ragot kapnak a' *nönemü* nevek, mellyek nem végződnek *i*-ben, pl. phenja, nővérek; szosztenja, gatyák; barja, kertek; papinja, ludak; cshipja, nyelvek stb.

III. *e* rag járul az *o* végzetű főnevekhez, pl. o pre, lábak; rakle, fiúk; gádse, férfiak; bibolde, zsidók.

Ugyan e' ragot kapják a' melléknemek kivétel nélkül, akár him akár *nönemü*ek legyenek. (Lásd alább).

IV. *i* többnyire *a* végzetű főnevekhez függed, pl. phabhi, almák; slivi, szilvák; kruski, körték.

V. *sza* van ezekben: *vaszta*, kerekék; *graszta*, lovak.

15. §. b) A' tárgyazó esetről.

Élettelen dolgok' neveinek tárgyazója olyan, mint nevezőjük, péld. te del o dél zor, baszt, adjon isten erőt, egészséget! laci ráti! jó éjtszakát! de man laci mol! adj jó bort! me dikhav báro kher. látok nagy házat; báre khera, nagy házakat; me dá tuke sukár gád, sukáre gáda, adok neked szép ruhát, szép ruhákat; ghenyál má odolen lila? olvastad már azokat a' könyveket? an odole kafidi, kafidja, hozd azt az asztalt, asztalokat.

Az *élő* lények' *himnemü* nevei egyesben *e*, többesben *en* ragot kapnak, a' *nönemü*ek abban *a*, *ja*-t, emebben *en*, *jen*-t; *i*, *a*, *e* előtt *j*-re változik, pl. *himnemü*ek: me murderá le bále, megölöm azt a' disznót; me mará odole gádse, megverem azt a' férfit; di-

khesz tre dade? látod apádat? patyav mre gulle devle, hiszem édes istenemet. Többsben : dikhesz odolen báre gádsen, zorale raklen. thüle bakren, kale graszten, sukáre rajen taj romen? látod azokat a' nagy férfiakat, erős fiúkat, kövér juhokat, fekete lovakat, szép urakat és cigányokat? — *Nőneműek*: Me khamav tra phenja, szeretem nővéredet; me dikhav tra romnja, látom feleségedet; tra gadssa (gadsja helyett) asszonyodat; grasznja, kanczát; mra gullja gadssa, édes asszonyomat; többsben : me khamav sukáre rakljen. gadssen, sebesne grasznja, báre guruvnjen, szeretek szép lányokat, asszonyokat, sebes kanczákat, nagy teheneket. (A melléknevek' ra-gozását lásd alább).

n rag van köv. névmások' egyeseiben : man, engem; me, én; ovn, őt, ov, ő; *en* többsben ezekben : amen, minket, tumen, ti-teket; olen, őket.

t van ezen személyes névmásban : tut, téged; tu, te.

sz e' kérdő névmásban : kasz? kit?

Az élettelen dolgok' nevei cseh-tót nyelvben is másképen ejtegetetnek mint élő lényekéi, és pedig úgy, hogy ezen ejtegetési különbség minden esetre kiterjed, holott a' cigány nyelvben csak nevező- és tárgyazóban van meg.

16. §. c) A' tulajdonító esetről.

Ragai egyesben : ke, jake, szke, eszke, aszke.

„ többsben : enge, jenge (enke h.). Jelentése : nak, nek, ért, felé, ellen.

Példák : ke; tuke, neked; mange (manke h.) nekem; dáke, anyának; mra gullja dáke, édes anyámnak; phabhake, almának; Domonyake, Domony felé; Pestyake, Pest felé.

ake; tyirhajake, csizmának.

jake; phenjake, barjake, romnjake; p. o. moljake me dsá, borért megyek.

szke; kaszke, kinek? szoszke? minek? oleszke, neki; csaszke, fiúnak; vogyiszke, léleknek; raszke, úrnak; rajszke v. raiszke h. (E' szóban a' j betű úgy hagyatik ki, mint dáke-ben, dajke vagy daike helyett).

eszke; dadeszke, phraleszke, fivérnek; báleszke, preszke, graszteszke, lónak.

aszke pe, be képző raguakhoz járul, pl. khamipaszké, akaratnak; baroalipaszké, gazdagságnak. E' kettőben : meribnaszke, halálnak; zsvibnaszke, életnek; az eredeti képző ben (pen) látható : meriben, zsviben, holott az n betű a' nevezőben nem hallik.

enge (enke hely.); tyirhajenge, dajenge, csurjenge (csúrienge helyett), romnjenge, gádsenge, férfiaknak; gadssenge (gadsjenge hely.), asszonyoknak; rakljenge (raklienge hely.), lányoknak; raklengé, fiúknak.

jenge (jenke h.); *harjenge*, *kerteknek*; *phenjenge*, *nővéreknek*; *moljenge*, *boroknak* stb.

17. §. d) A' birtokos esetről.

Ragai egyes számban : *kero*, *keri*, *kere*; *szkero*, *szkeri*, *szkere*;
jakero, *jakeri*, *jakere*, *eszkeri* stb.
 „ többesben : *engero*, *engeri*, *engere*;
jengero, *jengeri*, *jengere*.

Ezek tulajdonképen nem módosító (viszony), hanem képzőragok, melléknévi jelentéssel és természettel, ennél fogva olyan végzetekkel is bírók. — A' birtokos eset más nyelvekben is melléknévi természetű, pl. katonák' laka = katonai lak; 's mi egy nyelvben birtokos eset által, az másokban gyakran melléknév által fejeztetik ki, pl. a' fentebbit a' tót vojenszkje bidlo-nak mondaná. A' czigány birtokoshoz legjobb hasonlóságot találók a' cseh-tót nyelvben, *or*, *ova*, *ovo* birtokost jelentő melléknévi ragokban, csakhogy itt köznem is van, mi a' czigány nyelvben egészen hiányzik. Pl. egyesben : *pánov dom*, *raszkeri kher*, az úr' háza; *pánova zahrada*, *raszkeri bár*, az úr' kerte; többesben : *pánorje domy*, *raszkeri khera*, az úr' házai; *pánorje zahrady*, *raszkeri barja*, az úr' kertei. — E' példákban *pánov*, *pánova*, *pánorje* nem birtokos esetek, hanem valóságos birtokos melléknévek, mint a' czigány nyelvben, melynek illy formán, miután a' birtokviszonyt máskép, mint fentebbi ragok által, nem fejezheti ki, tulajdonképeni *birtokosete nincs* ¹⁾). A' mi olyan-nak mondatik, az nem birtokos eset, hanem birtokos *melléknév*; a' miért is nem fogunk csudálkozni, ha a' fentebbi birtokos ragokat a' melléknévi képzők közt is ott találandjuk, hova természetöknél fogva igazán tartoznak is.

Kero rag összetettnek látszik, tulajdonító *ke* ragból és *ro* végzetből, mely ezen birtokos névmásokból : *mro*, *tro*, *enyém*, *tied*, *vétethetett által*; többesben *amaro*, *tumaro* áll (mienk, tietek); harmadik személyben a' *ro* már a' tulajdonító után áll : *oleszkero*, többesben : *olengero*, *övé*, *övék*. Eredetileg egyesben is *m-ero*, *t-ero* lehetett. A' német többes számi birtokos esetben : *d-er*, és ezekben : *uns-er*, *cu-er*, *mein-er*, *dein-er*; a' latin *nost-er*, *vest-er*-ben, a' görög *ἡμετερον*- és *ὑμετερον*-okban az *er* megvan 's mindenütt birtokviszonyt jelent.

A' ragoknak *o*, *i*, *e* végzeteire nézve megjegyzendő, hogy, miután a' czigány birtokos tulajdonkép melléknév, használatuknál a' melléknévek' szabályait kell követni, t. i. ha a' *birtok-főnév egyes számban* áll és himnemű, pl. *o kher*, a' ház, a' birtokos *o* végzetet kap; ha nőnemű, pl. *i bár*, a' kert : úgy *i* nőnemű végzetet vesz fel,

¹⁾ A' Pott-idézte írók szerint a' birtokos eset mahratt 's hind nyelvekben is melléknév által fejeztetik ki. Hindben az himnemben *kā*, nőnemben *kī*, többesben mindkét nemből *ki-re* végződik.

pl. rászkeró kher, az úr' háza, rászkeri bár, az úr' kerte; ellenben ha *többsben* áll, akár him- akár nőnemű legyen, a' birtokos e közös nemű ragot nyer, pl. rászkeré khera, az úr' házai; rászkeré barja, az úr' kertei.

Ha a' *birtokos* többsben áll v. inkább ha *több birtokosról* van szó: úgy a' *birtokos főnév* többsbe tétetik, de végzetei a' birtokfőnév után módosulnak, a' mint fentebb említők; pl. rajengero kher, urak' háza; rajengeri bár, urak' kerte; rajengere khera, urak' házai; rajengere barja, urak' kertei.

Lássunk még néhány példát!

Egy birtokos. Kaszkeró pro hi? ki' lába ez? mro hi (enyém).

Egy birtokos (hímnemű): dadeszkeró gád, apa' ruhája; dakero bálo, anya' disznaja; mro phenjakero kolin, hugom' melle.

Egy birtokos (nőnemű): kaszkeri csáj hi? ki' lánya ez? mre csaszkeri, fiamé; mre rászkeri, uramé; guruvnjekeri póri, tehén' farka.

Több birtokos: kaszkeré csája hile? ki' lányai ezek? mre dadeszkeré, apáméi; rasajeszkeré, papéi; dakere raklja, anya' lányai.

Több birtokos: dadengero raklo, apák' fia; dajengero rát, anyák' vére; dajengeri rakli, apák' lánya; dadengere rakle, apák' fiai; dadengere raklja, apák' lányai; dajengere papinja, anyák' lúdjai; rajengere graszta, urak' lovai.

18. §. e) A' helyző esetről.

Ragai egyes számban: *te, ate, jate, szte, eszte, aszte.*

„ többsben: *ende, jende (ente h.).*

Jelentése az, mi a' magyar veszteglő, marasztaló és beható, általában véve helyragoké 's nem csak nyugalom hanem mozgás' eszméjét is kifejezi; azért inkább neveztem *helyzőnek* mint marasztaló, vagy behatónak; 's *helyre* nézve ezen kérdésekre tétetik: *hol? hova? időre* nézve pedig erre: *mikor?*

Hol? *avrete, másutt; aver, más; kavreszte, másnál; és más-hoz; gadszate, asszonyánál; besel devleszkeró jobjoszte, ül istennek jobbán; Domonyate dsivel, Domonyban él.*

Hova? *uprekhavreszte, egymásra; na lé mistaszte, ne végy semmibe; Komáromate me dsá te szluzsinen, Komáromba megyek szolgálni; Aszódate násla, Aszódra fut.*

Mikor? *pále táheszte, holnap után; angle jekh khurkheszte, egy hét előtt.*

Ezen rag a' személyes névmásokhoz is tétetik, ha előttök *helyiszonyt* jelentő elüljárók állanak; ellenben, ha ezek *más viszonyt* fejeznek ki, amazok tulajdonító ragot kapnak; pl. angle *tute, előtted; angle mande (mante h.), előttem; angl oleszte, előtte,*

angl *amende*, előttünk; pále *tute*, utánad; pase *mande*, mellettem; *ande tumende*, belétek; *téle tute*, alattad stb ¹⁾.

Ellenben: vase *tuke*, éretted; vase *mange*, érettem; vas *oleszke*, érette; úgy *bie mange*, nélkülém; *bi oleszke*, nélküle stb.

19. §. f) A' távolító esetről.

Ragai egyesben: *tar, jatar, sztar, esztar*.

„ többesben: *endar, jendar*. Helyzöböl képeztetett *ar* rag által: *te-ar*. Jelentése: *tól, töl, ról, röl*.

Kasztar? kitől? *szosztar* vakerel? miről beszél? *tutar, töled,* rólád; *mandar, tölem*; *olesztar, róla, töle*; *moljatar* motyílyom, *bortól* megrészegedtem; *gadssatar* thingyom, *asszonytól* vettem; *mre phenjendar* ustidinyom, *növéreimtől* kaptam; *ekhe romesztar* bicshagyom, *egy cigánytól* (által) küldtem; *Pestyatar, Pesttől*; *khe-rendar, házaktól*; *lacsendar, jóktól*; *kalendar, feketéktől* stb.

20. §. g) A' társító esetről.

Ragai egyesben: *ha, jáha, eha* (a' h n után *czre* változik).

„ többesben: *encza, jencza*. Jelentése *val, vel*.

Koha? kivel? *szoha?* mivel? *tuha, veled*; *mancza, velem*; *oleha, vele*; *amencza, velünk*; *olencza, velök*; *dáha, anyával*; *rakljáha, lánynyal*; *dadeha, apával*; *rakleha, fiúval*; *devleha, istennel*; *vaszteha, kézzel*; *graszteha, lóval*; *grasztenicza, lovakkal*; *dajencza, anyákkal*; *dadencza, apákkal*; *rakljencza, lányokkal*, *raklencza, fiúkkal*.

21. §. h) A' hívó esetről.

Ragai: *a, e*; ezekben jönnek elé: *ács devleha bare rája!* *maradj istennel* (= isten veled!), *nagy úr!* *dade!* *apa!* *more!* *barátom!* *mro gulle devla!* *édes istenem!* *utczu devla!* *jaj istenem!* *o bjenga te kedel ári tro csiken!* *ördög szedje ki zsírodat!* *o bjenga te phudjárd upre!* *ördög fújjon fel!* *objenga te ledsel tut!* *ördög vigyen el téged!* *devla, mar ole!* *isten, verd meg őt!* *devla sutjar ári le!* *isten, szárítsd ki!*

¹⁾ Emezek német nyelvben többnyire tulajdonító eset által fejeztetvén ki, nem csudálkozhatni, hogy a' német írók 's ezek közt Pott is, a' helyezett tulajdonítónak nevezik 's két tulajdonítót állítanak, ezt *elsőnek*, a' *ke* végzetűt pedig *másodíknak* mondván. Hogy nem tulajdonító, kiteszszik főleg azon vonzatból, mely szerint ragait személyes névmások mellett *csak* a' helyviszonyt jelentő elüljárók kívánják. Ha a' *czigányok* néha helyező helyett tulajdonítót mondanak, pl. *oleszte* h. *oleszke-t*, azt olly hibásnak tartom, mint mikor pl. a' *porosz* szójárás szerint a' tárgyazó eset a' tulajdonítóval cseréltetik fel, *ich sage ihm, dir hely. ich sage ihn, dich* stb mondatik. — Mit Pott locativusnak állít pl. ebben: *khere, haza*, az tárgyazonak látszik, mint e' latinban: *domum*. A' *cséhtólok* ugyan ezt *birto*kos által fejezik ki: *domo*.

22. §. A' névhatározókról vagy elüljárókról.

Az előbbeni §§-ban tárgyalt ragokon kívül nincsenek más viszonyragok, mellyek főnevekhez kapcsolhatnának. A' magyar okadó, fordító, közelítő, határvető, be-, ki-, le- felható stb ragok, valamint a' független névhatározók vagy *névutók*, a' cigány nyelvben, mint a' vele rokon szláv, német stb nyelvekben *elüljárók* által fejeztetnek ki, mikről következőket szükség megjegyezni:

a) Elüljáró és főnév között, ha ez közvetlen következőik utána, mindig névelő áll (mint német nyelvben), pl. in *dem* Haus, in *das* Haus, in *den* Häusern stb) és pedig egyesben a' főnév' neme szerint *o*, *i*, többesben *o*; de ha az elüljáró után személyes névmás jön, amaz *e*-vel ¹⁾ toldatik, hangzó előtt elnyelendővel.

b) A' személyes névmásokhoz, ha előttök helyviszonyt jelentő elüljárók állanak, *helyző*, ha ezek más viszonyt fejeznek ki, *tulajdonító* eseti ragok kapcsolhatnak. (Lásd a' 18. §t). Egyébiránt

c) A' főnevek az elüljárók után *nevező* esetben állanak, miként a' magyar *névutók* nevező után.

And ²⁾ = *ba*, *be*; *ban*, *ben*.

And o *mlina*, a' *malomba*; *and* o *moszto*, a' *ládába*; *and* i *rakli*, a' *lányba*; *and* i *daj*, az *anyába*; *and* o *rakle*, a' *fiúkba*; *and* o *raklje*, a' *lányokba*; *ando* mro *dad*, *andi* mri *daj*, de némellyek: *ande* mro *dad*, *ande* mri *daj*-t mondanak, *apámba*, *anyámba*. — *And-e* *mande*, *ande* *tute*, *and(e)* *oleszte*, *belém*, *-d*, *-je*; *and(e)* *amende*, *and-e* *tumende*, *and(e)* *olende*, *belénk*, *-tek*, *-jök*.

Andar = *ból*, *ből*.

(Az előbbiből származott *ar* rag által: *and-ar*; vagy ha *an* az eredeti, *tar* távolító által: *an-tar*). Ári gélya *andar* o *kher*, ki-ment a' *házból*; *andar* i *poszityi* ári *lilé* o *lóve*, *zsebéből* kivették a' *pénzt*; *lid* ári *andar* o *tyirhaja* o *pre*, *húzd* ki a' *csizmából* a' *lábakat*. *Andar* *mande*, *belőlem*.

Angl = *előtt*, *anglal* = *elől*.

Angl o *kher*, a' *ház előtt*, *elé*; *anglal* o *kher*, a' *ház elől*; *angl* i *romni*, *feleség előtt*; *angl* o *romnja*, *feleségek előtt*. *Angl* e *mande*, *előttem*; *angl* *amende* *előttünk*.

K = *nál*, *nél*, *hoz*, *hez*, *höz*.

Me *dsá* *k* o *rasaj*, *megyek* a' *paphoz*; *k* o *rasaj* *hilo*, a' *papnál* *van*; *k* i *graszni*, a' *kanczánál*; *k* o *graszta*, *lovaknál*. — *Ke* *mande*, *hozzám*, *nálam*; *ke* mro *dad*, *ki* mri *daj*, *apámnál*, *anyám-*

¹⁾ Ez alkalmasint határozói rag, mint a' magyar *ul*, *ül* ezekben: *alul*, *elül*, *felül*, mellyek *alól*, *felől*-től különböznek. *Upre* *mande*, *rajtam* és *rajtam* *felül*; *téle* *mande*, *alattam* és *rajtam* *alul*; *tél* o *kher*, *ház alatt*, és *alá*.

²⁾ *Pottnál* *an* is találattik; *d* olly függelék lesz, mint ebben *brisinđ*, *brisin* h., v. ebben: *kandur*, *kanúr* helyett.

nál; *ki pri* sukáre raklja besel, szép lányoknál ül (*pri* tót elüljáró = nál); o *dad pas* hi *ki mri* bár, az apa közel van kertemhez.

Katar = *tól, től, messze*.

Dur hi *katar* o *kher*, *messze* van a' háztól; *katar* mro *dad*, apámtól; dur hi *mandar*, *messze* van tőlem.

Mére = *felé*.

Mére Szecsova, Pestya, Szecső, Pest *felé*; *mére* mande, *felém*.

Maskar = *között*; *maskaral* = *közöl*.

Maskar o *graszta*, lovak *között*; *maskaral* o *gadssa*, asszonyok *közöl*.

Pál = *után, mögött*; *pálal* = *mögöl*.

Pál i zumin hályom *masz*, leves *után* ettem húst; *pále* mro *dad* múlya *mri* *daj*, apám *után* meghalt anyám. — *Pále* mande, utánam; *pál* oleszte, utána (*pále* h.).

Pas = *mellett, közel*; *pasal* = *mellől*.

Pas o *kher*, o *khera*, a' ház, házak *mellett*; *pas* i gádsi, *pas* o *gadssa*, asszony, asszonyok *mellett*; *pase* mande, *mellettem*; *pas* hi k o *kher*, *közel* van a' házhoz; *pas* hile k i bár, *közel* vannak a' kerthez.

Tél, tal = *alatt*; *tálat* = *alól*; *téle* = *le*.

Tél o *manus*, az ember *alatt*; *tél* i gádsi, az asszony *alatt*; *tal* o Pontiusi, Pontius *alatt*. *Téle* mande, *alattam*.

Upr = *ra, re, on, en, felett*; *upral* = *ról, ről*; *upre* = *fel*.

Upr o *klinczo*, a' szegen; *upr* i *kafidi*, az asztalon; *upr* o *pre*, a' lábakon. *Upre* mande, *rám, rajtam*. Le *téle* i sztadik *upral* mro sero, vedd le a' kalapot *fejemről*; *upral* o *kafidja*, az asztalokról; *upral* o *kher* *téle* géle o csirikle, a' házról leröpültek a' madarak.

Zsi, dsi (magyarítva : *dsik*) = *ig*.

Dsi epas *ráti*, fél *éjig* = *éjfélig*; *zsi* Pesti, Pestig; *dsík* o *kher*, a' házig; *dsik* a' gádsi, az asszonyig.

Nem helyviszonyt jelentenek : *bi* = *nélkül*.

Bi o *gra*, ló *nélkül*; *bi* o *graszta*, lovak *nélkül*; *bi* i sztadik, kalap *nélkül*. *Bie* mange, *bie* tuke, nélkülem, nélküled stb tehát tulajdonítóval. — Melléknevek előtt megfelel a' német *un* képző előszótagnak 's a' magyar *talán-, telennek*, pl. *biboldo*, zsidó, *unge-tauft*, megkeresztelkedellen.

Vas = *ért, gyanánt, helyett*.

Vas o lóve *dinya* gyiv, pénz *helyett* buzát adott; *vas* i *tyirhaj*, csizma *helyett*; *vas* i sztadik *dsá*, kalapért megyek; *vas* o *graszta*, lovakért. *Vase* mange, *vase* tuke, *vas* oleszke = érettem, -ed, -e.

Perdul = *át, átal, által*. Gélya *perdul* i *páni*, *átment* a vizen.

Upal = ólta; *upal* o du díve, két nap *ólta*. *Upal* o pasvar, oldalvást.

Poje = nként (lótul : *po*); *poje* korro, garasonként.

Jegys. Kor = kor, tisztán magyar rag ebben : du családjakor, két órakor (két ütésekkor).

Ellen névutót cigányaim tulajdonítóval és *upre* elüljáróval fordították; pl. *upr* o ninczo, német *ellen* = németre; *upr* o bibolde, zsidók *ellen*.

Viszonyraggal járó elüljárók vagy inkább határozók (mint magyarban *-n*, *innen*, *túl* stb, *tól*, *től*, *messze* stb.)

a) Helyező *te*, *szte* ragok ezekkel állanak : *dur*; pl. *dur* hi Domonyate, *messze* van Domonytól; *téle*, pl. *téle* kaszte hi? ki *alatt* van? *téle* szoszte hi? mi *alatt* van? *téle* kafidjate, asztal *alatt*.

upre, pl. odala rusen *upr* ekhavreszte, azok haragusznak egymásra.

b) Távolító *tar* ezekkel áll : *dur*, pl. *dur* hi mandar, tutar, *messze* van tölem, töled; *dur* hi katar o kher, *messze* van a' háztól; *Aszódatar*, *Aszódtól*.

Upral, pl. *upral* kasztar vakerel? kiről, ki *felől* beszél?

II. A' melléknevekről.

23. §. Melléknév-gyűjtemény és melléknévi képzők.

Arcsicsano, ólom, ólmos; aszódakero, aszódi.

Bjengalo, ördögi; binsengero, bünös; bokhalo, éhes; barvalo, gazdag; balano, disznós; bulho, széles, bő; báro, úri, nagy; bibaldo, biboldo, zsidó; bimeribnyaszkerero, halhatatlan; bilovengero, pénzetlen; basztalo, szerencsés; bibasztalo, szerencsétlen.

Csikalo, sáros; csito, vetett; csáosho, igaz.

Dugo, hosszú; dino, adott; dilino, buta.

Ergyavo, rosz.

Gullo, édes; godjaver, okos; gengavo, gyenge.

Hurdo, apró.

Kálo, fekete; kastuno, keresztyén; kolo, kemény; kamlo, szeretett, kedves; kherkho, keserű; kenyino, könnyű; kucs, drága; kerdo, csinált.

Londo, sós, sózott; lacsho, jó; lolo, veres; loli mol, veres bor; lompavo, lompos, lusta; loczno, olcsó.

Múlo, halott; murderdo, megölt; mato, részeg; maszeszkerero, hús(os).

Naszvalo, beteg; nango, meztelen.

Parno, fehér; phúro, öreg; pháro, nehéz; pherdo, teli, telt; phendo, mondott; piráno, szerető, kedves.

Roszto, éles; románo, cigány; repuno, ezüst, édes (mra rupunja dáke, édes anyámnak); rusto, haragos.

Szovnakuno, arany(os); szizno, szüz; száno, vékony; szikno, szük; szasztó, egészséges; sukár, szép; sebesno, sebes; suto, száraz; sudro, hideg; suzso, tiszta; sutlo, savanyú.

Tikno, kicsiny; thulo, kövér; terno, fiatal; tato, meleg; trasz-tengero, vasból való.

Vicsho, magas.

Volakero, vig; virengero, hamis.

Zedno, zöld; zoralo, erős; zshivdo, élő; zsutó, sárga; zsutálo, sárgás. — Dzarvalo, szőrös; dsuklano, ebi.

Ezeket: *sukar, godjaver, kucs* kivévén, a' többi mind *o* végzetű. Így végződnek a' hímnemű melléknevek, nőneműek végzete *i*; többesben mindkét neműeké *e*.

Melléknevi képzők.

alo, ali, és álo, áli, pl. *zoralo, bokhalo; barvalo, zsutálo. ano, ani*; *balano, arcsicsano.*

áno, áni; pl. *románo, piráno.*

uno, uni; pl. *rupuno, szovnakuno, kastuno.*

no, i; pl. *tikno, parno, terno*; főleg idegen eredetűeknél, mint: *szizno (szüz), sebesno, szikno, zedno (zöld); kenyino, könnyű.*

Kero, akeró, jakero, szkero, engero, jengero (lásd a' birto-kos esetrőli jegyzeteket 17-dik §-ban). *Dakero*, anyai (= anyának), *romjakero*, feleségnek = feleségi; *aszódakero*, aszódi; *romeszkero*, férfias; *bimeribnyaszkeró*, halálnélküli, halhatatlan; *bilovengero*, pénztelen (lásd *bi* elüljárót a' 22. §-ban); így mesterségi neveknél, millyeneket már főnévi képzők közt is láttunk. *Kafidjengero* (gádso), asztalos (ember, mester); *verdangero*, kocsis; *papinjengero*, libapásztor.

aver; godjaver, eszes.

do, to, lo, no ragokkal többnyire ígenevek képeztetnek, mint: *do, londono*, sós, sózott; *kerdo*, csinált; *phendo*, mondott.

to; szasztó, egészséges; *rusto*, haragos (haragított, rusava, haragszom); *csito*, vetett; *tato*, meleg (thabá, thavá, égek); *suto*, száraz; — *to* által képeztetnek a' sorszámok is, pl. *trito*, harmadik; *starto*, negyedik.

lo; múlo, meghalt; *kamlo*, kedves, szeretett.

no; dino, adott; *rodino*, keresett; *ustyino*, felkelt. (Hasonlits ezekkel össze következő cseh múlt időbeli részesülöket: *neseň, vitt; dán, adott; volán, hitt; bit, vert; usznut, elaludt; pohnut, indult; byl, volt; vedl, vezetett; rekl, mondott*).

avo; ergyavo, gengavo, lomparvo.

24. §. A' melléknevek' ragozása és fokozása.

a) *Melléknevek ragozása.* Mikor *o* végzetű hímnemű melléknevek viszonyított (tárgy., tulajd., birt., hely., táv. és társító) ese-

tekben élő lényeket jelentő főnevek előtt jelzőkül állnak, *e* ragot, *i* végzetű *nőneműek* pedig *a* ragot kapnak, melly utóbbi előit az *i* hangzó, mint a' főneveknél is, *j*-re változik; többesben mind azoknak, mind ezeknek végzete *e*, mellyet sukár, godjaver is felvesznek, holott egyes számban változatlanul maradnak ¹⁾).

Hasonló szabályt követnek a' birtokos névmások is.

Példák: E g y e s s z á m.

Nev.	mro	gullo	dad,	mri	gulli	daj.
		(édes apám)			(édes anyám)	
Tárgy.	mre	gulle	dade,	mra	gullja	dá.
Tulaj.	mre	gulle	dadeszke,	mra	gullja	dake.
Birt.	mre	gulle	dadeszkeró,	mra	gullja	dakeró. stb.

T ö b b e s.

Nev.	mre	gulle	dado,	mre	gulle	daja.
Tárgy.	mre	gulle	daden,	mre	gulle	dajen.
Tulajd.	mre	gulle	dadenge,	mre	gulle	dajenge.
		stb.			stb.	

Igy: mre thule báleszke, hízott kövér disznómnak; mra grasznjake, kanczámnak; mra rupunja dake, édes = ezüst anyámnak; zoralja romnjakero, erős feleségé; sukáre rakjlen, szép lányokat.

Ha a' melléknevek magánosan állanak, 's főnevekül használatnak, úgy ragoztatnak mint ezek; pl. báreszke, nagynak; bárengé, nagyoknak, lacesztar, lacsendar lilyom, jótól, jóktól vettem.

b) A' *melléknevek' fokozása*. A' melléknevek *eder* közösnemű rag által fokoztatnak (hasd. össze a' görög *τερος*-t, sanszk. tara-t), melly a' nemi végzetnek ellökése után a' szótóhoz ragasztatik; pl. *sudreder*, *hidegebb*; *pháreder*, *nehezebb*; *sukáreder*, *szelb*. A' harmadik fok egészen hiányzik, 's e' helyett a' *magyar* *czigányok* a' másodikat veszik *leg* előraggal; a' tótok ugyan azt, de elébe *naj*-t tesznek, mi a' magyar *leg*-nek megfelel; pl. *legsudreder*, *leghidegebb*, *najsudreder*, *legpháreder*, *najpháreder*, *legnehezebb*. A' harmadik fokot azonban így is szokták kifejezni: *báre* lácsho hi, *nagyon* jó (van); *báre* sukár hi, *nagyon* szép.

Rendhagyó: lácso, feder, jó, jobb, pl. feder máro hi, jobb kenyér (van), feder gádsi. But, sok; buter, több.

III. A' névmásokról.

25. §. Személyes névmások.

E g y e s s z á m b a n.

Nev. *me*, *tu*, *ov*, *én*, *te*, *ő* (léítigénél *lo*, *li*, pl. k o rasaj *hilo*, a' papnál van; kaj *hili* tikni csaj? hol van a' kis lány?)

¹⁾ Pott egyik kútforrásában hasonló szabályt találván, oda nyilatkozik: Eine glänzende Übereinstimmung mit mehren Sanskritiden! (L. Nyelvt. I. k. 205. l.)

Tárgy: *man*; *tut*; *ole, ola, le* = engem, téged, őt. *Ole* mardé, v. mardéle megverték őt; *ov* margya *ole*, megverte őt; *ola* ránja szi, annak az asszonynek van. (Ld. alább a' birtokigét.)

Tulajd. *mange*; *tuke*; *oleszke, leszke*, = nekem, neked, neki. Elüljárók közül *vas* és *bi* ez esetet kívánják.

Birtokos hímn. mro, -m, enyém, tro, -d, tied, oleszkero, } -a, -e, övé,
ja, -je,

„ nőn. mri, -m, „ tri, -d „ oleszkeri „ „ „

Többes közn. mre, -im, enyéim, tre, -id, tieid, oleszkere, } -ai, -ei, övéi
-jai, -jei,

(Lásd fentebb a birtokos esetrőli jegyzeteket 17. §-ban és a 24-ik §-t a) alatt).

Hely. *mande, tute, oleszte*. Magánosan nem, csak helyviszonyt jelentő elüljárókkal használtatnak.

Táv. *mandar, tutar, olesztar*, = tölem, tőled, tőle.

Társ. *mancza, duha, oleha*, = velem, veled, vele.

T ö b b e s b e n :

Nev. *Amen, tumen, ovn*, mink, tik, ök (létigénél *le*, pl. and bár *hile*, a kertben vannak; kaj *hile* odola sukáre raklja? hol vannak azon szép lányok?)

Tárgy. *Amen, tumen, olen, len*; mardélen, megverték őket. minket, titeket, őket; margya olen, megverte „

Tul. *Amenge, tumenge*: *olenge*: nekünk, nektek, nekik.

Birtok. hímn. amaro, -nk, mienk, tumaro, -tok, -tek, olengero -k, övék.
nőn. amari, -nk, „ tumari, „ „ olengeri -k, „

Többs. közn. amare, -ink, mieink, tumare, -itok, -itek, olengere -ik, övéik.
(Ld. a 17. és 24-ik §-t.)

Hely. *Amende, tumende, olende* (helyjelentő elüljárók után.)

Táv. *Amendar, tumendar, olendar*, tőlünk, tőletek, tőlök.

Társ. *Amencza, tumencza, olenca, velünk, veletek, velők.*

26. §. Mutató névmások.

Odá, oda, odia, az; adá, ada, adia, ez; odola, azok, adala, ezek. — *Adá* dive, e nap = ma; *adá* mrohi, ez enyém; *odá* trohi, az tiéd; *odola* graszta mre hi, azok a' lovak enyéim; *odola* graszta tre hi, ezek a' lovak a' tieid.

Odá-nak tárgyazója: *odole, odola, azt; adá-é: adale, adala*, ezt, a' többi esetek ezek után rendszeren módosúlnak: *odoleszke, odoleszkero, odoleszte, odolesztar, odoleha*; — nőnemben: *odolake, odolakero, odolate, odolatar, odoláha, annak, azé, azon, arról, attól, avval*; és *adaleszke, adaleszkero*; — nőnemben: *adalake, adalakero, stb. ennek, ezé stb.*

Többsben rendszeren ragoztatnak: *odolen, odolenge, odolengero stb* azokat, *azoknak, azoké, stb; adalen, adalenge, adalengero stb* ezeket, *ezeknek, ezeké stb.*

Odola gulya gadssa, azt a szép asszonyt; *odole* gulle gadssa, azokat a' szép asszonyokat; *odole* gulle gadssendar, azoktól a' szép asszonyoktól; upr *odá* gulli gádsi, azon a' szép asszonyon; *odolesz-*kere hi, azéi; *odolengere* hi, azokéi.

And *odá*, abba : uprodá, arra; tél *odá* azalatt; *pálo*da, azután.

27. §. Kérdő névmások.

Ko? ki? *ko* hoda? ki (van) az? *ko* szlyá odaj? ki volt ott? *ko* szlé odaj? kik voltak ott? *kasz* dikhesz? kit látsz? *kaszszi*? kinek (kit) van? *kasztar* vakerel? kiről beszél? *koha?* kivel? *kasz-*kero hi odá máro? kié az a' kenyér? téle *kaszte* hi? ki alatt van?

Szo? mi? *szo* hoda? mi (van) az? *szo* angyál? mit hoztál? (*Szo* = tótban *csó*, csehben *co.*) *Szoszke?* minek? miért? *szosz-*tar? mitől? *szo*ha? mivel?

Szavo? *szavi?* *szave?* *szavo* raj tut margya? mellyik úr vert meg? Andar *szaxi* mol pityál? mellyik borból ittál? *szavu* raklja khamesz? millyen lányt szeretsz? *szave* gadendar khomesz? melly ruhákból akarsz? Tehát egészen úgy ragoztatnak, mint a' melléknevek.

28. §. Visszahozó névmások.

Szo, a' ki, a' mi; *oda* kher, *szo* dikhav, azon ház, mit, mellyet látok; *oda* manus, *szo* margyál, azon ember, kit vertél.

Szavo, *szavi*, *szave*, melly, a' melly. *Szavo* manus lacso hi, *odole* khamesz, melly ember jó, azt szeretjük; *szavi* ráni lacsi hi, a' melly asszony jó; *szave* manusa v. ránja lacse hi, a' melly emberek v. asszonyok jók.

Aszavo, *aszavi*, egyesben, — *aszave*, többesben = olyan; *aszavo*, *aszavi*, *aszave*, ilyen, pl. *aszavo* sukár hi szar o csár, olyan szép, mint a' virág; *aszavi* ergyavi hi, szar o bjeng, olly rosz, mint az ördög; *aszave* ergyave hi, olly rosszak. — An mange *aszavi* sztadik, hozz nekem illyen kalapot; *aszavi* mol, illyen bort.

29. §. Visszatérő névmások.

Ekhavre egymás; amen khamesz *ekhavre*, mí szeretjük egymást; *odola* rusen upr *ekhavreszte*, azok haragusznak egymásra.

*Pumen*¹⁾ egymás; pl. *odola* marnahi *pumen*, azok verik egymást; *adala* khamen *pumen*, ezek szeretik egymást. — Amaz pron. reciprocum, emez reflexivum. A' magyar visszatérő így fejeztetik ki: me csalagyom *man*, tu csalagyál tut, ov csalagyale, megütöttem magam (engem, tehát személyes névmások' tárgyazója által), megütötted magad, megütötte magát (öt.) Amen csalagyam *amen*, mí meg-

¹⁾ Pott' kútforrásaiban: *pe*, *pesz*, *peszke*, *peszkeró*, *peszte*, *pesztar* tehát egyesben is áll, és rendszeren ragoztatik. Magyar cigányoktól csak *pumen*-t hallottam, melly úgy képzethetett mint *tumen*. —

ütöttük magunkat; *tumen* csalagyan *tumen*, ovn családé *pumen*, megütöttétek magatokat, megütötték magokat.

30. §. Hátározatlan nécmások.

Sza, mind; *szahi* jekh, mind egy (mind azon egy).

Szako, mindenki; *szako* manus, minden ember; *szako* odoj szlya, mindenki ott volt; *szake* odoj szlé, mindenek (mindnyájan) ott voltak. *Szakovako*, mindenféle. *Valako*, valaki; *niko*, senki; *valaszo*, valami; *nista*, semmi.

Jekho, *i*, egyik; *aver*, más; *avro*, *i*, másik.

IV. A' számnevekről.

31. §. Töszámok.

a) Határozott töszámok: *ek*, jék, jekh, 1, *duj* (du) 2, *trin*, 3, *star*, 4, *páncs*, 5, *so*, 6, — *efta*, 7, — *ofto*, 8, — *enya*, 9, — *des*, 10, — *desujék*, 11, — *desuduj*, 12, — *desutrin*, 13 stb; *bis*, 20, — *bisujék*, *bisuduj*, 21, 22 stb, *trianta*, 30, — *triantajék*, 31, — *starvadés* 40, — *starvadesujék*, 41, — *páncsvadés*, 50, *sóvadés*, 60, — *eftavadés*, *oftavadés*, *enyavadés* 70, 80, 90. *sel* 100, *dessel*, ezer = tiz száz.

Sanszkritban: *eka*, *dvi*, *tri*, *csatur*, *pancsan*, *sas*, *szaptan*, *astan*, *navan*, *daçan*, 10, *ekadaçan*, 11, *dvadaçan*, 12, — *vinçati* 20; *trinçat*, 30; *sasti*, 60, — *szaptati*, 70, — *çata*, 100 — *szahasra* ezer.

b) Hátározatlanak: *but*, sok, *buter*, több; *zalog*, kevés, *zalogeder*, kevesebb; *doszta*, elég (tót nyelvben *doszt*); *epas*, fél; *czelo*, (tót) egész. — *Kityi*? hány? *atyí*, annyi. — A' magyar *-an*, *-en* határozó rag cigány nyelvben *dséne* által fejeztetik ki, pl. *butdséne*, sokan, *buterdséne*, többen; *dudséne*, ketten, *stardséne*, négyen.

32. §. Sorszámok, sokszorozók, sorosztók.

a) Sorszámok, *to* melléknevi képzők által alkottatnak, kivéven *ongluno*-t, első; melly *angl* elüljárótól származik, mint a' magyar el-ső, el (ött) -től, pl. *dujto*, 2-dik; *trito*, harmadik (ebben az *n* elhagyatik); *starto*, negyedik; *páncsto*, sovto, *eftato* stb. Hasonlítsd evvel össze a' latin: *tus*, a' német *ter*, tót *ti*, képzőket: *quintus*, *sextus*, *fünfter*, *sechster*, *pjati*, *sjeszti*-ben.

b) Sokszorozók: *var* rag által képeztetnek, pl. *jekvar*, egyszer; *duvar*, kétszer; *selvar*, százszor.

c) Sor-osztók a' két fentebbi képzőnek (*to-var*) egyesítése által alakulnak, pl. *dujtovar*, másodsor; *tritovar*, harmadszor; *páncsvadésusovtavar*, 56-odszor. — Először, *nágom*: *nágom* phengyom, *avreszar* (másszor) margyom tut, először megintettelek (megmondtam), aztán (2-odszor) megvertetek. —

d) Arányosztók: *duj* taj *duj*, kettő és kettő; *dés* taj *dés*, tiz és tiz; tehát a számnév kettőztetik.

e) *Poje* elüljáró fentebb érintetett; *poje* du sellore, két forintként.

V. Az igékről.

33. §. Igegyűjtemény és igeképző ragok.

Avá, jövők; ádsav, ácsav, maradok; asará, dicsérek; apatina, apadok; aná, hozok; akjará, sohajtok.

Besá, ülök; butikerá, dolgozom; bikná, eladok; barjová, nagyobbodom; barjará, nagyítok; baralyav, nagyallok; butalyav, sokkallok; basavá, hegedülök; bicshavá, küldök.

Csivá, vetek; csupidá, csókolok; csalavá, ütök; cshórav, lopok. Dá, adok; davavá, adatok; dukhal, fáj; dikhav, látok; dityhal, látszik; dikhingerav, látogatok; dsá, megyek.

Gylaziná, énekelek; griminnel, mennydörög; ghenav, olvasok; garuvá, elteszek.

Hav, há, eszem; hohavá v. szohavá, csalok; hinyom, v. szinyom, v. szlyom, vagyok.

Ikrá, tartok.

Khelav, tánczolo; khamav, v. kamav, szeretek, akarok; karav, nevezek; kerav, csinálok (parikerav, köszönök); kedá, szedek; kaszaliná, kaszálok; kampi, kell; kaljará, feketítek.

Macsanasztarav, halászok; mará, verek; maravá, veretek; merá, meghalok; mangá, kérek; murderá, ölök; májtová, és motjová, részegszem; mukav, hagyok; moliná, imádkozom; markerav, veretek.

Násá, futok; nástik, nem lehet; naslová, elveszek; nasav, megölök.

Pijá, iszom; pisziná, írok; paslová, v. pasljová, fekszem; pirá, szerelmeskedem; perá, esem; potiná, fizetek; pindsarav, ismeretek; prizsiná, búsulok; patyav, hiszek; phená, mondok; pherá, töltök; phudá, fuvok; prosztiná, megbocsátok; phudjará, fuvatok; phirav, járok; phagá, török; pheningerav, mondogatok; phirkerav, járogatok.

Rodá, keresek; rosztjará, élesítek; rusavá, haragítok.

Szinyom v. szlyom, vagyok; szová, alszom; sziklová, v. szikljová, tanúlok; szikljará, tanítok; szlúzsíná, szolgálók; szikavav, mutatok; szovavá, altatok; sunav, hallok; sungyol, hallatszik; saj, lehet; sutjová, száradok; sutjará, szárítok.

Thová, tesztek; thabá, thavá, égek; tromav, merek; tatjarav, melegítek; thina, veszek.

Ustyiev, kelek; usyidá, megkapom.

Vitiná, vétkezem; vakerá, beszéllek; vakerkerav, beszélgetek.

Dsanav, tudok; dsivá, élek.

A' fentebbi igékben következő képzők jönnek elő :

avá (avá, jövők) tétető igéket képez közép és cselekvő igékből, pl. *szovavá*, alattok ; *mangavá*, kéretek ; *phiravá*, járatok ; *davavá*, adatok. — Tót nyelvben hasonló rag van, de gyakoritókat alkot, pl. *dávam*, adogatok ; *piszávam*, irogatok ; *roszprávam*, beszélgetek, stb.

Jará hasonlóan tétetőket képez, de fő- és melléknevekből, pl. *parnjará*, fehéríték ; *barjára*, nagyítok ; *tataráv*, melegitek ; *ruszará*, haragitok ; *akjára*, sohajtok.

jová (ová, leszek), középigéket képez ; pl. *parnjová*, fehéredem ; *loljová*, pirosodom ; *barjová*, nagyobbodom ; *dityhová*, látszom ; *dityhol*, látszik ; *sungyol*, hallatszik ; *kergyol*, megesik, történik, csinálódik (sunjol, kerjol h). Ide tartoznak alkalmasint : *szorá*, alszom ; *naslorá*, elveszek.

Kerav (kerá, csinálók), és *ingerav*, gyakoritókat képeznek, pl. *mar-kerav*, veregetek ; *phir-kerav*, járogatok, *phen-in-gerav*, mondogatok, *dikh-in-gerav*, látogatok. Így ezekben : *buti-kerav*, dolgozom (dolgot csinálók), *pari-kerav*, köszönök.

alyá, *alyav* ; *butalyav*, sokallok ; *baralyar*, nagyallok ; *sukaralyá*, szépellek, magyar képzőknek látszanak.

iná ; *gyiláziná*, énekelek (gyili, ének) ; *bikná* (bikená, bikiná), eladok ; *phudiná*, elfuvok. E' képzővel alakítják át a' cigányok az idegen igéket romokká, pl. *pisziná*, írok ; tótul *pisem* ; *potyiná*, fizetek ; tótul : *platim* ; *kaszalíná*, kaszálók ; *griminel*, mennydörög ; tótul : *hrmi* ; *tetszinel*, tetszik ; *meriná*, mér ; *meriná*, mérek stb.

dá, ezekben jön elő : *csumidá*, csókolok ; *ustyidá*, megkapom ; *rodá*, keresek ; *kedá*, szedek. Alkalmasint összetettek *dá* igével, legalább multjok olyan mint ezé : *dinyom*, pl. *rodinyom*, kerestem ; *csumidinyom*. Hasonlítsd össze ezeket : *circumdo*, *pessumdo*, *venundo*.

Igekötők : *dsári* (dsa ári), menj ki ! *ari* dsá, kimegyek ; *upri* dsá, felmegyek ; *ekhetane dá*, összeadok ; *téle* beshá, leülök ; *téledá*, leadok ; *me pále* dsá, visszamegyek ; *telal* te dsán, alól, alámenni ; *bikna le*, eladom ; *dále*, megadom (*le* névmás, nem igekötő). *Gerik* dsá, elmegyek ; *gerik* násá, elfutok.

34. §. Igenemek, módok, idők, segédigék.

a) Igenem van három : *cselekvő*, *szenvredő*, *közép*.

b) Igemód van öt : *jelentő*, *foglató*, *ohajtó*, *parancsoló* és *hátartalan*.

c) Idő van kettő : *jelen és múlt*. — *Jövő idő végkép hiányzik*. A' cigányok jövő helyett a' jelennel élnek, miként néha a' csehtők, kik a' jövőt némelly igéknél rendszeren úgy képezik, hogy a' jelen' elébe valami elüljárót ragasztanak, pl. *igyem*, megyek ; *pojgyem*, menendek, cigányban egyiképen : *me dsá* (dám ti, elüljáró

nélkül = neked adok és adandók, mint cigány nyelvben : me dá tuke; így : hogyim, me csivá, vetek és vetendek), — vigyim, látok; uvigyim, meglátom; mrjem, halok; umrjim, meghalok, me merá stb.

A létigének van ugyan jövője : *ova*, leszek; de ez ép úgy nem idő, miként a magyar *leszek* nem az, hanem a' jövőt jelentő önálló ígének jelenje, mellytől amaz, mint a' magyar *van lesztől*, több időt kölcsönöz.

Jövő idő magyar nyelvben sincs. *And, end* ragok nem módosítók, hanem képzők (mint pl. *tat, tet, hat, het*), oly ígékelt alkotók, mellyek a' jövődőség' eszméjét fejezik ki, 's mindenki tudja, hogy nem csak jelen időbeli ragokat vesznek fel, hanem önálló ígéként a' többi és pedig minden módu időkeit is. Így ragozható minden időben a' *fogok* segédigés jövő is.

d) *Segédige* azon értelemben, mellyben rendesen vétetik, miszerint az t. i. némelly időkből a' gondolat' kiegészítésére használta-
tik — (pl. mentem *vala, volt, volna, legyen*; vagy németben : *ich bin, war, wäre* gegangen; *ich habe, hatte, hätte* geschrieben stb) — a' cigány nyelvben *nincs* 1); itt csak tiszta idők vannak.

35. §. Igemódosítás (igeragozás).

Az igemódosítás a' rom nyelvben ragok által eszközöltetik, mellyek az ige-tőhöz függesztetnek. *Igető* az, mi a' jelentő módu jelen-idő' egyes számi első személye' á v. *av* végzeteinek elhagyásával v. ellökésével marad. Tisztán egyes számi parancsolóban jön elő (ép úgy mint tót nyelvben); pl. me khamá v. khamav, szeretek, milujem; parancsoló : kham! szeress! miluj! — me pisziná, írok, pisem; parancs : piszin! írj! pis! — kham, miluj! piszin, pis, cigány és tót nyelvben ige-tők is egyszersmind. —

1) Pott, Nyelvtana' l.k. 453—463. l., több segédigét hoz fel, mint : *som* vagy *hom* = vagyok; *avav, venio, fio, leszek; aczav, maneo, sum, maradok; khamav, szeretek; és kerav, facio, csinállok.* — Szükségesnek látom ezekről következőket megjegyezni :

a) *Som* v. *hom* segédképen egy időben sem jön elő. Pott a' múlt időnek ragait a' létige' ezen jelenjéből származtatja (pl. *kerdo hom-, csinált vagyok, -ból lett volna* szerinte : *kerdojom, kergyom, csináltam*); de, mint alább fogjuk látni, ez maga is nem egyéb mint múlt idő, olyan mint latin nyelvben ezek : *memini, odi, novi*, magyarban : *szoktam*, *ich bin* gewohnt, mik jelen gyanánt használtak, azaz, Pott a' múlt időnek ragait ugyancsak a' múlt időnek ragaiból akarja megfejteni, mi *circulus in demonstrando*.

b) *Aczav, maneo* (igegyűjtéményemben : *ádsav*). Pottnál ez *dsá* v. *dsav* igével egynek vétetik (l.k. 549. l.), pedig nem az. *Ádsav*-ban az *áds* gyök-höz tartozik 's megmarad minden időben; multban pl. *adsilyom* maradtam, parancsolóban : *áds* devleha, maradj istennel; *dsav*-nak a' multja pedig rend-hagyó, pl. *gélyom, mentem*, miben *ds-t* nem találunk, parancsolója : *dsá, menj!*

c) *Avav, venio, fio*, Pottnál összezavartatik *ová* = leszek, igével, 's ő és az ő követte írok alkalmasint azért veszik segédigének. — *Avav* igen is *venio-t* jelent, de nem *fio-t*, ezt *ová* fejezi ki, miknek multjaik is különböz-

Igemódosító ragok.

a) Jelentő és foglalo módu jelen idő.

Egyes.	1. á	vagy av	me	khamá	és khamav,	szere-		
					[tek és szeressek.			
	2.	eha v.	esz, osz,	tu	khameha v.	khamesz,		
	3.	la „	el, ol ¹⁾	ov	khamla „	khamel,		
Több.	1.	aha „	asz	amen	khamaha „	khamasz,		
	2.	na „	en	tunen	khamna „	khamen,		
	3.	na „	en,	ovn	khamna „	khamen,		
me	kerá,	-av,	dá,	dav	dsá,	dsav,	pijá,	pijav
(csinálók,	csináljak)	(adok,	adjak)	(megyek,	menjek)	(iszom,	igyam)	
tu	kereha	-esz,	deha,	desz,	dsäha,	dsász,	pijeha,	pijesz,
ov	kerla	-el,	dela,	del,	dsala,	dsal,	pijela,	pijel,
amen	keraha,	-asz,	daha,	dasz,	dsaha,	dsasz	pijaha,	pijasz,
tunen	kerna	-en,	dena,	den,	dsana,	dsan,	pijena,	pijen,
ovn	kerna	-en,	dena,	den,	dsana,	dsan,	pijena,	pijen,
me	szova,	-av	parnyová,	igy :	paslová	v.	pasljobá	
(alszom,	aludjam)	(fehéredem)	(fekszem)					
tu	szoveha,	szovesz,	parnjosz,		paslovsz	v.	pasljosz,	
ov	szovla,	szovel,	parnjol,		paslol,			
amen	szoväha,	szovasz,	parnjovasz,		paslovasz,			
tunen	szovna,	szoven,	parnjoven,		pasloven,			
ovn	szovna,	szoven,	parnjoven,		pasloven.			

Fentebbi ragok közül : *av, esz, el, asz, en*, kivált ha illy ragu ige előtt *te*, hogy, kötszó áll, többnyire kapcsoló módot fejeznek ki, de jelentő gyanánt is használtatnak, és viszont *á, eha, la* stb. foglalo gyanánt, miként következő példákban fogjuk látni.

Egyes sz. 1. szem. O dad phengya, te dsav and o mlina, az apa mondta, hogy a' malomba menjek ; *dsá* má? menjek már (dsav h.)

2. szem. Dsanav, te dsász, tudom, hogy elmégý; kiá dsász, hová mégý? kajtar avesz? honnan jösz? me phená, te aveha, mondom, hogy jöjj.

nek egymástól , jeleül , hogy két különböző ige t. i. avav - nak multja : ályom , jöttem ; ová-é : úlyom , lettem ; parancsolójok : av ! jöjj ! ov ! légy ! — E' szerint Pott hibásan állítja azt is, hogy *avav* néha birtoklás' jelentésére is használtatik (l. k. 454. l.), erre nem avav, hanem *ová* vétetik, mint magyar nyelvben némelly időben a' *lesz* ige , mellynek az megfelel. Ld. alább a birtokigét.

d) *Kerav* azért , hogy némelly igéknél képzőként jön elé (ld. felebb a' képzőket), ép úgy nem vétethetik segédigének , mint a' magyar *hat* igét nem veendjük ollyannak, mivel tehető igéket képez, pl. mond-hat, lát-hat stb.

e) *Kamav*, szeretek, akarok , csak olly segédige lehet, mint németben : ich will, illy mondatban : ich will gehen, ich werde gehen h. —

¹⁾ Ebben : dukhal, fáj, van *al*.

3. szem. Mri daj dela *man* lóve, anyám ad nekem (engem) pénzt; o raj dela *tut* ¹⁾ tyirhaj, az úr ad neked (téged) csizmát; o bjenga te ledsel *tut*, ördög (hogy) vigyen el; te del, o dél zór, baszt, (hogy) adjon az isten erőt, szerencsét; te marel *tut* o dél, (hogy) verjen téged az isten; auka kheel szar o dél, úgy tánczol, mint az isten; auka vakerel, úgy beszél; adá rakli khamel *man*, ez a' leány szeret engem.

Többes szám. 1. szem. Avasz má! menjünk már! hasz akanik! együnk most! nek pijasz! hadd igyunk! szo kereha (kerasz helyett) akanik? mit csináljunk most? szo daha o grasztenge? mit adjunk a' lovaknak?

2. sz. Amen hasza (hahsz h.) masz, tumen szo han? mí eszünk húst, ti mit esztek? tumen khamen balano masz, tí szerettök disznó húst.

3. sz. Odola khamen laci mol, azok szeretnek jó bort; o rájo dena mange lóve, az urak adnak nekem pénzt; szo hana adala tikne papinja? mit egyenek ezek a' kis ludak? nek pijen! igyanak! nek besen téle! üljenek le!

Múlt idő.

Egyes.	1.	gyom,	nyom,	lyom,	tyom,
	2.	gyäl,	nyäl,	lyäl,	tyäl,
	3.	gya,	nya,	lya,	tya,
Többes.	1.	gyam,	nyam,	lyam,	tyam,
	2.	gyan,	nyan,	lyan,	tyan,
	3.	dé,	né,	lé,	té.

Példák :

me	kergyom, me (csináltam)	dinyom, (adtam)	khamlyom, (szerettem)	nástyom, (futottam)
tu	kergyäl,	dinyäl,	khamlyäl,	nástyäl,
ov	kergya,	dinya,	khamlya,	nástya,
amen	kergyam,	dinyam,	khamlyam,	nástyam,
tumen	kergyan,	dinyan,	khamlyan,	nástyan,
ovn	kerdé,	diné,	khamlé,	násté.

Többes sz. 3-ik személybeli ragok : *dé, né, lé, té*, megegyeznek a' részesülő' : *do, no, lo, to* ragainak többesével, csakhogy emebben az *e* rövid : *de, ne, le, te*; pl. kerdo, kerde, dino, dine, kamlo, kamle stb. Ld. alább a részesülöt.

Az eredeti rag talán *jom, jäl, ja* stb 's a' j csak úgy változik *gy, ly, ny, ty-re*, — és pedig az ígető' bötüihöz képest majd erre majd arra, mint pl. ezekben : *sungyol, hallatszík; kergyol, történík*;

1) E' két mondatban tulajdonító h. tárgyazót látunk, mi cigány nyelvben olly anomalia lehet, mint porosz-német nyelvjárásban pl. *ich gebe dich, ich sage dich, dir* h.

a' *gy* valóban *j*-ből lett (sunjol, kerjol helyett, ld. felebb a' képzőket). — Különösen

gyom rag áll rendszeren *n*, *r*, *l* után, például a' következőkben : phengyom, mondtam; angyom, hoztam; pisingyom, írtam; kergyom, tettem; vakergyom, beszéltem; ikergyom, tartottam; szikljartyom, tanítottam; khelgyom, táncoltam.

ará végzetű igéknél, pl. csalagyom, ütöttem; csalavá, ütök; basagyom, hegedültem; mangavá, mangagyom; szovagyom, altattam; garuvá, garugyom, eltakarítottam; thová, thogyom, tettem; dsivav, dsivgyom, éltem. Rendhagyólag képeztetik *legigyom*, vettem, ledsából; pl. me legigyom gád and i bár, vittem ruhát a' kertbe.

nyom rag van ebben : szinyom, vagyok (voltam, szi, van); kamnyom, szerettem; de khamlyom is.

inyom-mal képeztetik *dá*, adok, igének és származékainak multja, pl. dinyom, adtam; csomidinyom, csókoltam; rodinyom, kerestem.

lyom, *élyom*, *ilyom*, és *ilyom*, *úlyom* van ezekben :

lyom : pilyom, ittam; hályom, ettem; há, eszem; khamlyom, szerettem; manglyom, kértem; muklyom, hagytam; dikhlyom, látam! szlyom, szlyom h., vagyok (voltam); ályom, jöttem; avá, jövők; úlyom, ovlyom h., lettem; ová, leszek; *élyom* : pélyom, eszem; pevá, esem; gélyom, mentem, dsá, megyek.

ilyom-ot kapnak rendszeren a' *jová* képzővel alkotott középigék, pl. motjlyom, megrészegedtem; motjová, megrészegszem; paslylyom, v. paslilyom, feküdtem; náslilyom, elvesztem; nem különben ezek : thabá, thabilyom, égttem; lá, lilyom, vettem; ádsav, adslilyom, maradtam.

úlyom van ebben : múlyom, meghaltam; merá, meghalok.

tyom, *útyom* sziszegők után, pl. nástyom, futottam; bestyom, ültem; csityom, vetettem; szútyom, aludtam; szová, alszom (de thová, thogyom és ová, úlyom, l. fentebb).

b) Óhajtómódu jelen és múlt idő.

Jelen a' jelentőmódu jelentől, múlt a' múlttól származik, úgy hogy ez idők' ragaihoz *hi*, *ahi*, *ehi*, végzetek függesztetnek, pl. me khamáhi ¹⁾, me khamlyomahi, ováhi, úlyomahi, (szeretnék) (szerettem volna) (lennék,) (lettem voltam,) (volnék.) (voltam volna,)

tu	khameszahi,	khamlyálahi,	oveszahi,	úlyálahi,
ov	khamlahi	khamlyahi,	ovlahi,	úlyahi,

¹⁾ Pottnál *ahi*, *ehi* h. *asz*, *hasz*, ragok találtatnak, tehát khamahi h. *khamavasz*, khamlyomahi h. *khamlyomasz*; többi személyekben : khamehasz, khamelasz, khamahasz, khamenasz, khamenasz; múltban : khamlyelasz, khamlyehasz, khamlyenasz, khamlyenasz. — Kútforrásaiban ez idők majd

amen khamaszehi,	khamlyamahi,	ovaszehi,	úlyamahi,
tumen khamuahi,	khamlyanahi,	ovnahi,	úlyanahi,
ovn, khamnahi,	khamléhi,	ovnahi,	úléhi,

Példák.

Me dáhi, t ovlahi, adnék ha volna; de khamáhi te han! beh szeretnék enni! Szoszke de na khamáhile? miért nem szeretném őt? Me háhi, de náni szo te han, enném, de nincs mit ennem; pijeszahi mol? innál- e bort? pijáhi, innám; amen pijaszehi, mi innánk; ovn pijenahi, azok (ők) innának.

Me kelgyomahi, de dukhagya mro sero, tárczoltam volna, de fejem fájt; amen vakergyamahi, te mukléhi, mi beszéltünk volna, ha hagytak volna; te denéhi o rája love, me angyomahi, szo tumen phengyan, ha adtanak volna azon urak pénzt, én hoztam volna, mit mondatok.

c) Parancsoló mód.

Csak 2-dik személy van egyes és többes számban. Az egyes számit fentebb a' § elején igetőnek mondtuk; többesnek raga *en, n*, melly az egyeshez közvetlenül függed, pl. kham, szeress, khamen, szeressetek; ker, kerem, csinálj, csináljatok; paslov, pasloven, feküdjél, feküdjetek; bes, besen, ülj, üljetek; dsá, menj, dsan, menjetek; há, han, egyél, egyetek stb.

Rendhagyók: dé, adj, den, adjatok; lé, végy, len, vegyetek, dá-, lá-tól; úgy kedé, keden, szedj, szedjetek, kedá-tól; de: csomid, csókolj, csumiden, csókoljatok; pl. csomid man! csókolj meg (engem)! — Ikrá-tól iker, ikren, tarts, tartatok; bikná-tól biken, biknen, adj el, adjatok el stb.

Kérő, kívánó mondatokban első 's harmadik személyben a' foglalomódu jelennek ugyan ezen személyei vétetnek *te, nek*, kötszókkal (*nek nech* csehtót kötszótól, v. inkább igétől ered, melly annyit jelent, mint a' magyar *hagyj*, hadd); pl. nek pijá, hagyj igyam; nek pijel, hadd igyék; nek pijasz, hagyj igyunk; nek pijen, hadd igyanak; nek besen téle, üljenek le! *te* del o dél lacsí ráti, adjon isten jó éjszakát! o bjenga *te* marel tut, az ördög verjen meg!

foglaló majd jelentő móduaknak mondatnak, az első *alig*, a' második *régen múltnak* (miként a' magyar óhajtó módu időket németben nevezni szokás).—*Ahi* és *asz* ugyanazon ragnak különféle kiejtése lehetnek. Hogy a' *h* sz-re változik, arra' cigány nyelvben több példa van; maga *hi*, van, *szinek* is ejtik ki, 's így a' rag, kivált ha e' létigével egy, könnyen megfejtethető; 's volna kamlyomahi v. kamlyomaszi h., *i'* elnyelésével, mi sz után nem olly szükséges, mint *h* után: kamlyomasz. A' cseh nyelvben mondatik: pizsalsz, irtál, pizsalszi h.; dalsz, dalszi h., tehát az *i* ép úgy elnyelik, mint a' cigány nyelvben.

d) *Határtalan mód.*

Ugyan az, mi a' foglalómódu jelen' többesének 1) 3-dik személye (— mint német nyelvben), csak hogy elébe mindig *te* szócska tétetik mint (németben néha *zu*, pl. *zu schreiben*; *te* piszinen, írni; *te khamen*, szeretni; *te den*, adni; *te dsan*, menni; *te han*, enni; *te pasloven*, feküdni; *te aven*, jönni; *te oven*, tenni stb; *me dsá* te han, megyek enni; *dsanesz te gyilazinen* ? *tudsz énekelni* ? *Szoszke na gélyal te basoven* ? miért nem mentél hegedülni ? *Amen dsaha Pest-jate te szluzsinen*, mi megyünk Pestre szolgálni stb.

e) *Részesülő, igenév (múlt).*

Ragai himn.,	egyedül :	do, no, lo, to,
nőnemben	„ „	di, ni, li, ti,
közösn.	többesben :	de, ne, le, te,

Pl. *kerdo*, *csalado*, *dino*, *kamlo*, *pilo*, *szúto*, *úlo*,
 (csinált) (ütött) (adott) (szeretett) (ivott) (aludt) (lett)
kerdi, *családi*, *dini*, *kamli*, *pili*, *szúti*, *úli*,
kerde, *csalade*, *dine*, *kamle*, *pile*, *szúte*. — A' múlt időbeli *gy*, *ny*, *ly*, *ty*, itt *d*, *n*, *l*, *t* képen jönnek elé, mint ez idő' többes sz. 3-dik személyében.

Csehtót részesülőkbén hasonló ragokra akadunk, péld. *pszan*, *pszana*, *pszano*, írott; *zomlen*, örlött; *kryt*, *a*, *o*, rejtett; *zajat*, *a*, *o*, elfogott; *pil*, *a*, *o*, ivott; *byl*, *byla*, volt stb, mikben az *n*, *l*, *t*, jellemzők.

A' cselekvő ige' részesülője létigével szenvedőt képez, pl. *me mardo szlyom*, vert vagyok; a' középigeé körülírt ígét, pl. *me szúto szlyom*, aludt v. alvó vagyok, *alszom*; *me paslo szlyom*, fekvő vagyok, *fekszem*.

Állapotjegyző

Nincs 2). Ezeket: *aluva* beszélt, nevetve tánczolt, az én *czigányaim* így fordították: *szútya taj vakergya*, *astyá taj kelgya*, azaz: *aludt és beszélt*, nevetett és tánczolt.

36. §. *Létige.*

Jel. *me szlyom* 3) v. *szinyom* *lacsó manus*, jó ember vagyok; *tu szlyal* v. *szinyel* *lacsí csaj*, te jó leány vagy, *ov hi* v. *szí* *sukár*, ő szép; tagadólag: *na hi*; példá-

1) Pottnál az egyesnek 3-dik személye áll, pl. *te khamel*, *te dsal*, *te del* stb, miért is állítja, hogy a' *czigány* nyelvben *határtalan mód nincs*. Magyar *czigányok*, legalább azok, kikkel én beszéltem, mindig többessel éltek, 's azért, hogy ez idom határozott módu, *határtalan mód'* nem-létét állítani, talán ép olly helytelen, mint volna német nyelvben illyent tagadni akarni azért, mivel az és a' fogl. módu többes 3-dik személy megegyeznek.

2) Pottnál találattik: *indosz* rag, pl. *csorindosz*, *lopva*; *bicsavindosz*, küldve. En illy idomot nem hallottam.

3) A' *tót* *czigányok* e' helyett *szom*-ot mondanak, mert „vagyok“ *tót* nyelvben is: *szom* = latin: *sum*; de többi személyekben ezeknél is: *szlyal hi* v

nak okáért : na hi and o foro , nincs a' városban ; kaj hi mri daj ?
hol van anyám ? kaj hili tikni csaj ? hol van a' kis lány ?

amen szlyam v. szinyam lacse manusa , mí vagyunk jó
emberek ;

tumen szlyan , v. szinyan , tí vagytok ;
ovn hile , ők vannak ; odoj butdséne hile , ott sokan
vannak ; andi bár hile , a' kertben vannak.

Múlt idő : me szlyomahi ¹⁾ v. szinyomahi , voltam (tót
czigányoknál : szomasz , divatos)

tu szlyalahi v. szinyalahi (szlyálasz) , voltál ;

ov szlya v. szlahi , szlya v. szinyahi , volt ;

amen szlamahi v. szinyamahi , voltunk ;

tumen szlyanahi v. szinyanahi , voltatok ;

ovn szlé v. szléhi , színéhi v. színé , voltak.

Pl. Me múlo szlyomahi , meghalva voltam ; ov murdero szlya ,
megölve volt ; ovn színé odoj ? ők voltak ott ? amen marde szlya-
mahi , megverték voltak.

A' létigének nincs több idoma. A' czigányok a' jövendőt , mi-
dön létről van szó , orá ige által fejezik ki , mint mí *leszek* által ,
mellynek idomai mind azon létmódnak jelentésére használatnak ,
mellyek a' létigének jelenje v. multja által ki nem fejezhetők. Egyéb-
iránt ez ige , miként a' magyar *leszek* , rendszeren módosítatik.

Jelentő és foglaló módu.

Ohajtó módu.

Jelenben :	Múltban :	Jelenben :	Múltban :
me ová	ovav úlyom ,	ováhi	úlyomahi ,
(leszek)	(legyek) (lettem)	(lennék , volnék)	(lettem , voltam volna)
tu oveha ,	ovesz , úlyäl ,	oveszahi ,	úlyalahi ,
ov ovla , (te) ovel ,	úlya ,	ovlahi ,	úlyahi ,
amen ovaha ,	ovasz , úlyam ,	ovaszehi ,	úlyamahi ,
tumen ovna ,	oven , úlyan ,	ovnahi ,	úlyanahi ,
ovn ovna ,	oven , ulé ,	ovnahi ,	úléhi .

szi , szlyam stb állanak. Pottnál l. 457. köv. idomok találhatnak : *hom , hal , hi , ham , han , hi ; shom , shal , shi* , v. a' *hi ; sham , shal , shi* v. a' *hi ; szom , szal , szi , szam , szan , szi* . — Az 1. és 2.-od személybeli végzetek , mint látjuk , ezekben megegyeznek az általunk , előadott idomokéival , csakhogy bennök *ly , ny* bötük biányzanak. *Lyom , lyal , lyam , lyan* , v. *nyom , nyal , nyam , nyan* múlt időbeli ragok , tehát szlyom , v. szinyom , és a' velök azo-
nos *szom* , v. *hom* is (ez *hinyom* helyett) — múlt időbeli idomok , de jelen
ideű jelentéssel , mint latinban : *memini* , *odi* stb (ld. a' 33. §-t d) a) alatt) ,
következésképp belőlök , mit Pott ügyekvék tenni , a' múlt időnek ragait
nem lehet megfejteni. *Hom , hal , hum , han* , és *szom , szal , szam* , *szan*-
nak analogonjait nem a' sanszkrit nyelvbeli *jelen* , hanem *múlt* időbeli ra-
gok közt kellene keresni , mert igazán múlt időbeli idomok.

¹⁾ Pottnál vannak : *hommes , halles , hoes , hannes , hannes , hoes ; shom-
mes , shalles , shoes , shammes , shannes , shohes ; szomas , szalas , has ,
szamas , szanas , has* .

Parancsoló.

Határtalan.

ov¹, légy; oven, legyetek.

te oven, lenni; ülo, lett.

37. §. Szenvedő ige.

Erre két idom van :

a) *körülrít ige*, cselekvő igenév- és létigéből álló, millyen a' csehtót szenvedő is; pl.

Jelentő jelenben : me mardo, mardo szlyom, bit, bita, bito szom, vert vagyok = veretem;

amen marde szlyam, vertek vagyunk = veretünk;

Múltban : me mardo szlyomahi, bit szom bol, vert voltam = verettem;

Jövőben : me ová ¹⁾ mardo, bit budem, vert leszek = veretendem;

Ohajtó jel: me ovahi mardo, vert lennék = veretném;

„ múltb. : me úlyomahi mardo, vert lettem volna = verettem

Parancs : ov mardo, légy vert = veressél. [volna.

b) *tiszta szenvedő, avá* képzővel úgy alkotva, mint a' magyar szenvedők *at, et, tat, tet*, tételők által; pl. *davavel*, adatik; *lavavel*, vétetik; mik ezen mondatokban jönnek elő : kasz náne, odoleszke *davavel*, kinek nincs, annak *adatik*; kászi (kasz szí), odolesztar *lavavel*, kinek van, attól *elvéttetik*. Ragozása így menne :

me davavá, jelenben; me davagyom, múltban.

(adatom) (adattam)

tu davavesz, tu davagyäl,

ov davavel, ov davagya,

amen davavasz, stb

tumen davaven,

ovn davaven.

Me daváhi, adatnám; me davagyomahi, adattam volna stb. — Egyébiránt e' szenvedő nagyon magyarosnak látszik, 's mivel a' fentebbi kitételeket csak *egy* cigánytól hallottam, gondolom, nem is divatos. Legtöbb cigány a' magyar szenvedőt vagy *a)* alatti módon fordította; pl. csordo hi, el van lopva = ellopott; lacse hi phendo, jól van mondva = mondatott; lacse ovla phendo, jól lesz mondva = fog mondatni; vagy cselekvő igeidommal élt, pl. mardé man, megverték engem = megverettem; tumen margyan man, ti megvertetek engem = megverettem általatok stb.

¹⁾ Pottnál találhatik illy idom is: me *avá* sungyom; ich *werde* gehört; hol *avá*, *ová* h. áll, melly két igét a' német írók összezavarnak. — Ez a' német kifejezésnek szolgál fordítása, 's cigány nyelvben úgy hangzik, mint magyarban hangzanék péld. ez : én jövök (leszek) hallottam, e' h. me *ová* sundo = leszek hallott v. hallatandom v. fogok hallatni. —

38. §. *Birtokige* : *szi* ¹⁾ = *van*.

A' birtoklás' jelentésére a' zigányok ép úgy mint mi magyarok a' létigének 3-ik személyével élnek, de a' *birtokos* személy nálok nem tulajdonító hanem *tárgyazó* esetben, a' birtok pedig tiszta nevezőben áll; például *man szi kher* = me est domus = engem van ház, e. h. mange, mihi, nekem; *kasz náne*, odeszke davavel, kinek (kit) nincs, annak adatik; *kászi (kasz szi)*, kinek (kit) van, attól elvétetik.

Jelentő jelen : man szi sukar tyirhaj, nekem van szép csizmám;
 szi man lóve? van nekem pénzem?
 szi tut lóve? van neked pénzed?
 ole szi but lóve, neki van sok pénze;
 szi ole kale atyha? vannak neki fekete szemei?
 szi ola ránja? van azon asszonyak?
 szi ole raje? van azon urnak?
 man *náni*, nekem nincs, na ni-hi h. (tótul: ne-ni-je, nenji = nincs).

amen szi des graszta, nekünk van 10 lovunk;
 olen szi bulhi bár, nekik van széles kertök;
 olen *náni* v. *náne* graszta, nekik nincsenek lovaik;
Múlt idő : man szlya jekh piránó, volt nekem szeretöm;
 man szlé parne graszta, nekem voltak fejr lovaim;
 man na szlya, nekem nem volt.

Jövő : man ovla, ovna, nekem lesz, lesznek.

Ohajtó jelen : man ovlahi, ovnahi, nekem volna, volnának.

„ *múlt* : man úlyahi, nekem volt, voltak volna.

Parancs : te ovel, te oven! legyen, legyenek!

Me dáhi tuke, t ovlahi, adnék, ha volna; de *náni*, de nincs;
 man ovla úcszo kher, nekem lesz magas házam; tut ovla tikni csaj,
 neked lesz kis lányod; olen ova tikne papinja, nekik lesznek kis lúdjaik.

Igy ragoztatik : *sil*, fázom = hidegem van.

sil hi man, hidegem van;
 sil szlya man „ volt;
 sil ovla man „ lesz;
 sil ovlahi man „ volna;
 sil úlyahi man „ volt volna stb.

39. §. *Tehető ige*.

a) Igenlegesen *saj* által fejeztetik ki, mely a' magy. *hat*, *het* képzőknek megfelel, de ezektől az által különbözik, hogy nem az

¹⁾ *Szi* inkább birtoklást, *hi* létezését jelent. A' *h* talán azért változott *sz-re*, mivel birtokigében többnyire *n* után jön : *manhi*, *amen*, *tumen*, *olen hi*, — mintha személyes névmásokkal egygyé lenne; ámde hogy *n* után a' *h* sziszegőre változik, fentebb 4. és 25-ik §§-ban láttuk.

ige után, hanem elejébe tétetik, ez pedig a' ragokat rendesen felveszi. *Szadhy* hind nyelvben = possibile. *Pott*.

Jelentő jel. : me saj dikhav, láthatok; mintha állana : hat látok,
tu saj dikhesz, láthatsz; „ „ hat látsz,
ov saj dikhel stb, láthat; „ „ hat lát.

Múlt : me saj diklyom, láthattam;

Ohajtó jel. : me saj dikháhi, láthatnék;

Múlt : me saj diklyomahi, láthattam volna.

Igy : me saj thová, tehetek;

me saj ová, lehetek;

me saj dsá, mehetek stb.

b) Tagadólag : *nastik* ¹⁾ = nem lehet, által fejeztetik ki, melly szó úgy áll az ige előtt, mint a' fentebbi *saj*; pl.

me *nastik* hav, nem ehetem, mintha állna : nem het eszem,
tu *nastik* hasz, nem ehetel, „ „ nem het eszel,
ov *nastik* hal, nem ehetik stb. stb.

Me *nastik* hályom, nem ehettem; me *nastik* háhi, nem ehetném;
me *nastik* hályomahi, nem ehettem volna. Mer löve náne, *nastik*
potyina, mert pénzem nincs, nem fizethetek; *nastik* potyinyál? nem
fizethetél? *nastik* potyineszahi? nem fizethetnél?

40. §. *Kampi* = *kell*, és néhány személyten ige.

Kampi személytelen, mint a' magy. *kell*, 's emekként tulajdonító esetet kíván és határtalan módot, pl.

Mange, tuke, oleszke, *kampi* te dsan, nekem, neked, neki *kell*
menni; amenge *kampi* te besen, nekünk *kell* ülni; mange *kampilya*
te dsan, nekem kellett menni; mange *kamplahi* te dsan, de *nastik*,
nekem kellene menni, de nem lehet; mange *kampilyahi* te han, de
nastik hályom, nekem kellett volna ennem, de nem ehettem.

Dukhal, fáj.

Dukhal mro sero, fáj fejem; *dukhagya* mro pro, fáj lábam;
dukhadé mre vaszto, fájta kezeim; *dukhalahi*, fájna; *dukhagyahi*,
fájta volna.

Del, esik (dá-nak 3-dik személye).

Del o brisind, esik az eső; adá devé ratjeha *dinya* báro brisind,
ma éjjel esett nagy eső; taha is *deha* brisind, holnap is esik
(fog esni) eső.

Teczinel = tetszik; *tecingya*, tetszett.

Sungyol, hallatszok (suná, hallok; sünjová, hallatszom); *sun-
gyilya*, hallatszott.

¹⁾ Pottnál van *nasti*, *naszti*. Szerinte *aszti* sanszkr. = est, *na* pedig cigány tagadó szócska, tehát *naszti* v. *nasti*, *nastik* = non est.

Kergyol, történik (kerjová = leszek).

Dityhol, látszik (dityhová, látszom).

Griminel, mennydörög (tót *hrmi*-ből); pl. súnész? griminel, hallod? mennydörög.

Villaminel = villámlik.

VI. Igehatározók és kötszók.

Határozói képzők.

e, melléknemekhez járul: bár-*e*, nagyon; sukáre, szépen; parikerav sukáre, köszönöm szépen; lácse perel? jól esik? polóke, lassan; 's ebben: khere, haza.

E' rag van az elüljáróknál is, ha személyes névmások előtt általának: pálé, ande, téle, upre stb, mellyek igekötőkként is használatnak. (Latinban: pulchre, male, tótban: pekne, zle, dobre).

ne, pl. ergyavóne, rosszúl; gullóne, édesen; nangóne, meztelenül (nango, tót *naho*-ból lett).

al elüljárókból képez határozókat, pl. télal, alulról; pálal, megől; perdal, által; andral, belül és belől; upral, felülről; pasal, közelről.

eder, fokozati rag: feder, jobban; polókededer, lassabban; ergyavededer, rosszabbul; upreder, felebb; téleder, lejjebb; paleder utóbb; szikeder, hamarább; odjader, tovább.

táne = ütt; szakotáne, mindenütt; ekhetáne, együtt, össze.

var = szor, szer; butvar, sokszor; szakovar, mindenszer = mindig. Ld. a' számneveket.

Helyhatározók. *Kaj?* hol? kaj szlyäl? hol vagy? nikaj, sehol; valakaj, valahol. Adaj, itt; odaj, ott; odaj butcséne besen, ott sokan ülnek; szakotáne, mindenütt; ekhetáne, együtt; avreszte, vagy avrete, másutt. *Kiá?* hova? kiá dsasz? hova megy? nikiá, sehova; valakiá, valahova; Domonyate, Domonyba; khere, haza; pále, vissza; téle, le; upre, fel; gerik, el; ári, ki; adóde, ide; av adóde, ast adóde sepróve, jöjj ide, hozz ide sepröt! odja, oda; — na dsá odja, mer téle pereha, ne menj oda, mert leesel; odjader, odább, tovább. *Kajtár?* honnan? (*tar* távolító rag). Adtar, innen; adtar i Dunaji, Dunán innen; odtar, onnan; avretar, másunnan; dúral, messziről; upral, felülről (l. felebb az *al* képzöt). *Dsioja* v. *dsikija?* meddig?

Időt jelentő határozók: khana? mikor? akanik, most; kana, a' mikor, a' midőn; má, már; — má múlya, már meghalt; páloda, azután; szik, hamar; ired, későn; maj, majd; maj dá, majd adok; epas dive szi, dél (fél nap) van; ada déve, ma = ez nap; pálopluno, délután (pluno, *poludnja* tót nyelvben = dél); ráti, este; epas ráti álya ke mande, éjfélkor jött hozzám; ratjeha, reggel; papále, megint; ics, tegnap; prekoics, tegnap előtt; táha, holnap; pále taheszte, holnapután; csilla, régen; na csilla, nem régen; angloda, azelőtt; angladá, ezelőtt; nikoda nikda, soha; szakovar, mindig.

Számkérdő. Kityi? hány? kityivar? hányszor? atyi, anyi.

Módkérdő 's jelentő: szar? hogy? szar hi buti? hogy vagy? (hogy van dolgod)? szar hi tro phral? hogy van testvéred? lacsehi, jól; csak auka, csak úgy; auka úgy; me na dsanav auka, nem tudok úgy; pativake, hiába; — pativake na dsá and o mlina, hiába nem megyek a' malomba (pativo, becsület, hit, szivesség; tehát pativake, becsületnek = becsületből); biauka — csak úgy = hiába, ingyen.

Tagadók: na, nem; ni, na, sem (ni-sta, semmi); na dsa, nem megyek; na dá, nem adok; náne (na ni hi) csácso, nem igaz; nastik v. nástik, nem lehet; na buter, nem többé, soha; tu is na dsanel nista, te nem tudsz semmit; me ni na há, ni pijá, sem eszem, sem iszom; me ni na khelá, ni na beshá, sem tánczolok, sem ülök.

Tiltó: ma, ne; ma cshór! ne loj! ma dé! ne adj! — ma mar! ne verj! ma csóren! ne lojzatok!

Állító: ója, igen; csácsehi, igaz (van). Egyébiránt válaszokban igen h. legtöbbynire a' kérdésbeli ige ismételtetik, pl. szlyalahi and i khangeri? voltál a' templomban? szlyomahi, voltam; szi páni and o mlina? van víz a' malomban? szi, van; náne (na ni hi); nincs.

Kötszók.

Kötő: taj, és, is, mégis; pl. me taj mro dad, én és apám; o kher taj i bár, a' ház és a' kert; taj i gádsi műlya, az asszony is meghalt; mardé le taj csorgya, megverték mégis (és) lopott.

Föltételező: te, ha; te lacs(o) oveha, ha jó leszesz; me dáli tuke, t ovlahi, adnék, ha volna. — Ugyan ezen szócska áll rendszeren a' kapcsoló módu jelen és határtalan mód előtt is (ld. a' 35. §-t).

Okkötők: vasoda, azért; mer, mert; vasoda mardé, mer csorgya, azért verték meg, mert lopott; szoszke? miért? szoszke na ályäl? miért nem jöttél? szoszke na mangesz? miért nem kérsz? szoha, mivel.

Hasonlításkötők: auka, úgy; szar, mint; auka khelel, szar o dél, úgy tánczol, mint az isten.

De, vagy, csak, még, hát, bár, magyar kötszók, 's egészen úgy használtak, mint magyar nyelvben.

Könyörgések, domonyi és kókai cigányok fordítása után.

And o devleszkero, dadeszkero, csaszkeró taj szentno vogyiszkero alav. Ámen.

Amaro dad ¹⁾, ko szlyäl and o nebo. T ovel szentno tro alav. T avel kamende tro szvito. T ovel tro phenipe (mondatot, parancsod),

¹⁾ Pottnál II. k. 474—5. l. a' mi-atyánk így hangzik: Muro dad, kolím ando theros; t' avvel (ovel h.) tro szenta nao (név); t' avvel tro thim (ország); t' avvel (ovel h.) tri olya (vólya, tót nyelvben = akarat), szarthin ando therosz, kethin t' he pre phu. Szekogyesz (szako devesz h.) damande (dó

szar and o nebo. auka upr i phuv. Dé amenge upro szakođive amaro máro. Prosztin, szo vitingyam, szar taj amen prosztinasz szo vitindé avre amenge! Ma leds amen and o kisirteto, de muk (haggy ki) andar o bjengipe. — Mer tro hi o szvito, o hatalmo taj asaripe akanik taj szakovar. Ámen.

Üdvözlet.

Baszt (szerencse) ov Maria! lacsipéha szlyál pherdi. O raj hi tuha. Tu szlyál basztali pas o gadssa, taj basztalo hi tro trupeszkeró gymelcsu, Jézus. Mri gádsi! szizni Maria! devleszkeri gulli daj, molin vas amenge binosengere, akanak taj upr amari meribnyaszkeri családi. Ámen.

Hiszek-egy.

Me patyav and o jekh gullo dél, and o dad, ko sza saj thovel (ki mindent tehet), ko kergya o nebo taj i phuv. Me patyav and o Jézus Krisztusi, oleszkeró jekh cshávo, taj amaro raj, ko ulya (lett) szentno vagyisztar, sziletinagya Mariasztar. Ko szenvendingya tal o Pontiusa Pilatusi. Kasz upre feszitindé (kit felfeszítettek). Ko múlya. Kasz thodé and i phuv (kit tettek a' földbe). Gélya and o poklo,

amenge h.) mandro (máro h.) agyesz (ma) amingi (amenge). *Ertítsa* (bocsásd meg, — fentebb *prosztin* áll, melly ezen tót szóból: szprosz = szabadíts meg, ered) amare *bezekha* (bezzeg?) szar t'hamin (inkább: taj amen), te ertingiszama rebezecha (Pott jól javítja: ertingisz amaro bezecha-ra); — *malizamen* (inkább: ma lids amen) andre bezna (beszni, tót nyelvben = vészett, bezna = veszély?); *mika men* (jobb: mik amen) le dsungalin mansatar (manusatar h., csunya embertől), ke (quia) tirin (tro h.) o thin (fent: t'him) tiro hino (hatalom? hatalmas?) baribo (baripe, nagyság) szakovari. Ámen. —

E' mi-atyánk Grellmann' czigány nyelvtanából van véve, kinek az, miként a' következő is, Magyarországból küldetett. A' szavak helytelenül írják; sok, mit külön kellett vala írni, együve (pl. malizamen), 's mi együve tartozik, külön iratott (pl. mika men); mi eléggé mutatja hogy az, ki a' könyörgést eredetileg írta, nem tudott czigányul. A' második így hangzik: Amáro dél (mi istenünk), szavo (melly) hal (vagy, lásd a' létigét 36. §-ban) othe opre (upre helyett felül) ándro cserósz (Pott szerint, ceriu, oláh nyelv. = menny, coelum). Avel (ovel helyett) szinton tro nav; te avel tri lume (lumen = világ; szvito, tótul szvet); te khergyol (csinálódjék) tri voje (volya, tótul = akarat) szar ando cserosz, *chidé* (ügy) te phé phu. Amaro mandro ogyéuszuno (mindennapi, nostrum panem quotidianum) dé áméné ágyész (da nobis hodie). — Értiné amenge ámáro vitsigosz, *té* ámén *kidé* értináha (nyelvtanilag jobb, mint fentebbiben: ertingisz) ámá-réngé. Nálidseha (na lids) ámén andro dsungalo csaszosz (csasz, tótul = idő); támi unkav (talán: te (de) munk = muk) ámén ávri o dsungálo (= ári, ki; hagy ki, szabadíts ki a' csunyából). Tiri hin (hi, *n épφελανυστικον*-nal) e lume, tiri hin ezor, te akana szekovar. Ámen. Ez, a' nyelvtani idomokat tekintve, jobb az előbbbeninél. A' hangzók' szerfeletti nyújtását (ékezését) talán inkább tulajdoníthatni az írónak, mint azoknak, kik után ez a' könyörgést feljegyzé, ha csak nem teszünk fel olly vidéket, hol a' szavak hangzónyújta ejtetnek ki.

trito dive upre ustyinya , upre gélya and o nebo, odaj besel ole da-
deszkero feder vasztiszi, odtar léle avel szar ronavo (mint bíró)
upr o zsvide taj múle.

Me patyav and o szentno vógyi, and o szentno kasztuno jek-
ker (egyház), and o szentingero jekhipe, and amaro vitkingero prosz-
tinibe , and trupeszkero ustyibe taj bimeribnaszkero zsvivibe. Ámen.

Tiz parancsolat , dés phenipe (= mondat).

Angluno : Me szlyom tro raj , tro dél. Te na oven avre devla
angle tute. Aver dévle ma ker tuke , te k oleszte molinesz. —

Dujto : Tro devleszkero , tro raszkero , alav ma lé nistaszte.

Trito : Iker o parasztyúri.

Starto : Kham tro dade , tri daj (dá) , t ovel tuke lacsho buti,
taj dugo zsvido saj ovesz uprodá phuv (upr odá , ezen).

Pancsto : Ma murdar.

Sorto : Ma paslyov avreszkera gadssäha (ne hálj , feküdjél
másnak nejevel).

Eftato : Ma cshór.

Oftato : Kirengero vakeripe (hamis beszédet) ma phen upr
aver manus.

Enyato : Ma kham avreszkero kher. —

Desto : Ma kívánin avreszkera gadssa , szluzsina , avreszkere
guruva , taj sza , szo oleszkero hi.

Asaripe t ovel devleszke , dadeszke , csaszke taj szentno vo-
gyiszke akanik taj szakovar. Ámen. —

Néhány dal.

1. Náne hurde lóve,
Sza hile bankóve, ojaja,
Kocsmáte valóne, ojjaha.	Nincs apró pénzem,
Mind (vannak) bankó,
Korcsmába való.
2. Szlya man jekh piráno,
Jekh vlahiko cshávo,
Álya sudri balval,
Phudingya le mandar.
Patyav mre devlóre,
Pále le phudeha,
Pále mande phudla.
Anglo mro kheróro,
Jekh sukár báróro,
And odia híli,
Mri gulli dajóri.
Mri gulli dajóri,
Mro gullo dadóro,
Pále mande phudla.	Volt nekem szeretóm,
Egy oláh fiú,
Jött hideg szellő,
Elfujta tőlem.
Hiszem istenkémet,
Vissza őt fújja,
Utánam fújja.
Házacsám előtt (van),
Egy szép kertecske,
Abban van
Édes anyám.
Édes anyám,
Édes apám,
Utánam (vissza) fújja.

3. Kiá dsasz trin csórea? Komáromate te szluzsinen.
A(v) pále trin csórea!
Múlya tro dadóro.
Dá rupuno ranik,
Csin tro dadeszkero siro.
Ustyí upre mro dadóro!
Nastik ustyev mro csavóro.
Mrátyhóra (mra atyhóra) ár
apatindé,
Mre muszóra ári sutjilé.
- Hova mégy három árva?
Komáromba szolgálni.
Jöjj vissza három árva!
Meghalt apácskád.
Adok ezüst vesszőt,
Vágd meg apád sirját.
Kelj fel apácskám!
Nem kelhetek fel fiacskám,
Szemeckéim kiapadtak,
Karocskáim kiszáradtak.
4. Csajóri románi!
Ma phir pale mande,
Mer má me lukeszto szlyom.
Doszta phirgyom pale tute,
Má me tut nastik lav,
Lukeszteszke kampi te dsaņ.
- Czigány lány!
Ne járj utánam,
Mert már én katona vagyok.
Eleget jártam utánad.
Már én téged el nem vehetlek,
Katonának kell mennem.
5. Utczu devla! szo kergyom?
Avreszkera gadssa kamlyom,
Ekvar, duvar csumidinyom,
- Jaj istenem! mit miveltem.
Másnak nejét szerettem,
Egyszer kétszer megcsókol-
[tam,
- Odoleha odaj muklyom.
Khere dsáhi, de na tromav,
Mer mri gádsi nasavla man.
Te khere dsá, ki mri gulli
[gádsi,
- Avval ott hagytam.
Haza mennék, de nem merek,
Mert nőm megölne.
De haza megyek, édes felesé-
[gemhez,
- Maj meg odá megsegitilla,
Patyav mre gulle devle.
- Majd még odább megsegít,
Hiszem édes istenemet.

KIS GYÜLÉS, JUL. 12. 1852. 5. ór.

(A' philosophiai és társadalmi tudó-osztályai' számára).

Kubinyi Ágoston tiszt. tag' helyettes elnökte alatt

Jelen az illető osztályokból: Kállay rr., Karvasy, Pauler, Tóth, Wenzel ll. tt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Bugát, Érdy, Györy, Kiss, Vörösmarty, rr. tt., Brassay, Csorba, Hunfalvy, Tasner, ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

KARVASY ÁGOSTON lt.

az egyéni tulajdonjogról 's a' szabad concurrentiáról státusgazdasági tekintetben szóló, június 21. olvastatni kezdett értekezését befejezte.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, JUL. 12. 1852. 6. óraker.

Kubinyi Ágoston tiszt. tag' helyettes elnökte alatt

Jelen: Bajza, Balogh, Érdy, Györy, Jerney, Kállay, Kiss, Vörösmarty rr. tt. — Brassay, Csorba, Hunfalvy, Karvasy, Pauler, Repický, Tasner, Tóth, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

BRASSAI SÁMUEL lt.

Méhes Sámuel természettudomány-osztályi lev. tag felett a' következő emlékbeszédet mondta :

Sajnos sorsa hazánkban, tisztelt Academia! olly irónak, ki valamely komoly tárgyat vesz értekezése vagy előadása tárgyaul, hogy mihelyt egy bizonyos hűrt megpendit, kedvellen, sőt szomorú, — bátor némelyekre nézve csak fülsértő — rezgés vegyül annak zengésébe. És e' hűrt, vagy inkább húrokat, — mert a' nagy természetéi azok, mellyek ezer meg ezer harmóniákba hangolva hálónak minket körül — ezeket, mondom, akarkinek is meg nem pendíteni bajos; nekem pedig e' terem, e' hely 's az a' tiszt, mellyben csekély erőmtől telhetőleg el kell járnom, épen kötelességemmé teszik. Mert az a' név, mellynek emlékét akarjuk fentartani, a' természet' tisztelői sorában áll.

Igen is, tisztelt Academia! valahányszor e' nagy hatalom, a' természet, 's ennek törvényei, házi rendje, a' természeti tudományok jönnek, — tárgyilag vagy esetleg, — szőnyegre, csaknem ösztönszerűleg jeremiádokra „*Palinodia tristis Hungariae*“kra kell fakadnunk; mert e' hatalom' előcsarnokait nem lepi eléggé a' hódolók' nagy serge, mert urodalmai parlagon hevernek, 's mert, épen annál fogva, ő sem látszik nemzetünkre „*placido lumine*“ meglegevést jelentő mosolylyal tekinteni, hazánkfiait érdemjelekkel díszíteni! És ugyan azért a' természettudományok sem üllik nálunk másutt bámult fényes diadalaikat az emberi ész' magas sugallataiban, mély fölfedezéseiben, az ég és föld, a' tenger és levegő, a' tűz és víz' erejeinek az ipar' csodáit teremtő, nemzeti jólétet emelő, országos gazdagságot szaporító szolgáltatásában. Talán azt várak tőlem tisztelt társaim, hogy hosszadalmas phrasisaim helyett röviden mondjam meg, hogy „a' természeti tudományok el vannak hanyagolva nálunk!“ Én azt nem akartam mondani; mert én abban a' véleményben nem osztozom, 's azért azon untig koptatott kifejezéssel nem is élek. Egészen más oldalról tekintem én a' dolgot. A' természeti tudományok nálunk *elhanyagolva nincsenek!* Hazánkban mint más, úgy ezen tudományoknak is számos követői, a' természetnek buzgó kedvelői, tisztelői, nyomozói vannak és voltak, mióta a' keresztyénység' szövétneke a' műveltség' világát meggyújtotta a' magyarok közt is. Nálunk természettudományi egyletek, academiái osztályok, ezeknek bőségesen elég számos tagjai, léteznek, vándor gyűléseinket olly sokan látogatták, sőt aránylag talán többen, mint Európa bármely országaiét, 's a' mieinknek szellemi eredményei sem igen voltak csekélyebbek az övékéinél. Ezeken kívül említhetném még számos hazánkfiait, kik, ámbár az emlegetett intézetekben részt nem vettek, magányokba elvonulva tömjéneznek a' természet' oltárán. — Illy körülmények közt hát azt mondani, hogy hazánkfiai a' szóban forgó tudományok iránt nem érdeklődnek, azokat nem

pártolják, vagy épen „elhanyagolják“ igaztalanság vagy feketeepé-
úség volna. Nem az a kakas, mely — talán szabad lesz illy tekin-
télyes gyülekezet előtt Aesopustól venni hasonlatosságot, hisz' ő is
természetvizsgáló volt a maga módja szerint — nem az a kakas,
mondom, a mi jelképünk, ki a talált gyöngyöt az ékszerárushoz
vitte s egy pár köles szemet kért érte;

— le moindre grain de mil

Serait bien mieux mon affaire!

hanem úgy teszünk mi, mint ama' másik állat, melyet Linné az em-
bertől megkülönböztetni nem bírt ¹⁾, és a' mely ugyan csak Aesop-
us szerint magzatát szerettében addig és annyira szorongatja, míg
halálra fojtja. Felfogunk egy darabot a' természet' roppant urodal-
mából, azt trágyázzuk, miveljük, gyümölcsseit aratjuk — de csak
magunknak. Mert egyszersmind gondunk van a' birtokunkba vett
darabot chinai köfállal keríteni, és szeretnők, ha lehetne, be is fede-
lezni, hogy oda madár se lásson be — t. i. hazai, mert idegen: „nil
moror!“ — Keserűnek, talán igazságtalannak látszom lenni, tisztelt
társaság! de úgy van. Ha közlünk valakinek gyűjteménye van
hazánk' természeti gazdag kincseiből, látja ezek' mutatóványait Hála,
Berlin, London, Párizs; de velünk egy pályán fárado honfi társunk
igen gyakran el van tiltva tőle. Igaz, hogy innen legfeljebb egy
baráti kézszorítást, amonnan dicsérő leveleket, tudományos-egyleti
diplomákat, olykor rendjeleket is kapunk! Így történik aztán, hogy
bé jön egy Wahlenberg, átfutja pár hét alatt havasaink' egy részét,
megismeri kincseit, de nem annyira útjából és helybeli kutatásból,
hanem méhszorgalmu hazánkfia' gyűjteményéből kihirdeti maga
neve alatt; halából hazánk 's nemzetünk megszólásával kíséri, 's
aztán azt mondja a' világ, de azt mondják némelyek közlünk is:
hogy a' magyar, tudományban is olly passiv, mint iparában, 's
kereskedésében, 's idegennek kell öt hona' gazdagságaival 's ado-
mányaival megismertetni. Illyek következései az elzárkozásnak, a'
barátságtalanságnak — hogy rosszabb nevet ne adjunk neki. Pedig
a' tudományok' egy ágában sem olly nélkülözhetlen szükségű a'
barátságos egyetértés, a' kölcsönös segédnyújtás, mint a' termé-
szeti tudományokban, hol a' józan inductio az egyedül üdvös út,
's a' tényeknek olly számatlan 's méretlen halmaza fekszik előttünk.
Bőven el is ösmerték a' természettudósok (a' külföldieket értem),
a' „több szem többet lát“ nagy fontosságát, 's a' nagy érdemű
Agardh egykor azt írta, hogy a' természet' nyomozóinak még vitat-
kozásai is szelidebbek, 's nem jellemzi őket az az elkeserült aka-
ratosság, sőt minden illedelem' mellőzése, mely név szerint ma-
thematicusok és philologusok' vitáit néha olly botrányosakká tette.
Jó hogy nem azelőtt történtek a' Liebig' híres újjhúzásai, mert a'

¹⁾ Nullum omnino characterem invenire potui, quo hominem a simia di-
stinguere queam. Linné.

szép lelkű Agardh talán kényszerítve érezte volna magát, egyik leg-érdekesb nyilatkozatát tollába fojtani. De hisz ez kivétel, 's olly kivétel, melyet a' dicsvágy' daemonának, a' fénylés, és egyedül a' fénylés' szenvedelmének kell tulajdonítunk. 'S vajha e' vétektől szabadoknak vallhatnók magunkat. Ám de ha pirulva is, el kell ismernünk, hogy épen ez nemzeti jellemünket terhelő vonás, és mások, melly a' természeti tudományokat elhanyagoltság' színében tünteti fel. Az önnagyzás, tisztelt Academia! nem egy okból, 's nem egy úton hátráltatja a' tudomány' haladását. Egy az, hogy igen gyakran csekélységekben keresi a' fényeskedés' alapját, 's ezzel eltér a' lényegestől. Nem álmodtam én, midőn két tudóst egy fényes tudományos gyülekezetben abban láttam egymással versenyezni, hogy mellyik bírja több érdemjellel szegélyezni gálafrakját, 's homályba borítani a' másikat. Másodszor az önnagyzás nem ritkán a' mások' kisebbitésében keresi saját magas polca hágsóját; minek következése aztán az, hogy a' kisebbitettek még inkább elvonnulnak 's megszűnnek csekélylett adalékaikkal gazdagítani a' természet' ismerete' tárházát, mellybe a' szegénynek fillére épen olly kedves a' nagy alkotó előtt, mind a' gazdag' aranya. Legyünk hát méltányosak, legyünk elismerők egymás iránt, ne retentsük el szerény pályázó társainkat, ne osztályozzuk egymást pallérokra és napszámosokra, magasabb és alsóbb rendűekre! Hiszen az evangyéliomi gazda — sem az, ki talentumait osztogatá kereskedés végett, sem az, ki munkásokat küldé szállójába — nem bizta ezekre egymás' megítélését, hanem maga vevé számba munkáikat, 's osztá ki ahhoz képest jutalmait, azt mondván: „Fiam, kevésben valál hív, többre bízlak ezután, menj be a' te uradnak örömébe!“ Ha egy természettudósnak sikerül egy általánosabb, egy felsőbb igazságnak fölfedezése, egy fontos, de kétes pont' felvilágosítása, egy századokig fejtelten maradt nehézség' eldöntése, mi, mellesleg mondva, számos napszámos munka segédével sikerülhet: bizony nem késendik a' világ ez érdem' elismerésével, és saját melle' veregetése nélkül is aratandja dicsőségét a' szerencsés találó. Mondja a' legenda, hogy, midőn üdvözítőnk szeretett tanítványa sz. János aggság miatti elgyengülése' következtében már hosszabb előadást nem tarthatott, hívei' vállán vitetvén magát a' gyülekezetbe, e' kevés de nyomos szókkal ajánlá nekik a' legszentebb életszabályt: „Fiaim! szeressétek egymást!“ Ne hangozzék hát hatástalanul ezen érzékeny példa után az én igénytelen számból is: atyámfiai! szeressük egymást! Így fogunk aztán egybe tett vállakkal dicső emléket emelni az alkotó természetnek. Így fogunk hivatunknak magunk' örömére, embertársaink' javára, a' haza' virágzására méltóan megfelelni!

Ne vélje a' tisztelt Academia, hogy elfeledkeztem tulajdonképi tárgyamról, melly e' meleg helyre ültetett, 's buzgólkodásom' heve szilajul ragadott más régiókba. Oh nem! Most, midőn elhúnyt társunk

felett némi egyiptomi halotti törvényszéket ülünk, a' bévezetésembe szööt elvek fognak az ő méltánylása' zsinórmértékeül szolgálni. *Méhes Sámuel* néhai academiái levelező tag, természettudós és tanár volt, és ha szinte a' tudomány' évkönyvei nem regisztráltak is fölfedezéseit; azért nem hiányzottak neki érdemei, mellyek által az érdeklött utókor' haláját kivitta. De mielőtt ezeket részleteznök, vesünk egy pillanatot élte' érdekes időszakaira.

Méhes Sámuel Erdélyben, Kolozsvárt, született 1785-ben jan. 30-kán. Atyja Méhes György, az ottani helv. hitvallásuak' főiskolájában mennyiség- és természettan 's philosophia' tanára volt, ki ritka tudományos műveltségénél fogva ezen (akkori mód szerint) cumulált szakmánynak is meg tudott felelni. Anyja Incze Sára, mint talán minden emberé, ki az életben némi nevezetességre bírt vergődni, eszes nő volt; azok közül, kikről bölcs Salamon azt mondja, hogy „megépítik az ő házokat.“ Iskolai tanulását az említett collegiumban, mellynek alosztályain kívül a' városon más elemi iskola nem létezett, kezdte, 's természet szerint — kitünő haladással folytatta. Diáki pályája' végeztével 1806-ban, magát az orvosi mesterségre szánván, a' bécsi egyetembe ment tanulni, 's ott egy évet töltött is; de az akkori igen hosszas tanfolyam az ő környületeivel össze nem férvén, atyja' megegyeztével czélját megváltoztatá, 's mint jövendő tanár Bécszet Heidelberggel cserélé föl. Itt, saját jegyzékeiben hagyott észrevétele szerint: nagy különbséget látott az elhagyott birodalmi főváros és a' városka között; amott elveszett az ember a' nagy tömegben, és számtalan vala a' tárgy, melly a' tanulástól elvonta 's különféle gyönyörök' élvezetébe vezette; itt a' tanítók valának a' legelőbbkelő személyek, 's a' tanulók is magokat a' polgárok felett képzelve, éreztették velök, hogy itt az egyetem a' fő és első, 's a' polgárok a' studiosa juventustól veszik élelmöket. A' tanulók közt még a' szünórákban és séta közti beszéd is tudományos tárgy volt. Leírhatlan — folytatja néhai tagtársunk — azon lelki élvezet, szellemi surlódás és vetélkedés, melly e' városkában uralkodott, 's a' melly mindent, kiben nemesb érzés lakott, hatalmasan ösztönzött a' gondolkodásra 's lelki fejlődésre; melly a' szellemi erőket fedő borítékokat lepattogtatta, és a' nemesb erőket mindenkiben kifejteni segítette. — Ha nem hódolnak is tisztelt társaim egész teljességében azon állításnak, hogy „a' stil az ember maga“; mindazáltal emlékünk' tárgyának ezen saját észrevételéből sejteni fogják a' Heidelbergben tanuló ifjunak némi ismertető fő vonalait, 's halandók lesznek nekem elhinni, hogy jellemét alkotni egész élte' végeig meg nem szüntek azok.

Heidelbergben három tanfolyam alatt hallgata a' jeles Langsdorftól mennyiségtant; a' sok oldalú 's gyakorlati irányú Suchowtól vegytant, természetrajzot és építésmesterséget. Itt nem állhatom meg, hogy meg ne jegyezzem, miszerint Méhes Sámuelnek

későbbre épített kolosvári házán a' jó Suckow nehezen ismert volna reá architecturái leczkéire, mint a' melly a' volt bajor Lajos király által dívatkoztatott müncheni tarka modorban van építve; hanem ennek magyarázata az, hogy azt a' házat nem Méhes, a' volt heidelbergi tanuló, hanem a' nagy lelkű és jótékony férfi építtette. — Hallgatta továbbá *Böcktől* a' philosophia' történeteit, *Daubtól* az anthropológiát, *Schreibertől* az államtant stb. — Említi jegyzéseiben tanuló társait is, kikkel szorosabb barátsági viszonyban volt; kik közül az egy Szabó Jánost, egy népnevelést tárgyazó igen derék és nyomos röpírat szerzőjét, jelenleg a' debreczeni salétromgyár' felügyelőjét nevezem meg.

Néhai tagtársunk természetvizsgálói pályáját még egyetemen létekor kezdé meg, és nagyobb tüzzel 's tevékenységgel, mint élte' későbbi környületei engedték folytatni. A' bádeni nagyherczeg, Tódor Károly, négy pályakérdést tüze ki a' négy facultasbeli tanulóknak, 's a' pályadíjra érdemes felelet 1808-ban nov. 22-kén ú. m. a' nagyherczeg' születésnapj innepén azon alkalomra vert arany erdempénzt várhatja jutalmul. Méhes az orvostani kérdést, melly „*léleketvételnek a' vérre 's emberi szervezetre való befolyását tárgyazta*“ választá megfejtésül. „Miatán — ismét saját leírását használom — Bécsben az anatómiát már tanulta, 's Heidelbergben a' tudós dr. Ackermanntól a' physiológiát hallgatta, a' szükséges könyveket megszerezte és használta, a' fennebbi kérdést olly szerencsés sikerrel fejtette meg, hogy értekezését a' jutalomra legérdemesebbnek itélék. Az arany erdempénzt a' jutalomosztás' innepélyén Méhesnek, mivel ő szerénységből a' sokaság közül hirtelen eltávozott, átadni nem lehet; hanem az innepélyt követőleg az egyetem ada lakomát, mellyre Méhes is meg levén híva, az egyetem' prorectora czélszerű pohárköszöntés mellett kézbesíté a' pályadíjt; az nap' estvéjén pedig tanuló társai 's barátai gyűltek hozzá — more patrio — üdvözlötöket nyilvánítni. — Mind a' felelő' időkorából, mind a' kidolgozásra engedett rövid időből, mind a' felszámlált segédeszközökből kiviláglik, hogy ama' felelet (mellyről emlékezetem nem tolmácsolja elég híven, vajjon nyomtatban vagy csak csinos kéziratban láttam-e) új tényekre, eredeti kísérletekre nem alapulhatott, és csak a' már meglevő eszmék' rendszeres összeállításából állhatott, 's már csak mint ilyen is hasznos lehet. Leginkább megillette a' gyöngéd érzelmű fiút az, hogy zsenge dicsőségével már halálos ágyában fekvő atyjának, ki a' tudósítást a' bécsi Magyar Kurirból vette, vég óráit pályázása 's jutalomnyerése által édes könyekre fakadó örömmel enyhítette.

Azonban az erdélyi helv. hitv. egyházi főtanács a' külföldön tanuló ifjat az 1809. év' elején mennyiség- és természettan' köz tanítójául kinevezé, meghagyván atyját a' philosophiai tanszékben. De ez azon év' folytatában meghalálozván, Méhes Sámuelnek széke'

elfoglalására haza kelle sietnie. April hó' elején indula meg Heidelbergből, 's az akkor kiütött francia háború csatapiaczait kerülni kívánván, Csehország felé vette útját. Amberghen értésére esvén, hogy az osztrák sereg Regensburgot elfoglalta, arra fordúla, hogy annál hamarább Bécsbe érhessen. De szerencsétlen csillaga épen akkor vezeté oda, midőn a' francia sereg ott termett, a' várost, mielőtt Méhes menekülhetett volna, elfoglalá, 's prédára bocsátá. Néhány nap múlva útnak indulhata ugyan hona felé; de a' francia várparancsnok által láttamozott útlevele újabb és komolyabb veszélybe ejték. A' Dunán francia tisztok' társaságában hajón utazván le, Mauthhausenél Linz és Bécs közt kiszállva, minthogy a' hajó is kilyukadott vala, tanácsosabbnak tartá várakozni, míg vagy a' francziákat visszaverik, vagy ők bemennek Bécsbe, hogy két ellenséges tábor és csata veszélyei közé ne jusson. De

Quid quisque vitet, nunquam homini satis
Cautum est in horas :

mitől tartott, abba esék nyakig. Midőn más nap reggel egy köfaragó' kertében, hol szives szállást nyert vala, olvasgatott, négy Ferdinánd magyar huszárt láta oda vágatni, kik kérdezék, hol van az ott maradtott francia tiszt? Erre ő eleikbe menve, mondá, hogy ő nem az, hanem hív osztrák alattvaló és magyar, 's nemzetebelié' véletlen látásán nagyon örvend. A' katonák Mauthhausenben előörsön levő hadnagyukhoz kísérek, kinek Méhes elémutatá osztrák útlevelét, valamint a' Heidelbergből hozott, és mindenütt láttamozott levelét is. Felelet az lőn, hogy akárminő útlevel sem ér semmit. Elémutatá atyja' haláláról tudósító gyászlevelét, elé azt, mellyben anyja siránkozva hívta haza, a' heidelbergi egyetem' bizonyító 's ajánló okmányát; még a' nagyhercegtől nyert arany érdempénzét is : mindezek semmit sem használtak. Nagyon gyanúsító körülménynek mondá a' hadnagy, hogy Méhes' útlevelére Regensburgban francia ezredes írta a' visát. Mentségei ismét semmit sem használtak. Que diable cherchait-il à Regensbourg? Ezt hajtá Molière Gérontjaként a' hadnagy, 's a' vége az volt hogy a' minden órán érkezendő St. Julien altábornagynak bejelentik; de a' kit Méhes megérkezte után sem láthata, hanem éjjeli két óraker négy katona fogolykép kíséré a' táborba, hol az előcsapatok közt vívék, mint vélt francia kémet, 's minden pillanatban várható hogy fölakasztják, mit széltiben beszélének hallatára. De a' sors hosszabb életpályát rendelt vala neki, 's a' már reményét vesztett ifju a' harmadik hadtesti tábornagya Collovrat elébe jutván, ez figyelmesen kihallgatá, 's ő szabadságát nagynehezen megnyeré, olly utasítással, hogy legott Brünn és Olmücz felé vegye hazatérő útját. Nem kísérjük tovább ezen szűkséggel 's nélkülözéssel küzdő vándorlásában, hanem 1809. év' nyarán Kolosvárt leteszszük, 's tanszékebe beigtatjuk.

De mielőtt itteni működését számba vennők, engedje meg a'

tisztelt Academia, hadd vessek egy futó pillantást a' mennyiség- és természettani oktatásra a' — múlt időkben.

Kiki ismeri, némellyikünknek talán életbeli tapasztalása igazolta is ama' közmondást:

Quem di odere, paedagogum fecere!

Nem vizsgálom ezen harsány ítélet' alaposságát, annál kevésbé alkalmazatom Méhes néhai társunkra, jöllehet collegiumaink' korábbi szervezete a' tanárnak nagy mértékben juttattak a' nevelői és birói tisztből. De merném ám hasonlólág mondani, hogy

Quem di ludibrio haberi voluere,
Professorem physices fecere!

Sajnos de igaz, legalább tapasztalásom szerint igaz, tisztelt hallgatók, hogy a' természetiek' tanárainak leczkéi az én értemre (kimélt szóval szeretnék élni) „hilaritas“, gyakran kihágó hilaritas' színhelyei voltak, 's ez az illető tanárok' tekintélyét gyakran érezhetőleg csorbítá. Okát főkép abban keresem, hogy a' tanulótság a' természet' magasztos eszméinek 's törvényeinek felfogására elegendő előkészülettel nem bírván, az elémutatott tárgyakat és kísérleteket komédiának vette, 's valódi karzati, olykor zabolátlan, ellenszerepet játszott szemben vele. Csillapíthatta ugyan az illy esetlenséget némelly tanító' kitünő egyénisége, de a' fővonást ő sem enyészthette el egészen, sőt következtében hallottam az életben divatozni azon ítéletet, hogy a' természetvizsgálók mindnyájan éhletlen pepecselő emberek!

Ellenkező tapasztalást láttam én idézve, az igaz, és azt mondom, hogy az utóbbi két évtized alatt az ifjuság érezvén, hogy az iskola nem képes neki nyújtani azt, mit tőle az élet követel, elfordult az iskolától (zárjelben mondhatnók: a' ser-, bor- és kávéházakhoz), 's megvetette azzal együtt a' tanárt is, kitől nem tanulhatott olyat, mire szüksége volt stb — mellékesen megjegyzevén, hogy isten őrizzen olly iskolától, mellyben a' gyermekek határozzák meg, mit tanítsanak nekik, mit ne, ez csak „felfordult világba“ tartozó dolog; hogy nincs az a' „természettől adott józan ösztön“ melly a' 15—16 éves ifjat az élet' olly komoly nézetével felruházná, hogy tudja: mire lesz benne valaha szüksége. Annyi volna ez, tisztelt társak, mint Theseustól azt kivánni, hogy Minotaurus ellen, a' még nem látott labirinthusban viselendő hadjáratit tervet előre megkésztse, 's bizony rosszul jár Theseus, ha ebbeli biztában az Ariadne-ajánlotta fonalgombolyagot csekélyli 's megveti. És miután még átalánosan kárhóztatom azon veszélyes eljárást, miszerint tekintélyes emberek az utóbbi időkben nézeteikkel az ifjuság' háta megé bújtak, 's velők némileg a' gesztenyét kapartatták a' parazsból — mind ezek után, mondom, a' dolog' érdemére szállván, kérdem, mikép van, hogy a' feljebb emlegetett iskola- és tanár-megvetési tény a' reál tudományok' érdekében levén felhozva, az kiválólag épen ezek' tanárait sújtá?

E' kérdés' vitatása természetesen kívül esik előadásom' korlátain; de igaz az, hogy collegiumaink 's lyceumaink' eddigi szervezete gyökeres hibákban szenvedett, 's ezek Méhes Sámuel' tanításának sikerére, bármily lelkiösméretes hűséggel, bármily tudományos buzgósággal (miszerint többek közt az általános vegy-tant iskolájában ő vette fel először a' természettan' fonalába) — bármily értelmes és kedveltető modorral folytatta is, zsisbasztó hatást gyakoroltak. És ezek közt egyet, és főképit nem állhatom, hogy meg ne említsem. Herodotus és Diodorus azt beszélik, mese-e vagy nem, czélunkra mindegy, hogy Égyiptomban az állatok a' krokodil' leseitől tartva, futtokban isznak a' Nilusból. — E' kép lebegett mindig képzelődésem előtt, valahányszor néztem, mikép korbácsolták — 's oh mea culpa! — magam is segítettem korbácsolni — a' fiatalságot egy pár év alatt egy egész tudományos encyclopaedián át. A' szellemi erőknék, tisztelt hallgatók, szintűgy megvan saját érdemtanok, mint a' tulajdonképi természettaniaknak, sőt emezzel nem egy érintkezési oldala is van amannak. Bármily tökélytelenül ismerjük is a' szellemi érdemtant, annyi bizonyos, hogy olly rövid idő alatt a' közlendő soknemű és számos ismereteknek nem hogy megemésztése, de jó móddali és tartós felfogása is a' lehetlenségek' sorába tartozik. Az iskolai tanulás' eredménye tehát általánosságban kimondva — tisztelet a' kivételeknék, de nem a' rendszernek — felületesség, és ennek szokott kísérő társai, hol önhittség, hol charlataneria, hol konokság, jobbat nem ismerés' hiányában slendriánhoz ragaszkodás, szóval egy 's más lárvába öltözködött tudatlanság volt. Adj, uram, szebb jövődöt e' hazának, bús idői már valának! így fohászokodom a' költővel, 's ezután tovább és kitérés nélkül haladok pályámon. Emlékünk' tárgyának tanári székébe ülésekor tisztitársai valának: Pataki Mózses orvostudor, a' természet- és földrajzban, 's francia nyelvben, Herepei Janos híres egyházi szónok a' hittudományban, idősb Szilágyi Ferencz a' történe-tekben és latin irodalomban, Biró Ferencz a' jogtanban. Méhesnek eleinte saját szakán kívül a' philosophiai tudományokat is elé kelle adnia, melly tehertől azonban a' Pataki Mózses tanár társa' halálát követő új rendelkezés fölmenté.

Az iskolai tanárnak, oktatási szakján kívül, nem csak, mint említők, nevelőnek 's birónak, hanem administratornak, gazdának, pénzkezelőnek és főegyházi tanácsnoknak is kellett lenni. Méhes mind ezen rovatokban fáradhatlan, buzgó és ügyes, ezeknél fogva sikeres tévékenységet tanusított. A' főiskola' épületét, mellyet atyja kezdett volt, bevégezte, az iskola' ügyeit szorgalmasan 's gonddal segítette vezérelni, 1843-ban a' kolosvári helv. hitv. egyház' gondnokává levén választva, a' már megkezdett, de félben álló igen szép és nagyszerű új templom' fölépítésében kiváló érdemei vannak, midőn nem csak az építésére szükséges pénz' megszerzését eszközlé, hanem sa-

ját vagyonából is ezer pengő forintnyi adakozásával szaporitá, úgy hogy 1851. őszén az isteni tiszteletet meg lehetne benne kezdeni. — Az erdélyi helv. hitv. egyház' főjegyzőjévé is ki vala jelelve, hanem a' vég választás másra esett.

Midőn Méhes Heidelbergből visszatért, a' szellemi élet Kolosvárt, mondhatni, tespedésben volt; az iskolán túl semmi sem ébresztette, sőt számos akadály nyugözte az eszmék' fejlődését és közlését. A' két Magyarországon ekkor casinók, mint tudjuk, nem léteztek; Méhes akara a' külföldi olvasó társulatok' példájára alakítani egyet szülőtte földjén; de részvevőkre nem talált. „Némellyek (saját jegyzései szerint) ábrándozónak tartották, mások megint hasznos szándéka alatt veszélyes politikai czélzatot véltek lappangani, 's úgy lassanként a' tudományos művelődés és szellemi munkásság iránti buzgalomát a' hideg részvétlenség nagy részben elhüté“ — de egészen el nem fojtá, mi kitűnik abból, hogy 1817. kinyomatá néhai atyja Arithmeticiáját, iskolai kézikönyvül, valamint saját dolgozatu Algebráját is. Ugyan e' tájban Deáki Fülöp Sámuel a' híres franczia philologus Barthélemynek Ifjabb Anacharsisát magyarra fordítván, azt saját költségén a' hozzá tartozó képekkel 's földabroszokkal kiadá, melly irodalmi vállolatra áldozott költsége aligha megtérült. 1831-ben a' Pethe Ferencz által alapított *Erd. Híradót* 's melléklapját a' „Nemzeti Társalkodót“ csaknem hamvából fölelevenítvén, Erdélyben kápos és olvasott lappá tette, 's tulajdonos és felelős szerkesztője vala 1847-ig, midőn Ocsvai Ferencznek adá át. Az én nélapomnak, a' *Vasárnapi Ujságnak* is, Méhes volt kiadója 1834. aprilisétől kezdve 1846-ig, 's ezt egyszersmind saját lapjához is mellékelte hetenként egyszer; végre 1846-ban Némethonban, Hollandban, Belgiumban, Schweiczban és Tyrolban tett útjabeli észrevételeit *Úti Jegyzetek* czím alatt közre bocsátván, jövedelmét jótékony czélokra szentelte.

Tudományos tevékenysége' elismerésül a' magyar academia 1836-ban levelező, 1844-ben pedig a' k. természettudományi társulat rendes, tagjokká választák.

Méhesnek, mint az egyházi kormányban tevékeny részvevőnek, ha a' Scyllák és Charybdisek közt biztosan akart evezni, publicopoliticaí jártassággal kellett birni. Ezen helyzet, valamint egyfelül a' társadalom' minden osztályaival érintkezésbe hozá, úgy egyfelül kényszeríté azon éles vizsga észet, mellynek természetvizsgálóban olly kitűnő vonásnak kell lenni, 's mellyel elhúnyt tagtársunk más környezetek közt a' természettani pályán fényes érdemeket szerezhet vala, kényszeríté, mondom, az emberi kebel' kiösmérésére 's annak viaszkénti hajtogatására fordítani. Ezen ügyességénél 's talpra esett jelleménél fogva megnyerte ő nem csak a' sorsabelieknek, de rangban és polgári 's hivatali fokozatokban felette állóknak is bizalmát; személyes ismeretsége vala a' közelebbi múlt kor' leghatályosabb és legnagyobb befolyásu embereivel, kik valamint egy részről

az ő életbe vágó, finom tapintatu 's józan mérséklettségű véleményeit méltányolni tudták, úgy más részről az ő népszerűségét használták nézeteik' terjesztésére 's jóknak ismert céljaik' kivitelének segédmére. Ezen bizodalom abban is nyilvánult, hogy számosan fársztották őt magán pénz és más ügyeik' kezelésével, főkép pedig abban, hogy mint kolosvári birtokos polgárt a' város közönségi tanácsa, tagjának vagy is ügynevezett centumpaternek; az 1841-diki és 1846-diki erdélyi diétákon város' követének, 's az öszves polgárság 1848-ban képviselőjének választá. „Csaladi élete — ismét magától kölcsönzők szavakat — holdog volt, a' mennyiben négy izbeli házasságával jó és szelid nőkkel, 's az első házasságból szép reményű jó gyermekkel áldotta meg a' gondviselés; de szerencsétlen, a' mennyiben három első nejeinek mindenike rövid életű vala, 's gyermekei is kora ifjuságuk' reggelén húnynának el egymás után.“ Nejei valának: Deáki Fülöp Teréz, Benkner Karolina, Kirchlehner Karolina 's most is élő özvegye Robert Albertina. Gyermekei: Polyxena, György és Sámuel, illetőleg életök 13., 19., és 21-dik éveikben haltak meg; az utóbbi hadnagy korában a' Károly-Ferdinánd nevét viselő gyalog soreszredben. E' fia' elhunytával, emlékére alapítványt tett le a' nevezett ezred' pénztárába, hogy kamatját ösztöndíjúl osszák ki évenként, erkölcsű jó magaviselet által magát leginkább kitüntető azon czredbeli néhány közt. Ezen alapítvány ma is fennáll Méhes' neve alatt.

De ez csak csekély része az ő közjó és tudományok iránti buzgalomból keletkezett alapítványoknak és adakozásoknak. Legkitűnőbb ezek közt azon nagyszerű áldozat, melly által azon szolgálókat, a' mit ő a' természeti tudományokban saját vizsgálatainál 's munkáinál fogva nem tehetett, más úton kipótolni akarta, 's véleményem szerint elegendőleg ki is pótolta. Ez abban állott, hogy 1841-ben május' elsőjén a' kolosvári helv. hitv. főiskolában a' vegytan és természetrajz' tanítására egy új tanszéket alapított tizezer pengő forint tőkével. Vajha azokat, kik ezen tanszéket elfoglalandják, a' nagy-lelkű adományzó' emléke kétszeresen lelkesítné és buzdítná a' természeti tudományok' haladásának 's terjesztésének eszközlésében, mind az alapító, mind magok' tartozásainak lerovására!

Természettudósok testi állapota sem lehet közönös; ennél fogva rokona 's házi orvosa dr. Pataky Dániel által közölt némi oda nem vonatkozó adatokat legyen szabad ez uttal még előadnom. „Méhes Sám. tanár, habár legnagyobb testi épséggel 's meglehető egészséggel birt, de a' könyvbuvárok és sokat ülők' nyavalyája, a' máj- és aranyér-szenvedések hamar megkörnyékezték, 's emennek következtében a' gyakori vérvesztés, valamint az egymást érő gyakori családi vesztések is idegzetét nagyon megrázzván, teste' táplálását akadályozták, és kedélyére leverőleg hatottak. Nem akadályozták mégis, hogy különben saját vidor természetével gyakori társalkodási multságokban, mellyeket elménczkedélyével emelt, részt ne

vegyen, 's illy barátságos összejövéseket maga házánál is gyakran egybe ne hívjon.

1841. év' nyarán a' Kolosvár melletti Felekhegyen lefelé haladtában szekerét a' lovak elragadák. Méhes ijedten kiugrék, 's háttára esve, kaponya-hátulját megüté, mi agyában nagy rezzenést okozta. A' keletkezett baj hatás belső és külső szerek' hosszas használata után enyhült, és Méhes egészségi állapotában javult ugyan, de előbbi testi és lelki erejét soha vissza nem nyerte; mert feje' gyengeségénél fogva, a' legkisebb lárma, zsbongás, székérrázás, aztán belső okok, lelki indulatok: bú, bosszankodás, sőt öröm is, szédülést, szemkápázást, émelygést, hányást okoztak, 's hozzá járulván még az említett gyakori vérvesztés, meg a' máj' haladó romlásának okozta emésztési zavarok, a' lélekben még mindig ép tanárt hanyatlásba hozták, 's miután 1845-ben harminczhat évi tanársága után nyugalomra lépett, csaknem örökös orvoslás alatt, kolosvári, pesti, bécsi jeles orvosok' tanácsával élve, hol honi, hol külföldi ásványos vizekkel élve tartogatta éltét, míg végre mellbeli vízkór is járulván hozzá, az 185½ telet nagyobb részt ágyban vala kénytelen tölteni, s megromlott mája' közelében fekélyessé vált gyomra semmi táplálékot nem szenvedett. Ez, és a' gyakori vérvesztés életerejéből egészen kifogyaszták; vég perceit előre érezte, 's mindeneket elrendezvén, 1852. martius' 30-dikán általános elgyengülés' következtében meghala.“

Végrendeletében a' kolosvári ev. helv. hitv. főiskolának nyolcz száz ezüst flot olly rendelet mellett hagyományozott, hogy kamatját minden évben fele részben a' re' ennyiségtanban, más fele részben pedig a' természeti tudományokban magát kitüntető legjobb tanuló kapja ösztöndíj gyanánt. A' kolosvári hidelvei népiskolának továbbá ezer forintot p.p. olly intézettel rendelt, hogy kamatját a' tanító' fizetése' pótlására fordítsák. Megint három ezer ez. flot a' kolosvári polgári biztosítéki intézetbe olly meghagyással rendelt betétegni, hogy kamatját minden évben nov. 1-ső napján, midőn a' bekövetkező téli időre szükséges élelem és fa' megszerzése nagyobb súlylyal szokta nyomni a' szegénységet, osszák ki huszonnégyszüzkölködő háznépnek, mellyeket a' városi közönség és tanács jelelvén ki, a' helv. hitv. kebelbeli egyházi tanács válaszszon, 's a' választást a' főegyházi tanács erősítse meg. Ezeken kívül magánosoknak, rokonainak, barátainak különböző összeveket hagyományozott. Éltében is sok embertársán kívánt segítni, a' tanuló ifjuság hozzá, mint mindig kész pénztárához egész bizalommal folyamodott. Számos jó igyekezetü 's jeles elmethetségü ifjat a' mívelt külföldre 's tudományos egyetemekbe utazásra részint saját költségével, részint vagyonos főrendüektől gyűjtött összevegekkel segített, és ez által valamint többeket czélszerű életpályára segített, úgy a' honnak szolgálatára jeles képzésü polgárokat állított.

Temetésén, egyik legnépesb utolsó tisztelettételen, mit valaha Kolosvárt láttak, megjelenésökkel ohajták részvétöket nyilvánítani há-
lás polgártársai 's minden rendü ismerői. Mi pedig ezzel a' sirba, de
nem az emlékezet' sirjába eresztvén, mondjuk utána : nyugodjanak
porai, de működjék munkás szelleme !

— A' *titoknok* a' könyvtár' számára a' *cs. k. birodalmi földtani intézettől*
benyújtotta ennek Geologiai Évkönyvei' 1851-ki negyedik kötetét ; *Nagy Ká-
roly* rtagtól egy angol parlamenti és francia státusíratok' gyűjteményét *nyolcz-
vanhárom* kötetben ; *Bérczy Károly*tól : *Élet és Ábránd, 2 köt. Pest, 1852.
's a' *Balnay-féle pozsonyi*, meg a' székesfejérvári nyomda' némi kötelmi pél-
dányait.

— Szünidő september' 17-dikeig.

Sajtóhibák.

283. lap 13. sor *alul* : rosztjára *h. olv.* : rosztjará.
" 1. " " gādssa " " gādssa.
285. " 13. " *felül* : vépzetüek " " vépzetüek.

Felelős szerkesztő : **Toldy F.** titoknok.

Emich Gusztáv könyvnyomdája.

MAGYAR

ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XIII. Év.

1852. SEPT. — DEC.

VI. Sz.

KIS GYÜLÉS, SEPT. 18. 1852.

(A' történettudományi osztály' részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az osztályból : Czech, Érdy, Jerney rr. tt., Kiss F. és Podhvaczky József ll. tt. — Egyéb osztályokból : Kubinyi Agoston tt. — Balogh, Bugát, Czuczor, Gebhardt, Györy, Horváth Cyr., Kállay, Kiss K. rr. tt., — Bertha, Csatskó, Csorba, Hunfalvy Pál, Kubinyi Fer., Repicky ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

REPICKY JÁNOS lt.

mint a' török-magyar történeti iratok' gyűjtése és fordításával megbízott tag bemutatván Dzsáfer pasa temesvári helytartó' történetei' első részét, 1687—91. évig, titoknoka által írva, a' bemutató által az academia' könyvtárában levő eredeti codexből fordítva ; továbbá ötvennégy mezőtúri török levél' másolatát és magyarítását, mellyekhez még egy tiszta magyar, egy orosz és hat török-magyar levél' másolata, illetőleg fordítása járult : Dzsáfer pasa' névtelenéből a' lippai szaguldosások' elbeszélését 's több török levél' fordításait olvasta fel, mellyek a' nép- és harcz-történetekre érdekes világosságot vetnek. Melly közléseket az osztály érdekléssel vett; az öszves dolgozatokat pedig tárczába rakva a' kéziratárba használás végett beiktattatni rendelte.

— A' titoknok olvasta *Valentinelli József* velencei sz. Márk-könyvtári igazgatónak levelét, melly mellett újra a' következő, általa készítettett és hitelesített másolatokat küldte be : a) *Gesta S. Joh. de Capistrano*, pro eius canonisatione. b) *Corrispondenza epistolare turco-veneta* An. 1402. 1403. 1472. 1473. c) *De rebus hung.* (három rendbeli követi utasítás a' pápától 1575. 1479. és 1501. évekből.)

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, SEPT. 20. 1852.

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen : Balogh, Bugát, Czech, Czuczor, Érdy, Gebhardt, Györy, Jerney, Kiss K. rr. tt. — Csorba, Hunfalvy, Repicky, Török Ján. ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok, *Helmecey Mih. szav. pénztárnok.*

— Török János lev. figyelmessé tevén az ülést azon sürgető szükségre, melly a' real ismeretek' terjesztése körül érezhető a' hazában, 's a' m. kormány' azon rendeletére, melly minden községnek megengedi, hogy kebelében a' vidék' gazdasági, ipari és kereskedelmi viszonyaihoz mért alsó és felső reáltanodákat állítson, minck multhatatlan előfeltétele magyar tankönyvek levén : jelenté előadó, miszerint több hazai írók, a' m. academián kívül és belül, illyek' készítésére elhatározván magokat, sőt kiadót is találván már, általa az academia elébe azon kéréssel járulnak, hogy ez, mind a' vállalkozó írók' megnyugtatósára, mind a' közönség' irányában a' vállalat' alapos kivitele' nagyobb kezesség-

geül e' tankönyv-gyűjtemény' egyes részeit és köteteit, mielőtt sajtó alá adatnának, egy elismert tekintélyű szakbíróság' ítélete alá hocsássa; azon kívül pedig a' legjelesb német, francia és angol reáltudományi tankönyveket szerezné meg az írótsákkal közlés végett. Mire az ügy' kívánt módon előmozdítása az ülés által szívesen elhatározatott.

— Olvastatott *Berzenczey L.*-nak Calcuttában jul. 12. költ levele, mellyben jelenté, hogy Hong-Kongban megfordulván, 's Gützlaw' özvegyénél az elhunyt' irományai iránt tudakozódván, miután azokban a' dzungár-magyar kérdéstről bővebb írott nyomokat reménylett találni: azokhoz nem fért, mert azok bizonyos okokból megégettettek. Calcuttában Körösi Csoma Sándor' írásait nyomozván, abban kíván levélíró működni, hogy azokat a' nemz. muzeum' számára megnyerhesse, vagy legalább érdekesb jegyzeteit közölhesse.

— Következett a' Zágrábban létesült *déli-szálai történelmi és régiségtani társaságnak* jul. 17. költ levele, mellyben az academiát könyvcseré-viszonyra 's historiai tárgyakkban kölcsönös segédnyújtásra kérvén fel' s ajánlkozván, Archivuma I. és II. 1. 2. köteteit küldte meg. Az academia e' felszólításra hajólván, a' küldeményt Értesítőjével határozta viszonzni.

— A *titoknok* a' következő academiák és tud. társaságok' legújabb küldeményeit nyújtotta be: 1. *a' tud. cs. academiájától* Bécsből: a) Denkschriften der philos.-hist. Classe, III. 3. b) Denkschriften der mathem.- physikalischen Classe; III. 3. c) Sitzungsberichte der math.-phyl. Classe. VIII. 1. 2. 3. d) Sitzungsber. der phil.-hist. Classe. VIII. 1. 2. e) Archiv. VII. 3. 4. f) Notizenblatt 1852. 3—10. g) Pfizmayer's Critische Durchsicht der von Dawidow verfassten Wörtersammlung aus der Sprache der Ainos. W. 1851. h) Fritsch, Kalender der Flora des Horizontes von Prag. W. 1852. i) Pohl u. Schabur: Tafeln zur Vergleichung u. Reduction der in verschiedenen Laengenmassen abgelesenen Barometerstaende. W. 1852. és Tafeln z. Red. der in Millimetern abgel. Barometerstaende auf die Normaltemperatur von O. Celsius. W. 1852. k) Almanach der kais. Akad. d. Wissen. f. 1852. — 2. *A' cseh kir. tud. társaságtól*: Abhandl. d. kön. böhm. Gesellsch. d. Wiss. Fünfte Folge V. VI. Prag, 1841—51. — 3. *A' göttingi kir. tud. társaságtól*: Erste Saecularfeier des kön. Societaet d. Wissen. Gött. 1851. — 4. *A' tud. porosz kir. akademiájától*: a) Abhandl. d. kön. Ak. d. Wissen. auf d. Jahr. 1850. Berl. 1852. b) Monatsberichte, jun. 1851. — jul. 1852. — 5. *A' tud. bajor kir. academiájától* értekezései' huszonhat kötetét és: Bulletin d. k. Akad. 1848—51.

— Kedvesen vétetett *Mignet* úrnak, az erkölcsi és társadalmi tud. francia academiája' titoknokának levele Párisból, aug. 23-ról, mellyben jelenti, hogy az academia elhatározta évkönyveinek megküldését; valamint *Henry József* az amerikai Smithson-Intézet' titoknokaké Washingtonból jun. 21-ről, mellyből szinte egy újabb könyvküldemény útban léteről értesült az ülés.

— A' *titoknok* az academia' *Szókötése*' második kiadása' egy példányát nyújtotta be, melly az imént készült el.

— Ugyanő a' nm. *helytartó tanács'* rendeléséből a' szünidő alatt érkezett kötelmi példányokat adta be 15 csomóban a' *könyvtár'* számára; magányosoktól pedig a' követk. ajándékokat: *Horváth Döme* ügyvédől Kecskemétről ísmét egy 118 kötetű becses könyvgyűjtemény, mellyért nyilvános köszönet! *Hutter Antal* tatai gymn. igazgatótól azon kis gymn. 1852-ki tudósítványát; *Matics Imre* pozsonyi m. nyelvtanítótl: *Formenlehre d. ungr. Sprache. Pozs, 1852. Zweites Progr. d. Realschule és Zweites Progr. des kath. Gymn. zu Presb. 1852. *Mátray Gábor* ltól: *Magyar Népdalok egyetemes gyűjteménye. I. köt. 1. füz. Buda 1852. fol. — *Nagy Ivántól*: *Menyői Tolvaj Ferencz*: Precepta morum. Lócse, 1650. — *Nagy Márton* ltól *a' szegedi gymn. évkönyvét 1852-re. — *Szenczey Imre* ltól* a' szombath. gymn. első programját 1852-re. — *Schirckhuber Móricz* tanártól: *Az elméleti és tapasztalati Természettan alaprajza. 2. köt. 3-ik kiad. Pest, 1852. — *Szabó Károlytól* egy újjörög jóvendőmondó naptárt, melly magyarból fordítatva Lipsében 1567-ben jelent meg. — *Török János* ltól:

*Magyar életkérdések. Pest, 1852. — *Virozsil Antal* egyetemi tanártól: *Juris Publ. R. Hung. Specimen tertium*. Buda, 1852. — Végre *Mike Sándor*, a' kolosmonostori levéltár' aligazgatójától a' kéziratár' számára egy 100 darab magyar és török eredeti státusirományból álló, lajstrommal ellátott gyűjteményt adott be (1544—1668.), melyért az ajándékozónak nyilvános köszönet mondatik.

KIS GYÜLÉS, OCT. 2. 1852.

(A' nyelv- és széptud. osztálya' részére).

Nmélt. gróf Teleki József úr ö ezja' elnöklete alatt

Jelen az osztályból: *Czuczor rt.*, *Hunfalvy és Repicky ll. tt.* — Egyéb osztályokból: *Bugát, Gebhardt, Györy, Jerney, Kállay, Kiss K. rr. tt.*, — *Brassai, Bertha, Csorba ll. tt.* — *Toldy Ferencz titoknok.*

BRASSAI SÁMUEL lt.

„Tapogatódzások a' magyar nyelv körül“ című értekezés-sora' el-sejét olvasta fel.

— Erre

CZUCZOR GERGELY rt.

egyes cikkeket terjesztett elő a' készülő nagy-szótárból, melyek itt mutatván-nyul a' közönség elébe terjesztetnek.

Kerek (ker-ék) fn., tárgyeset: *kerek-et*. Kicsinyezve: *kerek-ecske*. Eredetileg rövid *kerek*, mint az ország' több tájain különösen a' palóczoknál divatozik, azért a' képzők előtt általán elveti az éket, mint: *kerekít, kerekes, kerekecske, kerekedik, kerekség, kereketlen*, sőt némely módosító ragok előtt is országszerte rövid, mint: *kereket, kerekek, kerekem, kereked* stb. Azonban a' nyelvszokás úgy akarta, hogy különböztetés végett a' rövid *kerek* inkább melléknévül, a' hosszú *kerek* pedig főnévül használtassék. 1) Széles ért. kör, azaz magába viszszamenő görbe vonal, melynek minden pontjai a' középponttól egyenlő távolságra esnek. Ilyen a' láthatárt képző vonal. 2) Mű, vagy eszköz, melynek kerülete köralakú, és saját tengelye körül forogható. Szekér-, kocsi-, taliga-*kerék*. Malom-, kút-*kerék*. Óra-, rokka-*kerék*. Fogas-*kerék*, száraz-*kerék* a' malomban. Vas *kerék*, fa *kerék*. Vasas *kerék*, fakó *kerék*, csikorgó *kerék*. Fakó *kerék*, kenderhám, nemes ember, szürdolmány (km.). Ötödik *kerék*. Ollyan, mint ötödik *kerék* a' kocsiban (km.). *Kereket* kenni, hájazni, *kereket* kötni, akasztani, megereszteni. *Kereket* oldani átv. ért. elillanni, szökni. *Kerekben* törni a' bünöst. *Kereket* hajtani, forgatni. Első *kerék* után forog a' hátulsó is. A' kent *kerék* könnyen szokott menni. Nem jár egy vágásban a' *kereke*. Búslakodik, mint a' *kereket*-tört paraszt (km.). 3) Átv. ért. a' *kerék*hez működésre, vagy alakra nézve hasonló valami. Czigány *kerék*, am. a' testnek a' földre szegezett kezek körül forgatása, átvetése. *Kérékbe* állva tánczolni, énekelni. Megállott az esze' *kereke*.

Kerek (ker-ek) mn., tárgyeset: -et. Egyike azon szavainknak, melyek elül hátúl olvasva azon egyhanguak és értelműek. Illye-

nek : *bab*, *bób*, *csöcs*, *gög*, *kék*, *pép*, *szesz* stb. Gyöke a' magába visszamenő görbe vonalt jelentő *ker*. 1) Szoros ért. jelent oly görbét, melly azon pontra megyen vissza, a' honnan kiindult, és pedig oly vonalban, mellynek minden pontjai egyarányos távolságra esnek a' középponttól, tehát maga a' mértani *kör*. *Kerek* kalap, *kerek* asztal, *kerek* tányér, *kerek* tál. 2) Szélesb ért. oly görbe, melly a' körhöz legközelebb áll. *Kerek* arcz, *kerek* föld, *kerek* világ, *kerek* erdő, *kerek* tó, *kerek* bolt, *kerek* födél, *kerek* köpönyeg, *kerek* paizs, *kerek* táncz. 3) Átv. ért. a' mi rövid kivonatban, meghatározva mindent magában foglal, 's mintegy bekeríti, a' mi a' dologhoz tartozik. *Kerek* szám, am. öszves szám, mellyben minden részek benne foglaltnak. Szemes kocsis, szemes ló, *kerek* számra igen jó (km.). *Kerek* szólás, am. olyan szólás, melly a' gondolatot vagy értelmet teljes mivoltában, kimélet, hímezés-hámozás nélkül kimondja. 4) Nyelvtani, különösen irályi ért. l. *Kerekmond*at.

Ki, igekötő, és határozó, általán am. bizonyos térből, körből, helyből távolodó irányban odább menve. Ellentéte : *be*. Erdélyiesen, és némelly régi írók szerint : *kü*, honnan : *kün*, *künn*, *kül*, *külső*, *küvül* erednek, mellyeknek ellentéteik : *ben*, *benn*, *bel*, *belső*, *belül*. A' *kün*, *künn*, *küvül* szokottabban : *kin*, *kinn*, *kivül*. Ellenben a' *kil*, *külső* csak tájdivatos, 's némelly régi irományokban fordul elő. A' *külül* helyett országszerte *kivül* divatozik. Fokozva *kü*ebb v. *kü*lebb v. *kü*lebb. Minthogy ezen *ki* alatt a' távolodás, vagy távolítás' fogalma lappang, rokon vele a' lágyabb, a' lovat mozgásra, menésre nógató *hi*! indúlatszó; pl. *hi* fakó! mozogj, menj fakó. Másfelül a' *kü*nek megfelel a' disznót üző, távolító *hü*! A' *hi* távolítóhoz legközelebb rokon a' szláv *wi*; pl. *widat* kiadni, *wibirat* kiválogatni, *wihnat* kihajtani. A' hellen *ἐκ*, *ἐξ*, és latin *ex*, úgy látszik, szinte nem egyéb, mint a' megfordított *ki*, vagy pedig egy az *ἐξω* (engedek, tovább állok) igének gyökével. 1) Tulajd. ért. am. bizonyos térnek, körnek, helynek belsejéből távolodva vagy távolítva; pl. egyik *ki*megy, a' másik *be*jön. Se *ki*, se *be*, mint az ablakfa. *Kivenni* valamit a' zsákból, *kimenni* a' házból. *Kiszökni* a' várból. *Kirakni* a' ruhákat a' szekrényből. 2) A' mi együtt volt, azt széthelyezve, elválasztva, tehát egymástól távolítva. A' kalmár *kirakja* árúit. Pénzt *kiosztani* a' szegények között. *Kifejteni* hüvelyéből a' babot. *Kibontani* a' kévét, batut. 3) Az elrejtettet, elzártat előállitva rejtekéből; tudomásra, napvilágra hozva. *Kibeszélni* a' titkot. *Kínyomtatni* a' kéziratot. *Kihíresztelni* valamit. *Kítárni* a' kaput. *Kigondolni*, *kitálalni* valamit. 4) A' kedélyre vonatkozólag am. a' kedves, vagy kedvetlen érzelmeken mintegy túlesve, túlmenve. *Kisírni*, *kibusúlni*, *kípanaszolni*, *kiharagudni* magát. *Kimúlatni*, *kivigadni*, *kiörülni* magát. *Kiállani* a' fájdalmat, kinszenvedést. 5) Valaminek végére járva, tehát mintegy kimenve, távozva belőle. *Kialudt* a' gyertya, azaz, nincs benne többé tűz. *Kiégett* a' pipa. 6) Valamit teljesen, töké-

letesen végrehajtva, azaz, a' munkán mintegy túlesve, túlmenve. Kicsinálni, kidolgozni, kikészíteni valamit. Kifürkészni, kikutatni valamit. Értelmének több árnyéklatait l. az egyes *Ki* rovatok alatt.

Ki? kérdő névmás, mellynek megfelel a' latin *quis*, az ion-hellen helykérdő *τις*, de rokon vele a' köz hellen *τις* is, mert, mint tudjuk, a' *k*, kivált a' fejletlen szervű gyermekek' ajakán, *t*-re változik; pl. *katona tatona*, *köszönöm töszönöm*, valamint a' lágyabb *g* a' lágyabb *d*-re, mint: *galambom dalambom*, *gombol dombol* stb. És a' székely *töpörödik* helyett *köpörödik*-et, a' *köp* helyett *töp*-öt mond. A' szláv *kdo*-ban is a' *ki* látszik lappangani, mintha volna: *ki do*, *ki to*, *ki az*? A' *ki* minden névragot rendesen fölvesz; pl. *kié* a' hatalom? *kinek* szólsz? *kit* látsz, *kik* jönnek? *kivel* lakol? *kihez* mentek? *kitől* félsz? *kiben* bízol? *kire* hallgatsz? Fölveszi a' személyragokat is; pl. megmondjam, *kim* van (pl. barátném)? hát neked *kid* van? *kie* van most, mióta kedvese hüllen lett? *Kink*, *kitek*, *kiek* v. *kiök*? *Kieim*, *kieid*, *kiei*, *kieink*, *kieitek*, *kieik*? azaz, *kik* az anyémekek, *teid*, *övéi*, és *kik* a' mieink, *tieitek*, *övéik* közül? pl. *kieimet* küldjem hozzád? azaz, *kiket* az anyémekek közül? *Kieidet* szereted leginkább, azaz *kiket* a' *teid* közül? *Kieit* adta férjhez Péter? azaz, *kiket* az *övéi* (leányai) közül? stb. A' Münchener Codexben olvassuk: Tü *kitek* kedig gondolván toldhat ő állatjához egy singnyit? Káldi szerint: *Kicsoda* pedig közöletek gondolkodván adhat magasságához egy könyöknyit (Máté 6.). Ismét: Tü *kiteknek* számára vagy tehene a' kútba esendik, és nem legottan *ki* vonzja-e azt? Káldi szerint: *Kinek* közöletek számára vagy ökre esik a' kútba, és nem mindjárt kivonja-e? (Lukács XIV.) Mi rövidebben: *kitek* pedig gondolván stb, *kiteknek* számára vagy tehene stb. A' személytelen tárgyokról *mi* kérdővel tudakozódunk; pl. *mi* vagy te? azaz, *mi*féle állapotú, tulajdonságú? *mi* volt az ismét? *mit* hallok? *mi* történt? *mi*re nézed a' napot? Ne azt kérdezd: *ki*? hanem: *mi*? azaz, ne a' személyt, hanem tulajdonságát.

A' *ki* régente használtatott a' névszó előtt is: *ki* neved? a' mai *mi* neved? helyett; melly esetben a' személyességre történik vonatkozás, mivel a' személy, és annak neve mintegy azonosnak tekintetik.

Midőn a' kérdésben levő személynek neme, vagy állapota, vagy hivatala, vagy rangja kitétetik: akkor előttök közvetlenül nem *ki*, hanem *melly* használtatik; p. o. *melly* ember mondhatja, hogy soha sem hibázott? *melly* aszszony van hiúság nélkül? *melly* bíró ítélhet olly igazán, mint az isten? *melly* királyok származtak Árpádtól? Ezeket, és efféle mondatokat azonban így lehet módosítani: *ki* azon ember, a' *ki* mondhatja... *Ki* azon aszszony... *ki* azon bíró... *kik* azon királyok stb.

Ki, indulatszó, mellynek megfelel a' latin *quam*, és a' német *wie*; pl. *ki* hamar elmúlik minden! *ki* sok kemény fának lágy a' gyü-

mölcse (Faludi). Vaj^hki! szokottabban : *mi!* pl. *mi* édes a' visszaemlékezés! *mi* kevés örömet élvezünk! Vaj^mi keserves állapot ez a' mienk. Különösnek látszhatik, hogy értelemre nézve a' *ki* indulatszóval teljesen megegyezik a' *be!* v. *beh*, ha t. i. itt a' *ki* annyi volna mint *ex*, a' *be* pedig am. *intro*; de ezen alapértelmek itt föl nem tehetők, hanem a' távolító *ki* és vágyó *ki*, másfelül a' beható *be* és vágyó *be* mint hasonhangúak (homonymak) tekintendők.

Ki, visszazahozó névmás, mellyel egy a' latin *qui*. A' névragekat rendesen fölveszi : *kinek*, *kit*, *kik*, *kivel*, *kiről*, *kitől*, *kiben*, *kibe*, *kiért* stb. Mai írói nyelv szerint csak személyre vonatkozik; pl. elvesztettem barátomat, *kit* igen szerettem volt. Öcsémről, *ki* elbűjdosott, mitsem hallok. A' dolgokra vonatkozólag *melly* használtatik. Mutasd meg a' lovat, *mellyet* nem rég vettél. A' könyv, *mellyet* dicsértél, nekem nem tetszik. De a' régi nyelvben, sőt ma is a' nép' szájában a' *ki* mind dologra, mind személyre vonatkozva fordul elő. Beszélnek vala ő haláláról, *kit* megtökéendő vala. Ime te pénzed, *kit* tartottam, katriczába takarván. A' koporsók, *kik* nem tetnek. Jönek a' napok, *kikben* nem hagyatik kő kövön (Münc. Cod.). Néha, de igen ritkán, a' *melly* is használtatik. Mert az igéket, *mellyeket* adtál ennekem, adtam önekik (Münc. Cod. Ján. 17.). Kizárólag személyt jelent ezen öszszetételekben : *mindenki*, *senki*, *bárki*, *akárki*, *néki* (bizonyos határozott személy), *valaki* (határozatlan személy). Ezeknek megfelelnek a' tárgyát jelentő *semelly*, *bármelly*, *akármelly*, *némelly*, *valamelly*, továbbá a' *semmi*, *bármí*, *akármí*, *némí*, *valamí* névmások. A' *mindenki* nem vesz fel módosítást, legalább a' *mindenmi* nincs szokásban. Vö. *Mi*.

A' *ki* névmásnak, mint határozottan személyt jelentőnek, egyenest ellentétetik a' dolgot jelentő *mi*; pl. a' személy' *kiléte*, a' dolog' *méléte*, *kivolta*, *mívolta*. Innen a' közmondás : Volna *kivel*, de nincs *mível*, vagy : Volna *mível*, de nincs *kivel*.

A' *ki* (nem különben a' *melly* és *mi*) majd névelővel, majd a' nélkül fordul elő, a' mint t. i. vagy határozottan reá mutatunk a' visszazahozott személyre, vagy nem, mi leginkább akkor történik, ha a' mutató *az ez*, vagy *maga* névmásokkal jó viszonyba; pl. A' *ki* vesz, annak lesz. A' *ki* bírja, az marja. A' *ki* mer, az nyer. Arra bízd magadat, a' *ki* legokosabb. A' *ki* másnak vermet ás, maga esik belé. Ennek adj kezet, a' *ki* szeret, ne amannak, a' *ki* gyűlöl. Egyébiránt a' névelő ekkor is elhagyható, minthogy már maga a' visszazahozó névmás határozó erővel bír; pl. *Ki* mit szeret, arra néz. *Kinek* isten a' barátja, könnyű annak idvezülni. *Kinek* a' kása megégette a' száját, az a' tarhót is fújja. *Kinek* szekere' farkán ülsz, annak a' nótáját dúdold (km.).

A' *ki* néha am. *egyik* v. *némellyik*. Ez értelemben nem visszazahozó, hanem szétválasztó tulajdonsággal bír; pl. *kinek* a' pap, *kinek* a' papné (tetszik), azaz, egyiknek a' pap, másiknak a' papné.

Ki jó, *ki* rossz, am. némelyik jó, némelyik rossz. *Ki* kicsodás, am. különféle, egyik ilyen, másik olyan. Ezen értelemben szinte nem csak személyről, hanem dologról is mondatik; pl. hogy kelnek a' borjúk? Fel. *Ki* kicsodás, *ki* milyen. Többször elszámálóló értelemmel jár; pl. *ki* szöke, *ki* barna, *ki* vörös, *ki* szög hajú. A' mint fölkeltek a' vitézek, *ki* lovát vakarta, *ki* fegyverét tisztította, *ki* mosdott, *ki* fésülködött. A' cselédek szétmentek; *ki* szánt, *ki* arat, *ki* kaszál, *ki* gyűjt, *ki* gabonát hord.

Követ (köv-ét) áth., múlt: -tem, -tél, -ett, parancs. *kövess*. Ezen igetörzsökből két különböző értelmű szócsalád származik. Egyikhez azon szók tartoznak, melyekben az alapeszme: kívánás, kérés, sürgetés, mint a' *követem*, meg*követem* alássan, *követel*, *követelés*, *követelő*, *követség* (duplum mulctae judicariae) bizonyítják; másikkhoz azok, melyekben az alapeszme: menés, tovább haladás, kieredés, millyenek: *követ* (comitatur, sequitur), *következik*, *következés*, *következtet* stb. Ide tartoznak azon szók is, melyek más után cselekvést, 's mintegy erkölcsi utánmenést jelentenek; pl. mások' jó vagy rossz példáját *követni*. Krisztus' *követésére* inteni a' híveket.

Ez alpnál fogva igen valószínű, hogy e' törzsök két különböző értelmű gyökből eredt. Az első jelentésben vett *követ* rokon a' *kéj*, *kény*, régiesen *kev*, *kév*, a' *kell*, tájdivatosan *köll*, *kiván* (kéván), *kinál* (kenál), *kér* stb. szókkal, 's hangváltozattal *kev*-et, azaz, valamiről kijelenti, hogy *kell*, hogy valamit kíván, és pedig vagy kéroleg, vagy sürgetoleg, 's némi jognál fogva parancsolólag. Innen érthetők az illy mondatok: szépen, alássan, egész tisztelettel *követem*, meg*követem* kigyelmedet. Valakit a' bántalomért meg*követni*. Az ellopott jószágot az orgazdán *követni*. Rajtam ne *kövess* semmit. A' Müncheni Codexben: Mennyei jelenséget *követnek* vala ötlöllő (quaerebant). Ő atyjafiai állnak vala kün, *következtvén* (quaerentes) hogy neki szólnának, mit Pesti *akarnak* vala, Erdösi *ügyekheznek* vala, igével fordított. Székely szójárás szerint: ezt a' leányt sok szerencse *követi*, am. sok kérője van, sokan kérik, keresik, kívánják. *Elkövetni* a' házbeliektől, Balaton' vidékén, *elkövetkezni*, am. tölök bucsút venni, mi a' köz népszokás szerint illyféle mondatok által történik: kérem, ne haragudjanak; *követem*, meg*követem*, bocsássanak meg, ha valamit vétettem stb. Az említett értelmű *követ* igével egy a'

Követ fn., tárgyeset: -ét. Ez azon szók' osztályába tartozik, melyek nevek és igék egy alakban, millyenek: *nyit* (aperit) és valaminek *nyitja*, *nyom* (premit) és *nyom* (vestigium), *les* (insidiatur) és *les* (insidiae), *zár* (claudit) és *zár* (sera), *halász* (piscatur, piscator), *vadász* (venatur, venator) stb. Sőt vannak példák rá, hogy az első és második igeszemély is név gyanánt használtatik; pl. *eszemiszom* ember. Jönnek a' *fogdmegek*. Bántja őt a' *felsz*. A' *követ* szóban, mint főnévben, épen úgy, mint az igében, alapeszme a' kívánat,

kérelem, sürgetés. 1) Széles ért. személy, kit valaki bizonyos ügyben másához küld, hogy azt szándéka, akarata, kívánsága iránt tudósítsa. Így neveztetnek a' szentírásban az istentől küldött angyalok, próféták, apostolok. 2) Szorosb ért. személy, kit valamely állodalom, vagy fejdelem egy másikhoz küld, hogy bizonyos ügyben akár kérőleg, akár sürgetőleg, akár parancsolólag eljárjon. *Követek* által békét kérni, a' hadi foglyok' kiadását sürgetni. Hadizenő *követet* küldeni. A' *követet* és jóra intőt nem kell bántani (km.). Az illy *követ* rendkívüli, különböztetésül a' rendes v. udvari *követtől*, ki valamely állodalom' részéről egy másikban tartózkodik, hogy ott küldöjének ügyeit viselje. 3) Az ősi magyar alkotmányban személyek, kiket a' vármegyék, kerületek, kir. városok, és káptalanok az országyűlésre küldöttek, hogy az adott utasítás' értelmében az illető küldők' akaratát, szándékát, kérelmeit stb eléterjesszék. Vármegyei, jászkún-hajdukerületi, kir. városi *követek*. A' *követek*' táblájánál ülni.

A' második értelemben vett *követ* igében alapeszme a' menés, mert a' ki másat követ, az avval megy, azt kíséri; vagy pedig átv. ért. annak nyoma és példája után haladva teszen valamit. Véleményünk szerint ennek gyöke a' mozgást, menést jelentő *köl*, *kel*, melyekből *köl-t*, *kel-t* igék erednek, és e' szerint *követ* am. *köl-et* vagy *kel-et*, azaz, a' járásban kelésben, menésben mintegy segít, vagy előmozdít valakit, 's *következik* am. *köletkezik*, *keletkezik*; pl. ebből semmi jó nem *következik*, am. nem keletkezik. Hogy az *l* a' szók' elején, közepén és végén néha *e*-re változik, bizonyítják a' *lápa cápa*, *láz ráz*, *kiül kívül*, *belül bevül*, *csalán csolán*, *Mátyásföldén* : *csován*, *hideglölés hideglövés*, *dulad (düled) dudad*, *szilos szizos*, 's a' palóczoknál az *al ae*, *el ee*, szók; pl. *Eement* az *ae*földre. Viszont az eredeti *v* tájszokásilag átváltozik *l*-re a' *szizom* szilom, *hivom* *híloom*, *növök* *nölök* stb. szókban. A' képző *et* míveltető jelentéssel bír, mint a' *sürget*, *vezet* igékben. Minél fogva *követ* valakit, am. magával, vagy maga előtt járat, menet. A' latin *comitor*-ban is lényeges alkotó rész a' menetést jelentő *itor* (ab eo); hasonlóan a' német *begleiten*' alapigéje *leiten* am. terelni, menésben igazgatni, vagy vezetni. L. Adelung. Megfelel neki a' magyar *kísér*, azaz *kísél*, melynek gyöke a' mozgást jelentő *kisik*. Vö. *Kísér*. 1) Valakivel társ gyanánt együtt megy, valakit kísér, akár közvetlenül mellette, akár utána haladva. A' főurat oldalán baráti, nyomában szolgálói *követik*. A' vendéget a' lépcsőig, kapuig *követi*. Táborba *követi* a' kiinduló hadsereget. Az utast biztosítás végett végig *követi* az erdőn. 2) Valakinek nyomában megy, nem mint hozzá tartozó, társ, hanem akármi más okból. Az idegen viseletű utast bámulva *követik* az utczaí gyerkőczök. A' vadász *követi* a' nyúlcsapást. A' rendőr utczáról utczára *követi* a' gyanús személyt. 3) Más után, más' példája szerint tesz valamit, 's erkölcsileg mintegy nyomában jár. Illy eszme- és hangrokonság van a' latin *comitor*, és *imitor* kö-

zött. Dicső őseink' jeles tetteit *követni*. Krisztus urunk' szelidségét *követni*. Rosz példát ne *köves*. 4) Erkölcsei átv. ért. valamit *elkövetni* am. jót vagy roszt tett által utánozni, vagy, mintegy mozgásba hozni 's magából kibocsátani. Mindent *elkövetni* a' haza' javáért. Bünt, undok tettet *elkövetni*. E' gyalázatosságot te *követted* el. A' jelen értelmű *követ* igének megfelelő latin *committo*, és német *begehen* szókbán is alapeszme a' menés, mert *mitto* am. *itto*, azaz, ire facio, 's a' németnek alapigéje *gehen*.

Követel (köv-et-el) áth., múlt: -t. Törzsöke a' kívánást, kérést, sürgetést jelentő *követ*; az *el* képző csak némi nyomatosságul szolgál, mint a' *magasztal*, *marasztal*, *vigasztal*, *engesztel* stb. igékben. Egyébiránt a' *követel* szűkebb értelmű, mint a' *követ*; mert midőn ez általán mindenféle kívánásra kiterjed, a' *követel* kizárólag annyit tesz, mint valamit hatályosan, kellőleg, bizonyos jognál, igénynél, vagy hatalomnál fogva sürget, 's annak teljesítését kívánja. Adósságot *követelni*. Az elveszett jószágot a' cseléden *követelni*. A' szolgától hűséget, a' gyermektől szófogadást *követelni*. A' mit *követelsz*, megadom. Vö. *Követ*.

Köz; ha ezen szónak divatban levő több nemű jelentéseit tekintetbe vesszük, és öszve hasonlítjuk: azon alapeszmében mind megegyeznek, hogy bizonyos öszveget, vagy együvé tartozó, egymással öszszefüggésben levő részeket, tárgyakat jelentenek. E' szerint mind alapeszmére, mind hangra legrokonabb vele az *ösz*, mellyből *öszve*, *öszveség*, *öszves* erednek. E' szónak lényegét teszi az öszszeszorított ajakkal kiejtett, 's ennél fogva több tárgyak' együvé szorítását utánozó *ö* hang, melly ugyan ezen értelemmel bír a' *töm*, *tömeg*, *tömör*, *tömöszöl*, *gyömöszöl*, *csömöszöl*, *töpörödik*, *csöpörödik*, *köt*, *köd*, *tönk*, *töke* stb. szókbán. A' *k* mint kerekre, görbőre hajlást jelentő előképző kifejezi azon eszmét, melly szerint az együvé tartozó részek mintegy kikerekített egészet képeznek. A' *s* pedig tulajdonságot jelentő végképző, mint az *igaz*, *száraz*, *nehéz* stb. szókbán, 's megfelel az *as os*, *es ös* képzőknek. A' *köz*-nek ellentéte 1) a' *külön*, *különös*, *önálló*, *sajátságos*, tehát mi a' többivel öszszefüggésben nincsen, pl. *köz* birtok; *külön*, *saját* birtok. 2) A' *távol*, mennyiben a' mi *köz* van valamihez, az avval öszszefügg. 3) A' *külsőség*, a' *középre* vonatkozólag, mert *közép* az, mellyben valamely kikerekített egésznek tövonalai öszszesjönnek; *külsőség* pedig, hol ezen vonalak egymástól végképen elszakadnak. 4) Átv. ért. ellentéte a' *kitünő*, *jeles*, mennyiben a' közönséges olly valamit jelent, melly a' többi hasonló neműekkel egy tulajdonságú, melly a' többi közöl épen ki nem válik, 's ollyan, mint az alkotó részek' akármellyike, pl. *köz* katona, ellentéte, *tiszt*; *közönséges* ruha, ellentéte, *innepi*, *díszruha*. 5) Ellentéte a' *tág*, *téres*, mennyiben a' *köz* jelent olly helyet is, melly bizonyos korlátok közé van szorítva, a' *tág* pedig ollyat, melly korlátolva, szü-

kítve nincs. Végre innét átv. értelemben jelenti azon korlátot is, melly bizonyos dolgokat egymástól elválaszt, de egyszersmind mintegy középpont gyanánt szolgál az egymástól elszakasztottak, vagy egymással ellentétben állók között. Mind ezekből az tűnik ki, hogy a' *köz* szóban általán az *összesség*, *összefüggés*' alapeszméje rejlik. Különböztetésül vö. *Őz*, *Őzön*.

Köz, fn., tárgyeset: -t, több. -ök, kicsinyezője: *közöcske*. 1) Bizonyos határok, korlátok által összeszorított hely, térség. Utczaféle szűk *köz*, kis *köz*, lábak' *köze*. Különösen így nevezetnek folyók által bekerített nagyobb térségek, mint: Bodrogeköz, Csilizköz, Szamosköz, Muraköz, Rábaköz, Körösköz. Hasonlóan: Tóköz a' tavaktól, Sárköz a' sártól, Szigetköz a' szigetektől, mellyek között fekszenek. Ide tartozik a' régi Etelköz (Atelkuzu) azaz, Italköz, Vízköz. 2) Innen átv. ért. erkölcsi korlát, melly bizonyos embereket elválaszt egymástól. Az urat a' jobbágytól nagy *köz* választja el. 3) Időre alkalmazva jelent bizonyos időszakaszt, melly esetben csak a' *ban*, *ben* raggal használtatik rendesen, 's am. azon időnek lefolyta alatt, pl. nap *közben*, esztendő *közben*. Hasonlóan illy raggal, és összetételben divatozik olly dolgokról szólva, mellyeket tenni szoktunk, 's am. azoknak folytatában, vagy is azon idő alatt, míg valamit cselekszünk; pl. írás, olvasás, tanulás *közben* háborgatni valakit. Sétálás, lovaglás, kocsizás *közben*. Evés *közben* tréfálni. 4) Átv. ért. Semmi *közöm* hozzá, am. ezen dolog egészen érdekemen kívül fekszik, tehát összefüggésben nincs velem. Semmi *közöm* az illy emberrel, azaz, összeváltásban nem vagyok vele. Eredete' nyomozásáról l. *Köz*.

Köz, mn., tárgyeset: -t, több. -ek. 1) Bizonyos többségnek minden egyes részeire kiterjedő, 's azokat némi tekintetben összpontosító, illyenek: a) *Köz* birtok, *köz* legelő, *köz* haszon, *köz* jó, *köz* kenyér, *köz* keresmény, *köz* kocsi, *köz* ló, *köz* ház, mellyekhez t. i. több illetők jogot, vagy igényt tartanak, 's e' tekintetben mintegy erkölcsi egészszé olvadnak össze. b) *Köz* akarat, mellyben mindnyájan vagy a' többség egyesül; *köz* gyónás, melly minden bűn' megvallására kiterjed. Ellentéte: *külön*, *különös*, *önálló*, *saját*. 2) Nyilvános, mi az egyes részeket nem zárja el, nem rekeszti ki, hanem összefoglal mindent, 's általánosan hat, pl. *köz* beszéd, melly a' sokaság' nyelvén forog; *köz* hír, mellyet általán beszélnek; *köz* hely, mellyből senki kizárva nincs; *köz* tér, *köz* kert, *köz* út, hol mindenki járhat; *köz* kézen forog; *köz* hivatal, melly az egész *köz*-ségnek szolgál, *köz* törvény, *köz* ügy stb. Ellentéte: *magán*, *magános*, *egyes*. 3) A' nagy sokasághoz tartozó, a' többi közől semmi kitünő tulajdonságnál fogva ki nem váló. Innen átv. ért. a' maga nemében *aláhaló*, vagy *alsó rendbeli*. Ellentéte: *kitünő*, *jeles*, *in-nepi*. Illyenek: *köz* katona, ellentéte: *tiszt*; *köz* ember, ellent. *úr*, rangbeli személy; *köz* nép, ellent. *úri* nép; *köz* rend, *köz* vér, ellent.

nemes rend, vér; köz nap, ellent. innep-, vasárnap. 4) Többek közé szoruló, 's azokat mintegy központúl *összszesítő*. Ellentéte: *szélső, külső*. Illyenek: *köz fal, köz határ, köz korlát*. Innen átv. értel. mondatik olly személyről, ki két ellenkező, tehát erkölcsi szélsőségben, távolban álló peres feleket egyesít. *Köz bíró, közbenjáró. Vö. Köz.*

KIS GYÜLÉS, OCT. 4. 1852.

(A' *philosophiai és társad. tud. osztályai' részére*).

Nmélt. gr.-Teleki József úr ő ezja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból: Kállay r., Pauler és Tóth ll. tt. — Egyéb osztályokból: Balogh, Bugát, Czuczor, Győry, Jerney, Kiss K. rr. tt. — Repicky és Wenzel ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

KÁLLAY FERENCZ rt.

a' hitbizományokról értekezett történeti, jogi 's politicai szempontokból.

KIS GYÜLÉS, OCT. 16. 1852.

(A' *történettudományi osztály' részére*).

Kubinyi Ágoston tiszt. tag' helyettes elnöklete alatt

Jelen az osztályokból: Érdy és Jerney r., Podhradczky és Wenzel ll. tt. — Más osztályokból: Bugát, Czuczor, Gebhardt, Győry, Horváth Cyr., Kiss K. rr. tt., — Hunfalvy és Repicky ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

WENZEL GUSZTÁV lt.

adalékokat közlött *a' czigányok' történetéhez*, különös tekintettel *a' magyar czigányok' elébbi társadalmi viszonyaira*.

PODHRADCZKY JÓZSEF lt.

levélgyűjteményéből három leíratát közölte dicső eml. Mária-Terézia királynénak Borsod vármegye' rendeihez, mellyek' elsejében nem *a' nádor* vagy az ország' primása által, hanem Önnönmaga hirdeti és magasztalja nemzetünknek felséges személye, országló háza 's az egész birodalomra nézve szerzett 's házával elismert kitünő érdemeit. Másodikában ugyancsak Borsod' rendeit fia II. Józsefnek 1760-ban tartandó menyekzőjére hívja meg; harmadikában végre Szász Albert helytartója által jelenteti, hogy *a' magyar nemesség' érdemeinek jutalmául és kitüntetésére az elavult régi királyi udvarnokaságot* éleszti fel. Az első kettő mint kiadatlan itt következik.

I. Maria Theresia DEI gratia Regina Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae, et Sclavoniae; Archidux Austriae Nupta Dux Lotharingiae ac Barvi, Magna Dux Hetruariae.

Reverendi, Honorabiles, Spectabiles ac Magnifici, Magnifici item, Egregij, et Nobiles, Fideles Nobis Dilecti. Acre, ac sumptuosum, jamque triennio amplius perdurans Bellum, quod livor, malevolentia, turpisque aliena invadendi et usurpandi cupiditas, Nobis praeter omne Jus, fasque intulit, quos in praesens habuerit progressus, in omnibus ijs, qui non laeva mente, neque lividis oculis, re-

rum hactenus gestarum, contuentur seriem, satis perspectum, compertumque foret.

Quemadmodum vero, cuncta haec, quae in rem nostram usque huc feliciter cesserunt, Bonorum omnium Authori DEO gratissima mente in acceptis referimus, ita post immensam Illius Providentiam, potissimum eatenus momentum ab Avita et Gentilitia Militari Virtute Hungarica processisse, et perprius jam benigna grati Animi Significatione agnovimus, et jugi, neque unquam obliteranda recordatione tenemus.

Enimvero per palam proclamata prompta adeo, communi- que consensu, Vitae, Sanguinisque oblationem, per erectas, et tam velociter, quam utiliter eductas Militares Copias insigni cum laude testatum erga Matrem Amorem, erga Dominam Obsequium, erga Reginam Fidem, prouti Europa tota non sine admiratione conspexit, ita Memoriam horum non moderna duntaxat aetas suspiciet, sed Monumenta Annalium, ad Seram etiam Posteritatem, cum perenni Nominis Hungarici gloria transcribent.

Quamvis vero, porro quoque, et assiduo in luculenta Causae Nostrae aequitate, hujusque justissimo Assertore, et Vindice DEO, ea sit spes, fiduciaque nostra, futurum nempe: ut valido Exercitus nostri robore, auxiliarique eorum, quibuscum Nobis Foederis, Armorumque Conjunctio intercedit, opera, posteriores quoque hostium nostrorum, inique ea, quae Nobis DEUS, et legitima Successionis Jura tribuerunt, impetere non desistentium conatus, feliciter ultro quoque reprimantur; Quia nihilominus varia sunt, neque ignota eorundem Inimicorum nostrorum Molimina, exindeque non immerito verendum esset, ne denuo tum vicinis Ditionibus nostris haereditarijs, tum per necessariam sequelam ipsi quoque charo nostro Hungariae Regno cum gravi Incolarum damno, Rerumque ac Fortunarum Ipsorum jactura periculum immineat.

Hinc, pro eo, quo concredivi Nobis Divinitus Populi commo- dis, incommodisque tangimur, et afficimur Materni Animi Nostri sensu, vel hunc solum, facile evenire queuntis periculi metum Vobis clementer patefacere, ac illius intuitu Vobis benignissime significare, Vosque insimul hortari voluimus, ut, licet Nos nihil eorum, quae ad ulteriorem quietem, et conservationem chari istius Regni Nostri pertinent, praetermissurae simus; Vos tamen etiam, et interea quoque, donec videlicet posteriores eatenus benignae Dispositiones nostrae sequantur, circa antevertendum ejusmodi Irruptionis periculum, mutua in gremio Vestri Consilia conferre, ijsque collatis, qua ratione, quibusve viribus ex parte quoque Vestra, re ita ferente, hostiles talismodi ausus, mox primo in limine fortiter retundi queant? prompte, alacribusque Animis prospicere, hocque pacto, charae Patriae, propriaeque Vestrae, et Vestrorum Saluti, ac indemnitati tempestive consulere, atque super effectu horum plenam, et omni-

modam Informationem Vestram Nobis quo citius, ac perdemisse submittere non intermittatis.

Erit id novum Fidei, Amoris, Virtutis, et Gloriam Documentum, quod Nos Gratia, et Clementia Regia, Maternoque affectu nostro nunquam non prosequemur. Datum in Archiducali Civitate nostra Vienna Austriae, Die Trigesima Mensis Martij, Anno Domini Millesimo, Septingentesimo quadragesimo quarto. Maria Theresia. m. p. Comes Ludovicus de Bathyan. m. p. Franciscus Koller. m. p. Reverendis, Honorabilibus, Spectabilibus ac Magnificis item, Egregiis, et Nobilibus N. N. Supremo, et Vice Comitibus, Judlium, et Jurassoribus, ac toti Universitati Dominorum Praelatorum, Baronum, Magnatum, et Nobilium Comitatus Borsodiensis etc. Fidelibus Nobis Dilectis. (L. S.)

II. Maria Theresia DEI Gratia Romanorum Imperatrix, Germaniae, Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae, et Slavoniae etc. Regina Apostolica, Archi-Dux Austriae etc. etc.

Reverendi, Honorabiles, Spectabiles, ac Magnifici, Magnifici item, Egregij, et Nobiles, Fideles Nobis dilecti. Cum provido Numinis Consilio, nostroque benigno Annutu Serenissimus Archi-Dux Josephus, Filius noster, cui nascendi jure Regna aliquando nostra omnia, Provinciaeque obtingent, Serenissimam Infantem Isabellam natu Majorem Parmae Ducis Filiam, Sacro Connubij Foedere primis adventuri Octobris Diebus juncturus Sibi sit, Vos quoque in communis hujus Laetitiae partem vocare cumprimis voluimus, non dubitantes, quin Vos, qui ad hoc usque Tempus omnia, quae laeta nobis evenerunt, publica Vestra Laetitia condecorastis semper, Diem hunc, inter auspicatos Vobis numeraturi sitis.

Cum, porro, memorata Serenissima Sponsa in Urbem nostram solenni Pompa, quam et numerosi Sex Equis splendide phaleratis juncti Currus, aliaque, quae Diei hujus Celebritas exigit, constituent, invehenda sit; Magnificum hunc, perro, Ingressum, Spectacula alia ex alijs consecutura sint; pro ea, qua in Vos ducimur, Benignitate, exponendum Vobis duximus, singularem Vos a Nobis inituros Gratiam, si e Regno Hungariae, quod cumprimis charum Nobis, plurimumque ea inter, quae beneficio Numinis Dono tenemus, eminet, multo plurimi Praelati, Magnates, et Nobiles affluent, majusque Decus memoratis Nuptijs addant; Benigna illa Studia, quibus Regno toti nunquam non addictae fuimus, svaserunt Nobis hoc etiam Obsequij Studium eo die, e quo nonnisi laetissima Nobis auguramur, a Praelatis, Magnatibus, Nobilibus Comitatu Vestro innexis deprecari. Vestra in Nos Pietas, qua ea omnia nunquam non exhausistis, quae vel Votis nostris designavimus, certam Nobis Fidem facit, eo numero, Apparatuque Nuptijs adfuturos, ut abinde mensurae simus, Gentem nullam Obsequij Gloria Vobis conferri posse. Vobis, de reliquo, Gratia, et Clementia nostra Caesareo-Regia benigne propensae

manemus. Datum in Archi Ducali Civitate nostra Vienna Austriae, die Vigesima Mensis Maji. Anno Domini millesimo, septingentesimo Sexagesimo. Maria Theresia. m. p. Comes Nicolaus Palffy. m. p. Ladislaus Batta. m. p. Reverendis, Honorabilibus, Spectabilibus, ac Magnificis, Magnificis item, Egregijs, et Nobilibus N. N. Supremo, et Vice-Comitibus, Judlium, et Jurassoribus, ac toti Universitati Dominorum Praelatorum, Baronum, Magnatum, et Nobilium Comitatus Borsodiensis, Fidelibus Nobis dilectis. (L. S.)

— *Valentinelli József* úr, a' szent Márk' velencei könyvtára' igazgatója' leveléből az academia újból a' következő, hazánkat illető státúsratok' ismeretébe jutván, azok' leiratásáról intézkedett: 1. Patti di dedizione di Zara alla Republica di Venezia dopo ribellione sequita 1227. 2. Pacta deditiois Jaderae post rebellionem 1313. 3. Postulata nomine Reipubl. Ven. Bano Dalm. et Croat. facta post pacem cum Ludovico Rege Hung. initam 1359. 4. Epistolae tres Bartholomei Ursi Notarii Ducalis, Dominationibus Budensi et Seniensi missae, quoad pacem cum Hung. Rege initam 1359. 5. Epistolae tres Bani Dalm. et Croat. Reipublicae Ven. missae, quae ad negotium referuntur inter Remp. Ven. et Hungariam relate ad Dalm. 1539.

KIS GYÜLÉS, OCT. 18. 1852.

(A' mathematical és természettud. osztályok' részére).

Kubinyi Ágoston tt. helyettes elnökle alatt

Jelen az illető osztályokból: *Bugát, Gebhardt, György rr. tt., Csorba és Nendtvich* ú. tt. — *Egyéb osztályokból: Czech, Horváth, Jerney, Szemere* rt. tt. — *Repický és Wenzel* ú. tt. — *Toldy Ferencz* titoknok.

BUGÁT PÁL lt.

„Metaphysicai Rágicsák“ czím alatt hetvenkét tételt olvasott a' természettudományok' köréből.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, OCT. 18. 1852. 7 óraker.

Kubinyi Ágoston tt. helyettes elnökle alatt

Jelen: *Bugát, Czech, Gebhardt, György, Horváth, Jerney, Szemere* rr. tt. — *Csorba, Nendtvich, Repický, Wenzel* ú. tt. — *Toldy Ferencz* titoknok.

— A' titoknok a' könyvtár' számára a' *washingtoni Smithsonian Institution'* küldeményéből a' következő munkákat adta be: 1. *Smithsonian Contributions to knowledge*. Vol. III. 2. *Fifth annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution for 1850*. Wash. 1851. 3. *Smithsonian Report on Recent improvements in the chemical arts, by Profes. James C. Booth and Campbell Morfit*. Wash. 1851., 's még más hat röpiratot. — b) *Az amerikai philosophiai társaságtól*: 1. *Proceedings of the American Philosophical Society*. Vol. IV. Nr. 35—47. 2. *A notice of the origin, progress and present condition of the Academy of Natural Sciences of Philadelphia, by W. Ruschenberger*. Phil. 1852. — c) A' cs. kir. *birodalmi földtani intézettől*: *Jahrbuch der k. k. geologischen Reichsanstalt*. Wien, 1852. Nr. 1. — d) A' *pesti növendékpapság' magyar egyházi-irodalmi iskolájától* annak Munkálatai' XVI-d. kötetét, Pest, 1852. — e) *Danielik János* egri kanonoktól: *Emlékkönyv, 2-d. kötet. Pest, 1852. — f) *Horváth Döme* kecskeméti ügyvédttől ismét 63 kötet jobbára történeti, becses munkát. Végre három csomó pápai, váczi és veszprémi nyomtatványok' kötelmi példányait.

KIS GYÜLÉS, NOV. 6. 1852.

(A' nyelv- és széptud. osztályal részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő ezja' elnöklete alatt

Jelen az osztályokból : Czuczor, Szemere, Vörösmarty rr. tt. — Egyéb osztályokból : Czech, Érdy, Fogarasy, Gebhardt, Györy, Horváth, Jerney rr. tt. — Pauler Tivad. lt. — Toldy Ferencz titoknok.

HUNFALVY PÁL lt.

párhuzamot olvasott a' magyar és finn nyelvek' némelly összehágó szavai közt.

KIS GYÜLÉS, NOV. 8. 1852.

(A' philosophiai és társadalmi tud. osztályal' részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő ezja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból : Kállay r., Bertha, Karvasy és Tóth lt. tt. — Egyéb osztályokból : Kubinyi Ág. tt., Bugát, Czuczor, Érdy, Gebhardt, Györy, Jerney, Szemere rr. tt. — Hunfalvy, Repicky, Wenzel lt. tt. — Toldy Fer. titoknok.

KÁLLAY FERENCZ rt.

folytatta múlt osztályülési előadását a' hitbizományokról; mire Érdy János rt. szóbeli előadásban a' magyar és nyugateurópai feudum' lényeges különbségét fejtegette.

KIS GYÜLÉS, NOV. 20. 1852.

(A' történettudományi osztály' részére).

Kubinyi Ágoston tiszt. tag' helyettes elnöklete alatt

Jelen az osztályból : Érdy, Jerney rr. tt. Wenzel lt. — Egyéb osztályokból : Bugát, Czuczor, Gebhardt, Györy, Kiss K. rr. tt. — Hunfalvy, Pauler, Repicky lt. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

WENZEL GUSZTÁV lt.

folytatva a' múlt osztályülésben megszakadt előadását, a' cigány nép' magyar-honi társadalmi viszonyait vázolta 1782-ben történt rendeztetéscig.

— A' titoknok olvasta

SZABÓ KÁROLY úrnak

a' hét magyar nemzetségről szóló beküldött értekezését.

KIS GYÜLÉS, NOV. 22. 1852.

(A' math. és természettud. osztályok' részére).

Kubinyi Ágoston tt. helyettes elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból : Bugát, Gebhardt, Györy, Kiss Kár. rr. Csorba l. tt. — Más osztályokból : Czuczor, Érdy, Fogarasy, Horváth, Jerney, Szemere rr. tt. — Hunfalvy, Mátray, Wenzel lt. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

GYÖRY SÁNDOR rt.

a' zenehangok' mathematicai törvényeit kezdte fejtegetni.

— A' titoknok beadta a' *ministeri uton* magyarítás végett az academiához érkezett természettudományi névtárt *Pólya József* lt által dolgozva, mely helyben hagyatván, az illető hatósághoz küldetni rendeltetett.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, NOV. 22. 1852. 7 órakor.

Jelen : *Bugát, Czuczor, Érdy, Fogarasy, Gebhardt, Győry, Horváth, Jerney, Kiss, Szemere rr. tt.* — *Csorba, Hunfalvy, Mátray, Wenzel ll. tt.* — *Toldy Ferencz titoknok.*

— A' *titoknok a' könyvtár*' számára tizennégy nyomdának beküldött kötetmi példányain kívül, magányosoktól is több munkákat nyújtott be, melyek közt *Scharbergi Bedeus József* : **Historisch-genealogisch-geographischer Atlas des Ungarischen Reiches.* Hermanst. 1851. fol., és *Glatz Gyula* szombati magyar nyelv-tanáré : **Szeget szeggel, vigj.* Kisfaludy Károlytól, gymnasiumok' számára jegyzésekkel és szótárral. Szombati, 1852.

KIS GYÜLÉS, DEC. 18. 1852.

(A' történettudományi osztály' részére).

Nmél. gr. *Teleki József* úr é *erj*' elnökele alatt

Jelen az osztályból : *Érdy és Wenzel.* — *Más osztályokból : Kubinyi Ágoston tt., Balogh, Bugát, Czuczor, Fogarasy, Gebhardt, Győry, Horváth, Kiss, Szemere rr. tt.* — *Bertha, Czorba, Mátray, Repický ll. tt.* — *Toldy Fer. titoknok.*

ÉRDY JÁNOS rt.

a' magyarországi arany és ezüst, szent és házi edényekről értekezett.

WENZEL GUSZTÁV lt.

Werbőczy István' életrajzához közölt néemely adatokat, különösen Szerémi György' kiadatlan történetkönyvéből.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, DEC. 20. 1852.

Jelen : *Császár Fer. és Kubinyi Ágost. tt. tt.* — *Balogh, Bugát, Czech, Czuczor, Érdy, Gebhardt, Győry, Horváth, Jerney, Szemere rr. tt.* — *Csorba, Hunfalvy, Karvasy, Nendtoich, Pauler, Wenzel ll. tt.* — *Toldy Ferencz titoknok.*

PAULER TIVADOR lt.

elhúnyt igazgató tag, státusminister gr. *Cziráky Antal-Mózes* felett emlékbeszédet mondott.

— A' titoknok a' francia *Académie des Sciences morales et politiques* nevében ezen academiá' évkönyveit hét kötetben, 's a' külső tudósok' értekezései' két kötetét nyújtotta be; továbbá a' *tud. bajor kir. academiáj*ától : *Bulletin der k. Akad. 1—24. sz. és : Abhandl. der histor. Classe, VI—ten Bdes 3-te Abth.* — Egyszersmind a' *Smithsonian-Institution*' levelét olvasta fel, melyben ez a' academiát küldeményei' vételéről köszönettel megnyugtatta.

— Ezek után a' jövő évi ülésor' szerkesztésére térván az ülés, az a' következőkben állapított meg :

Jan. 3. Nyelv- és széptud. oszt.	Febr. 7. Nyelv- és széptud. oszt.
— 10. Philos. és társad. tud. oszt.	— 14. Philos. és társad. tud. oszt.
— 17. Történeti osztály.	— 21. Történeti osztály.
— 24. Mathem. és term. tud. oszt.	— 28. Mathem. és term. tud. oszt.
— 31. Öszves academiái ülés.	— — Öszves acad. ülés.

Mart. 7. Nyelv- és széptud. oszt.	Máj. 23. Történeti osztály.
— 14. Philos. és társad. tud. oszt.	— — <i>Őszves acad. ülés.</i>
— 21. Történeti osztály.	Jun. 4. Mathem. és term. tud. oszt.
— — <i>Őszves acad. ülés.</i>	— 6. Nyelv. és széptud. oszt.
Apr. 9. Mathem. és term. tud. oszt.	— 18. Philos. és társad. tud. oszt.
— 11. Nyelv- és széptud. oszt.	— 20. Történeti osztály.
— 23. Philos. és társad. tud. oszt.	— — <i>Őszves acad. ülés.</i>
— 25. Történeti osztály.	Juli. 2. Mathem. és term. tud. oszt.
— — <i>Őszves acad. ülés.</i>	— 4. Nyelv- és széptud. oszt.
Máj. 7. Mathem. és term. tud. oszt.	— 16. Philos. és társad. tud. oszt.
— 9. Nyelv- és széptud. oszt.	— 18. Történeti osztály.
— 21. Philos. és társad. tud. oszt.	— — <i>Őszves acad. ülés.</i>

S z ü n i d ő.

Sept. 24. <i>Őszves acad. ülés.</i>	Nov. 19. Történeti osztály.
— 26. Mathem. és term. tud. oszt.	— 21. Mathem. és term. tud. oszt.
Oct. 8. Nyelv- és széptud. oszt.	— — <i>Őszves acad. ülés.</i>
— 10. Philos. és társad. tud. oszt.	Dec. 3. Nyelv- és széptud. oszt.
— 22. Történeti osztály.	— 5. Philos. és társad. tud. oszt.
— 24. Mathem. és term. tud. oszt.	— 17. Történeti osztály.
— — <i>Őszves acad. ülés.</i>	— 19. Mathem. és term. tud. oszt.
Nov. 5. Nyelv- és széptud. oszt.	— — <i>Őszves acad. ülés.</i>
— 7. Philos. és társad. tud. oszt.	

KIS GYÜLÉS, DEC. 20. 1852. 7 órak.

(A' mathem. és természettud. osztályok' részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő ezja' elnöklete alatt.

Jelen az illető osztályokból : Kubinyi Ág. tt. — Bugát, Gebhard, Györy, Kiss rr. tt., Csorba és Nendtvich ll. tt. — Egyéb osztályokból : Balogh, Czech, Czuczor, Érdy, Horváth, Jerney, Szemere rr. tt., Hunfalvy, Karvasy, Pauler, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

CSORBA JÓZSEF tt.

a' kenyér' vegytani viszonyairól értekezett.

Felelős szerkesztő: Toldy F. titoknak.

Emich Gusztáv könyvnyomdája.

